

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

КРИМІНОЛОГІЯ

Підручник

Видання друге, перероблене та доповнене

За загальною редакцією
докторів юридичних наук, професорів
Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Харків
«Право»
2018

УДК 343.9
К82

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18Г1202 від 29.10.2008 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ВНЗ «Національна академія управління»
(протокол № 1 від 22 лютого 2018 р.)*

Рецензенти:

О. М. Литвинов – заслужений працівник освіти України,
доктор юридичних наук, професор,
секретар Кримінологічної асоціації України;
П. В. Хряпінський – доктор юридичних наук, професор;
В. В. Шаблюстий – доктор юридичних наук, доцент

Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг. ред.
К82 Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Харків :
Право, 2018. – 416 с.

ISBN 978-966-937-443-1

У підручнику, підготовленому науковцями ВНЗ «Національна академія управління», Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Академії Державної пенітенціарної служби, Національного університету «Одеська юридична академія», Одеського державного університету внутрішніх справ, НТУУ «КПІ», Адміністрації Державної прикордонної служби України, Інституту зарубіжного та міжнародного кримінального права ім. Макса Планка (Німеччина), розглядаються предмет та зміст кримінології як науки, історія становлення кримінології в Україні, методика кримінологічних досліджень, механізм злочинної поведінки, кількісні та якісні характеристики злочинності в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. Розкриваються зміст запобігання та протидії злочинності, протидія їй на регіональних рівнях та у сфері національної безпеки України. Визначаються особливості окремих видів злочинності, в тому числі корисливої, насильницької, з необережності, корупційної, у сфері екології, військовій сфері, злочинність мігрантів тощо, заходи протидії їй з урахуванням кримінологічних рекомендацій, оновленого законодавства та досвіду в протидії злочинності як вітчизняних, так і закордонних фахівців.

Друге видання підручника підготовлено таким чином, щоб його могли використовувати вищі заклади освіти, які застосовують у навчальному процесі дистанційні навчальні технології.

Для бакалаврів, магістрантів, здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, докторів філософії права та викладачів вищих закладів освіти юридичних та економічних спеціальностей, соціологів, політологів, психологів, а також осіб, які цікавляться проблемами злочинності та кримінології.

УДК 343.9

© Бабенко А. М., Бусол О. Ю.,
Костенко О. М. та ін., 2010,
2018
© ВНЗ «Національна академія
управління», 2018
© Оформлення. Видавництво
«Право», 2018

ISBN 978-966-937-443-1

Авторський колектив:

- Л. М. Абакіна-Пілявська**, кандидат юридичних наук – розд. 18 (спільно з **Л. Є. Стрельцовим**);
- А. М. Бабенко**, доктор юридичних наук, професор – розд. 16;
- В. Т. Баранівський**, доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України – розд. 23 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- Д. О. Балобанова**, кандидат юридичних наук – розд. 19;
- Н. Л. Березовська**, кандидат юридичних наук – розд. 7;
- О. Ю. Бусол**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник – розд. 15;
- Є. О. Гіда**, доктор юридичних наук, професор – розд. 5 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- Б. М. Грек**, кандидат юридичних наук – розд. 9 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- С. Ф. Денисов**, доктор юридичних наук, професор – розд. 6, 11 (спільно з **О. Л. Тимчук**); розд. 12, 13 (спільно з **С. Г. Кулик**);
- М. І. Карпенко**, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 21;
- О. М. Костенко**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України – розд. 1 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**); розд. 14 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**, **С. Ф. Матвєєвим**);
- С. Г. Кулик**, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 12, 13 (спільно з **С. Ф. Денисовим**);
- Ю. Б. Курилюк**, кандидат юридичних наук – розд. 8 § 4; розд. 22;
- В. К. Матвійчук**, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України – розд. 20 (спільно з **І. О. Харь**);
- С. В. Матвєєв**, кандидат юридичних наук, – розд. 14 (спільно з **О. М. Костенко**, **Ю. В. Нікітіним**);
- В. П. Михайленко**, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 2 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- В. А. Мисливий**, доктор юридичних наук, професор – розд. 17;
- Ю. В. Нікітін**, доктор юридичних наук, професор – передмова; розд. 1 (спільно з **О. М. Костенко**); розділ 2 (спільно з **В. П. Михайленко**); розділ 4, 24 (спільно з **Є. Л. Стрельцовим**); розділ 5 (спільно з **Є. О. Гідою**); розділ 8 § 1, 2, 3 (спільно з **І. В. Нікітіною**); розділ 9 (спільно з **Б. М. Греком**); розділ 10; розділ 14 (спільно з **О. М. Костенко**, **С. В. Матвєєвим**); розділ 23 (спільно з **В. Т. Баранівським**);
- І. В. Нікітіна**, кандидат психологічних наук, доцент – розд. 8 § 1, 2, 3 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- Є. Л. Стрельцов**, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України – розд. 4, 24 (спільно з **Ю. В. Нікітіним**);
- Л. Є. Стрельцов**, кандидат юридичних наук – розд. 18 (спільно з **Л. М. Абакіною-Пілявською**);
- О. Л. Тимчук**, кандидат юридичних наук – розд. 6, 11 (спільно з **С. Ф. Денисовим**);
- Н. О. Федчун**, кандидат юридичних наук – розд. 3;
- І. О. Харь**, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 20 (спільно з **В. К. Матвійчуком**).

ЗМІСТ

Передмова	8
-----------------	---

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1.

Кримінологія як наука

§ 1. Поняття, предмет, завдання і функції кримінології.....	9
§ 2. Місце кримінології в системі наук	14
§ 3. Система кримінології	16

Розділ 2.

Історія кримінологічної науки

§ 1. Народження кримінології як науки	20
§ 2. Позитивістський період і його значення для розвитку кримінології.....	27
§ 3. Плуралістичний період розвитку кримінології.....	32
§ 4. Гуманітарний період розвитку кримінології.....	33
§ 5. Історія розвитку вітчизняних кримінологічних знань в Україні	35

Розділ 3.

Зарубіжні кримінологічні теорії

§ 1. Біологічний напрямок в кримінології	47
§ 2. Соціологічні теорії в кримінології	50
§ 3. Біосоціальні теорії в кримінології.....	56

Розділ 4.

Методологія та методика кримінологічних досліджень

§ 1. Поняття методології та методики кримінологічних досліджень та їх організація.....	61
§ 2. Методи кримінологічних досліджень	64
§ 3. Застосування вибіркового спостереження в кримінологічному дослідженні.....	76

Розділ 5.

Теорія злочинності

§ 1. Злочин і злочинність як об'єкти кримінологічного аналізу.....	79
§ 2. Кількісні та якісні ознаки злочинності	82
§ 3. Латентна злочинність	87

Розділ 6.

Детермінація злочинності

§ 1. Загальна характеристика детермінант злочинності.....	92
§ 2. Детермінанти злочинності в Україні.....	102

Розділ 7.

Кримінологічна характеристика негативних соціальних явищ

§ 1. Види негативних соціальних явищ, які тісно пов'язані зі злочинністю.....	109
§ 2. Пияцтво як негативне соціальне явище.....	111

§ 3. Наркоманія як негативне соціальне явище. Токсикоманія.....	118
§ 4. Проституція як негативне соціальне явище.....	124
§ 5. Бродяжництво як негативне соціальне явище. Жебракування.....	126
§ 6. Зростання впливу та кількості негативних соціальних явищ.....	126

Розділ 8.

Кримінологічна характеристика особи злочинця

§ 1. Поняття особи злочинця як об'єкту кримінологічного дослідження.....	128
§ 2. Поняття, зміст та особливості формування особи злочинця.....	134
§ 3. Соціальне та біологічне в особі злочинця.....	139
§ 4. Криміналізація особи.....	144

Розділ 9.

Запобігання злочинності

§ 1. Поняття, цілі, завдання та межі функціонування.....	147
§ 2. Класифікація запобіжних заходів.....	151
§ 3. Поняття, форми та методи індивідуальної профілактики.....	158
§ 4. Правове забезпечення запобігання злочинності.....	164

Розділ 10.

Кримінологічне прогнозування та планування

§ 1. Поняття, види і методи кримінологічного прогнозування.....	168
§ 2. Кримінологічне планування.....	173

Розділ 11.

Порівняльна кримінологія

§ 1. Порівняльна злочинність.....	180
§ 2. Міжнародне кримінологічне співробітництво.....	193

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ 12.

Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти моральності.....	200
§ 2. Причини та умови вчинення злочинів проти моральності.....	210
§ 3. Запобігання злочинам проти моральності.....	213

Розділ 13.

Злочинність неповнолітніх

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх.....	220
§ 2. Причини та умови злочинності неповнолітніх.....	227
§ 3. Запобігання злочинності неповнолітніх.....	229

Розділ 14.

Організована злочинність

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності.....	235
§ 2. Протидія організованій злочинності.....	248

Розділ 15.

Корупційна злочинність

§ 1. Поняття корупції та корупційних злочинів	255
§ 2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності й особи корупціонера	262
§ 3. Детермінанти корупційної злочинності	266
§ 4. Запобігання корупційній злочинності	269

Розділ 16.

Злочинність в регіонах України

§ 1. Регіональні особливості злочинності в Україні: поняття та кримінологічна характеристика	276
§ 2. Криміногенні фактори, що детермінують злочинність в регіонах України	285
§ 3. Запобігання злочинності в регіонах України	289

Розділ 17.

Необережна злочинність

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених з необережності	294
§ 2. Причини та умови злочинів, вчинених з необережності	300
§ 3. Запобігання злочинам, вчиненим з необережності	302

Розділ 18.

Економічна злочинність

§ 1. Поняття, правова природа та кримінологічна характеристика структури економічної злочинності	308
§ 2. Основні ознаки та детермінанти економічної злочинності	312
§ 3. Попередження економічної злочинності	316

Розділ 19.

Кримінальні правопорушення проти правосуддя: сучасний стан та тенденції до змін

§ 1. Розвиток системи правосуддя в сучасних умовах	321
§ 2. Напрямки змін щодо відповідальності за злочини (кримінальні правопорушення) проти правосуддя	325

Розділ 20.

Злочинність проти навколишнього природного середовища

§ 1. Кримінологічна характеристика	334
§ 2. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища	341

Розділ 21.

Військова злочинність

§ 1. Причини та умови вчинення злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	347
§ 2. Причини та умови вчинення конкретного військового злочину	351
§ 3. Причини і запобігання насильницьким злочинам військовослужбовців	353

Розділ 22.

Злочинність мігрантів

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності мігрантів в Україні.....	366
§ 2. Причини та умови злочинності мігрантів	368
§ 3. Запобігання злочинності мігрантів	370

Розділ 23.

Кримінологічне забезпечення національної безпеки України

§ 1. Поняття та сутність кримінологічної безпеки.....	374
§ 2. Кримінологічна спрямованість у концепції національної безпеки України	382

Розділ 24.

Епоха глобалізації і міжнародна співпраця щодо протидії злочинності

§ 1. Підстави і форми міжнародного співробітництва у протидії злочинності	388
§ 2. Міжнародні договори – правова основа співпраці держав щодо запобігання та протидії злочинності	393

Глосарій.....	407
----------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Розвиток кримінології у ХХ ст. засвідчив наукове визнання та актуальність даної галузі знань. Ефективна протидія злочинності може бути здійснена тільки за умови системних та узгоджених заходів усіх заінтересованих суб'єктів, що ґрунтуються на використанні кримінологічних знань та більш сучасних кримінологічних стратегій запобігання та мінімізації злочинності. Кримінологія базується на знанні кримінального права та інших юридичних дисциплінах, а також щільно пов'язана із такими науками: економікою, соціологією, політологією, психологією, конфліктологією, стратегічним менеджментом, демографією, статистикою тощо. В Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. визначається криміналізація населення, що пов'язано із накладанням декількох чинників: наслідки демонтажу у 1990-ті роки соціалістичної моделі розвитку держави; політизація соціальних та міжетнічних конфліктів; посилення позицій транснаціональної організованої злочинності на рівні емпірично фіксуємих фактів тощо. Це означає, що період апології, дидактики та догматики потрібно закінчувати. На часі постала потреба вивчення конкретних тенденцій і показників сучасного життя, діяльності усіх суб'єктів протидії злочинності та самої особистості суб'єкта злочину. Злочинність мінлива і тільки системно-корегуємий підхід фахівцями – кримінологами забезпечить ефективне запобігання та протидію злочинності.

Особливість даного підручника полягає в тому, що він не тільки знайомить з основними концептуальними положеннями кримінологічної науки, наявними даними про злочинність та її причини, але також спонукає до самостійного кримінологічного дослідження (виконання комплексних модульних робіт по кожній темі), а також до розробки системного механізму запобігання та протидії злочинності у визначених умовах та місці криміногенної ситуації.

У другому виданні надано аналіз змін злочинності та окремих її видів в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., розкривається зміст запобігання та протидії злочинності, протидія на регіональних рівнях та в сфері національної безпеки України. Визначаються особливості окремих видів злочинності, в тому числі корисливої, насильницької, з необережності, корупційної, у сфері екології, військовій сфері, злочинність мігрантів, дається класифікація та характеристика особистості суб'єкта злочину тощо, а також система правового регулювання протидії злочинності з урахуванням кримінологічних рекомендацій, оновленого законодавства та досвіду протидії їй вітчизняними та закордонними фахівцями.

Автори, які працюють в наукових установах, вищих навчальних закладах МОН України та інших країн (Німеччина), правоохоронних органах доклали всі можливості для ознайомлення бакалаврів, магістрантів та здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти з оновленою інформацією про ті види та причини злочинів, які виникли в останній час в Україні та світі, що до цього поглиблено не вивчалися.

Матеріал підручника викладено логічно-послідовно і структуровано відповідно до програми навчальної дисципліни «Кримінологія» та може бути використано для дистанційної форми навчання студентів.

Основоположним завданням підручника є – сприяти вивченню кримінологічних та соціально-правових реалій сучасності, що відповідають діючому законодавству. Використати отримані знання можна при написанні наукових робіт магістрантами, докторам філософії права, молодим викладачам, а також при викладанні спецкурсів та розробці перспективних соціальних, економічних, правових та організаційних рішень щодо більш актуальних та ефективних системних заходів запобігання та протидії злочинності.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1

КРИМІНОЛОГІЯ ЯК НАУКА

§ 1. Поняття, предмет, завдання і функції кримінології

Проблема злочинності в усі часи існування людства була й залишається однією з найгостріших. Думки про неї досить протилежні, як з точки зору розуміння того, що ж насправді є злочинністю та хто є особами, що вчинили злочин, так і з точки зору того, як протидіяти злочинності, якими шляхами, методами й заходами; чи є вона постійним і неминучим супутником людського суспільства, що буде турбувати любу людину яка дбає про свою безпеку, спокій та життєдіяльність, чи можливо її подолати. Одні вчені й мислителі, котрі досліджували людське суспільство, що постійно вдосконалюється, вважали за можливе позбавити його від злочинності та припускали можливість життя без злочинів (її прихильники утопісти-соціалісти Т. Мор, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та ін.), інші – навпаки, вважали, що суспільство без злочинів існувати не може, що злочинність – явище, яке притаманне будь-якому здоровому суспільству (С. Дюркгейм). Теорія Дюркгейма була розвинута та використана для пояснення злочинної поведінки Р. Мертоном у роботі «Соціальна теорія та соціальна структура» (1957 р.)¹.

Апріорі в масовій свідомості «злочинність» асоціюється із проявами негативних властивостей особистості, позитивні, розглядаються в антикримінальному значенні.

Але сьогодні постають нові питання: чому в ті чи інші періоди розвитку суспільства кількісні показники злочинності різко зростають, а в інші, навпаки, зменшуються. Також у країнах з тоталітарним режимом число злочинів незначне, а в країнах з розвиненою системою демократичних свобод навпаки. Не зважаючи на значні заходи протидії злочинності остання не тільки не зменшується, а навпаки збільшується, з'являються нові її види та міждержавні злочинні угруповання, та що робити щоб більш ефективно запобігати та протидіяти злочинності.

Такою системою знань наділена наука кримінологія – наука про злочинність, окремі її види та конкретні злочини, їх взаємообумовленість з причинами та умовами, особою, що вчиняє злочин, методи, заходи та їх результативність щодо запобігання та протидії злочинності. На цій підставі кримінологія напрацьовує рекомендації з удосконалення ефективності протидії злочинності.

¹ Бэкон Ф. Сочинения. – М., 1971. Т.1. – С. 507.; Дюркгейм Э. Самоубийство. СПб, 1912. – С. 334.; Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология: Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 12.

Етимологічно слово «кримінологія» означає вчення про злочин (від латинського «scipen» – злочин та грецького «logos» – вчення, наука). Проте згодом це поняття набуло ширшого значення, і сьогодні воно означає науку про злочинність. У зарубіжній літературі поряд з терміном «кримінологія» зустрічаються й інші – «кримінальна соціологія», «кримінальна біологія», «кримінальна етимологія», «соціологія злочинності», «кримінальна антропологія» тощо. У вітчизняній науці вживається лише термін «кримінологія».

Уперше цей термін був використаний італійським юристом Р. Гарофало, який у 1885 році опублікував книгу «Кримінологія».

Визначення «кримінологія» часто пов'язують з її предметом і фактично зводять до перерахування його складових частин. Водночас такий підхід є недостатнім, тому що при всій важливості предмета, визначення науки повинно мати повну її характеристику, вказуючи в даному випадку на місце цієї науки в загальній системі знань, на найбільш важливі підходи до предмета дослідження, на кінцеву мету й завдання досліджуваних пошуків.

Вбачаючи на соціально-правове значення кримінологічної науки її можна розглядати як в широкому так і у вузькому значенні цього слова. Якщо розглядати її в широкому розумінні, то кордони кримінології поширюються на всі сфери життєдіяльності людини де вона може вчинити злочин. Бо мабуть нема такої соціальної сфери, яка б своїми умовами не стимулювала або навпаки не стримувала кримінальні процеси. З іншого боку, кордони кримінології дещо обмежені. Це пов'язано з тим, що кримінологія не вивчає суспільство в цілому, а тільки ті причини та умови, які детермінували злочинність, вплинули на криміналізацію суспільних відносин.

Звідси можна наголосити, що кримінологія являє собою науку яка не тільки уособлює систему знань про злочинність, але і систему пізнання злочинності, що і сприяє визначенню та запровадженню системи заходів запобігання злочинності.

Відповідно до цього **кримінологія** може бути визначена як соціально-правова наука про закономірності та тенденції злочинності, причини та умови злочинності, особу злочинця, як певного соціального типу, механізми вчинення злочинів, та розробку системи заходів запобігання та протидії злочинності.

У цьому визначенні наголошується, що, по-перше, кримінологія як і будь-яка наука виявляє закономірності досліджуваних нею явищ і на цій підставі вирішує питання, які позитивно впливають на них; по-друге, кримінологія є однією з суспільних наук, галуззю суспільствознавства. У системі суспільних наук вона розташовується на межі соціології та правознавства.

До правознавства кримінологія відноситься тому, що явища, які вона вивчає, мають характеристику, яка базується на кримінально-правових поняттях «злочин», «злочинець» і відмежовується від адміністративно-правових понять – «інше правопорушення», «інший правопорушник». Система профілактики та запобіжні заходи, що входять до неї, також мають правову основу. Водночас вивчення злочинності як явища в цілому, причин та умов, що детермінують злочинність, особистості злочинця, заходів запобігання злочинності не вкладаються лише в рамки правових характеристик, а входять до сфери соціології та правової психології. Тому кримінологія є не тільки правовою, а й соціолого-правовою наукою та навчальною дисципліною.

Для вивчення кримінології, як і будь-якої науки, слід передусім з'ясувати, що є її об'єктом і предметом, тобто відповісти на запитання: які явища вона досліджує.

Кримінологія, як і інші науки, вивчає закономірності. **Об'єктом** науки кримінології є суспільні явища, пов'язані зі злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також системи заходів запобігання та протидії злочинності.

Предметом кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології.

До предмета кримінології входять такі основні елементи:

- Злочинність як суспільно-правове явище.
- Причини та умови (детермінанти) злочинності.
- Особа злочинця.
- Попередження злочинності.
- Жертва злочину.

Головним елементом предмета кримінології є сама **злочинність** як історично мінливе, соціальне та кримінально-правове явище, яке являє собою сукупність усіх злочинів, вчинених у державі за певний період. Вона вимірюється такими кількісно-якісними показниками, як стан, рівень, структура, динаміка, характер та географія. Правопорушення, які не є злочинами, але тісно пов'язані з ними (наприклад, пияцтво, проституція), розглядаються кримінологією як фонові явища¹.

Детермінація та причинність злочинності, або криміногенні фактори – це народження злочинності в суспільстві (соціальна детермінація) та виокремлення в даному процесі похідних, причинних залежностей. Досліджуються детермінація та причинність злочинності в державі, або на якомусь етапі розвитку суспільства, злочинності в регіоні, окремих видів злочину, індивідуальної злочинної поведінки. Виділяють економічні, соціальні, ідеологічні, політичні, психологічні, правові, організаційно-управлінські та інші чинники, які обумовлюють (детермінують) злочинність. При аналізі закономірностей впливу різних детермінант на злочинність переслідуються мета розробки найбільш ефективних заходів запобігання та протидії злочинності.

Особа злочинця виступає як система демографічних, соціально-рольових, психологічних, кримінально-правових властивостей суб'єктів злочинів. Зазначимо, що злочин – це вольовий акт, свідомо обраний, результат складного процесу, в якому зовнішні чинники діють не безпосередньо, а переломлюючись через внутрішні фактори. Щоб пізнати детермінанти злочину, потрібно розкрити механізм злочинної поведінки, а це досягається завдяки вивченню особи злочинця, впливу її індивідуальних властивостей на вчинення злочину.

Протидія злочинності є системою державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію детермінант злочинності та корекцію поведінки осіб, схильних до правопорушень.

Таким чином протидія злочинності – це системна діяльність самостійної сфери соціального управління. Вона включає:

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 8.

- 1) загальну організацію протидії злочинності (аналіз, прогноз, програмування, правове регулювання, фінансове забезпечення, кадри тощо);
- 2) системну діяльність запобігання злочинності заінтересованими суб'єктами, шляхом впливу на процеси її детермінації та причинності;
- 3) правоохоронну діяльність (застосування визначених законом заходів до осіб які вчинили злочин)¹.

Деякі дослідники, розглядаючи злочинність як соціальне явище, вказують, що головним у боротьбі з нею є прогресивні соціально-економічні перетворення. Але поряд з цим важливе значення мають і спеціальні кримінологічні заходи, які застосовуються правоохоронними органами та громадськими організаціями. Кримінологія мовби синтезує в собі все те цінне, що накопичене з проблеми протидії злочинності іншими науками, і дає цілісне знання про весь цей процес².

Для визначення останнього елементу в літературі з'явився термін «віктимологія» – вчення про **жертву злочину**. У кримінологічних дослідженнях, до недавнього часу, увага приділялась виключно поведінці злочинця, а взаємозв'язку між поведінкою злочинця і потерпілого, навпаки – незначна увага. Водночас потерпілий є другою стороною, котра причетна до злочину. Саме він безпосередньо вступає у відносини зі злочинцем. Причому нерідко злочинна поведінка провокується негативною поведінкою потерпілого. Слід зазначити, що відносно включення в предмет кримінології такого його елемента, як «віктимологія» в кримінологічній науці немає єдиної думки. Одні вчені вважають, що «віктимологія» є гілкою кримінології, яка вивчає особливості поведінки осіб, що постраждали від злочину, і без неї поняття причин злочинності було б неповним. Інші вчені, навпаки, заперечують це й вважають його самостійним напрямком кримінологічних досліджень.

В юридичній літературі дискусійним є також питання відносно включення предмета кримінології до так званих «фонових» явищ: проблеми прогнозування злочинності, планування протидії їй; проблеми суїцидальної поведінки (проблеми самогубства) та ін. Думки вчених не співпадають. Так, професор В. Г. Лихолоб, зокрема, зазначав, що для того щоб повніше, глибше й ефективніше вирішувати завдання, які стоять перед кримінологією, вона вивчає і супутні негативні соціальні явища (пияцтво, алкоголізм тощо), які в кримінології іменуються фоновими, а в соціології – асоціальними і безпосередньо не входять до її предмета³.

Дещо іншу позицію займає О. М. Джужа, який вважає, що як елементи предмета кримінології бажано розглядати проблеми: жертви злочинів, прогнозування та планування протидії злочинності, кримінально-правової статистики, методик досліджень злочинності, негативних соціальних явищ, які тісно корелюють зі злочинністю, тощо⁴. Такого ж погляду в своїх працях дотримуються кримінолог з ФРН Г. Кайзер у роботі «Кримінологія. Вступ до основ» (1979 р.), американці Дж. Грехем і Т. Беннет «Стра-

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: Реалії та перспективи. Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. – Київ: ВАПТЕ, 2015. – С. 586–588.

² Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 8.

³ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е Кримінологія: Учебник. – Киев – Донецьк, 1997. – С. 9.

⁴ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 8.

тегія попередження злочинності в Європі та Північній Америці» (1995 р.) та швед Т. Там «Злочинність та рівень життя» (1982 р.).

Російський кримінолог, професор В. В. Лунєєв до предмета кримінології небезпідставно відносить «методи кримінологічних досліджень». Як доводи своєї позиції В. В. Лунєєв указує на те, що будь-яка наука, за винятком кримінології, не розробляє спеціальні методики вивчення й аналізу злочинності (у т. ч. латентної), її причин, особи злочинця, ефективності заходів щодо попередження злочинів. У свою чергу академік А. П. Закалюк вважає, що до елементів кримінології, які дають можливість глибше вивчити сутність її основного предмета – злочинність, слід віднести методологію кримінології, організаційні та методичні засади кримінологічного дослідження, кримінологічну інформацію, в тому числі історію кримінології як джерело здобуття кримінологічних знань. Такої ж точки зору дотримується і А. І. Долгова професор, Президент Російської кримінологічної асоціації¹.

На нашу думку, така позиція відомих українських і зарубіжних учених заслуговує на підтримку, оскільки проблеми прогнозування розвитку злочинності, кримінологічного планування запобігання та протидії їй, а також методологія та методика кримінологічних досліджень, як і кримінально-правова статистика, є невід’ємною складовою такого елемента предмета кримінології, як запобігання злочинності, та використовуються правоохоронними органами для ефективної і системної організації протидії злочинності. Крім цього, такі негативні соціальні явища, як алкоголізм, наркоманія та деякі інші в багатьох насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах виступають як причини вчинення таких злочинів, тому вони, на нашу думку, мають відноситись до такого елемента предмета, як причини та умови злочинності, а не бути в якості «супутніх» або «фонових» явищ.

Деякі вчені виступають проти включення суїцидальної поведінки до предмета кримінології, але є і протилежні думки. Ця проблема стосується психіатрії, психології, кримінального права, але має й кримінологічний аспект. Викладені положення – відправні моменти для розуміння завдань і функцій кримінології. Правильна постановка завдань перед кримінологією є гарантом її ефективності в розумінні тих суспільних процесів, що протікають у суспільстві.

Основні завдання кримінології:

- 1) отримання достовірних знань про стан, рівень, динаміку, структуру й географію злочинності;
- 2) систематичне виявлення й аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, обставин детермінуючих злочинність;
- 3) з’ясування та вивчення протиріч і конфліктів, які призводять до виникнення й реалізації злочинних намірів, а також формування особистості злочинця;
- 4) вивчення особи потерпілого від злочину, взаємозв’язків між жертвою та злочинцем;
- 5) розробка наукових рекомендацій з усунення або нейтралізації явищ, котрі сприяють антисуспільній злочинній поведінці;

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 21.; Криминология учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – С. 37.

б) наукова розробка заходів з виявлення осіб, схильних до скоєння злочинів, їх вивчення та здійснення ефективного профілактичного впливу на них.

Таким чином, основним завданням кримінології є дослідження питань про те, що таке злочинність, яка її сутність, закономірності. Вкрай актуальними є проблеми природи злочинності, де її витoki та які перспективи розвитку.

Виходячи з цих завдань можна визначити й функції кримінології. Головними із них є:

1) *описова функція*. Вона полягає у виявленні, відображенні визначених фактів соціальної дійсності, які пов'язані зі злочинністю, відображає їх властивості та відносини, дає їм наукове обґрунтування;

2) *пояснювальна функція*. На підставі емпіричних даних і теоретичних положень розкриває сутність досліджуваних об'єктів, дає їм наукове роз'яснення (зокрема, встановлює закономірності злочинності, дію її причин, формування особистості злочинця, функціонування системи попередження злочинності);

3) *прогностична функція*. Вивчаючи тенденції, перспективи змін кримінологічно-важливих процесів та явищ, кримінологія прогнозує їх майбутній стан та розвиток;

4) *практично-перетворювальна функція*. Кримінологічний опис, пояснення, провіщення мають бути підпорядковані інтересам науково обґрунтованого управління соціальними процесами, пов'язаних з попередженням злочинності. Тому попередження злочинності певною мірою фокусує решту питань, котрі вивчає кримінологія. Цим і визначається значення практично-перетворювальної функції цієї науки, оскільки кримінологічне знання має цінність тільки тоді, коли воно озброює відповідних суб'єктів профілактики необхідними знаннями для протидії злочинності¹.

Таким чином кримінологія досліджує не тільки криміногенні обставини, що сприяють злочину і злочинності але і антикриміногенні, які перешкоджають (запобігають) такому прояву.

■ § 2. Місце кримінології в системі наук

Виникнення кримінології, як і виникнення будь-якої науки, передбачає необхідність визначення її місця в системі наукового пізнання. Воно в багатьох випадках залежить від запровадженої на території тієї чи іншої держави правової системи. Держави англо-американської правової системи в кримінологічній школі, в якості свого наукового фундаменту, обрали психологію, соціальну психологію та соціологію. Кримінологічні теорії у США та Великій Британії розглядаються в складі соціологічної науки, в межах окремого наукового напрямку, який отримав назву соціології злочинності.

В державах, які використовують романо-германську правову систему, кримінологія належить до групи природознавчих наук.

З огляду на це для визначення місця кримінології у системі наук потрібно, по-перше, встановити ступінь її спорідненості з іншими, зокрема суміжними дисци-

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминалогия: Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 11.

плінами; по-друге, ступінь її самостійності. Аналіз цих проблем дає підстави наголошувати, що злочинність, її причини та умови, особу злочинця та протиправну поведінку, заходи запобігання, та інші чинники, що пов'язані зі злочинністю, вивчають та всеохоплюючо досліджують як юридичні так і неюридичні науки. Беручи це за основу, зазначимо, кримінологія – комплексна наука, яка займає центральне місце в системі наук, які досліджують злочинність та заходи запобігання та протидії їй. У комплексному взаємозв'язку кримінологія, якби, об'єднає надбання системи наук. Разом з тим вона займає особливе місце, яке потребує самостійного вивчення в системі наук. Перш за все кримінологія здійснює зв'язок з кримінально-правовими науками та іншими правовими дисциплінами, а також з неюридичними суспільними науками – соціологією, психологією та ін. На сьогодні, відносно місця кримінології в системі наук, існують різні точки зору. У науковій літературі висловлювалося три основні погляди:

– *кримінологія є частиною кримінального права*. Такої точки зору дотримувався російський вчений М. М. Гернет, який у 1906 році назвав кримінологію проблематикою кримінального права. Аналогічну позицію відстоювали О. А. Герцензон, А. А. Піонтовський і низка інших вчених¹. Слід зазначити, що використання підходу у визначенні кримінології як частини науки кримінального права призвело до невиправданого звуження предмета кримінологічних досліджень.

З юридичних наук кримінологія найбільш тісно пов'язана з кримінальним правом. Воно представляє ті вихідні положення, якими оперує кримінологія: злочини, його види, злочинці та їх категорії. Першоджерелом кримінологічного дослідження є визначене кримінальним законом поняття «злочин». Також загальною задачею для кримінології та кримінального права є забезпечення контролю за злочинністю, але на цьому їх схожість і закінчується. Методи обох наук різняться, але і доповнюють одна одну. У зв'язку з цим засобів і методів кримінології, обмеженої наукою кримінального права, виявилось недостатньо, і вона була нездатна створити повноцінний апарат забезпечення комплексного наукового вивчення аномальної поведінки. Вбачаючи на це, загальна оцінка: кримінальне право підходить до пізнання злочинності, злочинів та особи злочинця з правової позиції, а кримінологія – з соціальної позиції. Разом з тим кримінологія не відмежовує право, а кримінальне право – соціологію. Вони взаємопов'язані;

– *кримінологія самостійна наука*, яка перебуває на стику соціології та права або є частиною соціології. Для підтвердження цієї позиції зазвичай використовується аргумент, що кримінологія застосовує матеріали обох наук і, спираючись на соціологічні методи, вивчає тільки ті явища, які пов'язані із злочинністю. Визначення природи кримінології як соціально-правової науки, яка знаходиться на межі соціології та права, дозволяє більш детально охарактеризувати її місце серед інших наук, її взаємодію з ними. Їх можна класифікувати в такому порядку: юридичні, філософсько-соціологічні, психолого-педагогічні, економічні. При цьому в кримінології є галузь дослідження яка притаманна тільки їй. Це простежується у взаємозв'язку різних соціальних явищ та процесів (економічних, політичних тощо), тобто ті які безпосередньо детермінують злочинність (наприклад, проблеми зайнятості населення впливають на зрос-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 12.

тання крадіжок). Одночасно виявивши ті або інші прогалини кримінолог звертається до державних органів, які і повинні вирішувати комплекс запобіжних заходів, щодо виявлених детермінант. Поряд з цим кримінолог вивчає явища які сприяють зменшенню злочинності. Він досліджує як криміногенні так і антикриміногенні обставини. Така діяльність сприяє розробці та запровадженню більш ефективних системних заходів протидії злочинності. Кримінологічні висновки потрібно використовувати у процесі соціальних перебудов;

– *кримінологія самостійна галузь юридичної науки*, складова частина системи юридичних наук. Кримінологія має суміжну галузь з наукою кримінально-виконавчого права в плані попередження рецидивної злочинності й вироблення заходів з підвищення дієвості покарання. Також тісний зв'язок існує між кримінологією та кримінально-правовою статистикою. Методи статистики широко застосовуються в кримінологічних дослідженнях – це фактичний статистичний матеріал про стан злочинності, про ознаки, що характеризують особистість злочинця, про стан правової профілактики тощо, вони необхідні в кримінології для теоретичних узагальнень і вироблення конкретних рекомендацій щодо вдосконалення запобігання та протидії злочинності. Кримінологія має певні зв'язки з наукою кримінального процесу, прокурорського нагляду, адміністративного, сімейного, трудового та інших галузей права. Вони необхідні, насамперед, при описанні завдань і повноважень різних державних органів та громадських організацій у протидії злочинності.

Кримінологія плідно пов'язана з багатьма неюридичними науками. Зв'язок кримінології з філософією виявляється в тому, що закони і категорії останньої є обов'язковими для кримінологічних досліджень, вони дозволяють правильно розкрити суть і зміст злочинності, її зв'язки з іншими соціальними явищами. Кримінологія також щільно пов'язана з соціологією та психолого-педагогічними науками. Теоретичні положення й емпіричні дані загальної та соціальної психології потрібні для вивчення всіх особистісних властивостей, що визначають механізм індивідуальної злочинної поведінки. Зв'язок кримінології з економічними науками виявляється при вивченні злочинності у сфері економіки, а також при оцінці ролі матеріальних факторів у генезисі злочинної поведінки.

Останніми роками зміцнюється зв'язок кримінології з математикою та кібернетикою. Наукові праці Г. Н. Аванесова, Ю. Д. Блуштейна, С. С. Віцина, А. Ф. Зелінського та інших вчених показали можливість плідного співробітництва кримінології з цими науками. Математичні методи істотно підвищують точність кримінологічних досліджень та їх висновків (при визначенні рівня латентності злочинності, її прогнозування)¹.

§ 3. Система кримінології

Щоб отримати всебічне уявлення про певну науку, слід здійснити її системний розподіл. **Система** – це певний порядок розподілу частин цілого, розміщених у певній

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 14.

послідовності з метою забезпечення більш глибокого вивчення системних зв'язків між елементами та самих елементів. Система кримінології перебуває у прямій залежності від предмета науки, відображає його структуру і базується на двох підставах: предметі дослідження та рівні узагальнення науково-практичної інформації.

За предметом дослідження кримінологія складається з таких основних частин:

- 1) вчення про злочинність;
- 2) вчення про детермінацію злочинів;
- 3) вчення про особу злочинця;
- 4) вчення про засоби запобігання та протидії злочинності;
- 5) вчення про жертву злочину.

За рівнем узагальнення науково-практичної інформації кримінологія поділяється на *Загальну* та *Особливу* частини.

Загальна частина вивчає теоретичні проблеми злочинності як такої, дає поняття кримінології як науки, її предмета, завдань, функцій, системи, методології і методики досліджень, розглядає історію розвитку кримінології та аналіз різних теорій. Центральне місце в загальній частині посідають також питання щодо особи злочинця, детермінант злочинності, віктимології, кримінологічного прогнозування та протидії злочинності.

Особлива частина досліджує окремі види злочинності, їх детермінанти та заходи запобігання та протидії злочинам. Це, зокрема, такі види злочинності: організована, корупційна, рецидивна, професійна, насильницька, екологічна, необережна, пенітенціарна, жіноча, злочинність неповнолітніх. Водночас слід мати на увазі, що кримінологія не є застиглим раз і назавжди, даним і закінченим вченням. У процесі постійного динамічного розвитку та вдосконалення уточнюються і доповнюються її предмет та інші компоненти як науки і навчальної дисципліни.

Виникнення нових сфер суспільного життя, ускладнення суспільних відносин, криміналізація окремих видів діяльності зумовлюють необхідність формування нових напрямів кримінології. Як приклад спеціалісти називають такі кримінологічні напрями, що виникли порівняно нещодавно:

– кримінологія національної безпеки – забезпечення соціально допустимого контролю щодо злочинності не взмозі бути ефективною без вирішення проблем безпеки людини, суспільства, держави;

– політична кримінологія – напрямок, що вивчає злочинність яка здійснюється по політичним мотивам, в політичній сфері, в галузі державного та соціального управління;

– екологічна злочинність – напрямок який пов'язаний із збереженням здоров'я нації, руйнуванням екосистеми, зараженням оточуючого середовища;

– економічна кримінологія – складовий елемент кримінологічної науки, що вивчає злочини в різних сферах економіки: кредитно-банківській, зовнішньоекономічній, бюджетній сфері, у сфері приватизації тощо;

– комунікативна кримінологія (кримінологія масових комунікацій) – кримінологічний напрям, який вивчає характер зв'язків засобів комунікацій зі злочинністю та злочинною поведінкою (наприклад, комп'ютерна злочинність у сфері зв'язку);

– податкова кримінологія – галузевий кримінологічний напрям, який вивчає податкову злочинність. Податкова кримінологія досліджує причини виникнення й розвитку злочинності в системі оподаткування, особистість податкового злочинця, шляхи та засоби профілактичного впливу в зазначеній сфері. Базис податкової кримінології складають не тільки загальнокримінологічні, а й спеціальні знання в податковій сфері. Комплексний характер податкової кримінології дозволяє їй бути складовим елементом не тільки кримінологічного вчення, а ще й науки, що комплексно вивчає податкову проблематику, – форосології;

– кримінальна армалогія (кримінологія зброї) – інструментарний кримінологічний напрям, котрий вивчає застосування зброї в злочинних цілях і в процесі протидії злочинності.

Кримінологія має як теоретичний, так і прикладний аспекти. Теоретичний аспект полягає в розробці наукової теорії злочинності як соціально-правового явища так і шляхів її подолання. Прикладний аспект має своїм завданням визначення конкретних заходів, спрямованих на запобігання окремих видів злочинів¹.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №1 «Кримінологія як наука»

Зasadничі положення	Кримінологія як наука	Теоретична кримінологія	Прикладна кримінологія	Міждисциплінарний характер кримінології	Теорії причин злочинності
Поняття					
Предмет					
Цілі та задачі					
Значення					
Структурно-функціональна компонента					

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 15.

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Народження кримінології як науки

Розглядаючи кримінологію як одну із наук про виживання та безпеку людини, суспільства, в специфічному середовищі їх життєдіяльності, треба наголосити, що значення досягнутого краще розумієш коли бачиш його витoki. В цьому аспекті кримінальне право, з його соціологією, виступає відповідною реалізацією деяких положень кримінології шляхом застосування кримінального покарання щодо злочинців. З огляду на це генезис злочинності та боротьба з нею знаходить своє вираження ще в Біблії, Корані та древніх законодавчих актах (Кодекс Хаммурапі Древнього Вавіло-ну 1792–1750 рр. до н.е., Закони Ману Древньої Індії II–I ст. до н.е., Закони XII таблиць Древнього Рима 451–449 рр. до н.е.).

В сучасному розумінні вона оформилася лише в 60-х роках минулого сторіччя. *Історію розвитку кримінологічних ідей прийнято поділяти на п'ять основних етапів.*

1. Докласичний період.
2. Класичний період: друга половина XVIII – остання третина XIX сторіччя.
3. Позитивістський період: кінець XVII – початок XX сторіччя.
4. Плюралістичний період: до 60-х років XX сторіччя.
5. Гуманітарний (сучасний) період – друга половина XX сторіччя по теперішній час.

Одразу слід вказати, що зазначений поділ є досить умовним як за змістом кримінологічних досліджень, так і за часом їх розвитку. Всі ті погляди, які колись з'явилися в науковому середовищі на основі теології, філософії, психології, соціології, біології тощо і мають зв'язок з кримінологічною проблематикою, не зникли із предмету дослідження кримінології і зараз. Деякі напрямки модернізуються на підставі нових наукових досягнень, деякі, навпаки – застарівають і зникають із поля зору. Таким чином, всі діючі кримінологічні напрямки нашаровуються одне на одного, іноді відбувається їх взаємне проникнення, однак створити єдину, інтегровану або науково ієрархічну теорію не вдається¹. Вклад у формування кримінології, як окремої галузі знань про злочинність, ті чи інші видатні історичні постаті вносили протягом всього часу. І хоча, як вбачається із загальноприйнятої історичної класифікації, початок розвитку кримінології як науки, віднесений до другої половини XVIII сторіччя, хоча окремі погляди на злочинність формувалися ще з часів античності. Адже ідеї кримінологічного осмислення злочинності як негативного соціального явища, її причин і захисту від неї виникли задовго до того, як сформувалася наука кримінологія.

¹ Лунеев В. В., Курс мировой и российской криминологии: учебник для магистров. В 2 т. Т. 1. Общая часть / В. В. Лунеев. – М. : Издательство Юрайт, 2012. – С. 110.

1. Докласичний період

Зародження кримінологічних ідей

Виділення античного часу в періодизації розвитку кримінологічних ідей пов'язане з високим рівнем інтелектуального розвитку Давньої Греції і Давнього Риму та становлення деяких напрямків розвитку ідей з кримінологічною природою.

Вони уходять своїм корінням до часів античності. Зокрема, у працях *Платона* (427–347 рр. до н.е.) вбачаються перші спроби виявити зв'язок злочинності із соціальними умовами суспільства. Платон намагався розробити проект державного устрою, побудованого на справедливості. У діалогах «Держава», «Апологія Сократа», «Софіст» сформульовані найважливіші принципи і правила які орієнтували суспільство на створення стабільного суспільного ладу без приватної власності, яка породжує користь і конфлікти між людьми. Він досліджував мотив вчинення злочинів, до яких відносив: гнів, ревності, бажання до насолоди, помилки, незнання та запропонував положення про способи захисту суспільства від небезпечних злочинців шляхом їх ізоляції.

Платон першим став розглядати порушення законів як наслідок найбільшої хвороби держави. У своїх роздумах про феномен злочинності, він визначав, що її першоджерелом є міжособні протиріччя між багатими та бідними. Аналізуючи причини злочинності, Платон вказував на недостатнє виховання, чим фактично визнавав особистісно-мотиваційну природу злочинної поведінки.

Саме Платон вказав на соціальну природу злочинності і радив законотворцю діяти на випередження злочинних подій – встановлювати закони і погрожувати покаранням для попередження протиправних вчинків. До заходів, спроможних втримати людину від протизаконних діянь, Платон відносив невідворотність індивідуального покарання, суспільний осуд, звичку гідної поведінки і заохочення законослухняних громадян. Кримінологічну природу має також твердження Платона, що негативна роль безкарності виступає однією із основних причин скоєння протиправних проступків¹. Трохи пізніше *Демокрит* (460-прибл. – 370 рр. до н.е.) також досліджував явища, пов'язані зі злочинністю. Причиною вчинення злочинів він вважав відсутність спонукання до добрих вчинків у силу розумових і моральних пороків. У попередженні злочинності велику роль відводив вихованню.

Наступним античним мислителем, чий погляд по праву можуть вважатися кримінологічними ідеями, є *Аристотель* (384–322 рр. до н.е.). У його праці «Політика» є досить слушні погляди на природу злочинності і покарання за злочин. До причин скоєння людьми злочинів Аристотель відносив бідність, необґрунтовані привілеї певних соціальних прошарків населення, політичне безправ'я і національні протиріччя. За твердженнями Аристотеля, найрезонантніші злочини вчиняються із прагнення до надлишків, а не у зв'язку з нестачею предметів першої необхідності. На його переконання злочинець стає зіпсованим по своїй волі.

На відміну від особистісно-мотиваційної природи злочинності Платона, Аристотель заперечував вроджені схильності особи до злочину, наповнюючи поняття злочинності соціальним змістом. Мислитель пропонував для впливу на злочинність со-

¹ Платон. Законы // Платон. Соч. в 3-х томах. – М., 1972. Т. 3. Ч. 2. – С. 108–111, 219, 337, 340.

ціальні заходи, такі як справедливий державний устрій, стабільність законів, верховенство законів над посадовими особами, розвиток економіки, створення можливостей для реалізації активності різних прошарків населення в соціально-корисних формах¹.

Аристотелем сформульований один із принципів, що відображає сутність попередження негативних соціальних процесів, до яких відноситься і злочинність: «Якщо нам відомі причини, що призводять до загибелі державних устроїв, то ми тим самим знаємо і причини, що обумовлюють їх схоронність: протилежні заходи призводять до протилежних діянь»². Продовжувачем цих ідей був римський філософ *Цицерон* (106–43 рр. до н.е.). Він вважав, що «благо народу – найвищий закон», «найпомітніше заохочення злочину – безкарність». У своїх працях висловлював ідеї про те, що закони повинні викорінювати пороки і насаджувати благочестя, адже вони винайдені для блага громадян.

Аналіз діяльності влади, змісту законодавства і філософських ідей часів Античності свідчить, що домінуючою причиною злочинності вважалися соціально-економічні умови, рівень життя бідних прошарків населення і рабів.

Можна зазначити, що саме в Давній Греції і в Давньому Римі зароджувалися напрямки окремих майбутніх кримінологічних теорій: теологічна, волелюбства, соціально-економічної тощо, які в тому чи іншому вигляді продовжували опрацьовуватися в епоху Середньовіччя.

Саме представники Античності заклали основи самої науки і культури, які, однак під час раннього Середньовіччя були забуті майже на тисячу років.

Епоха Середньовіччя

Античний світ припинив своє існування у V сторіччі нашої ери з падінням Римської імперії. На етапі раннього Середньовіччя продовжувала існувати Східна Римська імперія – Візантія, у Європі формувалися королівства, де поширювалося християнство; на Заході – католицизм, а в Греції і на схід від неї, в тому числі в Київській Русі – православ'я. У цей час серед євреїв укріплюється іудаїзм, арабський світ зміцнюється з утвердженням ісламу, із Китаю до Японії поширюється буддизм. Тобто початок Середньовічної епохи характеризується завершенням формування основних світових релігій, і на цьому релігійному ґрунті починається становлення *теологічного напрямку в кримінології*. Період раннього Середньовіччя не був відмічений розвитком наукових ідей, у тому числі, що стосуються чинників, які сприяють злочинності. Це обумовлено тим, що в цей період панівною ідеєю, щодо особи злочинця, була теологічна, в основу якої покладалася зла воля або заволодіння душею людини дияволом. Формується *монотеїзм* – єдиний Бог, що пізніше став основою християнства та інших релігій. Формування націй, створення національних державних утворень з єдиною релігією сприяло народженню законодавства (цивільного, кримінального) та протидії гріхопадінню, як відхиленню від релігійних норм світо буття. Інквізиція як покарання за злочин. Теологічна причина злочинності реалізується через хрестові походи західноєвропейських феодалів на Схід (1096–1270 рр.). Гаслом хрестових походів є –

¹ Аристотель. Политика // Соч. в 4-х томах. – М., 1983. Т. 4. – С. 416–421.

² Аристотель. Вказ. праця. – С. 544.

визволення християнських святинь в Палестині від влади мусульман, що не вірують в Христа.

Лише в період Відродження (Ренесансу) в науці почали виникати деякі кримінологічні концепції. Яскравим прикладом є погляди *Ф. Аквінського* (1225–1274 рр.), який стверджував, що добропорядні люди в змозі регулювати свою поведінку без погроз з боку людського закону, орієнтуючись на закон природи. У свою чергу, погроза покарання є необхідністю для людей порочних і таких, що не піддаються переконанню.

Ренесанс – епоха інтелектуального розквіту, такий собі перехідний період між ранньої Середньовічної цивілізації до культури Нового часу. Він характеризується світським розумінням суспільних процесів, гуманістичним світоглядом і поверненням до цінностей античного світу. У XVI сторіччі Відродження поступово трансформується в еру наукової революції і Просвітництва. Історично цей період називається класичним Середньовіччям, і його можна вважати початком розвитку сукупності знань про злочинність, та окреслюється приблизний предмет дослідження науки кримінології.

На цьому етапі значний вклад у зародження кримінологічних знань внесли Т. Мор, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк.

Кримінологічне значення мають спостереження *Томаса Мора* (1478–1535 рр.) про те, що не дивлячись на жорстоку практику призначення покарань, рівень злочинності не знижується, а навпаки – зростає. У праці «Утопія» Т. Мор пов'язує існування злочинності з бідністю широких верств населення і з паразитуючим способом життя дворян. Серед «кримінологічних» поглядів Т. Мора слід відмітити його твердження, що успішно боротися зі злочинністю можливо не шляхом застосування жорстоких покарань, а за допомогою встановлення справедливого порядку в суспільстві. Кримінальну юстицію Т. Мор оцінює наступним чином: «Немає такого суворого обвинувачення для якого не знаходилося б підстав».

Велике значення для розвитку кримінології мали роботи *Френсіса Бекона* (1561–1626 рр.), який вважається основоположником англійського матеріалізму. Вчений розрізняв два види насильства – відкрите (зловмисне), що прикривається законом, та жорстоке, що виходить із самого закону.

Так само, як і Френсіс Бекон, *Томас Гоббс* (1588–1679 рр.) і *Джон Локк* (1632–1704 рр.) відмічали вплив соціального середовища на формування особистості і розглядали справедливість як одну із основних якостей правового регулювання, порушення якого призводить до злочину. У праці «Досвід про людський розум» Дж. Локк обґрунтовував необхідність встановлення для всіх однакових правил життєдіяльності, які б забезпечувалися правосуддям з метою попередження злочинів. На цих положеннях почав базуватися *соціологічний напрямок кримінології*.

2. Класичний період

Просвітники XVIII сторіччя, зокрема Шарль Монтеск'є і Вольтер вперше зробили спробу раціонального і наукового пояснення природи розвитку суспільства на противагу поширеного до цього, середньовічного теологічного розуміння. Саме на підставі такого науково-обґрунтованого підходу вони визначили злочин, як акт вольового виявлення людини, що діє свідомо і є вільною в своїх вчинках. Отже саме з цьо-

го періоду починається *класичний період розвитку кримінологічної науки*, який характеризується пошуком причини деформації вольового виявлення людини і гуманізацією покарання. Одночасно почалися пошуки причин злочинності, які перебували поза межами суб'єкта протиправної поведінки.

Треба відмітити, що саме в період класичного Середньовіччя чисельними філософами, письменниками і просвітниками, які спиралися на значні досягнення античних мудреців, була підготовлена серйозна наукова та емпірична база для засвоєння віками вироблених ідей фахівцями кримінального права та фактичної кримінології з метою фундаментального дослідження проблеми щодо ефективної і цивілізаційної боротьби зі злочинністю¹.

Шарль Монтеск'є (1689–1755 pp.) у своєму трактаті «Про дух законів» сформулював ідею розподілу влади в державі, яка визначала подальше державне будівництво. Монтеск'є досліджуючи роль конфліктів у державах-республіках дійшов до висновку, що баланс інтересів різних соціальних груп забезпечує стабільність держави. У роботах «Персидські листи» і «Про дух законів» Ш. Монтеск'є відмічає соціальну обумовленість поведінки особи. На його думку, людина в силу обмеженості розумного передбачення, слабкості до омані і пристрастей, здатна до порушень законів природи і суспільства. Однак за наявності справедливого законодавця можливо протидіяти соціальним відхиленням. В цьому аспекті він вимагав точного визначення кола державних злочинів і вважав, що їх відсутність є достатньою умовою для зміни правління – на деспотичне. Ш. Монтеск'є стверджував, що жорстокість покарань шкідлива для держави та суспільства, оскільки, по-перше, у людей формуються риси жорстокості, що є «надзвичайним злом», по-друге, в державах, де застосовуються короткострокові покарання, злочинність не вища, а ніж у тих, де превалює жорстокість.

Ідеї Монтеск'є містять в собі антикриміногенні передумови, які сприяють попередженню злочинності серед можновладців.

Жан-Жак Руссо (1712–1778 pp.) основною причиною злочинності визнавав приватну власність, що обумовлює соціальну нерівність. Виникнення суспільства з приватною власністю є причиною будь-яких соціальних відхилень, і злочинності, в тому числі. Зростання злочинності, на думку Ж. Ж. Руссо обумовлюється також і політичною нерівністю, перенаселенням міст, шкідливими для здоров'я роботами, розкішшю та зловживанням можновладцями. Отже відповідальність за злочинність несе саме суспільство, а вирішальним фактором щодо протидії злочинності повинні стати зміни в суспільних відносинах, гуманізація держави і права. В працях «Роздуми про початок та основах нерівності...» (1755 р.) та «Про суспільний договір» (1762 р.) Руссо визначив значення превентивної сили законів з вираженням в них загальної волі народу на рівність та справедливість.

Великий внесок у розвиток кримінологічних досліджень вніс *Чезаре Беккарія (1738–1794 pp.)*, який ґрунтуючись на ідеях Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та інших великих просвітителів XVII–XVIII ст. створив принципово нову для того часу теорію *класичного напрямку*, яку він виклав у книзі «Про злочини та покарання» (1794 р.).

¹ Лунеев В. В.. Курс мировой и российской криминологии: учебник для магистров. В 2 т. Т. 1. Общая часть / В. В. Лунеев. – М. : Издательство Юрайт, 2012. – С. 116.

В роботі сформульовані принципи класичної школи кримінального права, деякі з яких мали кримінологічний зміст. Дослідження Ч. Беккарія стало орієнтиром правового гуманізму і не втратило своєї актуальності і зараз¹.

Слід зазначити, що одразу після виходу з друку перекладу зазначеної праці почалася робота з кодифікації англійського кримінального права, яка тривала до 1800 року.

Показовою в кримінологічному сенсі робота «Про злочини та покарання» стала завдяки ідеям автора щодо попереджувального (превентивного) впливу покарання, здатного народжувати у людини внутрішнє переконання на утримання себе від прояву пристрастей, що мотивують злочини. Однак для досягнення такого стримуючого фактора, покарання, на думку Ч. Беккарія, повинно бути публічним, швидким, необхідним і співвідноситись діянням. Разом з тим, автор обґрунтував можливість протидіяти злочинності не тільки засобами покарання, а й завдяки зміцненню моральних устоїв та просвіти населення. Ч. Беккарія вважав, що краще злочин попередити, ніж карати за нього, і в цьому повинна полягати ідея мудрого законодавця. Чіткість законодавства і принцип невідворотності покарання формулюються філософом як чинники запобігання злочинності.

Заслуга Ч. Беккарія полягає також і в тому, що він є розробником класифікації злочинів за критерієм об'єкта посягання, системи суспільної шкоди, умисності або ситуативності та мотивації. Особливо цінними є його ідеї щодо методів реагування держави на вчинені злочини. Ці ідеї й нині істотно впливають на теорію кримінального права та практику кари за злочин. Під впливом цих ідей у різних країнах, з різними соціальними системами, виникла соціальна профілактика злочинів як один із напрямів державної діяльності.

Суттєву роль у європейському Просвітництві відіграє *Клод Адріан Гельвецій (1715–1771 рр.)*, який, досліджуючи людину, значну увагу приділяв її поведінці, в тому числі девіантній. На його думку визначальний вплив на вибір людиною того чи іншого способу вираження своєї поведінки (виду реалізації самозакоханості) мають розумові здібності людини які, в свою чергу, уособлюють моральні устої, достоїнство, а також пороки. У своїх працях «Про любов до знання», «Про невігластво і лінивість розуму», «Про розум» тощо Гельвецій доводив, що причинами, які сприяють девіантній, та будь-якій іншій асоціальній поведінці, є середовище, в якому існує людина, маючи на увазі форму державного правління, закони та виховання, які впливали на формування розуму людини. Девіантна, в тому числі злочинна поведінка, є аморальною, оскільки спричиняє суспільні збитки. Виходячи з цього особистість злочинця наділяється філософом відповідними характеристиками.

Наступним, хто вніс свій вклад у розвиток кримінологічної думки, є англійський філософ права *Джеремі Бентам (1748–1832 рр.)*. Він один з теоретиків лібералізму та основоположник утилітаризму – критичного погляду відомих на той час політичних теорій – «морального інтуїтивізму», «суспільного договору», «природних прав

¹ International Congres. Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy (Italy), Castello Sforzesco. December 15–17, 1988; Unaited Nations Organization Club Milano, 1990; Беккарія Ч. О. О преступлених и наказанях / сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М., 2004.

людини»¹. Йому належить ідея «принципу корисності», згідно з якою дії людей та їхні стосунки, щодо отриманої від цього користі, повинні оцінюватись з моральної точки зору. Людина прагне отримати максимальне задоволення і зазнати мінімального страждання, що і впливає на наявність злочинних нахилів. Благо людей можливо оцінити при аналізі будь якого законодавчого проекту або рішення, і якщо ці блага, в правових документах, зачіпають інтереси різних членів суспільства, то їх можна визначити через матеріальну (грошову) оцінку вчиненого злочину. Його підхід передував оформленню позитивістської школи права. Праці «Основні починання громадянського кодексу» та «Основні починання кримінального кодексу» утверджували баланс інтересів прав та обов'язків і в свою чергу сприяли становленню соціологічної школи права. Така ідеологія здійснила значний вплив на реформу кримінального права.

Також слід відзначити *Андре Мішеля Геррі (1802–1866 pp.)*, який є одним із основоположників *статичного методу* дослідження злочинності та *Ламбер'Адольфа Жака Кетлера (1796–1874 pp.)*, що вважається одним із засновників *соціологічного напрямку* в кримінології які разом з іншими прибічниками класичної школи кримінології відмовилися від теорії впливу на злочинну поведінку особи надприродних сил та розвивали концепцію вольового виявлення людиною своїх почуттів на її умисел.

Отже, на початок XIX сторіччя переважна більшість мислителів, що переймалися поведінкою особи, в тому числі і девіантної, відходять від теологічного спрямування, який обґрунтовував причину вчинення злочину через вплив на особу надприродних сил, з проникненням диявола в душу злочинця, та започатковують розвиток теорії вольового виявлення поведінки людини, у тому числі, що стосується – злочинної. Це сприяло пошуку та обґрунтуванню науковцями причин деформації волі особи та гуманізації покарання за злочин. Одночасно досліджувались причини злочинності, які знаходяться поза суб'єкта злочину. Впроваджується концепція матеріальної природи людини і робиться наголос на визначальній ролі соціального середовища при формуванні тих чи інших якостей людини, які можуть спричинити неправомірну поведінку, або навпаки є необхідними і корисними для суспільства.

Філософія епохи Просвітництва значно розширила тлумачення поняття «особистість», що не могло не вплинути на розвиток кримінологічних ідей і поглядів. Адже саме з цього часу людина почала розглядатися не лише з позицій її індивідуальних якостей, а й виходячи із суспільної корисності та шкоди, яку вона може спричинити. При цьому стверджувалося, що рівень зрілості та різноманітні прояви поведінки особи залежать від рівня інтелектуального і морального розвитку особи, а це, в свою чергу, від політичного устрою в державі.

Саме в цей період почалося системне та ґрунтовне дослідження девіантної поведінки та злочинності як суспільного явища, під яким розумілася аморальна поведінка, що проявляється через антисуспільні чи антидержавні діяння. Важливим є також те, що на даному етапі розвитку кримінологічної думки, мислителі розглядали девіантну, в тому числі і злочинну поведінку, у взаємному зв'язку з поняттями свободи і відпо-

¹ Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства: пер. с англ. – М., 1998.

відальності, при тому що ці поняття часто протиставлялися одне одному. Так, відповідальність, філософськи оцінювалось як певне обмеження свободи. Мислителі стверджували, що найбільший ступінь свободи має тільки особистість, яка, з одного боку, послуговується високими моральними імперативами, а з іншого – перебуває у середовищі таких же добродішних людей. Виходячи з цього філософи вважали девіантну та будь-яку асоціальну поведінку проявом несвободи і наголошували, що, хоча ця поведінка є, загалом, продуктом соціуму, вона від цього не перестає бути шкідливою для людей і тому повинна нести справедливу відповідальність¹.

§ 2. Позитивістський період і його значення для розвитку кримінології

Позитивістський підхід в кримінології розвивався у XVII–XX століттях. Основою його існування стали окремі наукові спрямування, зокрема біологічне направлення, психологічне та соціологічне які з розвитком суспільних відносин і законодавства різних держав світу мають соціалістичну та комуністичну парадигми.

Термін **позитивізм** (від. французького *positivism* – позитивний), було використано у 1830 р. французьким філософом *Огюстом Контом (1798–1857 рр.)* у роботі «Курс позитивної філософії», і означало філософське направлення, підґрунтям якого є факти та досвід. Конт зазначав, що всі отримані знання ґрунтуються на сукупності результатів спеціальних наук. А сама наука, згідно позитивізму, має першорядне значення. Дана концепція відмежовується від вольового волевиявлення класичного періоду та переходить до причинності злочинності та окремого злочину.

Передумовою позитивістського періоду кримінологічних знань став інтенсивний процес розвитку природничих і гуманітарних наук. Нові методи дослідження, що з'являлися у точних науках, пристосовувалися до наук, об'єктом яких була людина. Це призвело до виникнення антропології, соціології і статистики у кримінологічних дослідженнях. Позитивістські ідеї, які були пов'язані зі злочинністю, зокрема теологічного розуміння її причин, почали відходити у минуле.

Біологічне (антропологічне) направлення. Першим представником періоду позитивізму в кримінології вважається італійський судовий психіатр і антрополог *Чезаре Ломброзо (1835–1909 рр.)*, який у своїй першій роботі «Злочинна людина» (1876 р.) зазначив, що злочин є таким же природним явищем, як народження чи смерть. Він перший оголосив ідею, що злочинцями народжуються, а не стають. При чому особи, що схильні до вчинення злочинів, мають виражені фізичні риси, жорстокі. Основні причини злочинної поведінки полягають в індивідуальних чинниках які особа успадкувала від народження (сімейна спадковість). Ч. Ломброзо розробив теорію злочинця від народження і за допомогою відповідної таблиці намагався довести наявність певних анатомічних та психофізіологічних ознак у людини, завдяки яким

¹ Білецький В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд / НТШ-Донецьк. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2003, – С. 17.

можна визначити, чи є особа злочинцем від народження, чи взагалі не схильна до злочинної поведінки.

У наступних своїх працях «Злочинець» (1876 р.), «Новітні успіхи науки про злочинця» (1890 р.) Ч. Ломброзо вже не замикався виключно на психофізіологічних ознаках злочинця, а охоплює цілісну систему факторів, що впливають на злочинність, до якої, зокрема, відносить благополуччя населення, виховання та освіту, вік, стать, вплив кліматичних умов існування тощо¹.

На основі власних досліджень Ч. Ломброзо розробив класифікацію злочинів за групами. До першої групи – відніс злочинців від народження, які мають атавістичні риси дикунів або тварин. Другу групу – становлять душевнохворі, що являють собою проміжний «прикордонний» біологічний вид. До третьої групи – належать злочинці, що вчинили злочин на підґрунті пристрасті, до яких, зокрема, відніс і політичних маніяків. Четверта група – випадкові злочинці, які вчинивши злочин один раз, ніколи більше його не скоять.

Саме з праць Ч. Ломброзо почалася історія кримінології не як частини кримінального права, а як самостійної галузі знань. Його значний вклад в розвиток кримінологічної думки полягає також у зверненні уваги до особистості злочинця і впливу її конкретних особистісних якостей на злочинну поведінку. Крім того, Ч. Ломброзо запропонував здійснити розмежування злочинів відповідно щодо ступеня суспільної небезпеки.

Незважаючи на значний внесок Ч. Ломброзо в розвиток кримінологічної науки, його теорія піддалася критиці ще за саси його сучасників. У 1913 році англійський кримінолог *Чарльз Горінг* провів порівняння злочинців зі студентами Кембріджа, Оксфорда та Абердіна, військовослужбовцями і вчителями. Порівняльні дослідження не виявили значної різниці між ними та злочинцями².

Крім того, в інших дослідженнях того часу дуже яскраво став проявлятися зв'язок злочинності з соціальними явищами в суспільстві, що пізніше визнав і сам Ч. Ломброзо. У своїх наступних працях «Злочинна людина», «Новітні успіхи науки про злочинця», «Анархисти» Ч. Ломброзо розглядає цілісну систему факторів, що детермінують злочинність: добробут населення, виховання і освіченість, відношення до праці, сімейний стан, вік, стать, міграція, алкоголізм, ціни на продукти харчування, вплив пори року, ландшафт тощо³.

Послідовниками ідей Ч. Ломброзо були в Італії *Рафаель Гарофало*, *Єнріко Феррі*, *Ді Тулліо*, в Німеччині – *Єрнест Кречмер*, *Вільгельм Зауєр*, *Фріц Лєнц*, у США – *Є. Хутон*, *У. Шелдон*, *Д. Абрахамсен*, подружжя *Ш.* та *Є. Глюк* в Росії – юристи *Д. А. Дріль*, *М. А. Неклюдов*, *А. В. Ліхачов*, медики – *П. Н. Тарновська*, *В. Ф. Чіж* та ін.

У 1878 році *Єнріко Феррі (1856–1929 рр.)* італійський кримінолог опублікував роботу «Теорія неосудності і заперечення вольного волевиявлення» в якій поєднав

¹ Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М., 2004. – С. 211–214.

² Goring Ch. The English Convict: A Statistical Study. L., 1913. – P. 173.

³ Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии: учебник для магистров. В 2 т. Т. 1. Общая часть / В. В. Лунеев. – М. : Издательство Юрайт, 2012. – С. 123.

ідеї Ч. Ломброзо про біологічні основи злочинності з впливом соціальних, економічних та політичних факторів. На думку С. Феррі, держава повинна стати тим основним інструментом, за допомогою якого можливе покращення життя людей. Розглядаючи смертну кару, він стверджував, що стримуючий вплив на злочинність має не саме встановлення смертної кари в законах, а реальне і достатньо масштабне її застосування. При незначному застосуванні смертної кари ефект від неї лише негативний. Дослідження С. Феррі сприяли заснуванню *кримінальної соціології*.

Що стосується італійського кримінолога *Рафаеля Гарофало (1852–1934 рр.)*, то він сформулював *теорію небезпечного стану особистості*. У своїй праці «Критерії небезпечного стану» (1880 р.) він розглядав поняття небезпечного стану особистості злочинця як варіативну і внутрішню притаманну людині здатність щодо скоєння злочинів. Підтримував психологізм у поясненні злочинності.

Кінець XIX сторіччя в розвитку кримінології відзначився тим, що вперше з'явився сам термін «кримінологія». Вважається, що термін «кримінологія» було введено у 1879 році французьким антропологом П. Топінаром. У 1885 році вперше з такою назвою вийшла друком праця Р. Гарофало¹. Спочатку цим визначенням назвали вивчення проблем етіології – дослідження причин злочинності. Приблизно в цей же час правниками було сформульовано ряд новітніх уявлень про сутність і предмет зазначеної галузі знань. Саме сформовані наприкінці XIX сторіччя уявлення щодо причин злочинності стали базою для створення класичних кримінологічних шкіл.

Ставлення до цієї галузі знань, як до науки, і її місце в загальнонауковій площині було досить неоднозначним. Можна визначити декілька напрямів. Перший напрямок – не відокремлює кримінологію в самостійну наукову дисципліну, а відносить її до складової частини кримінального права. На сучасному етапі ця теорія має лише історичне наповнення.

На початку XX сторіччя виникла концепція австрійського юриста *Ганса Гросса (1847–1915 рр.)*, яка включила до переліку досліджуваних кримінологією питань три напрямки: 1) вивчення причин злочинності; 2) методи боротьби з нею; 3) проблеми кримінальної політики та пенології і кримінального права.

Перший напрямок – полягає в тому, що кримінологічні знання включають в себе кримінальну антропологію, кримінальну соціологію, кримінальну психологію, кримінальну політику, криміналістику, кримінальне право і окремі напрямки ряду інших галузей. Відображення ідеї об'єднання допоміжних кримінальному праву наук було характерним у поглядах кримінологів-дослідників другої половини XX сторіччя.

Другий напрямок – полягає в тому, що кримінологія в комплексі з криміналістикою, кримінальним правом і кримінальною політикою розглядається як наука про злочинність та її причини. Засновником цієї концепції був видатний австрійський юрист *Франц фон Ліст (1851–1919 рр.)*.

Третій напрямок – відображає сучасні тенденції розвитку кримінологічних досліджень. Кримінологічні проблеми розглядаються у взаємному зв'язку з пенітенціарними. Тут велика увага приділяється вивченню особи злочинця та осіб з девіантною

¹ Garofalo R. La criminology. Paris, 1885.

поведінкою, а також заходам, що застосуються до них. Цей підхід найбільш характерний для кримінологів американського континенту.

На рівні європейського регіону переважає підхід, відповідно до якого кримінологія є окремою галуззю знань про злочинність та її причини.

На початку ХХ сторіччя в кримінології з'явилися фрейдистські теорії, які пояснювали людську, в тому числі злочинну поведінку, психосексуальними конфліктами, з якими особа стикається в ранньому дитинстві. Німецький психіатр та психолог *Ернс Кречмер (1888–1964 рр.)* запропонував теорію *конституціональної схильності*. У своїй праці «Будова тіла і характер» (1921 р.) він стверджує, що існує безпосередній зв'язок між будовою тіла, характером і поведінкою людини. Ідеї теорії полягали в тому, що протиправна поведінка людини, так само як і правомірна, визначається різноманітними типами фізіологічної конституції людини, яким притаманні характерні ознаки, а отже і прогнозовані типи поведінки. Зокрема, до маніакально-депресивних психозів більш схильні люди з пікніческим типом конструкції тіла, а до шизофренії – з лептосомним.

Біологічні та біосоціальні концепції піддавалися критиці з боку прихильників соціального напрямку, які вважали, що є помилкою занурюватися у розуміння причин злочинності та злочину лише з точки зору біологічних особливостей і не звертати увагу на соціальний зміст природи злочинності.

Соціологічне направлення. На початку ХХ сторіччя виокремилось декілька теорій – *теорія множинності факторів Адольфа Кетле (1796–1874 рр.)* в праці «Людина і розвиток її здібностей», *У. Хілі (1869–1963 рр.)*; *теорія наслідування Габрієля Тарда (1843–1904 рр.)*; *теорія диференційної асоціації Едвіна Сатерленда (1883–1950 рр.)* і *теорія соціальної дезорганізації Еміля Дюркгейма (1858–1917 рр.)*.

Представники теорії «множинності» факторів зазначали, що злочинність обумовлена значною кількістю щільно пов'язаних фізіологічних, кліматичних, антропологічних, психічних, економічних і соціальних факторів, із сукупності яких можна утворити цілісні узагальнені доктрини.

Поняття «порівняльна злочинність» сформульоване французьким соціологом та кримінологом *Габрієлем Тардом (1843–1904 рр.)* відіграло вирішальну роль у порівнянні злочинності різних держав та визначенні її причин¹. У своїх працях «Соціальна логіка», «Соціальні закони», «Думка і натовп» він розвинув політичну психологію, а зокрема, теорію лідерства і поведінки соціальних груп. Під впливом цих ідей американським кримінологом *Едвіном Сатерлендом (1883–1950 рр.)* була розроблена теорія *диференційної асоціації*. У 1924 році він опублікував підручник «Кримінологія» (Criminology), який написано з позицій не кримінального права, а соціології. Основні ідеї полягали в тому, що людина не народжується злочинцем, а злочинність є результатом спілкування та зв'язків (диференціальна асоціація) в мікрогрупах із злочинними елементами. І чим частіше у особи виникають зв'язки з такими мікрогрупами, тим більша вірогідність того, що вона стане злочинцем. Якщо б людина з самого дитинства була виключена із такого соціального середовища з криміногенними елементами, її поведінка ніколи б не мала протиправних ухилів.

¹ Тард Г. Сравнительная преступность: пер. с фр. – М., 1907. – С. 4.

Е. Сатерленд звертає увагу на соціально – психологічні причини злочинної поведінки, зокрема «біло комірцеву» злочинність, тобто людей із високим соціальним статусом, на процес формування особистості в малих групах, де і відбувається формування особистісних якостей, які у взаємодії з конкретною життєвою ситуацією призводять до вчинення злочину. Разом з тим, при обґрунтуванні причин злочинної поведінки автор не враховує загальносоціальних причин злочинності (макросередовище) та ігнорує активність особистості в різних сферах життєдіяльності¹.

Найбільш популярною і прогресивною була теорія «соціальної дезорганізації», сформульована французьким соціологом *Емілем Дюркгеймом*. Дослідник вважав що нормальне життя людського суспільства можливе лише за наявності соціальної згуртованості. Якщо ж така згуртованість відсутня, то руйнуються системи соціальних норм, що призводить до аномії (безнормативності, руйнування системи соціальних норм). Результатом такого послаблення дії загальноприйнятих соціальних норм і є злочинність².

Саме безнормативність, на думку Е. Дюркгейма, веде до аморальності та злочинності. На підставі спостережень за швидким зростанням злочинності в індустріально розвинутих країнах, він зробив висновок, що певні фази соціального розвитку народжують обставини, за яких порушення соціального впорядкування являє собою адекватну відповідь на ситуацію. Тобто злочинність – це одна із необхідних умов існування здорового суспільства, що розвивається. Цей висновок вчений обґрунтував тим, що прогрес в суспільстві неможливий без відходу від вироблених соціальних норм. Будь-яке відхилення від цих норм, у тому числі і злочинне, є підготовкою до необхідних суспільству змін. Таким чином, злочинність є необхідним, нормальним і корисним явищем, що безумовно супроводжує закономірну еволюцію моралі та права. При чому занадто високий або, навпаки, низький рівень злочинності, є ненормальним, адже в першому випадку загрожує розпадом суспільства, а в другому – суспільному розвитку. Правомірна або протиправна поведінка виникає із співвідношення прагнень і способів їх досягнення. На таких позиціях вчений пропонував встановити необхідну норму злочинності і долати лише її фактичне перевищення. Подоланню фактичного перевищення нормального рівня злочинності, повинно сприяти – кримінальне покарання.

Теорія Е. Дюркгейма, на початку ХХ століття, мала позитивний вплив на розвиток кримінологічної думки. Вона наголошувала, що інтенсивний розвиток людської цивілізації обов'язково супроводжується зростанням злочинності, а остання, в свою чергу, щільно пов'язана з розмиванням соціальних норм. Так зникає «стандарт» належної, в тому числі і правомірної поведінки у суспільній свідомості. Разом з тим, ці ідеї є помилковими в тому, що будь-які відхилення від соціальної норми – позитивні.

¹ Gaylord, Mark S., Galliher, John F. The Criminology of Edwin Sutherland. – New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1988. – 184 p.

² Дюркгейм Э. Самоубийство. – СПб., 1912; К. Ю. Галушко. Дюркгейм Еміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. : Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т.2 : Г – Д. – С. 508; Н. Ротар. Дюркгейм Еміль // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 233.

Адже закономірно, що відхилення від норми можуть бути як позитивними, що сприяють створенню і розвитку суспільства, так і негативними, що руйнують його. Завдання суспільства полягає в тому, щоб спрогнозувати і нейтралізувати негативні наслідки суспільного розвитку.

§ 3. Плюралістичний період розвитку кримінології

У 30-х роках ХХ сторіччя вченими *Говардом Полом Беккером (1899–1960 рр.), Д. Кітсусом, К. Кріксоном та Френком Танненбаумом* у праці «Злочинність та суспільство» розробляється *теорія стигматизації (інтерації)*, яка полягає в тому, що суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не лише не попереджає злочинність, а навпаки, стимулює розвиток злочинної поведінки як реакцію на негативну оцінку з боку суспільства. Об'єктом особливої уваги цієї теорії стали криміналізація і кримінальне судочинство.

Представники зазначеної теорії вбачають причини злочинності у самій реакції суспільства на злочинну поведінку (надмірна драматизація зла). Якщо особа вчинила злочин і офіційно визнана злочинцем, то суспільство так би мовити навішує на неї «ярлик» чужинця або аутсайдера, який не дозволяє йому повернутися у нормальний соціум. Отже злочинність, як явище, починається з криміналізації діяння – оголошення певних проявів людської поведінки злочинними. Саме на стадії криміналізації діяння бере початок процес «таврування» людей, при чому в деяких випадках незадано, адже криміналізація залежить від суб'єктивного бачення групи людей, приналежних до влади.

Вплив кримінального переслідування на поведінку людини, поглиблює процес стигматизації, має негативний характер і наносить суспільству більше шкоди, а ніж користі. Адже в результаті засудження особи, за нею закріплюється певний статус і роль злочинця, які викликають наступне несприйняття її суспільством і відповідно віддалення людини від свого соціуму. Це має зворотну реакцію – людина ідентифікує себе злочинцем, вживається у таку роль, у неї деформується світогляд і вона повторно вчиняє злочин. Найбільше поширення даний підхід отримав у 70 – ті роки ХХ сторіччя. Практичними аспектами теорії стигматизації є: по-перше, негативні прояви поведінки, за вчинення яких достатньо лише морального осуду, слід декриміналізувати; по-друге, слід відмовитися від деяких каральних заходів впливу на злочинність, наприклад від короткострокового ув'язнення і максимально відокремити злочинність від системи кримінальної юстиції шляхом розширення переліку заходів некарального (виховного) характеру¹.

У другій половині ХХ сторіччя на міжнародних конгресах, присвячених проблемам злочинності, було висунуто *теорію криміногенності науково-технічного прогресу*. Прихильники цієї теорії стверджують, що науково-технічна революція, породжуючи індустріалізацію, призводить до безробіття, урбанізації, міграції та інших соціальних

¹ Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. – М., 1991. – С. 135–139.

явищ і руйнує традиційні сімейні зв'язки, традиційну культуру, релігію. За таких умов ослаблюється неформальний соціальний контроль над поведінкою особи, що призводить до вчинення злочинів. Крім того, прогрес пригнічує індивідуальність особи, призводить до жаги наживи, що в свою чергу обумовлює насильницькі чи корисливі злочини. Науково-технічний прогрес призводить до збільшення кількості злочинів, пов'язаних з експлуатацією техніки, забезпечує злочинців технічними засобами для вчинення злочинів.

§ 4. Гуманітарний період розвитку кримінології

З другої половини ХХ сторіччя з'являються нові ідеї і теорії, однак вони усі являють собою компоненти тих, що вже виникли раніше. У 50-х роках відомі соціологи *Еріх Фромм (1900–1980 рр.)* та *Герберт Маркузе (1898–1979 рр.)* характеризували буржуазне суспільство як хворий організм, у якому девіантна поведінка – цілком нормальне явище, що витікає безпосередньо із організації суспільства, заснованого на експлуатації¹.

У 1962 році американські кримінологи *Г. Блох* і *Д. Гейс*, досліджуючи злочинність у США, прийшли до висновку, що злочинність є продукт не суспільства в цілому, а суспільства з даною формою соціальної організації в конкретний період його історичного розвитку.

На початку 70-х років у США було створено Союз радикальних кримінологів. Пізніше подібні організації були створені в Канаді, Англії та деяких європейських державах.

У 1974 році на щорічній конференції Американського кримінологічного товариства пролунали твердження, що традиційна кримінологія спрямована на підтримку існуючого порядку. Натомість світ потребує нової кримінології, яка може визначити сучасні соціальні умови і сприяти впровадженню нових, більш сучасних заходів щодо протидії злочинності, що відповідають сучасним тенденціям.

У 1973 році американські кримінологи *Я. Тейлор*, *П. Валтон* та *Дж. Янг* видали роботу під назвою «Нова кримінологія. За соціальну теорію девіантності», основною тезою якої стала безпосередня залежність вирішення проблеми злочинної поведінки від змін соціального устрою суспільства. Автори стверджували, що причини злочинності пов'язані з соціальним устроєм сучасного суспільства і для їх викорінення необхідні радикальні соціальні зміни. У цьому ж році автори випускають у світ другу книгу «Критична кримінологія», в якій більш детально розгорнуті зазначені ідеї.

Таким чином, на противагу традиційній класичній кримінології, у відповідь на глобальну західноєвропейську кризу 60–70-х років, виникло нове кримінологічне направлення – *критична (радикальна) кримінологія*.

¹ Еріх Фромм. Революція надії [уривки] / Пер. з англ. В. Курганський // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія – Київ : «Либідь», 1996. – С. 135–192; Герберт Маркузе. Одномірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги] / Пер. В. Курганський // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія. – Київ : „Либідь”, 1996. – С. 87–134.

Основними характеристиками цього напрямлення стали:

- критичне ставлення до існуючої моделі суспільного розвитку;
- заперечення традиційних кримінологічних теорій;
- прив'язка кримінологічних проблем до глобальних змін, що мають місце в суспільній організації.

Серед представників критичної кримінології слід виділити американського кримінолога *Р. Куїнні* з його працею «Критика правового порядку. Контроль над злочинністю в капіталістичному суспільстві» (1974 р.). Автор стверджує, що вирішення проблеми злочинності може бути винайдене лише із загибеллю капіталістичного суспільства і новою суспільною організацією, побудованою на підставі соціалістичних принципів. Бо як зазначав американський кримінолог Джеймс Гордон у своїй праці «Капіталізм, клас та злочинність в Америці» (1973 р.) злочинність в Америці розповсюджується як пожежа в лісі. І ніщо не може здолати цю пожежу¹.

Слід зазначити, що ряд представників критичної кримінології, в якості методологічної основи своїх теорій, використовували марксизм. Вони виходили з того, що збільшення злочинності в західних суспільствах обґрунтовується загостренням протиріч капіталістичного суспільства, які призводять до класового конфлікту між буржуазією і робітничим класом, який вирішується на користь пануючого класу. Адже останній криміналізує будь-яку поведінку, яка може нанести шкоди його інтересам.

На думку радикальних кримінологів марксистської методології, вирішити проблему злочинної поведінки можливо лише шляхом ліквідації капіталістичної організації суспільства і створення соціалістичної моделі суспільства. Однак, як свідчить історичний досвід і в соціалістичному суспільстві ця проблема також не була вирішена.

Отже, критична кримінологія досліджувала кримінологічні проблеми у взаємозв'язку з моделлю західного суспільства, яка піддавалася гострій критиці одночасно з постановкою питання про необхідність змін цієї моделі. При цьому роль економічних явищ, як джерел конфліктів і, відповідно, проявів злочинної поведінки, була явно завищена, адже критичними кримінологами – марксистами, зовсім не приділялося уваги конфліктам, що витікають із міжконфесійних, національних, регіональних, глобалізаційних та інших відносин, які безумовно є факторами, що впливають на злочинність.

Характерним проривом у розвитку кримінології цього періоду стало впровадження здобутків кримінологічної теорії у практику запобігання та попередження злочинності.

Сучасні напрямки кримінології не лише увібрали в себе найкраще із зробленого попередниками, але і урізноманітнили об'єкти дослідження – ними стали жертва злочину, проблеми віктимної поведінки, а також ряд проблем, пов'язаних зі здійсненням соціального контролю над злочинністю.

На сучасному етапі світова наука і практика активно використовують теоретичні розробки у практиці протидії злочинності. Одночасно з розвитком інформаційно-тех-

¹ Gordon D. Capitalism, class and crime in America // Crime and delinquency. N. –Y., 1973. Vol. 19. №2. – P. 163–164.

нічних технологій (інформаційна безпека, кіберзлочинність) теоретичне дослідження різноманітних питань, пов'язаних з проблемою злочинності, перейшло в нове інформаційне русло.

§ 5. Історія розвитку вітчизняних кримінологічних знань в Україні

Раніше вже йшлося про вплив релігії на загальну організацію суспільства і виникнення ідей з потенційно кримінологічною природою. Території сучасної України також торкнулися такі «релігійні потрясіння», які тим чи іншим чином вплинули на постановку питань про дослідження людської поведінки, в тому числі і злочинної.

Відомо, що до прийняття християнства кожне слов'янське плем'я поклонялося своїм богам, дотримувалися звичаї родоплеменного порядку, серед яких поширеними були кровна помста і людські жертвоприношення. З прийняттям християнства і формування єдиної народності звичайні способи самозахисту, безпеки і виживання, перестали відповідати новим умовам. На зміну їм приходять християнські заповіді та правові норми.

Значну кількість правових норм Давньої Русі зафіксовано у зводі давньоруського феодального права – «Руській правді». Вона містила норми цивільного, кримінального та процесуального права і є свідченням правових традицій того часу. Злочин у той час розглядався як «образ» і поділявся на два види – проти особи і проти власності. Відповідальність за скоєння образи могла нести будь-яка людина, крім холопа, за дії якого відповідав феодал.

Поступовий розвиток суспільних наук призвів до відокремлення окремих галузей знань, що вимагали вивчення негативної поведінки людини і контролю над діями, які завдавали шкоди нормальному суспільному існуванню. Однією із таких галузей стало кримінальне право, яке почало розвиватися як в західних країнах так і в Київській Русі, у тому числі, в контексті дослідження самого злочину, його потенційних причин та поведінки особи злочинця. Саме кримінальним правом охоплювалося вивчення системи покарань та їх відповідність тяжкості скоєного діяння.

Тут доцільно звернутися до Запорізької Січі XVI–XVIII сторіччя. Власних законів, на підставі яких здійснювалося б правосуддя щодо правопорушників, ще не було. Діяли Литовський статут, Цесарське та Магдебурзьке право і загальноросійські закони. Різноманітність цих норм призводила до їх суперечностей та не враховувала особливостей Запорізької Січі. Тому найчастіше в дію вступали механізми «звичаєвого права» предків. Однак, саме у період Запорізької Січі в Україні отримують розвиток певні елементи правової системи, і до початку XVIII сторіччя, почали формуватися основи української державності.

В результаті визвольної боротьби за воз'єднання українських земель і відродження державності в Україні відроджується власна правова система, сформована за часів Київської Русі. Норми, що встановлюють суворі покарання проти церкви і королівської

влади, поступово припиняють свою дію з одночасним посиленням відповідальності за зраду українському народу, невиконання вимог військової адміністрації тощо.

Історію розвитку кримінологічних знань в Україні не можна розглядати відірвано від конкретних історичних умов, в яких перебувала Українська держава. Це, як відомо, тривале перебування у складі Російської імперії. При чому до XVIII сторіччя українсько-російська філософська і правова думка не відмітилася дослідженнями проблем девіантної поведінки людини та інших питань, пов'язаних зі злочинністю. Після приєднання України до Російської імперії, в середині XVIII сторіччя, кримінально-правові погляди зазнали певних змін. Під злочинном стали розуміти порушення закону, спричинення шкоди життю, здоров'ю, майну і честі особи. Покарання, в свою чергу, полягало у відшкодуванні шкоди, ізоляції злочинця і використання його праці на благо суспільству. При чому особи, що мали фізичні вади, могли бути звільнені від відповідальності.

Оскільки в центрі кримінологічного знання стоїть людина та її поведінка, можна зазначити, що концептуальним підґрунтям виникнення кримінологічних знань на теренах сучасної України є погляди *Петра Могили*, *Касіяна Саковича* і *Феофана Прокоповича*. Так, *Петро Могила (1596–1647 рр.)* розглядав людину, розмежовуючи в ній тілесне і духовний початок. Аналіз людини П. Могилою здійснювався у взаємозв'язку з поняттям свободи. Заперечуючи теологічний початок у визначеності людської поведінки, П. Могила стверджував, що людина наділена свободою і Бог надає їй вільний розсуд щодо вибору вчинків, які вчиняти – гріховні чи моральні.

Касіян Сакович (1578–1647 рр.), не відмовляючись від теологічного змісту людської сутності, стверджував про природну зіпсованість людини першородним гріхом. Разом з тим, він вважав, що людина може виправити свою першородну гріховність шляхом освіченості, самопізнанням, пізнанням своєї людської природи і законів існування свого тіла. На первинну гріховність (зіпсованість) людини вказував пізніше і ректор Києво-Могилянської академії *Феофан Прокопович (1681–1736 рр.)*. Однак одночасно, він вважав людину складним, прекрасним і довершеним божественним створінням.

Зародження в Україні *теорії пізнання* і розуміння шкідливості негативних суспільних вчинків та подолання їх наслідків можна віднести до творчості відомого українського філософа *Григорія Сковороди (1722–1794 рр.)*. Сучасник Жан-Жака Руссо і Дені Дідро, Лессінга, Гердера і М. Новикова, Г. Сковорода – засновник української класичної філософії, був прихильником просвітницьких традицій, свято вірив у могутність людського розуму та торжество справедливості. Сучасний йому суспільний лад Г. Сковорода засуджував, стверджуючи, що в ньому панує зло, жадібність і користь. Переймаючись проблемами занепаду духовних цінностей і підвищенням ролі матеріального в житті людини, він, критикуючи суспільство, напрацьовував ідеї необхідності перебудови тогочасного ладу, які повинні базуватися на моральній основі з додержанням духовної першооснови всього буття, в тому числі і людини. Г. Сковорода був переконаний, що справедливе суспільство спроможне виникнути лише на ґрунті освіти і пізнання людьми самих себе, а врегулювання матеріальних відносин та взаємовідносин між людьми залежатиме від додержання певних моральних принципів.

На думку філософа, саме кріпосне право, концентрація багатства у незначній групі осіб, різка соціальна нерівність призведе до загибелі держави, адже свавілля, станові привілеї і беззаконня суперечать людській природі, природному праву і законам. Отже належний і розумний суспільно-політичний устрій держави може побудуватися лише на основі принципів, природних людині. Серед них «нерівна рівність», відповідно до якої нерівність здібностей балансується юридичною рівністю в державі.

Визнаючи головним завданням філософії пізнання людиною своєї людської природи, у своїх працях Г. Сковорода приділяв велику увагу проблемі людини та аналізу її поведінки.

Слушною, з кримінологічної точки зору, є концепція Г. Сковороди про сутність людини та причини її поведінки. Причинами будь-якої асоціальної поведінки, порочності людини, філософ вбачав у слабкості духовної природи, невідповідності діяльності природному вродженому покликанню, неосвіченості, а також поширеності у людині одного з найтяжчих гріхів – заздрості, яка і призводить до більшості злочинних та негідних дій.

Особливе занепокоєння у Г. Сковороди викликало існуюче на той час неправосуддя. Вказуючи на нерівність у суді та формалізм при здійсненні судочинства, він оцінював діюче право як право сильного.

Досліджуючи суспільство і проблеми людини в суспільстві, Г. Сковорода робив акцент на необхідності створення умов для всестороннього розвитку особи і реалізації її природних прав. Він приділяв увагу на необхідності виховання соціально-позитивних якостей і моральному самовдосконаленню. Сучасні кримінологи вбачають у поглядах Г. С. Сковороди зародження кримінологічних ідей про функції суспільства щодо виховання його членів, розвитку у них суспільно-доцільної спрямованості і тим самим запобігання їхнім антисуспільним проявам¹.

Сучасник Г. Сковороди російський філософ *Олександр Миколайович Радищев (1749–1802 рр.)* вважається одним із засновників російських кримінологічних досліджень. У 1802 році у своїй праці «Про законоположення» обґрунтовуючи необхідність всестороннього дослідження злочинності він висловив думку про її причини. Саме О. Радищевим вперше запропонована програма збору кримінально-статистичних відомостей та звернуто увагу на доцільність порівняльного вивчення злочинів та їх покарань, як в різних регіонах Російської імперії, так і за її межами. За твердженнями О. Радищева, збір і дослідження кримінально-статистичних даних за значний проміжок часу, в різних регіонах, є вкрай доцільним, оскільки дозволяє встановити найсуттєвіші причини злочинності та виявити її реальну динаміку.

За розробками О. Радищева для вивчення злочинності необхідно враховувати наступні показники:

- подію або опис, яким чином вчинялося злочинне діяння;
- спонукання або причина вчинення діяння;
- засоби, використані для виявлення істини;
- докази вчинення злочину;

¹ Филонов А. В. Зарождение, теоретические истоки и развитие криминологической науки в Украине. – Донецк. – С. 45

- норми закону, яким керувалися судді при вирішенні справи, тобто чи було вчинено те саме діяння, яке означене в законі;
- покарання, що призначене злочинцю.

Схеми, розроблені О. Радищевим, покладені в основу програми збору та обробки кримінально-статистичних даних, які були впроваджені Міністерством внутрішніх справ і Міністерством юстиції у 1802 році. З цього часу царський уряд розпочав «програму» збору і аналізу офіційної кримінальної статистики, що в тогочасних умовах дало можливість визначити динаміку злочинності за певний період часу.

У грудні 1832 року на засідання Російської Академії наук вперше було представлено доповідь статиста *Карла Федоровича Германа (1767–1838 рр.)* «Вишукування на тему смертвбивств і самогубств в Росії», засновану саме на аналізі даних кримінальної статистики. При чому в доповіді використовувалися сукупні дані, обґрунтування, узагальнення, коефіцієнти злочинності, а також інші дані кримінологічних досліджень.

Неодноразово зупиняється на кримінологічних аспектах злочинності та покарань *Олександр Іванович Герцен (1812–1870 рр.)*, який надає важливого значення ретельному з'ясуванню мотивів злочину і тих причин, які штовхають особу на вчинення злочину. На думку О. Герцена, злочини народжуються на підставі протиріч між людьми заможними і незабезпеченими, що поєднують у його творчості матеріалістичні та ідеалістичні ідеї. Він зазначає, що з одного боку, на злочин впливають зовнішні умовами життя людей, а тому людина являється результатом суспільного устрою, а з іншого боку – поведінка людей підкоряється стихійному збігу випадків. Коріння злочинності криється не в дурній природі людини, а в антагоністичній природі суспільства, отже єдиним заходом боротьби зі злочинністю є ліквідація причин, що породжують таке антагоністичне суспільство¹.

Ідею економічної і політичної організації суспільства, в контексті детермінант злочинності, поділяв також *Д. І. Писарєв*.

Перші елементи української кримінологічної теорії народжувалися на ґрунті кримінального права. Важливе значення для кримінологічної складової кримінально-правової доктрини мають положення про відносність злочину і покарання, оскільки вони завжди віддзеркалюють суспільно-історичний стан, який змінюється у відповідності до економічних, соціальних і духовних умов різних епох і формацій.

У XIX сторіччі систематизовані кримінологічні дослідження в Російській імперії переважно розвивалися на ідеях *соціологічного напрямку* класичної школи. Вони були щільно пов'язані з кримінальним правом. *Є. М. Тарковський, М. С. Таганцев, М. Д. Сергієвський* розглядали злочинність не лише як сукупність складів злочинів (тобто в юридичному сенсі), а й як явище соціальне. Значна увага при цьому приділялась дослідженню природних, суспільних та економічних чинників впливу на злочинність, використовуються результати статистичного спостереження злочинності та пов'язані з нею явища і процеси суспільного життя і свідомості.

З середини XIX сторіччя завдяки кримінологічним ідеям *О. М. Радищева* в Російській Імперії починають публікуватися офіційні матеріали кримінальної статистики, які досить широко використовуються дослідниками злочинності.

¹ Герцен А. И. Былое и думы. – М., 1946. – С. 633–634.

Представники класичного кримінального права, зокрема *І. Я. Фойницький (1847–1913 рр.)*, *А. Н. Трайнін (1883–1957 рр.)* розвивали соціологічний напрям кримінологічних досліджень. *А. Таганцев М. С. (1843–1923 рр.)* не лише намагався визначити юридичні ознаки суб'єкта злочину, але і прагнув з'ясувати причини людської поведінки.

У XIX і початку XX ст. на українських землях почалися процеси революційних перетворень, які здійснили значний вплив на суспільне життя. Безумовно, ці процеси не могли не зачепити як правову систему так і доктрину.

Як відомо, вся історія правової доктрини України, перш за все, пов'язана з університетами Києва, Харкова, Одеси і Львова, де з середини XIX сторіччя досліджувалися різні аспекти кримінального права, процесу і кримінології (*О. Кістяківський, О. Гуляєв, М. Чубинський* тощо).

Значне історичне і правове надбання, яке має кримінологічну природу, міститься у монографіях професора Київського університету *О. Кістяківського «Дослідження про смертну кару» (1867 р.)*, «Елементарному підручнику загального кримінального права». Він одним із перших вчених вніс соціологічний елемент у науку кримінального права. У своєму «Дослідженні про смертну кару», Кістяківський намагався розглядати інститут покарання в історико-соціологічному аспекті, приділяючи значну увагу соціальним причинам злочинності. Вивчаючи поняття злочину, Кістяківський дав йому матеріальне визначення, він намагався опанувати внутрішню сутність, тобто об'єкт, на який посягає злочинець. Таким об'єктом Кістяковський визначив благополуччя громадян і їх безпеку.

Кістяковський вважав, що покарання, як система заходів, які за вироком суду застосовуються до злочинця, спричиняють йому страждання і віднімають у нього різні види благ (життя, волю). Він акцентував увагу на специфічній соціальній ролі покарання, суспільній підставі та заперечував необхідність застосування покарання, як кари, і висував на перший план – виправну роль покарання, вимагав співрозмірності злочину і покарання та підтримував заходи ліберального характеру – умовне засудження, штраф тощо.

Виправленню неповнолітніх злочинців також знайдено місце в ідеях Кістяківського. Він заперечував можливість ув'язнення неповнолітніх та наголошував на необхідності тримання їх у виправно-виховних установах.

Спроби узагальнити розвиток кримінального права, в тому числі з його кримінологічно складовою наприкінці XIX ст., простежуються у роботах *В. Єсипова «Гріх і злочин, святотатство і крадіжка» (1894 р.)* і «Злочин і кара в давньому світі» (1903 р.)

У дослідженнях українських і російських вчених того часу на перше місце виходять питання, що стосуються становлення і розвитку кримінально-правової думки України-Русі, кримінологічних напрямків боротьби зі злочинністю, якості кримінального закону, діяльності судової системи тощо.

М. Г. Чернишевський висловив думку, що злочинами порушується безпека особи і праці, у зв'язку з чим однією із найважливіших задач законодавства є збереження суспільства від злочинів. Однак для припинення небезпеки недостатньо лише застосування кари, тому законодавство повинно прагнути до викорінення соціальних причин, які породжують смертність, епідемію, бідність та злочинність.

Професор Московського університету *М. В. Духовський* першим запропонував включити в науку кримінального права дослідження причин злочинності. Його лекція на тему задачі науки кримінального права (1872 р.) базувалася на ідеях, що ця наука повинна вивчати злочин як явище соціального життя і його причини. При чому основною причиною злочинності Духовський вважав суспільний лад та виховання в поєднанні з масою інших умов.

В контексті розвитку української кримінологічної думки слід також відмітити роботи *М. І. Костомарова*, *Д. І. Іловайського*, *С. М. Соловійова*, в яких, крім дослідження кримінального законодавства, містяться і загальні оцінки каральної діяльності, її змін в конкретний історичний період тощо, а також монографії *П. І. Люблинського*, де розглядаються питання кримінальної амністії та *М. П. Загоскіна* і *С. М. Вікторського* щодо смертної кари.

Можна стверджувати, що кінець XIX сторіччя ознаменувався переглядом змісту науки кримінального права в контексті соціальних аспектів вивчення злочинності. Представники соціологічної школи кримінального права (*М. Н. Гернет*, *С. К. Гогел*, *М. М. Ісаєв*, *Х. М. Черихів*, *М. П. Чубинський*) мали власні погляди на наукові проблеми кримінального права, однак об'єднувалися у питанні необхідності дослідження не лише злочинного діяння, а і його причин, вивчення злочину як соціального явища, і встановлення залежності між ним і соціальним середовищем, в якому він має місце.

Разом з тим, дискусія між криміналістами класичної і соціологічної школи про предмет кримінально-правової науки не знайшла однозначного вирішення. В науці кінця XIX сторіччя сформувалися дві протилежні школи: класична (традиційна нормативістська) (*М. Таганцев*, *А. Трайнін*) та соціологічна (*І. Фойницький*, *С. Немировський*, *М. Ісаєв*, *М. Гернет*), ідеї яких знайшли відображення в подальшому окремому розвитку кримінологічної теорії.

На початку XX сторіччя в західних країнах створювалися приватні школи і лабораторії, які ставали науковим і організаційним підґрунтям для проведення кримінологічних досліджень. В Україні також мав місце розвиток кримінологічних досліджень, зокрема, шляхом створення кримінологічних кабінетів. У 1919 році були створені комісії у справах неповнолітніх, які розглядали справи про злочини осіб у віці до 17 років, вели їх облік і вживали заходи щодо виправлення неповнолітніх злочинців.

З утвердженням радянської влади почала формуватися система інформаційного забезпечення кримінологічного аналізу злочинності і створюється державна система кримінальної статистики. Аналітичні підрозділи діяли при Наркомості, Всеросійській надзвичайній комісії, Наркоматі внутрішніх справ. З 1920-х років бере початок створення українських спеціалізованих кримінологічних установ. Зокрема, в Києві при юридичному факультеті Інституту народного господарства функціонував кримінологічний кабінет, а у 1924 році створено першу юридичну клініку, яка здійснювала свою діяльність на громадських засадах і мала своїм завданням залучення студентів до дослідження причин злочинності та розслідування злочинів.

В Одесі в 1924 році було створено Всеукраїнський кабінет із вивчення особи злочинця і злочинності при юридичному факультеті Одеського інституту народного

господарства, головним напрямком діяльності цього кабінету стало вивчення злочинності і сприяння спеціалізованим установам у застосуванні методів виправно-трудового впливу. З 1927 року Одеський кабінет діяв як Всеукраїнська установа. Рада цього кабінету складалася з науковців та працівників суду, прокуратури і медичних установ. Згідно зі своїм Положенням він мав на меті «сприяння виправно-трудовам у справі правильного застосування методів виправно-трудового впливу», а також «дослідження злочинності як соціального явища».

У 1925 р. кабінети з вивчення причин злочинності та особи злочинця, в різних містах України, реорганізовано на інститути науково-судової експертизи. Вони почали проводити наукові дослідження та експертизи у судових справах, а також експериментальні дослідження з питань кримінальної техніки та методики вивчення злочинності й особи злочинця.

В Харкові, кабінет з вивчення причин злочинності і особи злочинця, виник у 1928 р. Серед його секцій найпомітнішою була робота соціально-економічної, яка проводила ґрунтовні наукові дослідження не лише окремих видів злочинів, а й злочинності в цілому; проблем профілактичної діяльності; соціальних умов життя і поведінки осіб, які вчинили злочини. В дослідженнях приймали участь наукові співробітники кабінету, професорсько-викладацький склад харківських юридичного і медичного інститутів, а для виконання технічної роботи залучалися особи, які відбували покарання у місцях позбавлення волі.

Київська юридична клініка разом з науковцями Київського кабінету провела низку досліджень під керівництвом академіка *І. О. Малиновського*. На засіданнях її Вченої ради, зокрема, були заслухані доповіді: «Про вивчення злочинця і злочинності», «Про асоціативний метод і застосування його в судовій роботі», «Про особливості професійного злочинця», що безумовно, мали великий вплив на розвиток української кримінологічної науки.

Загалом кримінологічні дослідження цього періоду здійснювались у трьох напрямках:

- причини виникнення злочинів;
- роль особи та її особливостей у вчиненні злочину;
- виправлення та перевиховання засуджених.

Слід зазначити, що в кримінологічних дослідженнях приймали участь не лише спеціалісти в галузі кримінального права і процесу, а й психологи, соціологи, психіатри, спеціалісти із судової статистики, пенітенціарії тощо. Багатогранності та всебічності досліджень, проблем злочинності, сприяла участь у них практикуючих фахівців: слідчих, судових та медичних установ.

Перші десятиліття *створення української кримінологічної школи можна вважати періодом розквіту вітчизняної науки*. Серед учених того часу слід виділити професора *Г. І. Волкова*, який досліджував природу, детермінацію та соціальну небезпеку злочину, механізм злочинної поведінки та можливість її прогнозування тощо. Саме Волкова Г. І. можна вважати одним із основоположників української кримінологічної науки. Великий внесок у розвиток кримінологічного знання внесли також *В. А. Внуков* з монографією «Проблеми вивчення особи злочинця у світлі марксистської кримино-

логії» (1930 р.), в якій автор розкрив співвідношення між соціальними і біологічними факторами злочинної поведінки; *В. С. Трахтеров*, який досліджував особу злочинця з психічними вадами та розробляв для таких осіб заходи кримінально-правового і запобіжного характеру.

Київський інститут науково-судової експертизи вивчав етіологію, динаміку та структуру злочинності в Україні, розробляв окремі питання методології й методики досліджень особи правопорушника, працював над проблемами пенітенціарного характеру. Результати досліджень заслуховувалися на відкритих засіданнях Вченої ради та публікувалися у доповідях і повідомленнях Інституту. Про характер діяльності секції кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень Інституту свідчать наукові праці, підготовлені у 1928–1929 роках: «Про застосування гіпнозу у слідчій справі» (проф. *В. М. Гаккебуш*); «Сучасні погляди на явища телепатії та їх кримінологічне значення» (проф. *В. І. Фаворський*); «Психоаналітичне дослідження піроманії» (доктор *І. А. Залкінд*) та ін. Проведені дослідження 20–30 років ХХ сторіччя сприяли формуванню кримінологічної школи в Україні та відокремлення кримінології у самостійну галузь знань.

Поряд з цим з 1929 року до середини 30-х років ХХ ст. українська радянська кримінологія піддається жорсткій критиці і знищенню. Приводом стало обвинувачення низки російських й українських вчених у пропаганді ідей Ч. Ломброзо, що призвело до закриття кримінологічних кабінетів і перетворення інститутів з вивчення причин злочинності в установи, які досліджували лише питання карної політики та кримінального права. Це означувало ліквідацію кримінології «як буржуазної лженауки». Спочатку переглядається, а потім і скорочується тематика кримінологічних досліджень і відповідне фінансування кримінологічних установ, а пізніше взагалі визнано нецільність розроблення і дослідження кримінологічних проблем. Припиняється викладання кримінології у вищих школах, а проблеми профілактики злочинів знову перейшли до спектру дії науки кримінального права.

Відродження радянської кримінологічної науки відбулося наприкінці 50-х років ХХ сторіччя. В юридичній літературі почали з'являтися статті, автори яких ставили актуальні питання боротьби зі злочинністю. Так, на початку 60-х років були опубліковані важливі наукові праці з кримінологічної тематики, зокрема *С. С. Остроумова* «Злочинність та її причини в дореволюційній Росії» (1960 р.), *О. Б. Сахарова* «Про особу злочинця та причини злочинності в СРСР» (1961 р.) та ін.

У 1963 р. створено Всесоюзний інститут з вивчення причин та розробки заходів попередження злочинності, перед яким було поставлено завдання – об'єднати і очолити наукові дослідження у даній галузі. Створення цієї установи стало значним кроком у розвитку кримінології.

З початку 60-х років активізуються теоретичні і прикладні кримінологічні дослідження. В цей час публікується значна кількість монографій і навчальних посібників, які дістали позитивну оцінку серед практиків та студентів. Кримінологія, як самостійна наука і навчальна дисципліна, починає відігравати все більшу роль у розробці карної політики держави, нормотворчості та практиці боротьби зі злочинністю.

Однією з перших робіт у відновленій українській кримінології стала брошура *Петра Петровича Михайленка* «Нові форми участі трудящих в управлінні державою і зміцнення соціалістичного правопорядку» (1960 р.), яку присвячено питанню залучення громадських організацій до запобігання злочинам і використання в боротьбі зі злочинністю громадського впливу.

З 1960 року у Київській вищій школі МВС розгорнуто широкий спектр кримінологічних досліджень, якими власне і ознаменувалося відродження кримінології в Україні. У 1962–1963 роках під керівництвом професора П. П. Михайленка проводилися соціологічні дослідження причин злочинності неповнолітніх та рецидивної злочинності, пияцтва, як джерела злочинності. На базі Київської вищої школи міліції МВС у цей період вийшла друком низка кримінологічних публікацій, зокрема «Питання попередження злочинів органами міліції» (*П. П. Михайленко, Й. А. Гельфанд, 1963 р.*), «Попередження злочинів-основа боротьби за викорінення злочинів» (*П. П. Михайленко, 1964 р.*).

Слід звернути увагу на те, що важливість кримінологічних досліджень підкреслювалася не лише науковцями, а й на законодавчому рівні. На початку 60-х років прийнято декілька партійних документів, які зазначали про розширення наукових досліджень у галузі проблем злочинності, її попередження та викорінення, а також підготовки кадрів для боротьби зі злочинністю. Це сприяло тому, що у 1966 році в Харківському юридичному інституті було створено першу на території УРСР кафедру кримінології. До її складу увійшли викладачі кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Л. М. Сугачов, Л. С. Орел, З. М. Оніщук, А. П. Копейченко і Ю. П. Зубарев. У 2016 році, свій 50-ти літній ювілей, кафедра відзначила проведенням Міжнародної наукової конференції «Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи»¹.

У 1966 р. виходить перший підручник з радянської кримінології, підготовлений Всесоюзним інститутом з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності, а в Україні «практичним посібником» стала робота П. П. Михайленка «Досвід боротьби зі злочинністю в районі» (1968 р.).

Координацію кримінологічних досліджень здійснював відділ кримінально-правових та кримінологічних проблем Інституту держави і права Академії наук УРСР. Тут наприкінці 60-х – на початку 70-х років проводилися значні кримінологічні дослідження у різних містах України. В результаті цього були підготовлені і видані колективні монографії: «Попередження правопорушень неповнолітніх» (1967 р., відп. редактор М. М. Міхеєнко), «Боротьба з правопорушенням і злочинністю» (1969 р., відп. редактор І. П. Лановенко) та «Кримінально-правова боротьба з хуліганством» (1971 р., відп. редактор І. П. Лановенко) та ін.

Серед досліджень епохи відродження вітчизняної кримінології доцільно звернути увагу на монографії *І. П. Лановенка* «Боротьба зі злочинами проти трудових прав і безпеки виробництва» (1977 р.), *О. Я. Светлова* «Боротьба з посадовими зловжи-

¹ Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи: Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкина. – Харків : Право, 2016. – С. 3

ваннями» (1970 р.). У цей же період значна увага приділялася підготовці навчально-методичної літератури для службового користування працівників правоохоронних органів. Так, за участю співробітників відділу був виданий навчальний посібник «Розслідування та попередження злочинів» (1970 р.).

Процес *формування кримінології як науки* завершується створенням у 70-х роках ХХ сторіччя кафедр кримінології у провідних вищих навчальних закладах Української РСР, що безумовно сприяло розширенню наукових кримінологічних досліджень та підготовці наукових кадрів саме у галузі кримінології.

При дослідженні історичного формування української кримінологічної науки неможливо обійти створення у 1971 році Київської науково-дослідної лабораторії з підпорядкуванням Всесоюзному науково-дослідному інституту МВС СРСР, що значно розширило експериментальну частину обсягу кримінологічних досліджень.

Отже, як вбачається із викладеного, ставлення до кримінології протягом існування Радянської держави було неоднозначним. В різні періоди, в залежності від ідеологічного спрямування, кримінологія то піддавалася різкій критиці, то навпаки, ставилася в центр наукових досліджень і законодавчого регулювання. Позитивні і негативні рухи у цій сфері починалися із Москви, але невдовзі відголошувалися і в Україні.

Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні відбулися суттєві соціально-економічні, ідеологічні, політичні і правові зміни, які вплинули як на саме явище злочинності, так і на процеси його дослідження. Незважаючи на відсутність бюджетного фінансування, спад загальнонаукових досліджень, загострення соціально-економічної та криміногенної ситуації, було наявне розуміння необхідності побудови якісно нової організаційно-інституційної системи кримінологічних установ. Утворена у 1992 році Українська академія внутрішніх справ мала у своїй структурі Науково-дослідний центр, на базі якого у 1997 р. виник Науково-дослідний інститут проблем боротьби зі злочинністю. Основним напрямком для нього стала кримінологічна тематика.

У 1995 р. у складі Академії правових наук України у Харкові був створений Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності. Для декількох його підрозділів провідним став кримінологічний напрям досліджень.

Також у 1995 р. з ініціативи Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України був утворений Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, дослідження якого мають в основному кримінологічне спрямування. У тому ж році при Академії правових наук України створено Координаційного бюро з проблем кримінології, основними завданнями якого стали: планування й узгодження фундаментальних і прикладних досліджень; підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру (ад'юнктуру) та докторантуру; забезпечення навчально-методичною літературою юридичних вишів і факультетів, де викладається курс кримінології; організація проведення наукових семінарів, конференцій, симпозіумів тощо. Нині дослідження в галузі кримінології проводять фахівці понад 20 наукових установ і вищих навчальних закладів.

У 1998 р. було створено Кримінологічну асоціацію України, метою її створення є об'єднання зусиль фахівців, які професійно займаються вивченням проблем запобігання та протидії злочинності, розвитком кримінологічної науки та практики. Голо-

вне завдання Асоціації вбачається у розвитку, розширенні та практичному використанні кримінологічних знань у різних формах відкритої, ініціативної та заінтересованої діяльності.

На сучасному етапі відмінною рисою розвитку кримінологічної науки в Україні є значна увага до висвітлення її методологічних засад, що раніше майже не зустрічалося в українських авторів. Питання методології кримінологічної науки знайшли відображення у низці монографічних видань, у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст., у ґрунтовних доповідях *І. М. Даньшина та А. П. Закалюка* на науковій конференції «Проблеми методології правової науки», що відбулася у Харкові у грудні 2002 р.

Велике значення для інформаційного забезпечення та прикладного застосування кримінологічних знань в Україні мали комплексні розробки наукового колективу Академії правових наук України «Наукове обґрунтування створення в Україні Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації» (1997–2000 рр.) і «Правові та організаційно-методологічні засади заснування в Україні кримінологічної експертизи проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів». Одеською національною юридичною академією у мережі Інтернет створено WEB – сторінки «Кримінологія та кримінальна юстиція в Україні» і «Віктимологія в Україні» та Інтернет-портал «Світ проти організованої злочинності».

У 2001 році Координаційне бюро з проблем кримінології Національної академії правових наук України розробило Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття строком на 15 років.

У 2002 році Київським регіональним центром АПрНУ розроблено програмне та технічне забезпечення створення автоматизованого робочого місця кримінолога, а у 2005 році дослідно-експериментальний зразок бази даних «Чинники наркозлочинності».

Серед важливих напрямів кримінологічних досліджень в Україні останніми роками виокремлюються проблеми злочинності, кримінології національної безпеки, екологічної злочинності, тероризму, кіберзлочинності, організованої та професійної злочинності, міжнародної злочинності, економічної злочинності, розкрадання державного бюджету, корупції, запобігання та протидії злочинності, кримінальної психології, кримінологічної політики щодо протидії злочинності. Потреби практики висувують кримінологічну науку на відповідне місце в системі правоохоронних органів. Значний внесок у розробку зазначених і багатьох інших кримінологічних проблем зробили такі видатні українські вчені, як П. П. Михайленко, І. П. Лановенко, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, І. К. Туркевич, В. Я. Тацій, Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. В. Голина, Б. М. Головкін, В. О. Глушков, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, С. Ф. Денисов, О. О. Дудоров, О. М. Костенко, О. Г. Колб, О. Г. Кулик, О. М. Литвинов, В. О. Навроцький, Ю. В. Нікітін, В. І. Шакур і багато інших.

Налагоджуються плідні наукові контакти з іноземними закладами, науковими установами та громадськими організаціями які здійснюють масштабні кримінологічні дослідження. Інтеграція у світове співтовариство щодо запобігання та протидії злочинності є одним із ключових напрямків кримінологів України.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №2 «Історія кримінологічної науки»

Зasadничі положення	Народження кримінології як наука	Біологічне, соціальне та біосоціальне на- правлення пошуків	Розвиток кримінології в Україні	Сучасний період (вплив традиційних поглядів на розвиток кримінології)	Теорії причин злочинності
Основоположники наукових поглядів					
Співвідношення кримінології з іншими науками					
Вплив розвитку суспільства на кримінологічну науку					
Вклад в кримінологічну науку криміналістів, філософів, соціологів, психологів та інших вчених					

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траскторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Біологічний напрямок в кримінології

Єдності в розумінні детермінації злочинності серед дослідників немає як в історії розвитку кримінології, так і в сучасних кримінологічних дослідженнях. Підходи до пояснення злочинності, що склалися в науці, є досить різноманітними та іноді суперечливими.

Так, з позиції розуміння причинності злочинності в межах класичної школи кримінального права (Ч. Беккарія, І. Бентам та ін.) відбувся перехід від панівних раніше уявлень про надприродні сили, як такі, що визначають поведінку особи, в тому числі злочинну, до концепції свободної волі людини та її умислу. В її межах вперше складалася відносно повна система кримінологічних поглядів¹.

У кінці XIX століття в Італії виникла позитивістська школа кримінології, одним з напрямків якої була так звана «медична модель» підходу до злочинності (*біологічний напрямок*), прихильники якої вважали злочин симптомом хвороби, а в злочинці бачили тільки хворого, який потребує лікування, в той же час представники *соціологічного напрямку* вважають злочинність продуктом соціальних передумов². Позитивістська методологія в кримінології пов'язана з переходом від концепції свободної волі до концепції причинності злочину.

Безперечним родоначальником біологічного напрямку вважається Чезаре Ломброзо – тюремний лікар із Туріна.

Теорія природженого злочинця. В основу свого вчення Ломброзо поклав філософські ідеї, що розвивалися Фогтом, Бюхнера та іншими представниками матеріалізму, які стверджували, що вирішальний вплив на поведінку особистості надають природно-біологічні чинники.

Початковий варіант про причини злочинності Ломброзо виклав у своїй книзі «Злочинна людина», що вийшла у світ в 1876 році. Основна думка твору полягає в тому, що типовий злочинець представляє собою особливий різновид людського роду, що відрізняється від решти людей, насамперед, своєю своєрідною анатомо-фізіологічною структурою. Школа Ломброзо вчить, що існує особливий антропологічний тип злочинця, або, вірніше, кілька антропологічних типів злочинців.

Сформульоване Ломброзо трактування злочинності спричинило радикальний перегляд найважливіших принципів і традиційних інститутів кримінального права і процесу, що віддзеркалювали теорії класичної школи в кримінальному праві, які в своїй більшості були закріплені в законодавстві сучасних йому держав. Вчення Ломброзо відкидало принцип «немає злочину і покарання без закону», заперечувало

¹ Кримінологія. Навчально-методичний посібник / В. М. Дрьомін, Ж. В. Мандриченко, Т. В. Мельничук, Ю. О. Стрелковська, А. І. Марчук, А. М. Ізовіта, С. А. Ілько, Н. О. Федчун, В. Я. Цитряк. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 31.

² Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. – 292 с.

вимогу встановлення індивідуальної вини та принцип відповідності покарання тяжкості скоєного, відмовлялося як від інституту осудності, так і від юридичної розробки багатьох інших найважливіших інститутів кримінального права.

Необхідність перевірки та критичної оцінки тверджень, що висувалися Ломброзо стала спонукальним мотивом до вивчення злочинності як соціального явища і змусила фахівців, що представляють різні галузі науки, зайнятися ретельним дослідженням особистості обвинувачених та засуджених. Вимоги Ломброзо про реформу кримінального права і процесу спонукали багатьох юристів піддати аналізу фундаментальні загальнодемократичні принципи правосуддя, рішуче виступити на їхній захист, зокрема з обґрунтуванням необхідності дотримання гарантій законності.

Таким чином, він дав потужний імпульс проведенню численних глибоких досліджень у кримінальній сфері. Поставивши в центр наукових досліджень людину, яка вчинила злочин, Ломброзо поклав початок всебічним і системним дослідженням особистості злочинця – відкрив глобальний напрямок кримінологічного пошуку.

Так, інші представники біологічного підходу трактують злочинність через, наприклад, конституціональну (Е. Кречмер; У. Шелдон); расову (Е. Хутен); хромосомну (П. Джекобс); ендокринну схильність і т.і.

Одним з різновидів оціночного підходу до вроджених особливостей генетичної програми є *теорія підвищеної криміногенності осіб з набором хромосом типу ХУУ*. Відомо, що в результаті поділу клітин всі хромосоми, включаючи ті з них, від набору яких залежить стать людини, розподіляються таким чином, що в кожній новій клітці утворюється повний набір хромосом. Поєднання хромосом типу Х і У визначає стать людини (ХХ – жінка, ХУ – чоловік). У певному відсотку випадків це нормальний розподіл може порушуватися. Одним з результатів такого порушення (наявності зайвої хромосоми іншого типу, ніж Х і У) веде до народження розумово неповноцінного індивіда (синдром Дауна). Можливо, далі, порушення нормального розподілу хромосом, за рахунок наявності в новій клітці зайвої, другої хромосоми У (ХУУ). У звичайних умовах наявність однієї хромосоми зумовлює чоловіча стать людини. Звідси виникло припущення, що в осіб з хромосомною формулою ХУУ є якісь додаткові характеристики «сверхчоловіка» (підвищена агресивність, сексуальність і т.д.). Іншими словами, виникла версія про те, що люди такого типу – природжені злочинці.

У 1966 р. в англійському журналі «Природа» була опублікована доповідь кримінолога П. Джекобса, де йшлося про те, що «3,5% розумово відсталих пацієнтів-чоловіків з небезпечними, насильницькими або злочинними нахилами, що містяться в одній зі шведських в'язниць, володіли зайвою У – хромосомою». На цій підставі П. Джекобс зробив висновок про те, що «у деяких осіб спонукання до насильства може бути вродженим – може бути віднесено до того, що позначається як У – хромосома». У спростуванні цього висновку американський генетик Т. Поуледж навів дані, згідно з якими форми їх поведінки (у тому числі і випадки вчинення ними насильницьких злочинів) нічим, по суті, не відрізняються від подібних же поведінкових актів людей з нормальним набором хромосом, що утворюють основну масу насильницьких злочинців.¹

¹ Кримінологія. Под ред. Кудрявцева В. Н., Эминова В. Е., – М. : Юристъ, 1997. – 512 с.

Теорія близнюків. Особлива увага приділялася дослідженням щодо злочинності близнюків. Простежуючи життя 10–15 пар однойцевих близнюків, зарубіжні кримінологи стверджували, що в 75–80% випадків злочини скоюють обидва близнюки. На основі цих факторів вважалося доведеним, що схильність до злочинності передається по спадковості. Дослідженням, з простежуванням за життям близнюків, був притаманний досить істотний недолік, який полягає в тому, що при їх проведенні враховувалися лише ті пари, в яких хоча б один з близнюків потрапив у поле зору кримінальної юстиції. В результаті пари близнюків, які не скоювали злочини, взагалі не враховувалися західними кримінологами, що істотно спотворювало отримані результати. Цей недолік був подоланий в дослідженні, яке було проведено відомим датським кримінологом К. Крістіансеном, який досліджував життя 6000 пар близнят, що народилися в Данії протягом двадцятирічного періоду. За даними цього представницького дослідження виявилось, що збіг випадків вчинення злочину у однойцевих близнюків становить не 70–80%, як стверджувалося раніше, а близько 35%, у однойцевих близнюків і того менше – 12%. Дослідження К. Крістіансена, матеріали інших спостережень, проведених в останні роки, довели, що збіги в поведінці близнюків визначалися схожістю умов життя і виховання, а зовсім не передачею схильностей до скоєння злочинів по спадковості.

До біологічного напрямку тяжіє також напрям, що отримав назву *клінічної кримінології*, представники якого пояснювали делінквентну поведінку особи хворобливим станом (Ж. Пінатель, Ф. Граматика, Б. ді Туліо).

Становлення психологічного напрямку пов'язують з двома іменами: Р. Гарофало і Г. Тарда. Робота Р. Гарофало «Критерії небезпечного стану» (1880 р.) доводить, зокрема, так званий клінічний підхід до вивчення особистості злочинця. Ідеї «небезпечного стану» пізніше, у другій половині ХХ ст., активно розвивав Ж. Пінатель.

Суть *теорії небезпечного стану* полягає в тому, що існують люди, спосіб життя яких або фізичні особливості їх особистості представляють небезпеку, але їх потрібно не карати, а виводити зі стану підвищеної схильності до злочину.

Теорія «небезпечного стану» в клінічній кримінології пов'язана з *концепцією соціального захисту*. На базі цієї концепції вагомий внесок у розвиток теоретичних напрацювань зробив Ф. Граматика. У своїх роботах він виклав ідею «деюдиризації» кримінального права. Головне місце в його теорії займала «ресоціалізація» (процес повернення в суспільство) особи з девіантною поведінкою. Завдяки зусиллям Граматика у Венеції в 1943 р. було створено Центр досліджень соціального захисту, а пізніше ідеї клініцистів отримали міжнародну підтримку, і в 1948 р. при ООН з'явилася Комісія соціального захисту.

Практичні методи впливу на злочинців розробив француз Жан Пінатель. Він на основі повної аналогії з медичною практикою побудував поетапну клінічну методику, яка включає в себе: 1) обстеження; 2) діагноз; 3) прогноз; 4) програму перевиховання.

На сучасному етапі розвитку правової науки можна сказати, що в багатьох розвинених країнах погляди на покарання пов'язують з безпекою суспільства. Знову можна побачити категорію «небезпечний злочинець», це такі індивіди, що засуджуються за тяжкі або статеві злочини. В деяких державах вони заносяться до спеці-

альних реєстрів. В деяких, розробляються спеціальні закони щодо регулювання «небезпечних злочинців».

На шляху свого розвитку *клінічна кримінологія* зазнає певні проблеми, серед них: 1) чи є злочинність результатом хворобливих психофізичних відхилень людини; 2) розвиток клінічної кримінології є майже неможливим без збору емпіричної наукової бази (шляхом проведення відповідних експериментів над людиною); 3) запропоновані клінічною кримінологією методи впливу на злочинність на практиці дають неоднозначні результати¹.

§ 2. Соціологічні теорії в кримінології

Теорії соціологічного напрямку, навпаки, пояснюють походження злочинності через певні соціальні механізми. Ці соціальні механізми можуть бути різними: соціальна дезорганізація і аномія (Е. Дюркгейм; Р. Мертон); наслідування і соціальне навчання (Г. Тард; Е. Сатерленд); інтеракційні механізми стигматизації (Е. Лемерт, Г. Бекер, К. Еріксон) та конфлікту (Г. Зіммель, Д. Волд); економічні процеси (К. Маркс; Я. Тейлор, П. Валтон та Д. Янг); культурологічні фактори (Т. Селлін; А. Коен); віктимологічні умови (Г. фон Гентіг; Б. Мендельсон).

Так, Е. Дюркгейм на підтвердження соціальної природи злочинності розробив *теорію соціальної дезорганізації та аномії*, якій посвятив цілий розділ в своїй книжці «Самоубийство» (1897 р.) Явище аномії (безнормативності) виникає під час криз і різких соціальних змін, коли загальноприйняті норми соціальної поведінки не відповідають очікуваним результатам. Основною причиною девіації (відхилення поведінки) Е. Дюркгейм вважав наявність розриву між культурними цінностями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення². Інші представники зазначеного напрямку пояснюють природу злочинності конфліктом між нормами культури суспільства і субкультури окремих соціальних груп (*теорії субкультур та конфлікту культур*), навчанням протиправній поведінці при сприйнятті норм і цінностей злочинних груп (*теорія соціального навчання*) (Е. Сатерленд).

Теорія «білокомірцевої злочинності». Питанням злочинців, які не страждають від бідності і мають хорошу репутацію, але незважаючи на це все ж переступають закон почали цікавитись лише в ХХ столітті. Першим це питання підняв соціолог Е. Росс, ще в 1907 році і використав для позначення таких людей термін «кримінолоїди». Він говорив про небезпеку існування такого виду злочинців, але на його думки не звертали особливо великої уваги, аж до того часу коли на арену не вийшла Велика Депресія, щодо причин якої досі ведуть дискусії історики. Якби там не було, але одного ранку 1939 року американці прокинулись трохи біднішими і всі почали говорити про чергові махінації держави, підприємців та брокерів і т.д. Тобто у всьому винували

¹ Энциклопедия юриста. Клиническая криминология. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_law

² Дюркгейм Э. Самоубийство : Социологический этюд/Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова – М. : Мысль, 1994. – 399 с.

владу та, так званий, вищий клас. Чикагський соціолог та кримінолог Е. Сатерленд запропонував термін «білокомірцевий злочин» і його почули. Пізніше, в 1940 році виходить його стаття «White collar criminality», яка висвітлює проблеми, на які кримінологи від початку існування науки кримінології, як такої, закривали очі.¹ Стаття отримує схвальні відгуки, а термін починає жити окремо від автора.

Проблема злочинності «білих комірців» залишається особливо актуальною для всього світового співтовариства, стурбованого пошуком і виробленням найрізноманітніших ефективних заходів – від посилення репресивних заходів і жорсткого моніторингу до індульгенцій у вигляді можливості легалізувати незаконно здобуті кошти.

Сучасні теорії детермінації злочинності. Оцінюючи перспективи розвитку злочинності, чимало сучасних західних кримінологів розраховують на краще. Це пояснюється, насамперед, тим, що в останні роки стабілізувався рівень злочинності неповнолітніх. Посилено контроль за в'їздом осіб з країн із нестабільною економічною та політичною ситуацією. Багато уваги приділяється поліпшенню технічного оснащення поліції, активно впроваджуються в практику електронні системи захисту майна громадян, все більшою популярністю користуються приватні правоохоронні служби. Так, у США число співробітників у цих службах зрівнялося з чисельністю штатних поліцейських. У низці високорозвинених країн поліпшуються показники розкриття злочинів, передусім небезпечних посягань на життя і здоров'я громадян. Це, в свою чергу, сприяє зростанню авторитету правоохоронних органів серед населення, яке виявляє велику активність і готовність до співробітництва з поліцією. Наприклад, у ФРН рівень розкриття різних видів злочинів відповідно становить: убивств – 87%, нанесення тяжких тілесних ушкоджень – 88%, злочинів, пов'язаних з наркобізнесом, – 95%².

У доповідях, які були зроблені на останніх Міжнародних кримінологічних конгресах та у наукових розробках сучасних західних кримінологів, структурні зміни в злочинності пов'язуються з характером політичних, економічних і соціальних перетворень у світі. Щодо впливу економічних і соціальних чинників на динаміку злочинності нині існує ряд теорій.

Теорія кримінально-статистичного регулювання рівня злочинності вважає, що зростання злочинності в деяких високорозвинених країнах відбувається за рахунок більшої соціальної активності населення, підвищення його чутливості до злочинів, бажання повідомляти про злочини у поліцію. Звідси зменшується «темна цифра» злочинності, тобто кількість латентних злочинів і відповідно збільшується число зареєстрованих діянь.

Теорія можливостей вперше була сформульована на конгресі ООН з боротьби зі злочинністю в 1988 році. За цією теорією, високий рівень життя у країнах Західної Європи і США поєднаний з розширенням можливостей для вчинення певних видів злочинів. Так, у середині 80-х років у багатьох розвинених державах основним засобом розрахунків стали кредитні картки. Цей вид платежів зумовив численні шахрай-

¹ Edwin H. Sutherland, White Collar Crime: The Uncut Version 7 (1983). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://books.google.com/books/about/White_Collar_Crime.html?id=OMPvdcXGfecC

² Лунев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции/ В. В. Лунев. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – С. 170.

ські операції з ними. Тільки із запровадженням додаткових засобів захисту кредитних карток від підробок вдалося різко зменшити кількість подібного роду злочинів.

Демографічна теорія пов'язана з концепцією молодіжної субкультури. У період свого інтенсивного соціального становлення підлітки перебувають у психологічній та матеріальній залежності від дорослих. Водночас вони сприймаються оточуючими через свої чисто фізичні дані як дорослі. Крім того, у молоді є свої ідеали в спорті, музиці та інших сферах життя, які нерідко протиставляються звичним. Звідси втрата контролю за поведінкою неповнолітніх, конфлікт поколінь, що в кінцевому результаті призводить до зростання злочинності серед цієї категорії населення.

Теорія втрачених ілюзій вважає, що в даний час у світі відбуваються корінні зміни ціннісних орієнтацій людей. При різкому підвищенні рівня життя одних соціальних прошарків відбувається зубожіння інших. Можливість реалізації життєвих планів за рахунок чесної праці стає для багатьох не здійсненою. Престижними стають посади і місця роботи, які приносять нетрудові доходи. Втрата ілюзій законним шляхом розв'язати свої життєві проблеми штовхає певну частину громадян на вчинення протиправних дій. Пов'язана з нею теорія аномії-синомії.

Теорія аномії-синомії пояснює зростання злочинності в період соціально-економічних реформ як наслідок конфліктів між соціальними групами з різним статусом. В ідеалі такі конфлікти повинні вирішуватися мирним шляхом. Але міграція, як індустріалізація й урбанізація суспільства істотно змінюють спосіб життя людей та стандарти їх поведінки. Ці процеси можуть призвести до аномії, тобто дезінтегрованості соціуму, його дезорганізації і виникнення різних ворогуючих між собою субкультур. Наявність усталених і нових норм поведінки у суспільстві, що змінюється, може спровокувати соціальні конфлікти. Тому соціальні цінності мають бути інтегровані і узгоджені. Цей процес, що веде до згуртованості суспільства, консенсусу ціннісних орієнтацій (синомія), потребує значних зусиль, зате запобігає злочинним проявам. Названа теорія видається найбільш слушною для країн, які знаходяться у перехідному періоді розвитку, зокрема, посткомуністичні держави.

Так, американський соціолог Р. Мертон пояснює аномію (у буквальному перекладі – «без нормативність») сучасного суспільства суперечністю між цілями, що ставлять перед собою різні соціальні групи (професійні, національні, сімейні тощо) чи які ставить перед ними життя, і засобами, використаними для досягнення цих цілей.

Якщо вся увага приділяється досягненню мети будь-якою ціною, а характер обраних засобів цілком ігнорується, то центральним об'єктом аналізу в концепції Р. Мертона стає сама мета. При цьому він констатує такі положення, що характеризують, на його думку, стан соціальної структури сучасного американського суспільства.

1. Багатство як загальний символ успіху. Надзвичайний акцент, що робиться в американському суспільстві для набуття багатства як символу успіху, перешкоджає досить ефективному контролю над застосуванням установлених норм, що регулюють набуття такого стану. Обман, корупція, аморальність, злочинність, тобто весь набір заборонених засобів, стають звичайними тоді, коли акцент на досягненні успіху, що стимулюється такою культурою, відокремлюється від акценту на відповідному застосуванні дозволених засобів.

2. Обмеження соціальних можливостей тільки сферою фізичної праці в зонах нестрів. На думку Р. Мертона, у зонах із високим рівнем злочинності, наявне обмеження професійних можливостей людини здійснюється тільки завдяки некваліфікованій праці. Це пов'язано з низькими прибутками. Такий спосіб життя не може конкурувати з організованою аморальністю, що приносить набагато вищі прибутки.

3. Зростання жорстокості (окостеніння) класової структури. За Р. Мертоном дійсне досягнення бажаних символів успіхів загальноприйнятими каналами всупереч офіційній американській ідеології відкритих класів відносно рідкісне й утруднене. Є безліч доказів того, що класова структура американського суспільства стає менш рухливою і вертикальна мобільність (можливість просування догори) знижується. Лідери бізнесу в Америці значною мірою рекрутуються з вищих прошарків суспільства, а стереотип – кожен посильний може стати президентом – не більше ніж «корисна принада» для тих, хто може «збунтуватися», якщо така втішлива надія буде усунута.

Висновок Р. Мертона такий: антисоціальна (злочинна) поведінка відчутно зростає, якщо в суспільстві (будь-якому!) звеличуються визначені символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, тоді як соціальна структура цього суспільства обмежує чи цілком усуває доступ до законних засобів заволодіння цими символами для значної частини населення.

Вимоги культури поведінки, що ставляться до особи в цьому випадку, є невідповідними. З одного боку, від особи вимагають, щоб вона орієнтувала свою поведінку в певному напрямі і робила це в установлений законом спосіб. З іншого боку, члени таких груп суспільства (будь-якого!) піддаються серйозному тиску, що змушує їх відкинути законні, але марні для них засоби досягнення успіху і намагатися досягти успіху шляхом застосування незаконних засобів. Сам факт, що успіх особистості в сучасному американському суспільстві вимірюється в доларах, оцінюється лише за величиною багатства, яким володіє індивід, причому засобами, якими воно здобує, ніхто особливо не цікавиться, заохочує до використання будь-яких, у тому числі злочинних, засобів завоювання такого успіху. Тому не просто бідність і не просто обмеження в можливостях, а нав'язування всьому населенню мети матеріального успіху, панування єдиних для всіх символів соціального поступу за недоступності чи нерівної доступності законних засобів для заволодіння ними – суть аномії як фактора зростання злочинності. «Доктрина «мета виправдовує засоби» стає провідним принципом діяльності, коли структура культури надто звеличує мету, а соціальна організація значно обмежує можливий доступ до ухвалених коштів».

Подібний порядок неминуче призведе до розпаду зв'язків. За цих умов люди перестають бачити в навколишніх таких самих людей, гідних людського ставлення, і зводять їх до рівня бездушних засобів, що підлягають використанню на шляху до власної мети. Це веде до культурного хаосу, аномії, війни всіх проти всіх.

Сучаснішим варіантом викладу теорії соціальної дезорганізації, що пояснює причини злочинності, є книга американського кримінолога Шура «Наше злочинне суспільство (соціальні і правові джерела злочинності в Америці)». Якщо Р. Мертон наголошує на соціально-культурних суперечностях, то Шур пише про суперечності

в галузі кримінального законодавства, юстиції, поліції, зовнішньої політики та соціальної нерівності.

Теорії контролю в кримінології ґрунтуються на результатах досліджень процесу соціалізації особи – процесу засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, знань, навичок, які дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві. Отже, досягнення «успішності функціонування» можливе при дотриманні «конформності» в поведінці. Вибір же конформної поведінки – результат вирішального впливу контролю. Серед існуючих видів контролю, як однієї з функцій системи керування (control system) або автоматизованого набору засобів впливу на підконтрольний об'єкт для досягнення ним певної мети, доцільно виділити два основних види, які можуть мати вирішальне значення для вибору типу поведінки: 1) соціальний контроль (система методів та стратегій, за допомогою яких суспільство спрямовує поведінку індивідів); 2) самоконтроль (поміркованість у діях і прояві емоцій)¹.

Ситуативізм та теорія раціонального вибору. Починаючи з 1980 р., цей підхід став пріоритетним в урядовій політиці Великої Британії і базується на припущенні, що злочин є результатом вибору, який робить людина, оцінюючи винагороду або збитки від своїх дій.

У цьому плані злочинці мало чим відрізняються від законотримувачих громадян: вони порівнюють переваги і можливі збитки, пов'язані з порушенням закону, і якщо перші перевищують втрати, злочин може бути вчинений. Дослідження показали, що особи оцінюють багато факторів до того, як вчинити злочин. Це і докори сумління і ризик фізичної помсти з боку жертви, і ризик бути спійманим, і санкції з боку сім'ї, і страх втратити роботу. Не можна і не враховувати проблематичність такого підходу, що полягає у значній віддаленості можливості покарання від моменту вчинення злочину. Покарання може застосовуватися тільки до тих, кого затримують. Якщо порушник не вважає високою ймовірність свого затримання, навряд чи його лякатиме покарання. Ситуативісти погоджуються, що злочинність неможливо викоринити: завжди знайдуться ті, хто захоче скористатися перевагами порушення закону. Метою має бути зменшення можливостей скористатися такими перевагами².

Деякі вчені звинувачують прихильників теорії раціонального вибору у визнанні за злочинцями занадто великого запасу «раціональності», а також відкидають концепцію, за якою злочинці після відповідного аналізу мають чітке уявлення щодо результатів своїх дій. Проте основні критичні зауваження стосовно ситуативного підходу полягають у тому, що попри всі переваги захисту конкретних об'єктів, це має мінімальну користь для суспільства в цілому, оскільки особи підштовхуються до вчинення злочину соціальними обставинами (економічні труднощі або залежність від психоактивних речовин). Тому фізичний захист одного об'єкта просто змусить потенційного правопорушника звернути увагу на інший, і загальний рівень злочинності навряд чи спаде.

¹ Скулиш Є. Д., Нежурбіда С. І. Теорії контролю як «соціально процесні» теорії причин злочинності: аналіз вихідних положень // Актуальні проблеми держави і права. – О. : 2012. – С. 543–550.

² Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : Норма – Инфра-М, 2003. – С.201.

Ситуативний підхід до профілактики намагається запобігти злочинам, змінюючи обставини, в яких вони вчиняються. Центральною є концепція сприятливих можливостей, визначення яких має кілька відтінків: вони можуть стосуватися матеріальних обставин, за яких особа може вчинити злочин; при вчиненні імпульсивних злочинів сприятливі можливості одночасно містяться і в обставинах, і у звабі вчинити злочин; у ширшому значенні сприятливі можливості існують не тільки там, де є спокусливі матеріальні обставини, а й там, де зиск можна отримати з мінімальним ризиком. Отже, ситуативні заходи необхідно пристосовувати до того типу сприятливих можливостей для вчинення злочину, які вони мають усунути.

Варто зробити кілька зауважень щодо місця ситуативізму у профілактиці злочинів. Існує три види попередження злочинів: Це заходи первинної профілактики, які розробляються, щоб здійснювати вплив до або, принаймні, під час вчинення злочину. Прикладами можуть слугувати замки, ґрати на вікнах, сигналізація в автомобілях. Заходи первинної профілактики здебільшого є фізичними перешкодами на шляху вчинення злочину або візуальним нагадуванням про можливість бути затриманими.

Вторинна профілактика вступає в силу, коли потенційних злочинців уже ідентифіковано. Більшість заходів спрямована на усунення соціальних умов, які провокують злочини. Це, скажімо, забезпечення корисного проведення вільного часу тими підлітками, які перебувають у криміногенному середовищі. Третинна профілактика зводиться до функціонування судів та пенітенціарної системи. Після того як злочинця затримано, ці установи мають на меті позбавити його бажання і здатності вчиняти повторні злочини. Первинна профілактика в основному спирається на припущення, що злочин вчиняється через наявність сприятливих можливостей: варто їх усунути і злочин не відбудеться. Звідси випливає, що більшість превентивних заходів спрямовані на зміну обставин, в яких можуть вчинятися злочини. Цей підхід сприяв створенню системи превентивних засобів під загальною назвою «ситуативна профілактика злочинів».

Посилення захисту об'єктів злочинного посягання є одним з найбільш визнаних заходів ситуативної профілактики. Якщо повністю захистити об'єкт, то можна зменшити його привабливість для крадіїв. Чекові книжки, хоч у них і немає цінності як такої, були привабливішими для крадіїв до того, як запровадили гарантійні картки. Кейси, що розбризкують чорнила, які неможливо вивести, теж роблять здобич непривабливою для грабіжників.

Заходи попередження базуються на тому, що, контролюючи своє оточення під час повсякденної діяльності, люди можуть підвищити свою захищеність від злочинів. Цю ідею висловлювали Якобс (1962) і Ньюман (1976). Беннет та Райт (1984), які проводили інтерв'ю із засудженими квартирними злодіями, виявили, що третина опитаних відмовилась би від вчинення злочинів через присутність сусідів. Третина повідомила, що вони б не грабували приміщень, що перебувають під наглядом, а ще третина – взагалі полишила б злочинні плани за таких обставин. Існує переконаність у тому, що контроль сприяє профілактиці злочинів. Так, Ньюман стверджує, що певним поясненням злочинності в містах може бути нездатність громадян згуртуватися у справі перешкодження діям злочинців. Автор пропонує реструктурувати житлові райони, аби

вони стали більш контрольованими – не поліцією, а людьми, які там мешкають. Ньюман вважає, що державні житлові квартали найбільш уразливі через недоліки громадського контролю за злочинністю. Безпечнішим може бути район, розташований у середині більшої округи, позбавленої злочинності, тобто який відгороджений від зовнішнього світу своєрідним ровом¹.

§ 3. Біосоціальні теорії в кримінології

Економічна теорія зростання злочинності виходить з того, що науково-технічний прогрес сприяє зростанню добробуту далеко не всіх громадян. Такі інфраструктури, як медицина, освіта, соціальне забезпечення, будівництво, обходять своєю увагою малозабезпечені верстви населення, які і стають більш криміногенними. Своє підтвердження ця теорія частково знаходить стосовно тих, хто скоює злочини проти життя і здоров'я особи, а також корисливі посягання.

Ще в 1833 р. французький соціолог і кримінолог А. Геррі визнав, що бідність має лише другорядне значення в процесі виникнення злочинності. Проте, на думку бельгійського кримінолога і соціолога А. Кетле (1835), різкий перехід від добробуту до вбогості обов'язково призведе до злочину. У середині ХІХ ст. в Англії виникла дискусія щодо стану економіки, яка сприяє розвитку злочинності. Думки були діаметрально протилежними.²

Економічний розвиток впливає на види і рівень злочинності як безпосередньо, так і побічно, особливо в сфері майнових деліктів. Проте переконання в суспільній думці, начебто бідність породжує злочин, є грубим, спрощеним та таким, що не відповідає істині. Бідність – відносне, суб'єктивне поняття. Вона визначається рівнем добробуту в певному суспільстві й оцінкою окремих людей. Те, що один розглядає як бідність, інший вважає достатком чи навіть розкішшю. Тому саме поняття «бідність» важко визначити. Крім того, потрібно врахувати, що економічна ситуація відображається на розвитку злочинності із запізненням на 2–3 роки. А розгортання економічних сил повною мірою залежить від розвитку суспільства в цілому, який і визначає види і рівень злочинності.

Є такі основні теорії, в яких обґрунтовано вплив економіки на злочинність.

Теорія депресії припускає, що злочинність у періоди високої кон'юнктури знижується, а в період економічної депресії зростає.

Теорія експансії ґрунтується на тому, що злочинність зі зростанням і розвитком економіки також зростає, а з ослабленням її зменшується. Під час економічного процвітання та буму матеріальні блага стають більш доступними і помітними. Очікування підйому рівня життя посилюється. І те, чого людина не може домогтися легальним шляхом, вона намагається одержати протиправними методами. З поліпшенням жит-

¹ Шнайдер Г. Й. Криминология: пер. с нем. / Под общ. ред. Л. О. Иванова / Г. Й. Шнайдер. – М. : Издательская группа Прогресс-Универс, 1994. – 504 с.

² Шелли Дж. Ф. Криминология / Дж. Ф. Шелли. – СПб : Питер, 2003. – 864 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/587979/>

тевих умов збільшується споживання алкоголю, посилюється недбалість у роботі, необдуманість вчинків, неухважність і зарозумілість у ставленні людей один до одного. Місце матеріальних потреб займають психологічні та моральні цілі (придбання символів статусу, престижу), що і формують так звану злочинність добробуту.

Комбінована *теорія депресії-експансії* вказує на те, що злочинність зростає в періоди підйому та спаду економіки. Зміна економічної ситуації як у краху, так і в гіршу сторону підвищує рівень злочинності. А от економічна стабільність діє на злочинність пом'якшено.

Теорія *депресії* не може пояснити, чому в періоди високої економічної кон'юнктури злочинність зростає. Теорія експансії у свою чергу не здатна чітко відповісти, чому злочинність посилюється в періоди економічного спаду. За нинішнього стану кримінологічних досліджень комбінована теорія депресії-експансії виявляється, вочевидь, найбільш прийнятною.¹

Архітектурна кримінологія. Досить цікавим є новий архітектурний напрямок в практиці попередження злочинів. Ще в 1978 р у Вісбадені відбувся перший міжнародний симпозіум з питань планування міського будівництва і зв'язку між архітектурою житлових районів і зростанням злочинності. У 80-х і 90-х рр. дослідження в цьому напрямку тривали.

Психологи встановили, що висотні будинки нерідко виявляються джерелами депресії городян. Міські житла, в яких концентрується величезна кількість людей, змінюють стиль відносин між ними. Такий тип житла продукує емоційну роз'єднаність людей, сприяє розвитку безособистісних, холодних контактів між людьми.

За даними віктимологічних досліджень, в різних країнах світу в середньому 45% потерпілих стають жертвами злочинів біля будинку, 37% – далеко від будинку, але в закритих, недоступних візуальному спостереженню навколишніх місцях. Місцева громада – колектив сусідів (*neighborhood*), які готові надавати підтримку один одному, чисю думкою люди могли б дорожити і взаємини з якими (схвалення-осуд) могли б виявитися ефективним механізмом соціального контролю – практично не життєдайна в умовах «камяних джунглів». Дослідження кримінологів архітектурного напрямку встановили, що нерідко утворення громади сусідів залежить від того, чи огорожений житловий масив парканом, чи є непрохідним двір. У замкнутих житлових зонах люди звикають один до одного, і поява там чужинця не проходить непоміченою. Злочинці намагаються уникати таких житлових комплексів.

Виявилося, що архітектурний стиль великих міст нерідко ініціює злочини і полегшує їх вчинення. Ці аспекти стали враховувати в практиці містобудування: при проектуванні нових районів і реконструкції старих.

Теорія розбитих вікон. Кримінологічна теорія розглядає дрібні правопорушення не тільки як індикатор криміногенної обстановки, а й як активний чинник, що впливає на рівень злочинності в цілому. Сформульована в 1982 р. американськими соціологами Джеймсом Вілсоном і Джорджем Келлінгом.

Теорія стверджує, що потурання суспільства по відношенню до дрібних правопорушень, таких як викидання сміття в недозволених місцях, вандалізм, публічне

¹ Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : Норма – Инфра-М, 2003. – С. 270.

пияцтво, стрибки через турнікети в метро і т. п., провокує людей на вчинення аналогічних або більш тяжких кримінальних злочинів. Психологічний механізм такої провокації на побутовому рівні ілюструється фразою: «Якщо іншим можна, то чому не можна мені?» – коли людина бачить, що порушення правил не присікаються, вона перестає вважати правила (причому не тільки ті, порушення яких він спостерігав, але і будь-які інші) обов'язковими для себе. При цьому умовна середня планка «допустимого порушення» в суспільстві постійно знижується і рано чи пізно призводить до збільшення числа вже серйозних злочинів.

І навпаки, активна робота щодо запобігання дрібних порушень і покарання порушників навіть самих малозначних правил (так звана нульова терпимість) створює атмосферу нетерпимості до порушень в цілому, а сама діяльність з припинення дрібних правопорушень дозволяє «попутно» затримувати або істотно обмежувати в можливостях рецидивістів, які зазвичай нехтують правилами поведінки в громадських місцях.

Теорія знайшла широке застосування на практиці – спочатку в Нью-Йорку, а потім і в багатьох інших містах США, Європи, Південної Африки, Індонезії та інших країн.

Теорія потенційної доцільності та значення контролю за дотриманням законів про наркотики на вуличному рівні, автором якої є американський аналітик Школи управління ім. Кеннеді Гарвардського університету М. Клейман звертає увагу на те, що масований наступ на вуличних торговців героїном і споживачів підвищить вартість наркотиків (ризик бути заарештованим або збільшенням часу, необхідного для пошуку нових джерел наркотиків), що тим самим зменшить їх споживання. Крім того, на думку М. Клеймана, за таких обставин знизиться рівень насильницьких і майнових злочинів при незначних витратах на таку діяльність ¹.

Величезна увага щодо запобігання та протидії злочинності приділяється превентивним заходам, спрямованим на попередження наркоманії у підлітків і лікування від неї, а також соціальну реабілітацію осіб. У боротьбі з наркотизмом чималий резерв має підриг соціальної бази організованої злочинності.

Серед заходів протидії наркомафії в багатьох європейських державах стали практикувати своєрідний метод від протилежного: наркотичні речовини, що не належать до сильнодіючих і щодо яких не фіксується яскраво виражений ефект наркотичної залежності, роблять цілком доступними (Голландія, Данія). Застосування такого роду заходів дозволяє вирішити відразу дві глобальні проблеми: істотно підривається економічна основа діяльності мафіозних структур, а крім того, допускається соціальна ізоляція наркоманів.

У боротьбі з наркотизмом багато уваги приділяється встановленню контактів з наркоманами, надання їм спеціальної допомоги. З цією метою створюються реабілітаційні центри, де наркоманам надається медична, психологічна, педагогічна допомога, сприяння в набутті професії та працевлаштування. Важливу роль у попередженні виникнення схильності до наркотиків грає цілодобова служба психологічної допомоги, працівники якої по телефону або при особистому спілкуванні допомагають

¹ Антонян Ю. М., Князев В. В. Борьба с незаконным оборотом наркотиков за рубежом. – М., 1999. – С. 147.

молодим людям вийти з тупикових ситуацій, позбутися стресів і знайти способи нейтралізації тих чи інших проблем, не вдаючись до спроби сховатися від реальності за допомогою наркотиків ¹.

Як видно із вище наведеного, у зарубіжній кримінології існує багато різних концепцій, теорій, підходів, шкіл, які намагаються по-своєму пояснити генезис злочинності та причини її існування.

Сьогодні можна лише констатувати, що вся різноманітність теорій детермінації злочинності зводиться до трьох відносно самостійних напрямків – біологічного, соціологічного і біосоціального. Перший напрямок надає перевагу біологічним чинникам, другий – соціально-економічним, а третій намагається поєднати (узгодити) два попередні підходи.

Таке становище викликане тим, що сама злочинність є настільки складним, багатогранним і динамічним явищем суспільного життя, що одночасно охопити всі її сторони і рівні якоюсь однією універсальною теорією дуже важко. Сказане певною мірою виправдовує паралельне співіснування часом навіть не пов'язаних між собою соціологічних, культурологічних, психологічних, психічних, медико-біологічних та інших інтерпретацій генезису злочинності. Адже саме теорії детермінації злочинності слугують теоретичним підґрунтям для побудови концептуальних напрямків протидії злочинності.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №3 «Зарубіжні кримінологічні теорії»

Основоположні засади	Класичний напрям у вивченні злочинності та суспільства	Позитивістська методологія	Інтераакціонізм
Поняття та сутність ідей			
Мета та задачі дослідження			
Застосування в практиці органів кримінальної юстиції			
Застосування в практиці протидії злочинності			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

¹ Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : Норма – Инфра-М, •2003. – С. 300.

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 1. Поняття методології та методики кримінологічних досліджень та їх організація

У науковій діяльності використовують термін «наукове дослідження». Він дозволяє завдяки аналізу теоретичної та емпіричної бази зробити певні висновки. Але наукове дослідження здебільшого не вичерпується аналізом, зокрема в теоретичних пошуках. *Дослідження* – це науковий пошук досліджуваного явища. В суспільних науках поняття «наукове дослідження» передбачає співставлення перевірених даних, які отримуються завдяки спостереженню, аналізу, умозаклучень, на перевагу експерименту, що більш притаманно технічним наукам. Розрізняють два *види дослідження*: наукове (теоретичне) та конкретне (емпіричне). Перше націлено на теоретичне обґрунтування досліджуваної проблеми, друге на отримання фактів через застосування різних методів, їх аналіз та розробку рекомендацій. Беручи це до уваги представники суспільних наук поняття «теоретичне дослідження» та «емпіричне дослідження» розглядають у взаємозв'язку, що сприяє ґрунтовності наукового дослідження.

Наукове дослідження в кримінології – процес отримання нових знань про злочинність, причини й умови, що їй сприяють, про особу злочинця з метою розробки та реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності запобігання та протидії злочинності. Як і за будь-якого дослідження, при вивченні злочинності, важлива роль відводиться визначенню мети і завдань дослідження.

Кримінологічні дослідження проводяться з *метою* отримання нових знань про стан, рівень, структуру та динаміку злочинності за певний період часу, про кримінальний контингент, особливості соціально-економічного життя, про тенденції розвитку злочинності та розробку її прогнозу і наукових рекомендацій з усунення або нейтралізації криміногенних факторів, підвищення ефективності роботи щодо їх запобігання.

Дослідження у кримінології прийнято класифікувати за такими підставами: формування проблеми, цільова спрямованість та завдання дослідження, об'єкт та предмет дослідження, методика дослідження та методика узагальнення отриманих даних.

Програма дослідження являє собою наукову основу здійснюваних кримінологічних досліджень – збору, обробки та аналізу інформації, необхідної для отримання теоретичних висновків та практичних рекомендацій щодо використання її результатів. Виконання програми передбачає розробку **плану** кримінологічного дослідження (визначаються заходи, етапи виконання плану, виконавці, ресурси, фінансові витрати, час звіту тощо).

Від ступеня наукової обґрунтованості та рівня організаційно-технічного оформлення документів значною мірою залежить результативність дослідження.

Цільова спрямованість та завдання дослідження передбачає вибір методів та процедури дослідження. Кримінологічні дослідження поділяються на теоретичні та прикладні. Теоретичні – спрямовані на розвиток теорії кримінології, а прикладні – на удосконалення запобігання та протидії злочинності. *За пізнавальним інструментарієм* розрізняють монодисциплінарні та комплексні кримінологічні дослідження. У першому випадку проблема, що вивчається, входить до предмету кримінології та вивчається за допомогою суто кримінологічних заходів і методів. У другому випадку використовуються не тільки методи кримінології, а й методи дослідження, взяті з інших наук (наприклад, психології, соціології, педагогіки тощо).

За принципом охоплення об'єктів вивчення, кримінологічні дослідження, прийнято поділяти на територіальні та галузеві. За територіальним принципом злочинність вивчається на певній території (район, область, регіон). При галузевому дослідженні злочинність вивчається у певних сферах економіки або певного міністерства чи департаменту.

За масштабами кримінологічні дослідження поділяються на регіональні (область, район), місцеві (місто, район, адміністративна одиниця) та об'єктні (промислові підприємства, галузі економіки).

Кримінологічні дослідження класифікуються також *за видами злочинів*, що вивчаються (наприклад, первинна, рецидивна, міська, сільська, побутова, неповнолітніх, молоді, чоловіча, жіноча, групова, організована, професійна, міжнародна злочинність тощо).

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єкт дослідження чітко окреслює досліджуване явище за певними параметрами (вид даного явища, просторові обмеження, час дослідження). Предметом дослідження виступає та сторона об'єкта, що підлягає дослідженню. Один і той же об'єкт може досліджуватися з позицій предметів різних наук, але синтез отриманої інформації здійснюється на підставі однієї науки, тієї яка є головною в даному дослідженні.

Структура програми кримінологічного дослідження – це викладення методів аналізу об'єкта відповідно до завдань, що вирішуються. З огляду на це, вона повинна містити у собі такі групи питань:

- 1) Обґрунтованість актуальності дослідження.
- 2) Проблема, що підлягає дослідженню, стан її наукової розробки.
- 3) Робочі гіпотези, що підлягають перевірці.
- 4) Мета, завдання, методика дослідження, репрезентативність вибірки.
- 5) Джерела інформації.
- 6) Основні етапи дослідження та строки їх виконання.
- 7) Джерела фінансування.
- 8) Очікувані рекомендації та використання результатів.

Кримінологічне дослідження відбувається у три етапи:

Підготовчий – вивчення літературних джерел, нормативно-правової бази, матеріалів раніше проведених досліджень з даної проблеми, вирішення організаційно-фінансових питань відносно тематики дослідження, попереднє формулювання проблеми – гіпотези (науково обґрунтованого припущення) і напрямів дослідження.

Робочий – розробка програми та робочого плану, інструментарію (носіїв інформації, анкет, схем, таблиць та інших форм узагальнення чи накопичення інформації), пробне обстеження (пілотажне дослідження), збирання інформації тощо. У процесі дослідження, у тому числі пілотажного, може виникнути необхідність внесення змін до раніше розробленого інструментарію, робочого плану чи програми дослідження. У таких випадках проводиться їх корегування.

Заключний – полягає в узагальненні та аналізі дослідницького матеріалу, формулюванні висновків, складанні звітів, впровадженні результатів дослідження в практичну діяльність заінтересованих суб'єктів.

За своїм змістом кримінологічне дослідження має відповідати певним вимогам. Основними принципами кримінологічного дослідження є: системність, оптимальність, реалізованість. Кожний з них тією чи іншою мірою пов'язаний з набором спеціальних методів, вибір і оцінка придатності яких проводиться за критерієм їх вкладу в реалізацію одного чи всіх принципів, співвідношення із затратами ресурсів, необхідних для використання конкретного методу. При цьому слід мати на увазі, що:

1) обрані форми та методи кримінологічних досліджень визначаються, насамперед, предметом і проблемою, що виникає. Принципове значення в цьому випадку має досягнення відповідності між характером предмета, що вивчається, та засобами його вивчення. Проблема обрання методів вивчення соціальної дійсності, з точки зору їх адекватності, є однією з ключових у будь-якій науці, в тому числі й кримінологічній;

2) жорстких меж застосування того чи іншого методу в кримінологічних дослідженнях не існує. Правильно обрати найбільш доцільний метод чи обрати рішення про комплексне використання кількох методів можна лише за наявності ретельно розробленої програми і чіткого уявлення, що конкретно можна отримати за допомогою того чи іншого методу;

3) чисельність і різноманітність існуючих методів неминує породжує проблему застосування найбільш прийнятних і перспективних. Вбачаючи на це при їхньому виборі вони мають найбільшою мірою задовольняти вимогам:

а) конкретності, в іншому випадку дослідження може перетворитися на неперевірене теоретизування;

б) не менш важливо отримати результати в найбільш економній формі (за часом і матеріальними витратами);

в) методи, що застосовуються повинні доповнювати один одного, а не дублювати (останнє допустимо лише для перевірки достовірності отриманих результатів);

г) дослідження має проводитись не для фіксації фактів, а для визначення загальних закономірностей розвитку (тенденцій), виділення з усього розмаїття соціальних відносин і криміногенно значимих протиріч.

Тому, поки не стане зрозумілим, як правильно організувати намічені дослідження, якими методами, формами, способами і прийомами буде досягнута поставлена мета, процес дослідження може бути довгим і не завжди виправданим¹.

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. : Криминология: Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 69.

Методика дослідження та методика узагальнення отриманих даних. За результатами кримінологічного дослідження готується **звіт** – результати виконаної програми та плану дослідження, а також додатки до нього (цифрові та графічні показники). Узагальнення, як правило здійснюється наступним чином: 1) здійснюється аналіз та обробка даних, отриманих шляхом вивчення статистичних даних або інтерв'ю, анкетування тощо; 2) виокремлюється емпіричний факт на базі отриманих даних. Емпіричний факт дає змогу акумулювати результати різних методів (аналізу статистичних даних, інтерв'ю, анкетування, вивчення кримінальних проваджень). Отримані результати співставляються з теоретичними положеннями науки, результатами попередніх досліджень; 3) пропонується теоретичний факт – висновки та закономірності прояву злочинності при певних умовах.

Узагальнення результатів, розробка рекомендацій і пропозицій є завершальним етапом кримінологічного дослідження. При цьому відкриваються причинні зв'язки між різними факторами, перевіряється достовірність гіпотез, що були висунуті на початковому етапі досліджень, і формулюються висновки та рекомендації для заінтересованих суб'єктів. Рекомендації та пропозиції спрямовуються на усунення та нейтралізацію криміногенних факторів, підвищення ефективності запобіжної діяльності щодо злочинності. Використання (впровадження) результатів кримінологічних досліджень на практиці є кінцевою метою дослідження. З цією метою, на основі звіту, розробляються накази, інструкції, методичні рекомендації, друкуються наукові роботи, вносяться пропозиції з удосконалення нормативно-правової бази, а також залежно від значимості – у відповідні міністерства та відомства надсилаються необхідні матеріали для розгляду й прийняття рішень щодо їх реалізації.

§ 2. Методи кримінологічних досліджень

Кримінологічне дослідження – один із видів соціального пізнання в його широкому розумінні. Воно здійснюється з використанням усіх методів вивчення суспільних явищ, з урахуванням особливостей предмета кримінології¹.

Загалом **методологія** будь-якої науки – сукупність методів, способів, прийомів дослідження відповідних явищ чи процесів. Науковці методологію поділяють на *загальну* і *спеціальну*. Загальна методологія (сукупність методів загальної психології) і спеціальна методологія (сукупність методів юридичної психології). Їх використання дозволяє концептуально дослідити кримінологічні явища та науково проаналізувати експериментальні та емпіричні факти та зв'язки між ними. Головним принципом кримінологічного дослідження є принцип об'єктивності. Його реалізація дає надійність, однозначність результатів, неупередженість суб'єктів дослідження чи аналізу при фіксації фактів. Отже для об'єктивності потрібно застосовувати різні методи (як кримінологічні так і психологічні) але при цьому визначити їхній достатній мінімум для реалізації системного підходу до вивчення проблеми. **Методика** (низка, сукупність

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 137.

певних методів). **Метод** (з грецького *methodos* – шлях до чогось, дослідження) – прийом, спосіб теоретичного дослідження, спостереження, пізнання будь-якої реальності; це впорядкована діяльність по досягненню будь-якої мети, вирішенню конкретного завдання¹.

Метод задає спосіб дії з наявними даними, з фактами, значимість яких визначається теорією. Остання і пропонує певний метод, який завжди є конкретним, оскільки може бути застосований лише до теорій окремого виду – хоча кожен метод і являє собою вдалу добірку прийомів, але лише певні з них можна застосовувати для роботи з даними певного виду. Саме тому до числа основних ознак наукового методу найчастіше відносять об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність та конкретність. Значну роль при дослідженні суб'єктивної сторони злочину, суб'єктивних передумов злочинної поведінки відіграють соціологічні та психологічні методи вивчення кримінальних феноменів.

В окремих кримінологічних джерелах під методикою кримінологічних досліджень розуміється не тільки сукупність конкретних прийомів, способів, методів збору, опрацювання та аналізу інформації про злочинність, а й методи розробки висновків, пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення практики запобігання та протидії злочинності.

Але специфіка кримінологічних досліджень полягає в тому, що в кожному конкретному випадку від кримінолога вимагається складання власної методики, що відповідає завданням дослідження.

Методи дослідження кримінології поділяються на *дві групи*: збирання первинної інформації кримінології, її обробка, аналіз та інтерпретація результатів.

У кримінологічних дослідженнях використовуються:

Методи, які безпосередньо виокремлюються із філософського діалектичного методу як загального методу пізнання, використання принципів і категорій діалектичної логіки, філософських принципів розвитку та взаємозв'язку явищ і процесів. Важливу роль у кримінологічній науці та практичній діяльності щодо протидії злочинності відіграють філософські положення про єдність теорії та практики, взаємозв'язок і зумовленість, здатність матерії до відображення, вивчення явищ у розвитку, відповідність та інваріантність, єдність і боротьба протилежностей як рушійних сил розвитку, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечень та ін. Ці загальні філософські положення конкретизуються за допомогою таких категорій як: форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причина і наслідок, система, структура і елемент, конкретне та абстрактне, загальне та окреме тощо.

1. Загальнонаукові методи кримінологічних досліджень – до загальнонаукових методів емпіричних досліджень відносяться спостереження та експеримент.

Спостереження є одним із засобів отримання інформації про навколишній світ, факти для її наступної інтерпретації або для використання в якості аргумента в тій чи іншій гіпотезі. Головна вимога спостереження – об'єктивність, тобто можливість перевірити результати спостереження повторним спостереженням або іншими методами.

¹ Психологія: навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко – Кузнецов та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – Київ: фірма «ІНКОС», 2005. – С. 37.

Експеримент (від лат. experimentum – спроба, досвід) – метод пізнання, за допомогою якого явища вивчаються у контрольованих та керованих умовах. Під час експерименту дослідник спостерігає як змінюється явище при зміні однієї з умов (перемінної). На основі цих змін виявляється наявність чи відсутність залежності між об'єктом дослідження та зміни перемінної. Обов'язкова вимога щодо умов проведення експерименту – перемінна повинна бути єдиною, всі інші умови – незмінні. В іншому випадку неможливо однозначно буде інтерпретувати результати експерименту, тобто визначати, що сприяло зміні досліджуваного об'єкта.

Теоретичні методи пізнання включають: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, порівняння, логічний метод, історичний, системно-структурний.

Аналіз – метод наукового дослідження шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових частин явища чи процесу.

Синтез – процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частиною, або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле, в систему.

Індукція – спосіб міркування від окремих фактів, положень до загальних висновків.

Дедукція – спосіб міркування, при якому нове положення виводиться суто логічним шляхом від загальних положень до окремих висновків.

Порівняння – пошук подібності та відмінності між явищами, предметами, поняттями. Він дозволяє співставити різні елементи соціальної системи, наприклад в різних державах, для з'ясування спільних детермінант, що протидіють збільшенню злочинності¹.

Логічний метод пізнання – сприяє логічному умозаключенню щодо досліджуваного явища. Він побудований на законах виключення протиріч між судженнями. В процесі вирішення протиріч і здійснюється пошук істини. Такий підхід дозволяє формулювати теоретичні положення та висновки, таким чином щоб логіка міркування відповідала логіці подій.

Історичний метод сприяє вивченню злочинності в історичному плані співставляючи різні епохи, виявити соціальні механізми, що функціонували в тих чи інших умовах. При аналізі злочинності береться, як правило, тривалий період, що дозволяє розкривати стійкі характеристики і тенденції злочинності, а також її взаємозв'язки з іншими суспільними явищами, що позитивно впливали на зменшення злочинності, або навпаки. Це дозволяє не повторювати помилок минулого.

Системно-структурний метод один із найбільш складних методів але, не зважаючи на це, і найчастіше використовуваний у кримінологічних дослідженнях. Системний аналіз соціальних проблем дозволяє побачити зв'язок між явищами там, де, не системний підхід, унеможлиблює подібний аналіз. Будь-яке неелементарне явище можна розглядати як систему, тобто як відносно цілісну множину елементів, частин, які мають свої функції. Використання методів системного аналізу, в цьому випадку, дає можливість побудувати узагальнену модель, яка висвітлить всі елементи, а також фактори та взаємозв'язки, які проявляються відносно даного об'єкта дослідження. Цей метод дозволяє розглядати злочинність як систему, сукупність складових елемен-

¹ Adler F. Nations not Obsessed with Crime. – Littlelon, 1983.

тів, зв'язки і відношення між складовими її елементами, з одного боку, а з іншого – як цілісність у нерозривному зв'язку з тими соціальними явищами і процесами, які впливають на неї. З огляду на це, при дослідженні системи антикриміногенного впливу спочатку потрібно проаналізувати сутність об'єкта впливу, а вже потім можливості та мету суб'єкта. На цій основі і розробляються оптимальні шляхи запобігання та протидії злочинності.

2. Психологічні методи кримінологічних досліджень. У дослідженні злочинності та злочинців важливе значення має вивчення суб'єктивної сторони злочину. Це сприяє з'ясуванню не тільки суб'єктивних підстав вчинення злочину, але і дозволяє проаналізувати об'єктивні фактори злочинності, які можна контролювати запобіжними заходами.

До числа психологічних методів вивчення злочинної поведінки відносяться: експеримент, спостереження, аналіз діяльності та її результатів, біографічний метод, аналіз документів, бесіда, інтерв'ю, тест, метод узагальнення незалежних характеристик, соціометрія. Кожний метод дослідження є моментом діалектичної природи пізнання, але відкриває все ж таки специфічну точку зору на предмет дослідження.

Психологічне спостереження – це цілеспрямоване вивчення та фіксація проявів дій і вчинків особи чи групи людей в різних ситуаціях або ж окремих психолого-правових реакцій. **Об'єкт** психологічного спостереження – зовнішні компоненти поведінки чи діяльності: моторні рухи, мовні акти та їх зміст, експресивність, міміка, жести, поза, пантоміміка, татуювання, шрами. Наприклад, *об'єктом* спостереження можуть виступати і ситуації, що виникають в умовах досудового слідства, при допиті в якості звинуваченого, в ході очної ставки тощо.

В юридичній психології розрізняють наступні види спостереження: *зовнішнє* – за якого спостерігач не бере участь у ситуації та діє інкогніто; *включне* – коли дослідник адаптується до соціального оточення (є учасником життєдіяльності особи чи групи людей) і у нього є можливість взаємодіяти із суб'єктами спостереження; *самоспостереження* – воно дозволяє за допомогою прийомів аналогії та порівняння глибоко зануритись спочатку у власний суб'єктивний світ, а потім і у внутрішній світ досліджуваної особи. Далі задіявши соціопсихологічні механізми стерео типізації, «ореолу» чи ідентифікації вивчається особистість об'єкта дослідження, його поведінка, особливо логотипи мовлення (жаргон, субкультурне мовлення тощо), міміка, жести, особливості одягу, татуювання, шрами та інші прояви його внутрішніх якостей, досвіду взаємодії у злочинному середовищі. Дослідження може бути *суцільне, вибіркове, постійне* чи *тимчасове*. З метою отримання об'єктивних результатів при спостереженні потрібно визначити, яке психологічно-правове явище буде вивчатися; цілі й задачі, які потрібно вирішити в процесі дослідження; фіксацію результатів. Важливо мати на увазі, що потрібно проводити довготривале спостереження, воно дозволяє відокремити випадкові вчинки і не специфічні реакції від типової поведінки. Ведення щоденника спостереження дозволяє більш об'єктивно та повно скласти портрет піддослідного й проаналізувати його поведінку у майбутньому. Також для реєстрації результатів спостереження крім щоденників використовують, картки спостереження, технічні засоби (аудіо та відео засоби тощо).

Неопосередковане спостереження – здійснює особа яка безпосередньо спілкується із людиною і робить висновки по їх результату (наприклад, слідчий, співробітник оперативного апарату, ДАІ, інспектор митної служби).

Опосередковане спостереження – фахівець отримує відомості про результати спостереження, зроблені іншими особами – керівниками установ, психіатром, психологом тощо. Результати такого спостереження вивчаються по документам (наприклад, характеристикам, протоколам допитів, висновку психіатричної експертизи, висновку психолога), або вони стають предметом опитування в ході бесіди чи інтерв'ю. *Психологічна бесіда* – це збирання додаткових фактів про психічні явища у процесі особистого спілкування за спеціально складеною програмою. *Інтерв'ю* виступає різновидом опитування та досить широко використовується в кримінологічній практиці, особливо з метою розширення, уточнення, доповнення інформації, отриманої за допомогою інших методів. Особливий інтерес та цінність в плані аналізу особистості, представляють книжки, які читає особа, листи, записи, що були вилучені під час судового слідства, вони вивчаються методом вивчення документів.

Психологічний експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах. Він передбачає активний вплив дослідника на кримінологічне явище через окремі керовані і контрольовані дослідником чинники. Експеримент дозволяє маневрувати фактами, які впливають на людину чи групу людей, дає можливість відтворити психолого-правове явище, що вивчається неодноразово.

Методологічною базою експерименту в психолого-кримінологічному дослідженні є концепція соціального детермінізму. Психічне і соціально-психологічне, обумовлено сукупністю факторів які детермінують правопорушення. Вивчаючи причинно-наслідкові зв'язки та впливаючи на фактори, дослідник виявляє структурну детермінацію даного явища та роль окремих факторів. Розрізняють *лабораторний експеримент* (який проводиться у спеціально створених умовах за наявності апаратури) і *природний експеримент* (проводять у звичних для людини умовах). В залежності від ступеня втручання експериментатора в хід психічних процесів і явищ експерименти поділяють на *констатуючі* та *формуючі*. *Констатуючий експеримент* сприяє вирішенню наступної задачі: виділення серед сукупності факторів тих, які впливають на психолого-кримінологічне явище. Дослідник вивчає рівень розвитку тих чи інших якостей людини, отримує відповідь на питання про те, яким є вплив різних факторів на об'єкт, що вивчається, їх спрямування (позитивне чи негативне), стійкість, сила впливу тощо. Наприклад, експериментально з'ясовано, що такі соціальні засоби захисту дітей, як позбавлення батьків батьківських прав, потрібно використовувати лише у тих випадках, коли сім'я загрожує фізичному і психічному здоров'ю дитини¹.

Формуючий експеримент (в літературі його ще називають навчальний, виховний, педагогічний) – передбачає процес формування необхідних якостей і властивостей особистості (ціннісних орієнтацій, соціальних установок, норм поведінки, рис характеру тощо) в умовах цілеспрямованого виховного впливу чи трансформацію соціального

¹ Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция», Г. А. Аванесов и др.]; под. ред. Г. А. Аванесова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – С. 123.

оточення людини. Застосовуючи в кримінології педагогічний експеримент, головна мета якого – визначити як впливають на особистість ті чи інші методи педагогічного впливу, які з цих методів дієві, а які ні, вивчається значимість цих експериментів для кримінологічного дослідження неповнолітніх та запобігання вчинення ними правопорушень. Прикладом формуючого експерименту можуть служити експерименти відомого педагога-дослідника А. С. Макаренка, які пов'язані із перевихованням безпритульних дітей – правопорушників в умовах економічного та соціального занепаду в державі. Іншим прикладом можуть служити експерименти американських вчених, які довели, що сімейні дитячі будинки виявились більш ефективними установами для малолітніх злочинців ніж державні дитячі будинки. Цей напрямок зараз активно впроваджується в Україні завдяки державній програмі запобігання та протидії злочинності.

Важливою перевагою методу експерименту є можливість його повтору з метою накопичення кількісних даних про типовість кримінального явища. У той же час, цей метод має свої недоліки: умови експерименту можуть змінити природний стан діяльності людей, що у свою чергу може призвести до помилкових висновків. Це потрібно враховувати при розробці програми експерименту.

Психологічне тестування застосовується як метод психологічної діагностики. За допомогою тестів отримуються нові психологічні дані про людину чи групу людей, але найчастіше вони застосовуються для оцінки рівня розвитку якої-небудь психологічної риси в даній особистості у порівнянні із середнім рівнем. Також тести дають можливість дослідити здібності людини (її індивідуальні особливості), як-то сприйняття, пам'ять, мислення, мову, увагу, вид темпераменту, риси характеру та ін.

Відомий спеціаліст у даній галузі М. В. Костицкий вважає, що для цілей досудового та судового слідства, профілактики правопорушень, необхідно більше застосовувати тестові методики. Психологи поділяють тести на наступні види: *тести-запитувальні, тести-завдання і проєктивні тести*.

Запитувальні тести дозволяють провести виміри психологічних та соціально-психологічних рис особи яка опитується. Прикладом запитувального тесту може бути тест Т. Лірі. Він містить 128 характерних властивостей-тверджень, що спрямовані на дослідження міжособистісних відносин і взаємного сприйняття групи людей. Наприклад, вивченні стосунків у колективі спільно працюючих людей або вивченні сімейних стосунків: виявляються ідеальні та реальні уявлення про себе і один до одного всіх членів досліджуваної групи, або з'ясовуються причини незгоди між батьками тощо.

Тест завдання передбачає оцінку психологічних властивостей, якостей і поведінки людини не на основі її слів (стверджень), а на підставі її діяльності. Прикладом таких тестів є: «Кількісні відносини» (вивчення мислення, логічності умозаключення), «Розстановка чисел» (дослідження обсягу, розподілу і переведення уваги), «Пам'ять на числа», «Пам'ять на слова» (вивчення тимчасової зорової пам'яті) тощо. Найбільш вдалим у цьому плані вважається тест Біна-Сімона, який розробили французькі вчені Альфред Біне і Теофіл Сімон (1905 р.). За допомогою цього тесту можна визначити «вік розумового розвитку» дитини. Доопрацював цей тест німецький психолог В. Штерн. Він запропонував за допомогою цього тесту розраховувати коефіцієнт розумового розвитку – IQ (скорочене від «intelligence quotient»).

Проективні тести передбачені для вивчення поведінки і психологічних особливостей людини. В основі тестів покладено механізм проєкції, згідно якого не усвідомлені людиною позитивні і, особливо, негативні характеристики, вона схильна приписувати не собі, а іншим людям, «проєктувати» їх на інших. Значний вклад в розробку цього тесту зробили американський психолог Г. Мюррей, Л. Франк та український психолог Л. Ф. Бурлачук.

Соціометрія – методика вивчення міжособистісних відносин у групі людей (мікро колективі). Основою методики є опитування членів групи про характер взаємовідносин між однокурсниками, товаришами по службі, співробітниками. Обробка результатів дає можливість визначити, хто із членів групи користується найбільшою перевагою, а хто найменшою, хто є неформальний лідер, наскільки неформальна структура в колективі відповідає службовій ієрархії.

3. Соціологічні методи – це методи вивчення соціальних явищ в їх конкретному прояві, в конкретних умовах місця та часу. Цей комплекс методів включає: вивчення документів; опитування у формі анкетування та інтерв'ю; соціологічне спостереження; експеримент.

Сутність **документального методу** полягає у використанні кримінологічно значимої інформації, зафіксованої на папері, фото- і кіноплівці, магнітній стрічці й інших матеріальних носіях.

Метод аналізу кримінальних проваджень чи інших офіційних документів передбачає вивчення документації, на основі якої можна отримати інформацію про стан і динаміку злочинності, особу злочинця тощо. Цей метод часто виступає основним, а іноді і єдиним засобом збору інформації. Матеріали кримінальних проваджень забезпечують кримінологічну надійність дослідження, його юридичну базу, але переоцінювати цей метод все ж не варто. До числа переваг цього метода слід віднести:

- 1) високу ступінь достовірності фактів (те, що є в матеріалах справи, вже оцінювалось з фактичної та юридичної сторони в процесі досудового і судового слідства);
- 2) легкість статистичної обробки (при достатній формалізації анкети);
- 3) доступність процедури отримання інформації;
- 4) можливість отримання великого інформаційного матеріалу;
- 5) можливість неодноразової перевірки отриманих даних на одному і тому ж масиві.

Водночас слід мати на увазі, що за рахунок анкетування кримінальних проваджень не завжди можна розкрити глибинні процеси формування особистості, зв'язки та взаємозалежність між окремими криміногенними факторами.

Одним із варіантів вивчення документів є контент-аналіз (від лат. content analysis – аналіз змісту). Цей метод використовується при аналізі засобів масової інформації, зокрема, що стосується злочинності.

Опитування є поширеним методом отримання емпіричних даних. Воно може проводитись як в усній формі (бесіда, інтерв'ю) так і у письмовій формі (анкетування). При цьому опитуваному можуть пропонуватись два види запитань: закриті і відкриті. У першому випадку респондент вибирає відповідь із кількох запропонованих, у другому – сам формулює відповідь у довільній формі. Даний метод застосовується з ме-

тою вивчення різних аспектів суспільної думки громадян, співробітників правоохоронних органів, правопорушників, потерпілих, засуджених¹.

Бесіда передбачає безпосередню комунікацію за спеціально складеним планом, який може змінюватись і доповнюватись під час діалогу. Можливість спостереження за співрозмовником дозволяє досліднику, за необхідності, змінювати напрям розмови, залежно від жестів, міміки, інтонації співрозмовника, вивчати його особистісну реакцію і ставлення до фактів, що повідомляються.

Перевага бесіди у порівнянні з іншими методами полягає в тому, що вона дозволяє вивчити різні проблеми, в яких навіть досліджуваний недостатньо розібрався, які не завжди можна чітко сформулювати, а також знайти ще не вивчені раніше «больові точки» проблеми, обговорити питання, які по ходу підказує інтуїція. Метод бесіди використовують, як правило, на першому етапі дослідження, він відіграє більш допоміжну роль, оскільки переважну інформацію дає сам опитуваний.

Цей метод дозволяє:

- 1) збирати відомості, які не відображаються в офіційній звітності й інших матеріалах;
- 2) за короткий строк, з невеликими затратами сил та засобів, опитувати репрезентативні групи осіб, що вивчаються;
- 3) формалізувати його проведення з метою полегшення узагальнення й аналізу інформації, що отримується.

Поряд з цим, застосовуючи опитування, необхідно усвідомлювати, який характер інформації за його допомогою слід отримати, який контингент має бути опитаний, чи може він дати необхідну інформацію, що цікавить дослідників.

Опитування може проводитись очно, в формі інтерв'ю, або заочно, у формі анкетування.

Інтерв'ю являє собою цілеспрямовану розмову (діалог), що ведеться за попередньо розробленими запитаннями. Інтерв'ю, на відміну від бесіди, є короткостроковим, має більш жорсткі рамки та містить обмежену кількість питань. Цей вид опитування дозволяє в короткий строк охопити велику кількість опитуваних і отримати відносно взаємообумовлені результати для подальшого узагальнення та аналізу. Інтерв'ю поділяють на кілька видів:

- 1) вільне, при якому опитуваному надається коло питань, у межах якого він веде вільну розповідь;
- 2) стандартизоване – передбачає чітко сформульовані питання, що ставляться по можливості в однаковій формі, з відповідями тільки «так» чи «ні»;
- 3) панельне інтерв'ю являє собою неодноразове проведення інтерв'ю з однією і тією ж групою осіб, через певні проміжки часу, з метою встановлення динаміки поглядів і думок;
- 4) групове інтерв'ю, при якому дослідник отримує думку групи. Цей вид інтерв'ю може використовуватись для вивчення думок формальних і неформальних груп.

¹ Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів – К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.

Анкетування – один із найбільш поширених методів збору первинної кримінологічної та статистичної інформації. На практиці широко використовуються анкетні бланки, куди у вигляді відповідей на запитання заносяться результати програмованого вивчення кримінологічно значимих та інших документів. Анкета не має жорсткої форми, однак при її розробці слід дотримуватися певних вимог. Зміст запитань, їх кількість і послідовність залежить від мети дослідження і застосовуваної процедури в даному виді опитування.

Соціологічне спостереження – один із важливих емпіричних методів соціологічних, соціологічно-правових і кримінологічних досліджень. У соціологічній літературі цей метод зазвичай називають спостереженням. Термін цей означає візуальне сприйняття подій і ситуацій, що відбуваються. Розрізняють пряме (безпосереднє) і непряме (опосередковане) спостереження. Більш широко в кримінологічних дослідженнях використовується останнє, за яким спостерігаються не дії конкретних осіб, а результати дій (наприклад, злочину); не причини злочинності, умови формування особистості злочинця, а показники (дані) про них, за допомогою яких можна судити про самі явища. Воно може бути зовнішнім, по відношенню до об'єкта, що вивчається, і включеним, останнє передбачає вивчення соціально-правових явищ з середини. Це можливо, коли дослідник перебуває в тій обстановці, яку вивчає.

За допомогою спостереження вивчаються правопорушники, групова злочинність, колективи підприємств народного господарства, приватних фірм, діяльність органів внутрішніх справ, громадських організацій. Воно дозволяє охоплювати більш широке коло питань, ніж опитування, та отримати більш поглиблену інформацію про об'єкт, що вивчається. Спостереження зазвичай застосовується для попереднього ознайомлення з об'єктом, теоретичного обґрунтування та висунення гіпотези, її перевірки, доповнення і уточнення інформації. Найчастіше спостереження застосовують як додатковий інструмент. Гіпотеза, як припущення щодо певних явищ або фактів, задає напрям пошуку, акцентує увагу дослідника на певних моментах дійсності, що вивчаються. При цьому висунення гіпотез має бути аргументованим та обов'язково характеризуватися обґрунтованою ймовірністю такого припущення, тобто не кожне припущення є гіпотезою, а лише таке, яке заслуговує на перевірку. Висунення та формулювання гіпотези вимагають оцінки теоретичних та емпіричних даних, які вже існують, їх співставлення з предметом, об'єктом і завданнями дослідження. Ця робота проводиться в процесі підготовки дослідницької програми.

Соціальний експеримент – це специфічна дослідницька діяльність, що застосовується з метою перевірки гіпотези, пошуку засобів забезпечення нормального функціонування та розвитку тієї чи іншої соціальної системи, впливу на неї у бажаний для суспільства спосіб. Соціальний експеримент у кримінології якісно відрізняється від експерименту в суспільних науках. Його застосування у кримінології суворо обмежено. Проведення кримінологічного експерименту завжди вимагає глибокого попереднього дослідження проблеми, що вивчається, ретельної організаційної підготовки, а в певних випадках – і необхідної правової регламентації з боку відповідних правоохоронних органів.

Експеримент – це такий метод дослідження, при якому відбувається послідовна фіксація стану об'єкта та контроль за цим станом, який змінюється під впливом деяких факторів, що управляються експериментатором. Експеримент у кримінології можливий лише в позитивному напрямі. Проведення соціального експерименту виключено, якщо в результаті його здійснення може настати криміногенна ситуація яка спровокує злочинність чи настануть негативні наслідки у вигляді збільшення небезпеки людині, суспільству, державі¹.

4. Статистичні методи кримінологічних досліджень. Термін «статистика» походить від лат. «status» (стан, положення). До числа методів статистики відносяться: – статистичне спостереження; – зведення та групування; – статистичний аналіз. Одночасно ці методи можна розглядати як етапи статистичного дослідження. Вони тісно пов'язані між собою. Статистична робота, виконана на кожному наступному етапі, ґрунтується на попередніх результатах. Помилки, допущені на кожному з етапів, можуть призвести до недостовірних результатів.

Вивчаються статистичні дані про кількість вчинених злочинів, їх структура та динаміка, відомості про особу злочинця, поширеність злочинів у окремих адміністративно-територіальних одиницях і галузях народного господарства. При цьому забезпечуються умови для більш детального аналізу факторів, що детермінують злочинність, вибору ефективних заходів запобігання та протидії злочинності.

Завданнями цього методу є:

- 1) цифрова характеристика становища та динаміки злочинності в абсолютних і відносних показниках;
- 2) відображення практики протидії злочинності, в тому числі діяльності конкретних правоохоронних органів;
- 3) одержання достовірної інформації шляхом ретельної реєстрації, узагальнення, глибокого вивчення вчинених злочинів і заходів їх запобігання;
- 4) визначення тенденцій зміни злочинності та контингенту осіб, що найбільш часто вчиняють злочини;
- 5) виявлення позитивних сторін і недоліків у практиці протидії злочинності.

Статистичне спостереження – кількісна сукупність якісно однорідних фактів (явищ). Статистичне спостереження являє собою організований збір інформації про масові соціальні процеси та явища, що мають відношення до проведеного кримінологічного дослідження. Головне завдання статистичного спостереження – зведення та групування одержаної повної й достовірної інформації про досліджуваній об'єкт. Наприклад, статистичне спостереження злочинності полягає у фіксуванні, у відповідних документах первинного обліку, кожного злочину та кримінально-правових ознак, що його характеризують: час, місце, спосіб, ступінь суспільної небезпеки, мотив вчинення діяння та кваліфікація злочину. Облік осіб, що вчинили злочини, проводиться шляхом відображення таких ознак, як стать, вік, соціальний стан, освіта, рід занять, наявність судимості, родинний стан тощо.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 105.

Зведення та групування – полягає в підсумуванні (зведенні) та групуванні (класифікації) зібраних даних на підставі визначених критеріїв. На практиці ці дії здійснюються шляхом складання зведеної звітності, що відображає стан злочинності, характеристику осіб, що вчинили злочини, причин злочинів і заходів протидії їм. Зведена звітність є необхідною основою для аналізу стану злочинності, установлення її тенденцій, особливостей осіб, що вчинили злочини та підвищення ефективності запобігання і протидії злочинності.

Групування статистичних даних полягає в розчленуванні досліджуваних фактів на окремі якісно однорідні види. У результаті цього досягається можливість більш повно проаналізувати сутність явищ, що цікавлять, вивчити їх конкретно та диференційовано.

Основне призначення статистичного групування – установити чисельність кожної окремо взятої частини сукупності, розчленованої відповідно до значень визначеної ознаки, і вивчити причини та залежності явищ. Слід мати на увазі, що при виборі ознак для виокремлення різних явищ потрібно керуватися не суб'єктивними підходами, а змістовним аналізом особливостей соціальних явищ, завданнями дослідження та видом ознак.

У кримінологічному дослідженні прийнято виділяти три види групування: типологічне, варіаційне та аналітичне.

Типологічне групування дозволяє розчленувати досліджувану сукупність на однорідні в якісному відношенні (наприклад, угруповання з урахуванням її структури).

Варіаційне групування дозволяє розчленувати сукупність однакісних явищ (наприклад, злочинців-рецидивістів) за кількістю – ознакою, що змінюється (числом судимостей, віком, строком покарання тощо).

Аналітичне групування застосовується для встановлення взаємозв'язку між досліджуваними явищами (наприклад, вплив сп'яніння на здійснення злочинів)¹.

Статистичний аналіз – завершальний етап статистичного дослідження на якому визначаються закономірності, вивчається характер взаємозв'язків між явищами, що дозволяє більш поглиблено зрозуміти особливості об'єкта вивчення. Для цього при статистичному аналізі застосовуються абсолютні, відносні та середні величини.

Абсолютні величини являють собою сумарні дані, узяті з форм статистичної звітності. Завдяки цьому можна, наприклад, установити загальну чисельність злочинців за певний період часу та осіб, що їх вчинили, розподіл злочинців за соціальним станом, віком, статтю, характером вчиненого злочину тощо. Однак це, ще не дозволяє виявити існуючі закономірності та взаємозв'язки досліджуваних соціальних явищ. Абсолютні величини повинні бути наведені в порівняльному вигляді з урахуванням загальної підстави.

Відносні величини. У статистико-кримінологічних дослідженнях використовуються наступні види відносних величин: відношення частини до цілого, відносна величина структури сукупності, відносні величини ступеня й порівняння.

¹ Кримінологія / Под ред. В. К. Звирбуля, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Юрид. лит., 1979. – С. 18.

Відношення частини до цілого дозволяє, наприклад, виявити поширеність злочинності по окремих періодах або територіях.

Відносна величина структури сукупності показує, в якому співвідношенні перебуває питома вага окремих частин до їхнього загального підсумку, прийнятому за 100%. Таким чином можна одержати досить точні дані про структуру злочинності. Це дозволяє з'ясувати питому вагу окремих категорій злочинів, соціальний, віковий, освітній і статевий склад засуджених, дати кількісну характеристику причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Відносні величини ступеня й порівняння являють собою узагальнену характеристику сукупності досліджуваних явищ за будь-якою кількісною ознакою, що має різне значення в окремо взятих одиницях цієї сукупності. Можна обчислити, наприклад, середнє число вчинених за добу, тиждень, декаду, місяць і т.д. окремих видів злочинів. Середні величини характеризують найбільш типові риси масових суспільних явищ. Вони мають не лише велике пізнавальне значення, а й досить часто використовуються в діяльності суб'єктів, які протидіють злочинності. Перевага даних величин полягає насамперед у тому, що вони зменшують, згладжують випадкові й невідповідні коливання, вплив індивідуальних особливостей на досліджуване явище та дозволяють в одній величині уявити деяку загальну характеристику реальної сукупності одиниць виміру.

Як підсумок можна наголосити, що під час кримінологічного дослідження накопичується велика кількість первинної інформації. Щоб вона стала придатною для узагальнення та могла стати основою для висновків, її необхідно відповідним чином систематизувати, обробити та проаналізувати. Для цього застосовують спеціальні прийоми та засоби, розроблені в галузях соціології, статистики, математики, кібернетики та інших наук.

Узагальнення здійснюється, як правило, за таким алгоритмом:

- опрацювання відомостей, отриманих у результаті вивчення статистичних даних чи опитування;
- виокремлення емпіричного факту на базі отриманих даних;
- за емпіричним, виводиться теоретичний факт (підводиться теоретичне підґрунтя);
- в результаті дослідження емпіричних фактів робляться теоретичні висновки щодо закономірностей злочинності в певних умовах.

Досить перспективними у кримінології можуть бути *методи моделювання*, які застосовуються сучасними дослідниками, а також *методи прогнозування*. Їх поділяють на фонові та профільні. Фонові методи створюють необхідну інформаційну базу для використання вище перерахованих методів дослідження в кримінології. Профільні методи – це методи моделювання, експертних оцінок.

Метод екстраполявання полягає в тому, що включає в себе досвід організації протидії злочинності в минулому з урахуванням її сучасного стану та накладення цих даних на майбутній його розвиток.

Взагалі від методів, які використовуються під час досліджень, залежать їх результати, глибина проникнення в закономірності злочинності, причин й умов, що їй сприяють.

§ 3. Застосування вибіркового спостереження в кримінологічному дослідженні

Важливе місце у кримінологічних дослідженнях посідає статистичне спостереження, у зв'язку з чим доцільно більш детально зупинитись на деяких його аспектах.

Кримінологія, як і інші суспільні науки, не може ґрунтуватися на уривчастих, випадкових даних. Закономірності суспільних явищ, що вивчаються, можуть бути встановлені лише при масштабному статистичному спостереженні. Тільки завдяки такому спостереженню можна встановити закономірність, бо в малій сукупності – все випадково.

Статистичне спостереження – це кількісна реєстрація якісно однорідних фактів (явищ). Сутність статистичного спостереження полягає в тому, що дослідник застосувавши той чи інший метод виокремлює ті факти які йому потрібні для дослідження та підраховує їх. Для збору необхідних даних використовуються соціологічні методи: анкетування, інтерв'ю, вивчення документів.

Згідно з безперервністю обліку фактів по часу виділяють: поточне (постійне), періодичне та одноразове статистичне спостереження. Щодо повноти охоплення сукупності вивчаємих явищ, що досліджуються виділяють *суцільне* та *не суцільне* спостереження. При першому вивчаються всі явища, що відносяться до досліджуваної групи, при другому, тільки їх частина.

Суцільне спостереження дає більш точні результати, але його проведення вимагає значних людських та фінансових витрат, а це не економічно.

Вибіркова сукупність. Статистична теорія доводить, що за достатньо невеликої кількості спостережень можуть бути виявлені й виміряні закономірності, що властиві всій сукупності, яка вивчається. Це *вибірковий метод*. Завдяки йому досліджується лише частина генеральної сукупності, але частина репрезентативна. Таким чином, сутність вибіркового (репрезентативного) статистичного спостереження полягає в наступному: береться лише частина (вибірка) сукупності, що цікавить дослідника, за будь якою ознакою. Отримані результати служать характеристикою всієї маси. Не можна, наприклад, погодитись з таким явищем, коли при проведенні аналізу намагаються обстежити всіх злочинців, мобілізуючи для цього великі групи працівників. Це веде до значних витрат для масового складання та обробки анкет, довідок тощо. Достатній обсяг визначається за допомогою теорії статистики, понять генеральної та вибіркової сукупності. Якщо вивчається множина осіб для виділення індивідуальних характеристик, це генеральна сукупність, а кожна особа, яка складає генеральну сукупність, – одиниця (елемент) сукупності. Кількість одиниць, що складають генеральну сукупність, позначається буквою «*N*» (обсяг генеральної сукупності). Наприклад, аналізується віковий склад осіб, що вчинили злочини в районі протягом одного року. Множина цих осіб у районі – генеральна сукупність. А якщо аналізується віковий склад осіб, тоді генеральна сукупність для району буде частиною (вибіркою) такої сукупності для області чи держави в цілому. Обсяг вибірки, або вибіркової сукупності, позначається буквою «*n*».

Для того щоб вибірка об'єктивно характеризувала всю масу, що вивчається, необхідно, по-перше, забезпечити випадковий, а не навмисний відбір одиниць. Для цього за алфавітним переліком або за картотекою обирається кожен третій, п'ятий або десятий (залежно від визначеного попередньо «*n*»). По-друге, «*n*» не має перевищувати 10% від «*N*». Намагання підвищити обсяг вибірки не веде до успіху.

Також багато залежить і від обсягу генеральної сукупності. Якщо «*N*» надзвичайно великий, то «*n*» може складати 3–4%. Зі зменшенням «*N*» має збільшуватися «*n*», але до певної межі – до 10%. Коли ж «*N*» надзвичайно малий, вибіркові обстеження не досягають мети, і тоді потрібно проводити суцільний аналіз.

Математичною основою закону великих чисел є теорія імовірності, яка, зокрема, лежить в основі проведення так званих вибірових обстежень, що отримали велике розповсюдження в кримінологічних дослідженнях. Таким чином, якщо реєстрацією (статистичним спостереженням) охоплені всі одиниці сукупності, то таке обстеження буде суцільним. Прикладом може служити реєстрація в ОВС злочинів і осіб, що їх вчинили (картка форми № 1 – на зареєстрований злочин, форми № 2 – на особу, що вчинила злочин), в судах, форми № 7, 8 – дані про відбування покарання.

Деяка небезпека, що виникає при проведенні вибіркової сукупності, полягає в тому, що відібрана частина може неправильно представляти всю масу, що між результатами суцільного та вибіркового спостереження буде якийсь розходження, помилка репрезентативності. Однак, спираючись на встановлені теорією статистики формули, можна завжди розрахувати можливу величину цієї помилки та виявити кількість одиниць, що включені у вибірку, а також структуру вибірки з таким розрахунком, щоби помилка не перевищувала меж, допустимих при оцінці ситуації. Для полегшення розрахунків, пов'язаних із застосуванням указаних формул, існують спеціальні таблиці з уже готовими результатами стосовно конкретних умов вибіркового обстеження, що проводиться.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 4 **«Методологія та методика кримінологічних досліджень»**

Засадничі положення	Методологія та методика кримінологічного дослідження	Методи кримінологічного дослідження	Кримінологічний аналіз злочинності	Кримінологічне планування та прогнозування
Поняття та сутність				
Цілі				
Задачі				
Класифікація				
Структурно-функціональна компонента				
Шляхи до вивчення даної проблеми				

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Злочин і злочинність як об'єкти кримінологічного аналізу

Злочинність є основною частиною предмета кримінології, її центральною проблемою, навколо якої об'єднуються всі інші складові кримінології.

Злочинність – це соціально-правове, історично мінливе, негативне масове явище, яке складається із усієї сукупності вчинених у той чи інший час у державі злочинів, що характеризуються кількісними (станом, динамікою) та якісними (структурою та видом злочинів) показниками. За своєю сутністю злочинність є складним соціально-правовим явищем, наслідком конфліктів у суспільних відносинах, відносинах між людьми і може виступати в якості свого роду показника здоров'я суспільства. Термін «злочинність» здебільшого вживається у тих випадках, коли йдеться про множинність злочинів, про їх певну статистичну сукупність.

Поряд з цим не менше значення відводиться в кримінології і поняттю **злочин** як одиничного факту злочинної поведінки, яка у своїй множині (сукупності) утворює соціальне явище злочинності. Але на відміну від кримінального права яке дає правове визначення злочину (ст. 11 КК України) для кримінології даний феномен має значення лише в якості виявлення у ньому ознак, які характеризують не лише один факт діяння, а ті, що віддзеркалюють закономірності явища злочинності у цілому. Тобто ті, які складають основу співставлення злочину і злочинності. Злочинність таким чином виступає сумою злочинів (статистична складова). Але кримінологія окрім кількісних показників досліджує і якісну сторону, яка пов'язана із соціальною природою злочинності як явища. Характеристика взаємозв'язку злочину, як соціального факту, та злочинності, як соціального явища, і дозволяє розглядати цей феномен через філософську оцінку. Злочинність, як явище не існує незалежно від реальної дійсності, в якій живуть і діють люди, вона соціально обумовлена. Злочини вчиняють люди. З огляду на це, кримінологія вивчає конкретний злочин, аналізує психологічний аспект людської діяльності та поєднує його із соціологічним аспектом. Це дає можливість перейти від індивідуальної злочинної поведінки особи до дій значної сукупності злочинів, складових суспільних відносин. Їх множинність і уособлює масове явище. Дослідження цього явища повинно охоплювати усі сторони дій людей, які проявилися у злочинах. Таке масове явище і є злочинність.

Досліджувати злочинність окремо від дослідження злочину неможливо, бо неможливо бути очевидцем злочинності в цілому, як явища. Потрібно знати ті засади, завдяки яким і виникають та змінюються ті суспільні відносини які і сприяли вчиненню злочину.

Поряд із цим ці два поняття мають і певну різницю. Злочин це діяння (дія або бездіяльність – поведінка) окремої особи (досліджується психологічний рівень). Зло-

чинність – сукупність поведінкового акту значної кількості людей (досліджується соціологічний рівень). У наявності два зовсім різних рівні дослідження, але вони щільно взаємопов'язані в теорії злочинності.

Розкриємо більш детально зміст поняття «злочинність».

Злочинність – *явище соціальне*. Вона обумовлена не біологічною природою людини (хоча остання може здійснювати певний кримінологічний вплив на генезис злочинної поведінки), а природою і змістом суспільних відносин та протиріч у соціумі. На це звертають увагу не тільки вітчизняні кримінологи але і світове кримінологічне співтовариство. Так резолюції, керівні принципи та матеріали 13 конгресів ООН, починаючи з 1955 року по 2015 рік, щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками, стоять на позиції соціальної природи злочинності, яка завдає шкоди як суспільству в цілому, так і окремим його членам. Злочинність детермінується причинами й умовами, що мають соціальний характер. В якості причин і умов злочинності виступають економічні, ідеологічні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські та інші процеси і явища. Одним із важливих висновків цієї ознаки злочинності є те, що будучи наслідком певних соціальних чинників, злочинність, у свою чергу, здійснює на них зворотню дію, і в цьому проявляється нерозривна єдність злочинності з середовищем. Тому злочинність і чинники, що впливають на неї, повинні розглядатися як єдиний об'єкт аналізу й управлінської дії.

Злочинність *має правову характеристику* і це має принциповий характер. Древній принцип «*nullum crimen sine lege*» (нема злочину без визначення в законі), який закріплено в правових системах багатьох держав, також є і в Конституції України (ст. 62) та КК України (ст.ст. 3,11). Перелік злочинів, що складають злочинність у цілому, визначається кримінальним законодавством. Таким чином злочинність стає не тільки соціальним, але і правовим явищем. Так, відповідно до ст. 11 Кримінального кодексу України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

У цьому визначенні названо чотири ознаки злочину: 1) суспільна небезпечність діяння; 2) передбаченість його КК (караність); 3) винність; 4) вчинення його суб'єктом злочину. Злочином суспільно небезпечне діяння стає тоді, коли ступінь і характер його небезпечності для існуючих у суспільстві відносин змушують законодавця вести з ним боротьбу кримінально-правовими заходами, тобто коли кримінальним законом воно визнається злочином.

Згідно ч. 2 ст. 11 КК України, не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Такі діяння не можуть бути визнані злочином, а тому не входять у склад злочинності.

Декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь суттєво впливають на стан, динаміку та структуру злочинності. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі. Суспільно небезпечними можуть бути тільки вольові, усвідомлені дії особи. Дії ж неосудних не є суспільно небезпечними, а просто небезпечними.

Злочинність – *історично мінливе явище*. У зв'язку із змінами суспільства, соціально-економічних, ідеологічних, політичних, організаційно-управлінських, науково-технічних, правових, психологічних та інших об'єктивних факторів, якісно та кількісно змінюється злочинність. Тому можуть зникати одні види злочинів (наприклад, спекуляція) і з'являтися нові (ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)). Мінливість злочинності чітко простежується на окремих етапах історії розвитку України як до проголошення незалежності України, так і після цього.

Злочинність – *негативне явище*, оскільки завдає шкоди як окремій людині, так і суспільству в цілому. Злочинність спричиняє значну шкоду людині, економіці, екології, громадському порядку, впливає на безпеку людини, суспільства, держави.

Злочинність – *масове явище*. Злочинність як масове соціальне явище має свої специфічні ознаки, кількісні та якісні, яких нема в одиничних злочинах. Тому окремі злочини не можуть розглядатися як злочинність. При вивченні злочинності не можна обійтися без статистичних методів, в основі яких лежить так званий закон великих чисел, під яким розуміється вельми загальний принцип, завдяки якому сукупність дій великого числа випадкових фактів призводить до результату, майже не залежного від випадку. Інакше кажучи, статистичний метод дає можливість виявити закономірності, які залишаються непоміченими за малої кількості спостережень. Розглядаючи злочинність як історично мінливе та соціально обумовлене явище і вивчаючи її динаміку, ще в ХІХ столітті К. Маркс дійшов висновку, що злочини, взяті у великому масштабі, проявляють за своєю кількістю і за своєю класифікацією таку саму закономірність, як і явища природи.

Уперше на цю особливість злочинності вказав знаменитий астроном і математик того часу Адольф Жак Кетле. Виступаючи в 1831 р. на засіданні бельгійської Королівської академії в Брюсселі, він заявив у своїй доповіді, що «...ми можемо розраховувати заздалегідь, скільки індивідуумів обагрять руки в крові своїх співгромадян, скільки людей стануть шахраями, скільки стануть отруйниками, майже так само, як заздалегідь ми можемо підрахувати, скільки людей народиться і скільки помре.

Тут перед нами рахунок, за яким ми платимо із страхітливою регулярністю, – ми платимо в'язницями, ланцюгами та шибеницями»¹.

При вивченні злочинності в масі відзначаються чіткі співвідношення між окремими видами та групами злочинів у структурі злочинності, а також залежність від прийнятих профілактичних заходів. Злочинність – це не механічна сума окремих злочинів, а їх *органічна сукупність*, в якій між усіма ознаками та властивостями існує діалектична єдність. Поняття «сума» визначає лише кількісну сторону злочинності, а поняття «сукупність» – ще й якісну².

Злочинність *складається з усієї сукупності вчинених злочинів на певній території* (район, місто, область) і *за визначений період часу* (місяць, квартал, рік). Збільшення чи зменшення території або часу неминуче веде до зміни окремих видів і груп злочинів і злочинності загалом.

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 44.

² Аванесов Г. А. Кримінологія. Прогностика. Управление: Учебное пособие. – Горький: ВШ МВС СССР, 1975. – С. 47.

Злочинність має властивість *самодетермінації*, тобто самовідтворення. Самовідтворення як одна із ознак злочинності особливо характерна для організованої злочинності, злочинності неповнолітніх, рецидивної злочинності.

Стійкість злочинності означає, що не можна очікувати її різкої зміни в структурі та стані за короткий проміжок часу (місяць, квартал, рік). Такі соціальні явища не можуть змінюватися настільки швидко. Коливання, в деяких показниках, більше свідчать про неточність підрахунку, ніж про дійсні зміни в стані даного явища¹. Розуміння цієї ознаки злочинності має велике як наукове, так і прикладне значення для об'єктивної оцінки ефективності діяльності всіх суб'єктів запобігання та протидії злочинності.

§ 2. Кількісні та якісні ознаки злочинності

Злочинність як соціальне явище має *кількісні* та *якісні* ознаки. *Кількісні* ознаки характеризують стан (рівень) та динаміку злочинності.

Стан злочинності – це абсолютне число злочинів та осіб, що їх вчинили, за певний період часу і на визначеній території. Таке визначення стану злочинності міцно увійшло в практику роботи правоохоронних органів на всіх рівнях. Між тим на стан злочинності впливає багато чинників, зокрема чисельність населення осудного віку, що мешкають на території окремого району, міста чи області, ефективність роботи правоохоронних органів щодо запобігання та протидії злочинності, латентна злочинність, внесення змін у діючий Кримінальний кодекс України, що криміналізує або декриміналізує діяння тощо. Все це обумовлює збільшення або зменшення кількості злочинів.

Динаміка злочинності – це кримінологічна категорія, яка визначає чинники, що призводять до кількісних і якісних змін у злочинності, в її характері, стані та структурі, в часі і просторі, як у цілому, так і в своїх структурних частинах. Зміни, які відбуваються в характері, стані та структурі злочинності, залежно від соціальних і правових факторів, а також ефективності діяльності органів дізнання, слідства, судів зі своєчасного виявлення та реєстрації вчинених злочинів, їх розкриття і викривання винних, є внутрішніми властивостями злочинності, тому динаміка злочинності не може бути ні її кількісною, ні її якісною характеристикою, вона виявляється з усіх зазначених компонентів. Вбачаючи на це, вивчення злочинності в динаміці передбачає:

– *поточний аналіз* – співставлення даних про злочинність за рік з даними за попередні роки;

– *систематичний аналіз*, при якому злочинність аналізується послідовно по роках, при цьому виділяються певні періоди (п'ятиліття, десятиліття), або відповідно певним етапам розвитку суспільства, що відбуваються в державі (соціальні, економічні або політичні перетворення, що мають значний суспільний резонанс);

– *аналіз сезонних коливань злочинності* (осінньо-зимовий період, літній тощо).

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. : Криминология : Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 15.

Одним із головних аспектів динаміки злочинності є те, що вона відображає зміни злочинності в часі. З огляду на це, стан злочинності важко об'єктивно оцінити без визначення її *реальної динаміки*, темпів її зростання, або зменшення, а також темпів зростання (зменшення) окремих видів злочинів. Наприклад, при одному і тому ж рівні злочинності в двох різних регіонах стан злочинності буде оцінюватися по-різному, якщо в одному відмічається різке зростання крадіжок, а в іншому навпаки – їх зменшення. Стан злочинності, в даному випадку, можливо оцінити тільки завдяки комплексному (об'єднуючому) підході, що і дозволить визначити реальний стан злочинності в конкретному регіоні (державі, області, місті).

Важливим індикатором стану злочинності є також її розподіл по адміністративно-територіальним об'єднанням (географія злочинності), галузям виробництва, формам власності тощо.

З метою прийняття науково-обґрунтованих управлінських рішень щодо організації та кримінологічного управління протидії злочинності відповідними суб'єктами, для характеристики стану злочинності, використовують такий показник, як *рівень*, або *коефіцієнт* злочинності.

Рівень злочинності – показник який визначає загальне число обчислених та реально здійснених злочинів у абсолютних величинах. У даному показнику поряд із зареєстрованою злочинністю, рівнем обчисленої злочинності, включається і наявність латентної злочинності.

Коефіцієнт злочинності – узагальнений показник загальної кількості обчислених злочинів, співставлений з чисельністю населення. Він характеризує інтенсивність злочинності на певній території та визначається в кількості злочинів, що припадає на кожну 1 тисячу (10 або 100 тис.) населення даної території. Для більш точного визначення рівня злочинності слід ураховувати не все населення, а лише ті вікові групи, представники яких можуть нести відповідальність за злочин відповідно до чинного кримінального законодавства. Інколи при розрахунках виключаються не тільки діти, а й частина населення похилого віку, оскільки серед таких осіб дуже незначна частина тих, хто вчинив злочин.

Коефіцієнт злочинності розраховується за формулою:

$$KЗ = \frac{П (Л) \times 1 \text{ тис. (10 чи 100 тис.)}}{Н (14-65 \text{ років})}$$

$$KЗ = \frac{П (Л) \times 1}{Н}$$

де КЗ – коефіцієнт злочинності; П – абсолютне число обчислених злочинів; Л – абсолютне число злочинців; Н – чисельність населення осудного віку, що проживає на даній території.

У ряді досліджень розрізняють разом з рівнем злочинності (коли П – абсолютне число обчислених злочинів) також і рівень злочинної активності населення (коли Л – абсолютне число злочинців).

Сутність *спеціального коефіцієнта злочинності* полягає в тому, що він характеризує рівень злочинної активності суспільства за видами злочинності (первинна, рецидивна, корислива, насильницька тощо), за особами, що вчинили злочин (дорослі, неповнолітні, чоловіки, жінки, за соціальним станом тощо), за територіальним принципом (міська, сільська тощо). У зв'язку з цим у чисельнику формули враховується необхідний вид злочинності або особи, що вчинили злочин, а в знаменнику – не все населення, що проживає на даній території, а тільки те, яке цікавить дослідника. Таким же чином можна обчислити спеціальний або деталізований коефіцієнт злочинної активності щодо статевих, вікових та інших соціально-демографічних груп населення. Наприклад, нам потрібно визначити злочинність неповнолітніх. Для цього в чисельнику ми враховуємо злочини неповнолітніх, а в знаменнику – тільки осіб віком від 14 до 18 років.

Якісні ознаки розкривають структуру та характер злочинності. Злочинність, як і інші соціальні явища, має свою структуру. *Структура злочинності* – це співвідношення груп чи окремих видів злочинів до їх загального числа. Структура дає уявлення про те, що являє собою злочинність в конкретних умовах, які види чи групи злочинів та особи, що їх вчинили, мають більш розповсюджений характер або являють найбільшу небезпеку для суспільства. Слід пам'ятати, що від того, якою є структура злочинності, залежать і сфери заходів відповідними суб'єктами щодо запобігання та протидії злочинності. Основним показником структури злочинності є питома вага окремих груп або видів злочинів щодо їх загальної кількості, взятих за 100%. Питома вага злочинності розраховується за такою формулою:

$$P_v = \frac{Z_v \times 100\%}{Z_z}$$

де P_v – питома вага злочинності; Z_v – кількість злочинів певного виду; Z_z – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Так, залежно від ступеня суспільної небезпеки злочинів у структурі злочинності виділяють: питому вагу особливо тяжких, тяжких, середньої та невеликої тяжкості, а також питому вагу найбільш поширених злочинів; за характером діяння – насильницькі, корисливо-насильницькі та корисливі; злочини, вчинені в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, у сфері сімейно-побутових відносин, з використанням вогнепальної зброї, вчинених у громадських місцях; за об'єктом злочинних посягань на автотранспорті, майнові (крадіжки квартир); злочини, вчинені в галузях народного господарства: переробній промисловості, АПК, торгівлі, будівництві, кредитно-банківській сфері, у сфері зовнішньоекономічних відносин; злочинів, вчинених за роки, місяці, дні тижня, часу доби; за ознаками особи злочинця – неповнолітні, дорослі; первинні, рецидивні та за іншими параметрами.

Характер злочинності визначається тим, що акцентує увагу на видових ознаках злочину, домінування певного виду в структурі обчисленої та реальної злочинності, на розподілі злочинів по групах населення, соціально-економічної сфери тощо. Така характеристика сприяє визначенню кількості найбільш небезпечних злочинів у струк-

турі злочинності, а також сприяє можливості давати соціально-психологічну характеристику тих осіб, що скоїли злочин.

Основним показником динаміки зростання або зниження кількості зареєстрованих злочинів є *рівень ряду, абсолютний приріст, темп зростання, темп приросту*.

Рівень ряду – це абсолютні сумарні величини ряду; абсолютний приріст (або зниження) – різниця між рівнями ряду або подальшого і попереднього періоду; *темп зростання або зниження* – процентне відношення рівня подальшого періоду до попереднього; *темп приросту (або зниження)* – процентне відношення абсолютного приросту (зниження) подальшого періоду до рівня попереднього. Вони показують, у скільки разів або на скільки відсотків певна кількість злочинів чи злочинців більша або менша за аналогічний показник, узятий за базу порівняння¹.

Аналізуючи *темпи приросту (зниження)* слід завжди звертати увагу не тільки на процентні показники, а й на величину абсолютного приросту (зниження), оскільки один і той самий темп може виражатися в різних абсолютних величинах, залежно від абсолютного рівня, з яким цей приріст (зниження) порівнюється. Так, наприклад, темп приросту злочинності на 20% може означати абсолютний приріст на 200 злочинів, а може означати і приріст тільки на 10 злочинів, залежно від того, чи складає абсолютний рівень 1000 чи 50 злочинів, з яких розраховується темп приросту.

Крім стану, динаміки та структури злочинності в кримінології виділяють поняття «*географія злочинності*», під якою розуміють її розподіл по різних регіонах держави, області, району, міста. Географія злочинності визначається за допомогою таких показників, як питома вага злочинності регіону в загальній кількості злочинів, вчинених у державі, а також за регіональними коефіцієнтами злочинності.

Поряд з вище зазначеним, науковцями та практиками висловлюється думка про те, що поряд із традиційними показниками слід використовувати і показник «*обсягу заподіяної шкоди*», включаючи витрати держави щодо запобігання та протидії злочинності. Однак методика виміру реальної «ціни злочинності» поки що розроблена недостатньо.

Слід зазначити, що про віднесення окремих показників до ознак злочинності, або до змісту поняття «стан злочинності» в юридичній літературі висловлюються різні думки. Так, відомий український учений, академік АПрН України А. П. Закалюк вважає, що в поняття злочинності, ознаки, що пов'язані з територією і часом, не входять, оскільки вони стосуються виміру злочинності, а не її сутності².

У свою чергу академік В. Н. Кудрявцев не розмежовує поняття «стан» та «рівень» і дає визначення: «стан правопорушення – це їх кількість в абсолютних числах чи у відносних показниках»³.

Дещо іншу точку зору, в цьому питанні, займає професор О. М. Джужа, який вважає, що найчастіше в науковій і практичній діяльності використовують такі показники злочинності, як її рівень, інтенсивність, динаміка, структура та географія. При

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 44.

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 139.

³ Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 77.

цьому під рівнем злочинності пропонується розуміти абсолютну кількість злочинів, вчинених на певній території за певний відрізок часу, а також злочинців¹.

На думку російського професора Г. А. Аванесова, під станом слід розуміти абсолютне число злочинів і осіб, які їх вчинили на тій чи іншій території за відповідний період часу. Він вважає, що кожний з елементів злочинності – «стан», «рівень», «структура» і «динаміка» має своє власне поняття, і «рівень» не входить у «стан» злочинності².

З нашої точки зору показник «рівня» злочинності більш об'єктивно характеризує дійсний стан злочинності в цілому, чи окремих його видів, на визначеній території за той чи інший період часу, тому виділяти «рівень» злочинності з поняття «стан» не доцільно.

Наведені позиції видатних українських і зарубіжних кримінологів, відносно окремих показників злочинності, свідчать про те, що дана проблема потребує своєї подальшої наукової розробки, оскільки низка її положень має дискусійний характер.

Сучасний стан (рівень) злочинності в Україні характеризується тим, що протягом чотирьох докризових років (до 2009 р.) в державі спостерігалась тенденція до зниження загальної кількості зареєстрованих злочинів, а також рівня їх суспільної небезпеки. Однак ця тенденція виявилась нестійкою, і у подальшому відбулось зростання злочинності. Про це свідчать дані кримінальної статистики за 2009 рік: всього було зареєстровано 434678 злочинів, що на 13,1% більше порівняно з 2008 р., у зв'язку з чим рівень злочинності на 10 тис. населення зріс з 84,3 до 93,5. З 2010 р. по 2015 р. також відмічається зростання злочинності, з 505,4 тис. до 565,2 тис. злочинів, зростання на 11,8%. У цих показниках ураховані дані тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя за січень-березень 2014 року та всі повідомлення про злочини, які вчинені на тимчасово окупованій території та зареєстровані іншими територіальними органами досудового розслідування³.

Така ж тенденція зберігається і щодо тяжких і особливо тяжких злочинів. Так в числі зареєстрованих злочинів у 2009 р. питома вага тяжких і особливо тяжких злочинів становила 35,5%, а їх кількість порівняно з попереднім роком зросла, відповідно, на 14,8% (тяжкі злочини) та на 1,5% (особливо тяжкі злочини). За даними МВС України така ж негативна тенденція збереглась і в наступні роки. Так за період з 2012 року по 2015 рік кількість особливо тяжких злочинів зросла на 77,8%, тяжких на 6,5%, і середньої тяжкості злочинів зменшилась на 4,9% (Див. таб. 5.1). У 2015 р., із загальної кількості виявлених злочинів (565,2 тис. зл.) – 199,4 тис., що складає 35,2% – тяжкі та особливо тяжкі. Враховуючи такий стан злочинності та відповідно – криміналізацію суспільства, потрібно швидше проводити економічні, соціальні та судову реформи, що і сприятиме забезпеченню безпеки, захисту прав і свобод людини та всього суспільства України.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джуки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 43.

² Аванесов Г. А. Кримінологія. Прогностика. Управление : Учебное пособие. – Горький: ВШ МВС СССР, 1975. – С. 50–51; Кримінологія : учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / [Г. А. Аванесов и др.]; под ред. Г. А. Аванесова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – С. 139–150.

³ Статистичний щорічник України за 2015 рік. / За ред. І. М. Жук – К., Державна служба статистики України, 2016. – С. 176.

Злочинність	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Вчинено всього	500902	515833	529139	565182
Особливо тяжкі	12094	11032	25872	21513
Тяжкі	166853	171119	154216	177855
Середньої тяжкості	249181	265171	215792	236792

Вчинено злочинів особливо тяжких, тяжких та середньої тяжкості (за даними МВС України)

§ 3. Латентна злочинність

Показники злочинності визначаються на базі кількості виявлених злочинів за даними Генеральної прокуратури України. Між тим кожному працівнику правоохоронних органів добре відомо, що вона не містить повних даних про фактичну злочинність, тому що за її межами з різних причин залишаються відомості, які стосуються латентної частини цього антисоціального явища, тобто в злочинності виділяється фактична, зареєстрована та латентна злочинність.

Фактична злочинність нерідко в багато разів перевищує ту її частину, яка реєструється і розслідується. Різниця між фактичною та облікованою злочинністю і складає латентну злочинність. *Латентна злочинність* являє собою приховану чи незареєстровану частину фактично вчинених злочинів. Це здійснюється із різних причин: потерпілий не бажає повідомити в правоохоронні органи про крадіжку його гаманця; або особи які побилися не звертаються, щодо даного фату, до поліції; або контролюючі органи працюють неефективно.

В юридичній літературі латентну злочинність часто визначають як «сукупність злочинів, які залишаються не виявленими, не відомими правоохоронним органам» або «як частину всієї злочинності, інформація про яку не надходила в органи, які реєструють злочини». Цим визначенням властиві недоліки, які призводять до того, що існують злочини, інформація про які надходить до правоохоронних органів, однак вони з тих чи інших причин не реєструються самими посадовими особами правоохоронних органів, тому вважати їх прихованими від правоохоронних органів і суду немає підстав.

Слід зазначити, що значний внесок до наукової розробки цієї надто важливої для суспільства проблеми зробили українські вчені-кримінологи І. П. Лановенко, В. Г. Лихолоб, А. П. Закалюк, М. В. Даньшин, В. В. Голіна, О. М. Джу́жа, В. Я. Ша́кун тощо. Так, професор В. Г. Лихолоб пропонує в складі латентної злочинності розрізняти три її види:

- 1) природну;
- 2) пограничні ситуації;
- 3) штучну.

Під природною латентною злочинністю розуміється сукупність тих випадків, коли правоохоронним органам не став відомий факт вчинення злочину (наприклад, неповідомлення потерпілих про злочин, хабарництво, розкрадання колективної власності тощо).

Латентність *пограничних ситуацій* має місце, коли факт злочину існує, але з різних причин він не усвідомлюється як злочин особою, що його виявила (наприклад, пожежі, кишенькові крадіжки тощо).

Штучна латентність охоплює ті випадки, коли правоохоронний орган, маючи в своєму розпорядженні необхідну інформацію про досконалий злочин, не ставить його на облік, аби створити видимість благополуччя в боротьбі зі злочинністю¹.

Водночас запропонований варіант поділу латентної злочинності, на думку академіка А. П. Закалюка, не охоплює всі можливі причини та механізми, у зв'язку з чим усі латентні злочини пропонується поділити на такі шість основних груп:

1) Злочинні прояви, які з низки причин помилково не сприймаються як передбачені Кримінальним кодексом України кримінально карані діяння.

2) Злочини, про які потерпілі з різних мотивів не повідомляють компетентним органам.

3) Злочини, в яких немає персоніфікованого потерпілого суб'єкта, заінтересованого повідомляти про їх вчинення.

4) Злочини, факт вчинення яких відомий обмеженому колу осіб або лише винуватцям, проте через вжиття ними спеціальних заходів щодо нерозповсюдження відомостей про згадані прояви, а також через незаінтересованість у цьому потерпілого, повідомлення про злочин не надходять до правоохоронних органів. Дуже часто такі злочини вчиняються у тінювих сферах економіки, у податкових відносинах, у процесі незаконного обігу наркотиків, у корумпованих ланках апарату управління.

5) Злочини, інформація про які відома правоохоронним органам, але вони (помилково або свідомо) не оцінені ними у встановленому кримінально-процесуальному порядку як кримінально карані діяння та залишені поза обліком. Це так звані приховані злочини. Скорочення цієї латентності цілком залежить від дотримання правоохоронними органами вимог закону.

6) Злочини, стосовно яких прийнято необґрунтоване процесуальне рішення щодо відсутності події або складу злочину². Ретельний аналіз причин латентності злочинності в країні дав змогу А. П. Закалюку сформулювати визначення латентної злочинності в такий спосіб: *латентна злочинність* – частка злочинності, що становить сукупність злочинів різних видів, які вчинені, але з різних причин не стали предметом передбаченого законом реагуванням у вигляді порушення кримінально-процесуального впровадження та притягнення винних у їхньому вчиненні до відповідальності³.

Академік В. Н. Кудрявцев за механізмом утворення класифікує латентну злочинність на три складові частини:

¹ Криминология: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА –ИНФРА-М, 1999. – С. 135.

² Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 179–180.

³ Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 177.

– не заявлені злочини – ті, які були вчинені але потерпілі, свідки, посадові особи й інші громадяни, щодо яких вони скоєні, або очевидцями яких вони були чи про які вони обізнані, не повідомили про це в правоохоронні органи;

– не облікові злочини – ті, про які правоохоронні органи були повідомлені (мали привід і підстави до реєстрації і порушення кримінального провадження), але вони їх не зареєстрували і по ним не проводилось досудове слідство;

– не встановлені злочини – ті, про які було заявлено, що були зареєстровані, їх розслідували, але через недбалість або недостатнє бажання оперативних чи слідчих працівників, їх слабку професійну підготовку, помилкову кримінально-правову кваліфікацію та з інших причин у фактично скоєному не було встановлено події чи склад злочину¹. Професор А. І. Долгова (Росія), якби підсумовуючи зазначене до латентної частини злочинності включає приховані та приховувані злочини. Прихована частина злочинності утворюється за рахунок злочинів і їх різних сукупностей, які вчинені, але про які не стало відомо правоохоронним органам і суду. Приховувана частина злочинності включає злочини і їх сукупності, які стали відомі правоохоронними органам, але які з різних причин не знайшли відображення в статистиці злочинності². Це і фактично не розглянуті заяви про злочини, і неправильна правова оцінка діянь як злочинних, необґрунтоване зняття вчинених злочинів з обліку, необґрунтована відмова в порушенні кримінального провадження, неправомірне їх припинення тощо. Таким чином, латентна злочинність не виникає мимоволі, вона є породженням різноманітних обставин, пов'язаних з позицією потерпілих і продуктивним обліком злочинності правоохоронними органами.

Латентна злочинність дає неповне, викривлене уявлення про злочинність в державі, призводить до почуття безкарності, а також прагнення до повторення злочинних діянь, оскільки особи, винні в їх вчиненні, не піддаються передбаченим законом покаранням.

Практика роботи правоохоронних органів показує, що можна виділити три рівні латентності:

Низький – це злочини, які здійснені очевидно, внаслідок чого інформація про них швидко надходить до відповідних органів (наприклад – вбивства, розбої, крадіжки).

Середній – це злочини, здійснення яких не настільки очевидне. Потерпілі особи можуть з різних мотивів не звертатися в правоохоронні органи за захистом порушеного права, хоч факту злочину, зазвичай і не приховують. Вони можуть вважати, що завдано незначний збиток, або не вірити в можливість встановлення злочинця і т. ін.

Високий – це злочини, факт здійснення яких у більшості випадків відомий тільки злочинцеві та потерпілому, причому останній навіть зацікавлений у приховуванні самого факту злочину через сором чи з інших причин (вимагання, статеві злочини, хабарництво тощо). Такі злочини, через їх неочевидність та практично нульову активність потерпілого, мають найбільшу латентність.

¹ Криминология: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1999. – С. 121.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА –ИНФРА-М, 1999. – С. 135.

У цілому, вважається, що чим серйозніший злочин, тим нижчий для нього коефіцієнт латентності. Слід сказати, що подібна залежність не є абсолютною. Прикладом можуть служити такі тяжкі злочини як умисні вбивства, які часто приховуються під нещасними випадками, природною смертю, безвісними зникненнями людей.

Існує загальна формула для обчислення латентної злочинності:

$$Z_l = Z_f - Z_v$$

де Z_l – злочинність латентна; Z_f – злочинність фактична; Z_v – злочинність врахована.

$$P_z = \frac{Z_v}{Z_f}$$

де P_z – рівень латентної злочинності.

Масштаби латентної злочинності ніколи достеменно не відомі. За деякими міжнародними дослідженнями, незаявлені злочини становлять біля 50% і більше від фактично вчинених. У різних країнах по окремих видах злочинів ця частина може бути набагато більшою¹. Проте кримінологи дійшли висновку, що так звана загальнокримінальна злочинність, як правило, при всій її латентності відображається у статистиці більшою частиною, тобто досить репрезентативно. А економічна злочинність відображається навпаки, тільки в дуже невеликому проценті (вчені заявляють про 2–5%), тому за даними кримінальної статистики неможливо судити про її фактичні тенденції². За даними проведеного дослідження в Україні в 1999 році при скороченні злочинності (за даними офіційної статистики) на 3% латентними залишаються понад 168 тис. злочинів, тобто 30% від кількості зареєстрованих³.

Проте існують методи, за допомогою яких можна виявити латентну злочинність. Вони поділяються на: загальні та спеціальні методи.

Загальні методи – це вивчення суспільної думки про стан латентної злочинності, застосування різних соціологічних і аналітичних методик, експертна оцінка при опитуванні спеціалістів, вивчення документів правоохоронних органів.

Спеціальні методи – це вивчення даних медичних закладів про надання допомоги з приводу тілесних ушкоджень, заяви і скарги громадян у правоохоронні органи, в тому числі про втрату документів, угон автотранспорту, та порівняння отриманих даних з даними обліку подій черговою частиною відповідного органу внутрішніх справ та єдиною базою даних заяв та повідомлень при Генеральній прокуратурі України.

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 122.

² Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 135.

³ Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії і практики попередження. – Х., 2005. – С. 135.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 5 «Теорія злочинності»

Зasadничі положення	Злочин як об'єкт криміно-логічного дослідження	Злочинність як об'єкт криміно-логічного дослідження
Поняття та генеза		
Сутність явища		
Кримінологічні показники		
Вплив на безпеку людини, суспільства, держави		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* сформулюйте свої думки стосовно отриманих вами знань;

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Загальна характеристика детермінант злочинності

Проблеми детермінації злочинності були і залишаються одними з найбільш складних в кримінології. Це стосується як встановлення причин злочинності в цілому, так і детермінації окремих категорій злочинів. Дискусії з цього приводу торкаються цілої низки складних проблем, які виходять за межі кримінології і стосуються комплексу інших наук. Слушною є висловлена в науковій літературі думка про те, що багатозначність та різноманітність причинного комплексу, який породжує злочинність, полягає в тому що він включає в себе різні соціальні та природничі явища і тому може бути адекватно зрозумілим лише з позицій різних наук, зокрема, філософії, соціології, психології¹. Оскільки злочинність є суспільним явищем, пізнання її причин відбувається з урахуванням специфіки соціального детермінізму, виключна складність і неоднозначність якого є аксіомою суспільних наук. Соціальне пізнання, на відміну від природничо-наукового, значною мірою обумовлене не лише власне науковою логікою, але й низкою інших чинників, зокрема, впливом соціокультурного середовища, інтересами певних соціальних сил, політичним режимом в тій чи іншій країні, особистими чи груповими уподобаннями вченого тощо. Слід наголосити і на тому, що суспільному знанню загалом, окрім його соціальної «ангажованості», властивий плюралізм парадигм та методологій. Тому не дивує той факт, що у світовій кримінології немає єдності в поглядах на детермінацію злочинності, а існує широкий спектр різноманітних підходів і теорій. Це пов'язане, окрім іншого, із тим, що «дуже складно (а частіше неможливо) виділити причинно-наслідковий зв'язок з усієї сукупності взаємодій навіть у фізичних та біологічних системах, не кажучи вже про соціальні, тим більше коли сам об'єкт – такий як злочинність – не має природних кордонів в реальності, а є соціальним конструктом»².

Встановлення дійсних *детермінант злочинності* має не тільки суто наукове значення для розвитку кримінологічної науки (чимало провідних кримінологічних теорій виникали і формувалися саме як теорії причин злочинності), але й вагоме практичне значення, оскільки дозволяє державі належним чином реагувати на ці детермінанти, нейтралізуючи або мінімізуючи їх негативний вплив. Без знання детермінант злочинності неможливим стає ефективний соціальний контроль над нею. Встановлення хибних причин злочинності здатне ввести суспільство і державу в оману та призвести до марного витрачання інтелектуальних, людських і фінансових ресурсів для протидії псевдопричинам або другорядним факторам. Водночас слід зазначити, що сам

¹ Воронин Ю. А. Введение в криминологию : курс лекций. – М. : Флинта-МПЦИ, 2008. – 256 с. – С. 62–65.

² Гишинский Я. И. Криминология. Курс лекций. – СПб. : Питер, 2006. – С. 97.

по собі факт низького рівня злочинності в певній державі ще не може служити надійним і переконливим аргументом на користь того, що в ній встановлені і нейтралізовані справжні причини цього явища. Аналогічно невиправданим спрощенням буде вважати, що встановлення справжніх детермінант злочинності автоматично призведе до їх успішної нейтралізації в результаті попереджувальної роботи: чимало з цих детермінант в принципі не можуть бути змінені, оскільки укорінені в самій сутності економічних та культурних умов існування сучасного суспільства. Проте викладені методологічні застереження не применшують наукового та практичного значення встановлення детермінант злочинності.

В кримінології не існує єдиного підходу до класифікації теорій (концепцій) детермінації злочинності. Так, А. Долгова виділяє чотири підходи: кондиціоналістський (на ньому ґрунтується факторний аналіз, коли всі криміногенні фактори тлумачаться як умови); традиційний (в якості причини злочинності розглядається вплив зовнішніх чинників); традиційно-діалектичний (він домінував в радянській кримінології) та інтеракціоністський, який розглядає причини злочинності як результат взаємодії соціального середовища і людей (його поділяє і сама вчена)¹. Власний підхід А. Долгової є доволі оригінальним, хоча критики звертають увагу на методологічну проблему коректності розгляду взаємодії між явищами як причини злочинності. Д. Бахарев вважає, що в радянській, а слідом за ній і в сучасній російській кримінології, під впливом марксизму сформувався детерміністський підхід до вивчення причин злочинності. Основний теоретико-методологічний постулат цього підходу полягає у тому, що в процесі пізнання закономірностей функціонування соціуму основна увага має бути зосереджена не на виявленні конкретних факторів, які знаходяться у кореляційному зв'язку із показниками злочинності, а на пізнанні тих закономірностей, яким підпорядкована динаміка злочинності в соціальному середовищі. Протилежний детерміністському методологічний підхід цей кримінолог називає «каузальним»².

Український вчений А. Бойко наявні кримінологічні концепції детермінації злочинності зводить до семи основних підходів. Критерієм такого поділу він вважає розуміння змісту та ролі причини в структурі детермінації злочинності. До найбільш поширених підходів до детермінації злочинності він відносить: факторний, який поділяється на багатофакторний і однофакторний (П. Гришаєв, О. Яковлев), соціально-психологічний (Н. Кузнецова, М. Стручков), соціальних суперечностей (Я. Гілінський, В. Кудрявцев, Л. Кондратюк, В. Номоконов), комбінований (поєднує концептуальні положення декількох підходів, зокрема, багатофакторного, соціальних суперечностей і частково – соціально-психологічного (І. Даньшин), інтеракціоністський (А. Долгова); теорія універсального натуралізму (О. Костенко), комплексний (передбачає аналіз усього детермінуючого комплексу різних ланок і на різних рівнях детермінації проявів злочинної активності (А. Закалюк)³. Проте така класифікація виглядає досить

¹ Долгова А. И. Криминология. – 2-е изд. – М. : НОРМА, 2009. – С. 252–268.

² Бахарев Д. В. Пространственный анализ причинного комплекса преступности : история, теория, методы, практика : Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2016. – 51 с. – С. 23.

³ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія /А. М. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 17–18.

довільною, оскільки в ній фактично відсутній єдиний критерій, а окремі концепції можна поєднати в одну групу або вони не носять взаємовиключного характеру; до того ж вона не враховує чимало теорій (концепцій) детермінації злочинності західних кримінологів. Власну класифікацію кримінологічних теорій детермінації злочинності пропонує С. Нежурбіда, проте він намагається редукувати концепції, які пояснюють злочинність на макрорівні, до мікрорівня (рівень окремого індивіда), з чим навряд чи можна погодитись. Наприклад, так звані «соціально-структурні» теорії причин злочинності він поділяє на теорії аномії/напруження (Р. Мертон, С. Месснер, Р. Розенфельд, Р. Енью), погляди радянських і російських кримінологів, які він називає теорією соціальних суперечностей (Я. Гілінський, П. Дагель, В. Кудрявцев, В. Номоконов, А. Сухов) та «соціально-екологічні теорії», включаючи концепцію соціальної дезорганізації. При цьому С. Нежурбіда наполягає на тому, що сучасні «соціально-структурні» теорії залишаються однобічними, оскільки пояснюють злочин лише соціальними умовами виникнення дисбалансу між цілями та засобами їх досягнення, нівелюючи роль особистості у вчиненні злочину¹. Проте більшість наведених теорій (концепцій) намагаються як раз пояснити детермінацію злочинності як окремого соціального явища на макрорівні або на рівні окремих соціальних груп, а не встановити причини вчинення особою конкретного (одиночного) злочину.

Як уявляється, серед всіх існуючих у вітчизняній та зарубіжній кримінології теорій (концепцій) детермінації злочинності умовно можна виділити три напрямки: теологічний, який вбачає криміногенні детермінанти у гріховній природі людини згідно з релігійними догматами (існує переважно в межах християнства), **антропологічний**, який вбачає криміногенні детермінанти у впливі біологічних чинників «людської природи» та **соціологічний**, який вбачає криміногенні детермінанти у впливі соціальних чинників, зокрема, економічних, політичних, культурних. Своєрідним різновидом соціологічного підходу є соціально-психологічний, який вбачає криміногенні детермінанти в особливостях суспільної психології. Окремо можна виділити також комплексний підхід, який намагається поєднати елементи вищенаведених, але переважно він носить еkleктичний характер. При цьому теологічні та антропологічні теорії в більшості випадків підміняють питання детермінації злочинності як соціального явища з проблемою причин вчинення окремого злочину, так званим механізмом індивідуальної злочинної поведінки. Значною мірою подібне змішування притаманне й багатьом соціально-психологічним концепціям. В межах соціологічного підходу європейської кримінології кінця XIX – початку XX ст.ст. була сформована ідея про некоректність подібного змішування. Тогочасні кримінологи вважали, що якщо причинами вчинення злочину можуть виступати як індивідуальні, так і соціальні фактори або їх поєднання, то причини злочинності мають виключно соціальну природу.

В соціологічному напрямку умовно можна виділити економічний підхід, який вбачає корінні причини злочинності у наявності інституту приватної власності на засоби виробництва та експлуатації людини людиною в класово антагоністичному

¹ Нежурбіда С. І. Кримінологічне вчення про причинність злочинності : Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 /С. І. Нежурбіда. – К., 2015. – 696 с. – С. 456–483.

суспільстві (марксизм) та *соціокультурний підхід*, який вбачає основні детермінанти злочинності в особливостях певної системи культурних символів та/ або провідних цінностей, притаманних соціуму в цілому або його окремим групам чи конфлікті між ними (теорії аномії, «соціальної дезорганізації», «диференційованого зв'язку», «конфлікту культур» та ін.). В межах так званої конститутивної кримінології, яка спирається на феноменологію та постмодернізм, обґрунтовується ідея про те, що в об'єктивній реальності злочинності як соціального явища взагалі не існує: вона являє собою продукт «дискурсивних практик». При цьому традиційний пошук причин злочинності відхиляється, натомість увага зосереджується на механізмах, за допомогою яких агенти соціальної взаємодії беруть участь у конструюванні девіантної поведінки¹.

Доцільно також коротко зупинитися на деяких термінологічних моментах. В цілому *детермінізм* – це філософське вчення про універсальний і закономірний взаємозв'язок та взаємообумовленість предметів і явищ природи та суспільства. *Криміногенні детермінанти* – це сукупність соціальних явищ і процесів, які визначають злочинність як свій наслідок. Під *детермінацією злочинності* переважно розуміють сукупність різних за природою негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, які у своєму зв'язку обумовлюють кримінальну форму поведінки у суспільстві. Б. Головкін вважає, що особливістю детермінації злочинності є її соціальна зумовленість. Злочинність – це історичний продукт суспільного життя. Вона виникає, існує та розвивається завдяки діяльності певної кількості людей, які живуть у суспільстві, сприймають його впливи та намагаються змінити суспільне життя, виходячи із власних інтересів і цілей. Отож, злочинність найбільше пов'язана із умовами життя суспільства, системою суспільних відносин і станом суспільної свідомості. Специфічною особливістю дії зв'язків між різними явищами суспільного життя та діяльністю людей є те, що вони проходять через свідомість членів суспільства, опосередковуються нею, видозмінюють її зміст, структуру і стан².

В українській кримінології серед детермінант злочинності в першу чергу виділяють причини та умови. А. Закалюк окремо виділяє корелянти злочинності та детермінанти іншого (не кореляційного) зв'язку включаючи функціональну залежність.³ А. Зелінський пропонує в кримінологічних дослідженнях використовувати чотири види зв'язків: генетичний (причинний), зв'язок станів, розвитку та взаємодії. С. Нежурбіда дотримується традиційного підходу, розрізняючи детермінацію та причинність, яка є її різновидом, що має генетичний характер. До механізму детермінації злочинності він відносить також умови (кореляти).⁴ С. Нежурбіда вважає, що в кримінологічній науці, як і інших науках, намітилася стійка тенденція не лише виокрем-

¹ Комлев Ю. Ю. Теории девиантного поведения: учебное пособие / Ю. Ю. Комлев. – Казань : КЮИ МВД России, 2013. – С. 239–240.

² Кримінологія : Загальна та Особлива частини: підручник / за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2014. – С. 73–74.

³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : У 3 кн. – К. : Ін юре, 2007. – Книга 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 185–192.

⁴ Нежурбіда С. І. Кримінологічне вчення про причинність злочинності : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / С. І. Нежурбіда. – К., 2015. – С. 55–57.

лювати причину з усього комплексу детермінант, а й протиставляти її останнім. Це пояснюється суто специфічним статусом причини – тим, що тільки вона має генетичну властивість, здатність породжувати наслідок. Інші ж детермінанти самі по собі до такого не призводять, а можуть бути лише фоновими обставинами, що більшою чи меншою мірою сприяють процесу спричинення суспільно небезпечних наслідків кримінально караного діяння. Отже, причина та умова – це різні детермінуючі фактори.

В цілому детерміністичні зв'язки є різноманітними за своїм характером, ступенем складності і глибиною, формами виявлення. Так, за формою детермінація буває динамічна (однозначна) і статистична (багатозначна або імовірна), фізична та інформаційна, внутрішня і зовнішня. За часом дії вирізняють минулу, теперішню та майбутню детермінацію. За видом зв'язків остання поділяється на понад тридцять підвидів. **Із них найчастіше використовуються при дослідженні злочинності причинний (каузальний) зв'язок, обумовлюючий, функціональний, статистичний, кореляційний та зв'язок станів. Причинність (каузальність)** – це такий зв'язок між двома явищами (подіями, процесами), при якому одне (причина) з необхідністю породжує інше як свій наслідок. Такий зв'язок має генетичний характер, тобто характеризує породження одного явища іншим. Враховуючи надзвичайну складність та неоднозначність соціальних процесів пошук саме причинних зв'язків в кримінології виглядає малоперспективним. Відомий американський кримінолог Т. Селлін ще у 30 рр. ХХ ст. наполягав на тому, що «наука відмовилась від концепції причинності і звертається до неї лише для позначення функціональної взаємодії між певними елементами або фактами».¹

Обумовлення – це така взаємозалежність між об'єктами, при якій один з них (умова) сприяє або створює можливість виникнення та прояву іншого (причини), яка власне і породжує наслідок. **При функціональному зв'язку (залежності)** має місце співіснування певних об'єктів, а також паралелізм у зміні їх параметрів. Проте в цих випадках прямий (безпосередній) зв'язок між явищами відсутній, оскільки між ними існують інші опосередковані ланки. Функціональним є, наприклад, зв'язок між безробіттям та злочинністю. **Статистичний зв'язок** відображає зміни в параметрах одного фактора при зміні в параметрах іншого. Типовим прикладом статистичного зв'язку є залежність абсолютних показників злочинності від кількості населення.

Важливим різновидом статистичного зв'язку є **кореляційна залежність (кореляція)**, тобто такий зв'язок двох або декількох випадкових величин, при якому зміні однієї з них (декількох) постійно призводять до змін іншої (інших). Кореляційний зв'язок між соціальними явищами більшою мірою носить випадковий (стохастичний) характер і вказує лише на спорідненість взаємопов'язаних явищ, а не на причинний зв'язок між ними. Математичною мірою кореляції двох або декількох величин є так званий коефіцієнт кореляції, що лежать у межах від -1 до $+1$. Коефіцієнту, що дорівнює $+1$, відповідає повний прямий зв'язок, 0 – відсутність зв'язку; -1 – свідчить про повний зворотній зв'язок між відповідними факторами. Дробні значення виражають

¹ Селін Т. Социологический подход к изучению причин преступности // Социология преступности. Современные буржуазные теории – М. : Прогресс, 1966. – С. 27.

ступень (щільність) прямого чи зворотного зв'язку. Так, наприклад, коефіцієнт кореляції загальнокримінальної злочинності і злочинності неповнолітніх становить $K = 0,838$. Зв'язок станів характеризується тим, що один стан певного об'єкту в даний момент закономірно визначає стан іншого об'єкту у віддаленій перспективі. Прикладом зв'язку станів є взаємозв'язок між рівнем злочинності неповнолітніх та рецидивною злочинністю дорослих, що буде мати місце у майбутньому.

Не дивлячись на наявність в цілому загальної методології у вигляді діалектико-матеріалістичного розуміння причинності, на яке за рідкісним виключенням спираються українські кримінологи, питання детермінації злочинності є предметом постійних дискусій, а думки вчених з багатьох питань відрізняються діаметральною суджень та оцінок. В українській кримінології криміногенні детермінанти переважно не називають **«факторами злочинності»**, оскільки цей термін за радянською традицією пов'язується із позитивістською теорією факторів, яка урівнювала всі криміногенні чинники без розрізнення їх детермінаційного значення. Критичні оцінки теорії факторів включали також твердження про неможливість визначити питому вагу кожного фактора в загальній сукупності й переконанні, що в її межах змішуються головні і другорядні явища, причини і умови, закономірні та випадкові події.

Загальноприйнятим в кримінології є постулат про те, **що причинний зв'язок між криміногенними факторами та злочинністю має в основному статистичний характер, а зв'язок між причиною (сукупністю причин) і наслідком (злочинністю) є багатозначним та носить ймовірнісний характер**. Також причинний зв'язок між суспільними явищами як криміногенними детермінантами та злочинністю розглядається як інформаційний. Деякі українські кримінологи намагаються чітко розмежувати причини та умови злочинності. **На відміну від причин, які прямо породжують злочинність, під умовами переважно розуміють комплекс явищ, які самі по собі не можуть генерувати злочинність, але виступають в якості обставин, що сприяють її виникненню та існуванню**. В одному з підручників читаємо: «потрібно розрізняти причини злочинності (деструктивні явища, які її породжують) і умови злочинності (безпосередньо не породжують злочинність (наслідок), але слугують певними обставинами, що сприяють її виникненню та існуванню, тобто в певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи чи не перешкоджаючи породженню злочинності)».¹ Проте за відсутності чітких й однозначних критеріїв розмежування цих детермінант різні криміногенні фактори досить довільно відносяться різними кримінологами до причин або до умов злочинності, а тому навряд чи поняття «причини та умови» доцільно використовувати на рівні аналізу злочинності в цілому.

У вітчизняній кримінології домінує **так звана соціально-психологічна теорія, квінтесенцією якої є постулат про те, що безпосередньою причиною злочинності є деформована суспільна психологія**. Наприклад, на думку А. Закалюка, саме у сфері побутової психології людей (так звана індивідуалістична психологія) знаходяться безпосередні причини злочинності як соціального явища, а, отже, причини існування

¹ Кримінологія. Навчально-методичний посібник /В. М. Дрьомін та ін. – Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2015. – С. 24

та зміст особливостей цієї психології прямо не спричиняють злочинності і тому можуть розглядатися лише як її умови¹. І. Даньшин також першопричиною злочинності називав суспільно-психологічні фактори. Майже аналогічні міркування із цієї проблеми Б. Головкіна, який вважає, що умовний причинний ланцюг виникнення та розвитку злочинності виглядає так: негативні явища суспільного буття – деформована суспільна свідомість – злочинні форми діяльності. Цей вчений наголошує на тому, що найближчою ланкою, яка безпосередньо спричиняє злочинну діяльність, є суспільна свідомість, причому остання відрізняється антисуспільним змістом та перебуває у криміногенному стані². Соціально-психологічну теорію поділяв також відомий український кримінолог А. Зелінський, критикуючи опонентів за вульгарний соціологізм та недооцінку суб'єктивних факторів (вад людської психології) в детермінації злочинності. Натомість деякі вчені характеризують погляди А. Зелінського як біопсихологічний напрямок у вітчизняній кримінології. Наведені міркування українських вчених по суті є парафразом тверджень низки радянських кримінологів про те, що злочинність є проявом індивідуалістичної психології окремих осіб або їх груп, які протиставляють свої особисті потреби інтересам всього суспільства.

Соціально-психологічна теорія, не дивлячись на її поширеність в українській кримінології, видається дещо односторонньою, оскільки, по-перше, не пояснює причини і масштаби деформації суспільної психології в різні історичні періоди та в різних державах; по-друге, їй властива тенденція до змішування причин окремого злочину із детермінацією злочинності як соціального явища; по-третє, вона є певною мірою тривіальною, оскільки всі соціальні явища детермінують поведінку людей крізь призму суспільної психології. Критики цієї теорії вважають соціально-економічні детермінанти не умовами, а більш глибокими причинами злочинності «другого порядку». Поширену в кримінології лінійно-каузальну модель детермінації злочинності піддав різкій критиці російський вчений В. Бачинін, який наполягає на використанні поліфакторних каузальних та детермінаційних аналітичних моделей. Цей науковець підкреслює що визнання безпосередніми причинами злочинності лише психологічних явищ (суспільна психологія) є значним спрощенням реальних процесів детермінації злочинності, оскільки штучно виключає з розгляду увесь спектр елементів культури та суспільства, які саме і визначають зміст й особливості психології людей.³ Крайнім проявом своєрідного кримінологічного «антипсихологізму» є підхід тих вчених, які вбачають причини злочинності виключно у впливі соціальних чинників зовнішнього середовища.

В цьому аспекті пошуки однієї єдиної або декількох конкретних причин злочинності видаються взагалі марними. На цю обставину звертають увагу чимало кримінологів. Так, Я. Гілінський, аналізуючи радикальні відмінності між окремими видами злочинів та штучність самої злочинності як соціального конструкту, слушно зазначає,

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : У 3 кн. – К. : Ін юре, 2007. – Книга 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 224

² Кримінологія : Загальна та Особлива частини: підручник / за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2014. – С. 43.

³ Бачинин В. А. Методологические проблемы каузально-детерминационного анализа правовых реалей // Известия ВУЗов. Правоведение. – 2007. – № 3 (4). – С. 155.

що «не може бути спільної причини настільки різнорідних і якісно не визначених явищ, що не мають природних кордонів»¹. А. Долгова пише про те, що не існує якоїсь загальної, основної або головної причини, яка б вичерпно пояснювала походження злочинності. Ця вчена також заперечує можливість створення універсального «каталогу причин» злочинності.² Враховуючи той факт, що кожна причина породжує декілька наслідків, а кожен наслідок є результатом дії декількох причин (і умов), безперспективним є пошук якогось вичерпного переліку причин злочинності.

В українській кримінології В. Дрьомін слушно наголошує на тому, що злочинність виступає як один із проявів людської активності та знаходиться у закономірних зв'язках з іншими видами діяльності людини. Окрім цього, злочинність здійснює зворотний вплив на суспільство, оскільки глибоко імплементована в соціальну тканину суспільства (із цим пов'язаний феномен самодетермінації злочинності). Саме тому В. Дрьомін не пише про специфічні «причини» існування злочинності, аналізуючи натомість соціальну аномію як фактор інституціоналізації злочинності в нашій державі³.

В українській кримінології своєрідною альтернативою соціально-психологічній теорії є *концепція соціального натуралізму О. Костенка*. В межах такого підходу цей вчений намагається вирішити всі ключові проблеми кримінології за допомогою методологічного принципу про узгодження юридичних норм із законами природи. На думку О. Костенка, у сучасній вітчизняній кримінології найбільшого поширення набув так званий еклектичний позитивізм, що має вигляд «теорії факторів», яка не розрізняє причини злочинності й умови, що їй сприяють. Однак залишається відкритим питання про те, чому різні погляди і концепції українських вчених цей науковець вважає проявом саме позитивізму і теорією факторів. Окрім того, проблема детермінації злочинності в концепції соціального натуралізму по суті не вирішується, а О. Костенко прямо ототожнює її із детермінацією окремого злочину: «все, що приводить до утворення у людини комплексу сваволі та ілюзій, слід визначати як причини злочинності, а все, що сприяє прояву цього комплексу, який вже утворився у людини, у вигляді вчинення злочину, – це умови злочинності».⁴ Проте і методологічно і концептуально таке твердження є некоректним і тому із ним навряд чи можна погодитись.

В кримінології (Ю. Воронін) був запропонований загальний механізм виникнення і розвитку злочинності, який полягає в наступному. При прорахунках держави і громадянського суспільства у виявленні та ефективному вирішенні існуючих протиріч виникають та посилюються негативні соціальні явища, зокрема, тіньова економіка, безробіття, п'янство, наркоманія, проституція і поруч із цими девіаціями – злочинність. Потім відбувається процес самодетермінації злочинності та вона, окрім іншого, сама здійснює зворотній вплив на явища, які її породжують. Важливо також, що злочинність сама по собі «розкладає» суспільну та індивідуальну свідомість. Масова незадоволеність людей умовами свого існування підштовхує їх до намагання знайти вихід із

¹ Гишинский Я. И. Криминология. Курс лекций. – СПб. : Питер, 2006. – С. 156.

² Долгова А. И. Криминология. – 2-е изд. – М. : НОРМА, 2009. – С. 234.

³ Дремин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография / В. Н. Дремин ; Одес. нац. юрид. акад. – Одесса : Юрид. лит.-ра, 2009. – С. 62–65.

⁴ Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму / О. М. Костенко // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – №1 (2). – С. 203–204.

такого становища або до індивідуального протесту проти цих умов існування. Внаслідок цього чимало людей застосовують незаконні засоби задоволення своїх об'єктивних або викривлених матеріальних потреб або ж проявляють внутрішню психологічну напруженість в актах агресії та вандалізму. Саме це і пояснює абсолютну більшість корисливих та насильницьких злочинів, які вчиняються в будь-якій державі¹.

В кримінології існують різні підходи до класифікації детермінант злочинності. Найбільш поширеним є розподіл цих детермінант за такими критеріями, як рівень дії, сфера дії та характер. За рівнем дії (функціонування) криміногенні детермінанти розподіляють на три самостійні категорії: 1) причини і умови злочинності як відносно масового соціального явища (їх ще називають «основні причини і умови злочинності»); 2) причини і умови певних видів (груп) злочинів, тобто певних частин злочинності (їх ще називають «загальні причини і умови певних видів злочинів»); 3) причини і умови конкретного злочину, індивідуальної злочинної поведінки (їх ще називають «безпосередні причини і умови конкретного злочину»)². В українській кримінології, слідом за радянською, йдеться про те, що рівнями аналізу злочинності виступають суспільство (макрорівень), соціальна група (мезорівень) та індивід (мікрорівень). Відповідно і наукове пояснення причин злочинності здійснюється на філософському, соціологічному й психологічному рівнях. Вважається, що зазначені детермінанти пов'язані між собою відповідно до діалектичного співвідношення категорій загального, особливого та одиничного (окремого), але водночас є принципово різними за своїм змістом і характером. З іншого боку, наприклад, А. Зелінський вважав такий поширений розподіл причин злочинності нелогічним, оскільки це різні за обсягом поняття³.

Деякі вчені окремо виділяють ще й так звані загальні причини злочинності (першопричини), розуміючи під ними комплекс соціальних явищ, які детермінують існування злочинності в цілому як однієї з форм функціонування всього суспільного організму. Специфіка загальних причин злочинності полягає, по-перше, в тому що вони стосуються вихідних, а не похідних криміногенних чинників (на відміну від рівнів особливого та окремого); по-друге, вони визначають основний масив злочинності, а не лише певну її частину; по-третє, їх ефективна нейтралізація може призвести до зменшення масовості злочинності.

За своїм характером детермінанти злочинності переважно поділяють на об'єктивні та суб'єктивні; іноді виділяються ще й об'єктивно-суб'єктивні. Ще відомі радянські кримінологи О. Герцензон та О. Шляпочников поділяли причини злочинності на об'єктивні та суб'єктивні. В наш час, наприклад, А. Зелінський до об'єктивних умов криміногенної детермінації відносить, зокрема, негативні аспекти урбанізації та науково-технічного прогресу, економічні та екологічні проблеми різного ґатунку. В свою чергу суб'єктивними умовами криміногенної детермінації, на думку науковця, є зо-

¹ Воронин Ю. А. Введение в криминологию: курс лекций. – М. : Флинта-МПЦИ, 2008. – С. 203–204.

² Курс лекцій по криминології /Под ред. проф. Данышина И. Н. (Общая часть) и проф. Голины В. В. (Особенная часть). – Х. : Одиссей, 2006. – С. 48–49.

³ Зелинский А. Ф. Криминология. – Харьков : Рубикон, 2000. – С. 44.

крема, алкоголізм і пияцтво, наркоманія, негативний вплив ЗМІ, панування примітивних зразків «масової культури», яка поширює жорстокість, насильство, культ грошей, порнографію, втрата освітою свого авторитету, корупція державного апарату, низька ефективність діяльності суду і правоохоронних органів, незаконна міграція, мілітаризація населення за рахунок незаконної зброї.

В цілому об'єктивними в основному вважаються ті криміногенні детермінанти, які повністю не залежать від волі людей (суспільства), а тому не можуть бути усунені або суттєво нейтралізовані їхніми зусиллями. До них належить, наприклад, цивілізаційна приналежність країни, фізико-географічні чинники тощо. До суб'єктивних криміногенних детермінант належать ті, що повністю залежать від волі людей (суспільства в цілому) і тому за певних обставин їхній криміногенний вплив може бути нейтралізований або повністю усунутий. До них належать, наприклад, поганий стан роботи правоохоронних органів, їх неефективність, стан законодавства, слабка охорона певних об'єктів тощо. Об'єктивно-суб'єктивними вважаються ті криміногенні детермінанти, які певною мірою, тобто в деяких своїх аспектах, залежать від волі людей та суспільства в цілому. До них належить, наприклад, урбанізація, особливості масової культури в конкретній державі, політична ситуація, рівень економічного розвитку держави, розвиток науки і техніки тощо.

Проте такий розподіл є вельми умовним, оскільки чіткої межі між цими групами чинників немає: вони можуть переходити з однієї до іншої. Більш того, певною мірою майже усі криміногенні детермінанти є об'єктивно-суб'єктивними, оскільки поєднують риси першої та другої груп. Окрім цього, слід враховувати і ту обставину, що в суспільстві з розвитком цивілізації суттєво зростає роль суб'єктивного чинника, який в багатьох випадках може «здолати» вплив об'єктивних обставин. Йдеться, наприклад, про цілеспрямовану діяльність держави з інтенсивного розвитку наукових технологій в умовах обмеженості природних ресурсів, вмилу соціальну політику, спрямовану на подолання бідності та зменшення соціальної нерівності, подолання негативних наслідків урбанізації, правильну культурну політику і діяльність у сфері ЗМІ, політичну волю вищого керівництва з подолання корупції, покращення діяльності правоохоронних органів тощо. Це означає, що насправді власне об'єктивних детермінант злочинності у «чистому вигляді» досить небагато.

У науковій літературі зустрічається також розподіл умов злочинності на супутні (обставини, які утворюють загальний фон злочинності), необхідні (без таких умов злочинність не могла б існувати) та достатні (сукупність всіх необхідних умов). Проте такий розподіл є занадто абстрактним і не враховує специфіки дії криміногенних детермінант, а тому його застосування в кримінології є досить обмеженим. За силою свого впливу на злочинність криміногенні фактори також поділяють на головні, другорядні та побічні. Між всіма криміногенними факторами відбувається тісна взаємодія, тобто кожен з них впливає на всі інші та зазнає на собі їхній вплив. Інші криміногенні детермінанти діють опосередковано, тобто через низку проміжних ланок, а їхній вплив має неоднозначний та імовірнісний характер.

За змістом та за специфікою механізму впливу на злочинність криміногенні фактори можна поділити на такі групи: економічні, соціальні, суспільно-психо-

логічні, суспільно-управлінські, правові та інші. І. Даньшин вважає, що розподіл цих чинників за детермінаційним значенням полягає в тому, що економічні, соціальні та суспільно-психологічні фактори є саме причинами злочинності, в той час як суспільно-управлінські та правові фактори є лише умовами. А. Закалюк підкреслює, що причинний комплекс злочинності не обмежується безпосередньою ланкою причинності, а включає фактори, які формують ці негативні елементи суспільної свідомості. Водночас ці чинники (економічні, соціальні, політичні, культурні тощо) безпосередньо не породжують злочинність, а є умовами, які сприяють її існуванню. Всі ці обставини вчений називає соціальними передумовами злочинності¹.

В цілому встановлення детермінант злочинності є складним процесом, який здійснюється двома шляхами: по-перше, шляхом виявлення причин (умов) окремих злочинів і узагальнення даних про них з одночасним поглибленим аналізом причинних зв'язків та виходом на соціальні явища регіонального, загальнодержавного масштабу, рівня макро-, метасередовища. По-друге, використовується шлях виділення типового в злочинній поведінці як на індивідуальному рівні, так і у видах злочинності, а потім простежуються причинні зв'язки з виходом на соціально-груповий, регіональний та вищі рівні соціального середовища².

Схожий підхід пропонує С. Нежурбіда, на думку якого механізм виявлення причинності й детермінації злочинності полягає в одночасному використанні двох прийомів: за допомогою кримінологічного аналізу загальних даних про стан суспільства, різних його сторін та їх взаємозв'язку з негативними соціальними відхиленнями; шляхом кримінологічного аналізу даних про причини й умови окремих злочинів, їх узагальнення та переходу на рівень виявлення причинності й детермінації злочинності як масового явища.³

■ § 2. Детермінанти злочинності в Україні

В першу чергу українським реаліям властивий вплив практично всіх детермінант, які обумовлюють злочинність державах з перехідною економікою. В цьому сенсі в Україні діють ті ж криміногенні детермінанти, що і в постсоціалістичних державах Центральної Європи та пострадянських країнах з урахуванням вітчизняних економічних, політичних та соціокультурних реалій. Водночас видається можливим виділення особливостей дії цих причин, а також деяких специфічних криміногенних факторів в Україні. Глибинні причини злочинності в нашій державі полягають в особливостях процесів, які відбуваються в усіх сферах українського суспільства і, в першу чергу, в ціннісно-нормативній. Йдеться передусім про девальвацію загальнолюдської моралі, крах колективістських соціалістичних цінностей радянської епохи, разюча відмін-

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : У 3 кн. – К. : Ін юре, 2007. – Книга 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 116–118.

² Долгова А. И. Криминология. – 2-е изд. – М. : НОРМА, 2009. – С. 204–207.

³ Нежурбіда С. І. Криминологічне вчення про причинність злочинності : Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 /С. І. Нежурбіда. – К., 2015. – С. 21.

ність між проголошеними владою деклараціями та повсякденною реальністю кризового суспільства, яка надзвичайно далека від високих етичних ідеалів (цинізм, гонитва за прибутками за будь-яку ціну, фантастичне збагачення нуворисів тощо). Криміногенне значення має також панування примітивних зразків «масової культури», основними цінностями яких є крайній індивідуалізм, жорстокість, примітивне споживацтво.

Досить точно причини злочинності в нашій державі характеризує *теорія аномії* відомого французького вченого Е. Дюркгейма. В його концепції аномія характеризується як такий стан суспільства, при якому відбувається процес руйнування базових елементів культури, в першу чергу ціннісних орієнтирів та етичних норм, особливо за обставин, коли старі вже вичерпали себе, а нові ще не з'явилися або не отримали загального визнання. За таких обставин відбувається соціальна дезорганізація, масове відчуження людей від ключових суспільних цінностей, панує стан розгубленості, процвітають цинізм, нігілізм та аморалізм. В умовах аномії неминучим є масове поширення різних форм соціальної патології, включаючи стрімке зростання злочинності. Хоча за даними соціологічних досліджень в Україні спостерігаються певні позитивні тенденції, зокрема, дещо знизився – порівняно із 90-ми рр. – загальний рівень аномійної деморалізованості населення, стало менше тих, у кого вона досягає критичної межі, з однієї п'ятої до третини зросла кількість тих, хто здатен протистояти деморалізуючому впливу аномії, але водночас соціальна дезорганізація сучасного українського суспільства не може не продукувати злочинність. Нових цінностей, які б прийшли на зміну колективістській ідеології епохи соціалізму, українське суспільство, на жаль, ще не сформувало. ***Невисокою є також ефективність соціального контролю над поведінкою людей в умовах високої соціальної атомізації.*** Саме цими чинниками пояснюється і доволі високий рівень в нашій державі такого яскравого прояву аномії, як самогубства – 16.6 на 100 тис. жителів (дані ВООЗ на 2015 р.). За цим показником Україна посідає 21 місце у світі. Сприяє зростанню злочинності й такий фактор, як тотальна алкоголізація: за споживанням алкоголю на душу населення – 13.9 літрів на рік – Україна посідає 6 місце у світі (дані ВООЗ за 2010 р.).

Слід підкреслити, що ринкова економіка є потенційно криміногенною сама по собі, навіть цілком сформована і працююча за цивілізованими правилами. Це видно, зокрема, на прикладі розвинутих держав, в більшості з яких високий рівень корисливої злочинності. Тим більше це стосується остаточно несформованої ринкової економіки в сучасній Україні, якій ще далеко до стандартів західних держав в цій сфері. В цьому сенсі ринкова економіка не може не продукувати злочинність, хоча конкретний її рівень в державі залежить від ступеня соціальної нерівності та наявності антикриміногенних чинників (цивілізаційні фактори, специфіка культури, вплив релігії тощо). Тому непереконливою є теорія українського кримінолога О. Костенка про нібито антикриміногенний потенціал ринкової економіки, в якій цей вчений вбачає ледь не панацею від злочинності.

Реалії України 1990 рр. ХХ ст., такі як масове зубожіння населення, втрата заощаджень в Ощадбанку СРСР, злочинна приватизація, зрощування бізнесу, криміналітету та влади в умовах панування олігархічного режиму створили надзвичайно сприятли-

ве підґрунтя для зростання злочинності в усіх її формах та проявах. Наслідком цих процесів, а також невдалого проведення економічних реформ стало стрімке зростання кількості безробітних та частково безробітних, поширення алкоголізму та наркоманії, безпритульність (включаючи дітей і підлітків), тривалі невиплати заробітної плати. Економічні реформи 1990 рр. супроводжувалися руйнуванням державного регулювання суспільного життя у різних сферах і на різних рівнях, що неминуче стимулювало зростання нігілістичних тенденцій, беззаконня та кримінального свавілля. Наслідком такого економічного курсу стало також зростання кількості маргіналів, які в будь-якій державі складають соціальну базу злочинності. Економічна криза в Україні 2014–2015 рр., анексія Криму Росією та агресія РФ на Донбасі суттєво впливають на зростання злочинності. Світовий досвід переконливо доводить, що в умовах війни злочинність не може не зростати, як через політичні та економічні обставини, так і через суттєві зміни у суспільній свідомості людей і системі цінностей. Збільшення кількості незареєстрованої вогнепальної зброї, яка потрапляє із зони проведення АТО, також є важливим криміногенним чинником. Протягом 2014–2017 рр. відбулася величезна девальвація гривні (у 3.3 рази), зростання цін на продукти та інші товари, суттєве підвищення тарифів на комунальні послуги. Державна служба зайнятості прогнозує, що у поточному році безробіття в Україні складе 9.7% р. (за методологією МОП), що також є потенційно криміногенним чинником.

Соціальна дійсність сучасного українського суспільства також не може не генерувати злочинність. Йдеться як про бідність, так і передусім про несправедливість у розподілі доходів серед різних верств населення. Про вирішальний вплив саме соціокультурних детермінант злочинності свідчить, окрім іншого, і той факт, що в багатьох державах світу (переважно азійських та африканських, деяких латиноамериканських) з низьким рівнем життя індекс злочинності є нижчим, ніж в Україні. Так, за даними МВФ, ВВП на даний час в Україні – а це ключовий показник рівня соціально-економічного розвитку будь-якої держави, – у 2016 р. склав 8 305 дол. США (113 місце у світі), що значно нижче, ніж, наприклад, в країнах ЄС (в середньому – 40 000 дол.), але вище, ніж у багатьох державах Азії та Африки, злочинність в яких – особливо насильницька – є в цілому низькою.

Середньомісячна зарплата в Україні у вересні 2017 р., за даними Держкомстату, склала близько 7 351 грн., що становить всього 280 доларів США. За 2016 р. середньомісячна зарплата в Україні складала всього 4 600 грн. Для порівняння зазначимо, що у сусідній Польщі цей показник складає майже 1 000 доларів. Звичайно, в більшості держав Азії та Африки і в багатьох країнах Латинської Америки середня зарплата набагато менша, ніж в Україні (як правило, не більше 200 доларів), але громадяни нашої держави при оцінці рівня свого матеріального благополуччя орієнтуються саме на держави ЄС, а не країни «третього світу». **Викликає занепокоєння поглиблення соціальної нерівності в нашій державі**, яке вимірюється за допомогою двох основних індикаторів – децильного коефіцієнту (характеризує різницю в розподілі доходів між 10% найбідніших та 10% найзаможніших верств населення) та індексу Джині (сумарний показник ступеня соціального розшарування за рівнем річного доходу між усіма верствами суспільства; при розрахунку у відсотках він називається коефіцієнт Джині).

Коефіцієнт Джині в Україні складає 28% (дані ООН), а децильний коефіцієнт – 7.6, хоча за експертними оцінками розрив у доходах найзаможніших і найбідніших верст населення сягає 40. У світовій практиці вважається, що у випадку, коли децильний коефіцієнт перевищує 10, в країні створюється небезпечна соціальна ситуація. За роки незалежності в Україні поступово сформувалася так звана «культура нерівності», яка характеризується низьким рівнем соціальної єдності суспільства, високою недовірою людей один до одного та підвищеними показниками агресивності. Водночас вирішальне криміногенне значення має все ж не бідність як така, а її сприйняття людьми в широкому соціокультурному контексті: порівняння зі становищем інших категорій населення (насамперед заможними верствами), рівнем життя в розвинутих державах. Цікаво, що за соціологічними опитуваннями суб'єктивно бідними себе вважають 75% жителів нашої країни. Водночас за даними ООН на березень 2017 р. понад 60% жителів України можна віднести до категорії бідних (у травні 2015 р. – понад 80%), оскільки їх середньомісячний дохід не перевищує 150 доларів США. За даними агенції Bloomberg's, яка розраховує так званий «Misery Index» (Індекс бідності чи знедоленості), що ґрунтується на прогнозах інфляції та безробіття для 65 країн, у 2017 р. Україна зайняла в ньому сьому позицію (чим ближче до початку списку – тим бідніша країна).

В політико-правовій сфері надзвичайно криміногенним чинником є корупція, її своєрідна «епідемія» в нашій державі (вислів колишнього Координатора системи ООН в Україні Ф. О'Доннелла). Достатньо сказати, що за даними авторитетної міжнародної організації «Transparency International» у 2016 р. за масштабами корупції у 29 балів (100 балів – це мінімальна корупція, а 0 балів – максимальна) Україна посіла 131 місце у світі, що відповідає рівню таких «передових» держав, як Гватемала та Непал. Корупція в Україні навіть вища, ніж в таких відсталих державах, як Сьєрра-Леоне, Парагвай і Гондурас. Для порівняння зазначимо, що у найбільш корумпованій державі ЄС – Болгарії – цей показник складає 41 бал. Без суттєвого скорочення корупції ні про яку серйозну протидію злочинності в нашій державі не може бути й мови.

Суттєве криміногенне значення має також недосконалість багатьох законодавчих актів, їхня неповнота, неясність, а часом і суперечливість, які сприяють формуванню в багатьох верств населення України правового нігілізму, що нерідко виявляється в формі установки у посадовців на довільне тлумачення закону та інших нормативних актів, а у пересічного громадянина на дотримання закону та вказівок зазначених осіб за власним бажанням та розсудом. Правовий нігілізм визначається як негативне ставлення громадян до чинних законів і права взагалі, наявність у них установки на можливість досягнення соціально значимих результатів протизаконними засобами. У практичній діяльності це явище характеризується браком солідарності з правовими приписами, у їх виконанні лише у корисливих інтересах чи під загрозою примусу. Правовий нігілізм часто набуває демонстративного, агресивного й зухвалого характеру, є глибоким і масовим, охоплює широкі сфери суспільства, владні структури, має значний руйнівний, деструктивний потенціал і гальмує процес розбудови правової держави в Україні. Саме у кризовому соціумі набуває поширення феномен правового нігілізму, безпосередньо пов'язаний зі злочинністю. Україна переживає складний

і надзвичайно суперечливий період становлення правової державності: у суспільстві процвітає правове безкультур'я, що перешкоджає встановленню принципу верховенства права. Витоки цього явища виходять з кризи сучасного суспільства, яке втрачає такі універсальні фундаментальні складові правосвідомості, як свобода, совість, солідарність, патріотизм, справедливість, відповідальність, обов'язок, тобто ті принципи, якими має керуватися особа, визначаючи свою причетність до суспільства і держави. Маючи тотальне поширення у нашому суспільстві, правовий нігілізм є вагомим фактором відтворення злочинності як соціального явища в цілому.

В організаційно-управлінській та правовій сферах детермінантами злочинності є неефективна робота державного апарату, недосконалість законодавства та наявність в ньому численних прогалин. Негативно на стані злочинності відбиваються суттєві недоліки в роботі правоохоронних органів, низький професійний і моральний рівень підготовки багатьох співробітників поліції, прокуратури і суддів, неефективна робота по боротьбі із організованою злочинністю. В соціокультурній та соціально-психологічній сферах детермінанти злочинності пов'язані, зокрема, з низьким рівнем культури і правосвідомості багатьох верств населення, низькою ефективністю роботи з особами, схильними до вчинення злочинів, віктимною поведінкою потерпілих. Відомий кримінолог В. Дрьомін слушно звертає увагу на таку особливо небезпечну тенденцію, як криміналізацію органів, що відповідають за забезпечення правопорядку в країні. Фактично деінституціоналізація органів правопорядку та судової системи, що обумовлена масштабною корупцією, сприяла розширеному відтворенню злочинності. Цей науковець цілком слушно наголошує на тому, що високий рівень корупції та залученості співробітників правоохоронних органів у криміналізовану економіку, пряма або непряма підтримка кримінальних практик істотно знижують авторитет й ефективність інститутів правопорядку, фактично руйнують їх¹.

Суттєвим криміногенним фактором є майже тотальна недовіра населення України до державного апарату, включаючи суди та правоохоронну систему. За даними порівняльного європейського соціального дослідження ще у 2005–2007 рр. Україна посідала останні місця в Європі за рівнем довіри до судово-правової системи. З того часу ситуація погіршилась. Зокрема, за даними міжнародного рейтингу верховенства права Україна за цим показником посідає 70 місце серед 102 держав світу. Згідно із даними експертів Світового економічного форуму за індикатором незалежності судової влади наша держава опинилась на 129 місці серед 137 держав світу. При цьому абсолютна більшість населення нашої держави вважають, що в українських судах мають місце такі явища, як корупція (94%), залежність суддів від політиків (80.5%) і від олігархів (80%), ухвалення замовних рішень (77%), кругова порука в системі правосуддя (73%), низький рівень моральності більшості суддів (66%), незрозумілість і закритість судових процесів для пересічної людини (52%), складність і заплутаність судової системи (50.5%). Наразі суди та правоохоронні органи в Україні мають негативний баланс довіри/недовіри у суспільстві. ***Так, за результатами останнього (жовтень 2017 р.) опитування, проведеного соціологічною службою***

¹ Дрьомін В. М. Інституціональна концепція злочинності / В. М. Дрьомін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 255.

Центру Разумкова, судам не довіряють 81% респондентів (з них 47% – зовсім не довіряють), тоді як довіряють – лише 9.3%. Майже аналогічна ситуація із прокуратурою: їй не довіряють 74% опитаних (з них 40% – зовсім не довіряють), а довіряють цьому державному органу лише 14% опитаних. Краща ситуація із Національною поліцією, якій не довіряють 46% респондентів (з них 18% – зовсім не довіряють), натомість довіряють 40%. Найвищою в правоохоронній системі є довіра до нової патрульної поліції – 41% (не довіряють їй 43%). Натомість СБУ довіряють лише 35%, а не довіряють – 47%. Навіть НАБУ довіряють лише 20% опитаних, а не довіряють – 58%. Критично низькою є довіра населення до державного апарату (чиновників) – лише 11%, натомість не довіряють їм 81% опитаних.¹

Узагальнюючи можна виділити основні криміногенні детермінанти у ключових сферах суспільного життя України. В соціально-економічній сфері ними є: економічна криза останніх років, відносна бідність населення, безробіття, включаючи приховане, соціальна нерівність, несформованість інститутів ринкової економіки, негативний вплив урбанізації (схожа ситуація у великих мегаполісах більшості держав світу), зростання нелегальної міграції; в політико-правовій сфері: величезна корупція, масові випадки порушення законів посадовцями різного рівня (включаючи вище політичне керівництво), безвідповідальність влади і відчуження населення від правлячої еліти, недоліки в законодавстві, низька ефективність діяльності державного апарату, включаючи суди та правоохоронні органи, триваюча війна на Сході України; в соціокультурній сфері: аномія, низький рівень політичної та правової культури населення і правлячої верхівки, поширення серед населення зневаги до закону та правового нігілізму, негативний вплив ЗМІ, особливості масової культури, поширення різних форм соціальної девіації (алкоголізм, наркоманія тощо).

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №6 «Детермінація злочинності»

Зasadничі положення	Загальна характеристика детермінант злочинності	Детермінанти злочинності в Україні
Поняття		
Предмет		
Цілі та задачі		
Значення		
Структурно-функціональна компонента		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

¹ Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження // <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press1017.pdf>

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕГАТИВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ

§1. Види негативних соціальних явищ, які тісно пов'язані зі злочинністю

Як правило, в курсі дисципліни «Кримінологія» не розглядається тема щодо кримінологічної характеристики негативних соціальних станів, але є й виключення¹.

В. Г. Лихолоб вказує, що для глибокого, повного та ефективного вирішення завдань, кримінологія досліджує і супутні злочинні негативні явища (наркоманія, алкоголізм тощо), які в кримінології іменуються фоновими, а в соціології – асоціальними і безпосередньо не входять до її предмета².

Видається, тему не можна обійти увагою, так як негативні соціальні явища часто стають «фоном» вчинення злочинних діянь, якщо і не вважаються чи не є злочинними. Кримінологія як наука, поза дослідженням злочинності, детермінантів, особистості злочинця, попередження злочинів вивчає також питання, що тісно пов'язані з кримінологічними проблемами. При аналізі злочинності може виявлятися тісний зв'язок з певними явищами, які можуть бути розглянуті як негативні антисоціальні, фонові. Так, наприклад, за різними статистичними даними, транспортні злочини в стані сп'яніння складають 60–75%.

Кожна п'ята дорожньо-транспортна пригода вчиняється у стані сп'яніння³.

Це значна кількість! Не було б стану сп'яніння – не було б і такої кількості транспортних злочинів.

А. М. Вієвський вказує, що «психоактивні речовини, у першу чергу алкоголь і наркотики, займають особливе місце у житті суспільства, що дозволяє провідним міжнародним агенціям ООН визначати їх як «соціальні продукти», що справляють на громадян низку негативних наслідків»⁴.

Тому, видається, тема кримінологічної характеристики негативних соціальних станів має досліджуватись в рамках кримінології.

¹ Див., наприклад : Кримінологія : Навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов., О. М. Джужа. – К. : Вид. ПАЛИВО-ДА А. В., 2006. – 264 с.

² Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминалогия : Учебник. – Киев-Донецк, 1997. – С. 9.

³ В Україні посилити покарання за водіння у нетверезому стані. Новини від 13 грудня 2017 р. // <https://www.unian.ua/society/1435053-v-ukrajini-posilili-pokarannya-za-vodinnya-u-netverezomu-stani-minimalniy-shtraf-vidteper-bude-10-tisyach-griven.html>

⁴ Вієвський А. М. Наркотична політика в Україні // Заходи правоохоронних органів та громадськості з протидії наркозлочинності та наркоманії: Зб. матеріалів науково-практичної конференції. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 29.

В літературі або відсутній розділ чи глава в підручниках по кримінології¹, або там, де розглядаються питання соціальних негативних явищ, не завжди дається поняття негативних соціальних явищ².

По-різному науковці підходять до віднесення тих чи інших явищ до негативних соціальних, які супроводжують злочинність.

В. Д. Малков розглядає питання пияцтва, алкоголізму, наркоманії³.

В підручнику з кримінології автори «серед негативних соціальних явищ у кримінології виокремлюють групу таких явищ, які тісно пов'язані зі злочинністю. До них належать пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, бродяжництво, жебрацтво. Названі явища ніби обрамляють злочинність, тому їх ще називають «фоновими»⁴.

Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова до фонових явищ відносять наркоманію, статеву розбещеність, алкоголізм, проституцію, бродяжництво, жебрацтво жінок⁵.

О. М. Джужа, вказує, що проблеми жертви злочинів, прогнозування та планування протидії злочинності, кримінально-правової статистики, методик досліджень злочинності, негативних соціальних явищ, які тісно корелюють зі злочинністю тощо є елементами предмета кримінології. Правопорушення, які не є злочинами, але тісно пов'язані з ними (наприклад, пияцтво, проституція), розглядаються кримінологією як фонові явища⁶.

А. І. Алексеев зупиняється на пияцтві і алкоголізмі; наркотизмі і наркоманії; інших негативних станах, пов'язаних із злочинністю (проституції, порнографії, бродяжництві, жебрацтві, спекуляції, екстремізмі)⁷.

До фонових проявів Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков відносять вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманію, проституцію, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу⁸.

В. О. Глушков виділяє фонові явища, вказуючи, що сучасна політична наука має у своєму розпорядженні значну кількість прямих і непрямих ознак перебування європейської цивілізації у стадії занепаду (війни і збройні конфлікти, розвал СРСР, розвиток

¹ Кримінологія. Загальна частина. Навчальний посібник. – Чернівці. Інститут права ім. В. Сташиса. Класичний приватний університет. 2015. – 658 с.; Кримінологія. Загальна частина Альбом схем / Авторі-упорядники: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет. – Чернівці : ПАТ «ПВК Десна», 2015. – 658 с.; Богатирьов І. Г. Кримінологія : Навчальний посібник. – К. : ВД Дакор. – 2016. – 140 с.; Кримінологія: Підручник/ В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодед та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2014–513 с.

² Кримінологическая профилактика : теория, опыт, проблемы. Монография / Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 496 с.

³ Малков В. Д. Кримінологія. – М. : Изд-во «Юриспруденция», 2008. – С. 119–124/

⁴ Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. / Ю. Ф. Иванов., О. М. Джужа. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – С. 256.

⁵ Кримінологія : Навчальний посібник для підготовки до екзаменів / Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 44.

⁶ Кримінологія : Підручник для студентів вищих навч. закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 8.

⁷ Кримінологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. Монография / Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – С. 451–479.

⁸ Кримінологія : Курс лекцій / Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. – К. : МАУП, 2002. – С. 171.

аморальності, бездуховності й девіантних форм поведінки, у тому числі зростання кількості фонових явищ, криміналізація населення і корумпованість державного апарату, транскультурація несередземноморських цивілізацій, поява нових захворювань тощо)¹.

Негативні соціальні явища – це порушення моральних та (або) юридичних норм, які встановлені суспільством і державою, що сприяють існуванню злочинності.

Проаналізуємо найбільш часто вживані відповідні явища в літературі.

§2. Пияцтво як негативне соціальне явище

Пияцтво в літературі називають самопідбуренням до злочину².

Скільки існує суспільство з моменту виявлення способу виготовлення алкогольних напоїв, воно засуджувало осіб, які їх вживали. В Біблії зазначається, що п'яниці не успадкують Царства Божого (1 Послання Коринтян 6:9–10; Послання до Галатів 5:21). В деяких країнах, в основному, з релігійних переконань, існує повна заборона вживання алкогольних напоїв. «Найздоровішим» серед країн виявився Афганістан, так як у ньому найнижчий відсоток ожиріння населення – 2,7%, на кожного громадянина припадає не більше 83 сигарет на рік, в огляду на те, що в Афганістані алкоголь під заборону, то і людей, які п'ють, практично немає. До найздоровіших країн також увійшли Гвінея, Нігер і Непал³.

З XVI ст. проблема боротьби з пияцтвом стала носити і світський характер.

На міжнародному рівні проблеми алкогольної залежності розглядалися у Женеві у 1975 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я було постановлено на 28 сесії вважати алкоголь наркотиком, що підриває здоров'я людства. У Женеві в 2010 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я на Всесвітній асамблеї охорони здоров'я, де була прийнята «Глобальна стратегія по зниженню зловживання алкоголем», було передбачено такі заходи: обмеження реклами спиртних напоїв, обмеження кола точок продажу алкогольної продукції і скорочення часу продажу, підвищення роздрібних цін на спиртні напої за рахунок податків, інформування про шкоду алкогольних напоїв, поступове зниження допустимих норм вмісту алкоголю в крові водіїв та ін.

В Україні час від часу застосовуються заходи для поліпшення ситуації з масовим вживанням алкоголю. Так, наприклад, Кримінальний кодекс (далі – КК) України містить ст. 12 «Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин», в якій вказується, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності; п. 13 ч. 1 ст. 67 КК України серед переліку обставин, що обтяжують

¹ Глушков В. О. Врахування положень футуроархаїки при реформуванні кримінального права.// Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Харків : Право, 2017. – С. 144–145.

² Криминология и профилактика преступлений. Учебник / Аванесов Г. А., Алексеев А. И., Антонян Ю. М., Вицин С. Е., и др.; Под ред. : Алексеев А. И. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1989. – С. 408–409.

³ Названо ТОП-20 найбільш «нездорових» країн у світі [Електронний ресурс] // <http://dobryjlikar.com/news/201710/5202-nazvano-top-20-naybilsh-nezdorovyh-krayin-sviti-lidyruye>

покарання передбачає вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів; ст. 204 КК України «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів» закріпила діяння у виді незаконного придбання з метою збуту або зберігання з цією метою, а також збуту чи транспортування з метою збуту незаконно виготовлених алкогольних напоїв, тютюнових виробів або підакцизних товарів; кваліфікований склад у виді незаконного виготовлення алкогольних напоїв, тютюнових виробів або інших підакцизних товарів, шляхом відкриття підпільних цехів або з використанням обладнання, що забезпечує масове виробництво таких товарів, або вчинене особою, яка раніше була засуджена за цією статтею; особливо кваліфікований склад у виді незаконного виготовлення товарів, передбачених ч. 1 або ч. 2 ст. 204 КК України з недоброякісної сировини (матеріалів), що становлять загрозу для життя і здоров'я людей, а так само незаконний збут таких товарів, що призвело до отруєння людей чи інших тяжких наслідків; з 2011 р. КК України було доповнено ст. 276–1 «Здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин», що передбачає діяння у виді здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування повітряного руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин; ст. 287 КК України «Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації», що передбачає діяння у виді випуску в експлуатацію завідомо технічно несправних транспортних засобів, допуску до керування транспортним засобом особи, яка перебуває в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують її увагу та швидкість реакції, або не має права керувати транспортним засобом, чи інше грубе порушення правил експлуатації транспорту, що убезпечують дорожній рух, вчинене особою, відповідальною за технічний стан або експлуатацію транспортних засобів, якщо це спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження, тяжке тілесне ушкодження або його смерть; ст. 304 КК України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», що передбачає норму у виді втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми¹.

Був прийнятим Закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення² щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, у 2016 р³.

¹ Кримінальний кодекс // zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

² Кодекс про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції // zakon.rada.gov.ua/go/80731-10

³ Закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції // Відомості Верховної Ради, 2016, № 33, ст. 565. (zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1446-19)

У п.27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті»¹ зазначається, що судам слід ураховувати, що відповідальність за ст. 130 КпАП несуть особи, які керують транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції².

Існує положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Подолання алкогольної залежності». У місцях позбавлення волі держава нагадує про необхідність пропагування здорового способу життя.

Алкоголізація нації має вже системний характер і проникає в усі сфери життя людини. Питання, присвячені проблемі алкоголізму і шляхам її вирішення досліджуються спеціалістами різних напрямків: медичними, соціальними працівниками, психологами, соціальними педагогами, законодавчими та виконавчими органами. Існують медико-соціальні методики діагностики, лікування і реабілітації алкоголіків.

Немає державної статистики щодо алкоголізації населення, Державна служба статистики не збирає вказані дані. Розрізненні свідчення знаходимо у засобах масової інформації.

К. Красовський, розглядаючи питання щодо міфу про так званий «якісний» алкоголь, вказує, що «в Україні в 2015 р. більше 3000 людей померло від отруєння якісним алкоголем... У 2008 р. ... від алкогольних отруєнь померло 8000 людей... На жаль, нинішні стандарти якості алкоголю ніяким чином не захищають здоров'я населення... Я категорично проти брехні, що є якісний алкоголь яким, ніби то, не можна отруїтися...»³.

При цьому, загально визнаним є негативний вплив алкоголю на організм людини. Алкоголізм є важким хронічним захворюванням, в більшості випадків таким, що важко виліковується. Алкоголізм розвивається на основі регулярного і довгострокового споживання алкоголю і характеризується особливим патологічним впливом на організм: особа вже не може зупинити потяг до спиртного, змінюється ступінь перенесення алкоголю, є вираженими особистісні деградації. Алкогольне сп'яніння видається хворому кращим психічним станом. Обґрунтування необхідності кинути пити не сприймається в зв'язку з наявною залежністю, яка заперечується. Алкоголіки направляють свої дії і думки на задоволення єдиної потреби – випити, забуваючи про потреби сім'ї, посадові обов'язки, загальнолюдські цінності. Алкоголіки намагаються пити до повного сп'яніння. У них перестають діяти блювотні рефлексії, що раніше захищали організм від інтоксикації, з'являється перенесення алкоголю, – такий патологічний стан, коли організм втратив здатність боротися з алкогольною інтоксикацією.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 № 14 // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>

² Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984, додаток до № 51, ст. 1122. (редакція від 26 жовтня 2017 р.)

³ Щодня в Україні помирає 9 людей від отруєння якісним алкоголем // <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylyya/shchodnya-v-ukrayini-pomyrae-9-lyudey-vid-otruyennya-yakisnym-alkogolem-krasovskyy>

На пізніх стадіях алкоголізму перенесення алкоголю понижається і алкоголь п'яніє від невеликої кількості алкоголю так само як і від великої – в минулому. Характеризується важким похміллям, поганим самопочуттям, дратівливістю, злобністю. В часи постійного вживання алкоголю протягом багатьох днів, а то і тижнів (називають ще – «запій») патологічні явища вимагають медичної допомоги. В країнах Європи і Америки алкоголізм є найбільш поширеною формою інтоксикації організму.

Людина в стані сп'яніння не здатна адекватно мислити, говорити, рухатись: «ноги не слухають, ноги не несуть, з місця не зрушиш»¹.

В літературі, серед інших, і алкоголізм називають негативним впливом: «Серед негативних впливів слід назвати: загальну соціальну аномію українського суспільства як прояв тривалої економічної і політичної кризи; низький рівень життя населення країни з одночасними процесами різкого розшарування соціуму та маргіналізації; безробіття, вимушену міграцію населення і зростання кількості безпритульних; звільнення від багатьох традиційних моральних імперативів і процвітання етичного «плюралізму»; невизначеність суспільства у ставленні до проституції; поширення в Україні алкоголізму і наркоманії; прорахунки й недоліки правового виховання молоді та деформацію правосвідомості; існування традицій звідництва (сватання); негативну роль ЗМІ; незадовільну роботу правоохоронних органів щодо запобігання існуванню місць розпусти та процвітанню проституції; незначний каральний ефект за вчинення злочинів проти моральності тощо. Навіть перелічених чинників, що пронизують наше суспільство зверху донизу, вже достатньо, щоб у свідомості людини сформувалося нігілістичне ставлення не лише до засад моральності, а й взагалі до вимоги суворого дотримання принципу законності як такого з боку кого б то не було... Цілком позитивний чинник – поблажливе ставлення держави в особі слідчо-судових органів до правопорушника – на рівні суспільної свідомості, що може стати обставиною з достатньо могутнім криміногенним потенціалом, що породжуватиме почуття безкарності в одних членів суспільства та думку про марність будь-яких зусиль в іншій частині соціуму»².

«В Україні показник смертності від вживання неякісного й фальсифікованого алкоголю щорічно перевищує 9 тис. осіб, а частка випадків, які стосуються неповнолітніх, становить майже п'яту частину загальної їх кількості»³, «Однією з найбільш актуальних і небезпечних проблем сучасної України є поширення вживання алкоголю та наркотиків серед значної частини населення. Кримінологічний аспект її полягає насамперед у тому, що в останні роки постійно зростає кількість виявлених злочинів у сфері незаконного наркообігу й вчинених в стані алкогольного та наркотичного

¹ Денисюк В. В. Відображення негативних соціальних явищ у фразеології (на матеріалі писемних текстів XVII-XVIII ст.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 242–246.

² Усагова Т. І. Щодо особливостей детермінації злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти та звідництвом // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Харків : Право, 2017. – 555 с.

³ Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. С. Стеблинська; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – С. 4.

сп'яніння. Це значно впливає на формування криміногенної ситуації в країні. З соціальної точки зору – вживання алкоголю та наркотиків призводить до збільшення поширеності захворювання на «алкоголізм» та «наркоманію», деградації особистості, відображається на здоров'ї людини та суспільства загалом. Зазначені негативні прояви важко піддаються однобічному поясненню, оскільки соціально-психологічні й педагогічні фактори тут тісно переплетені з патологічними, які стосуються психіатрії та наркології»¹.

Згідно даних статистики, у світі відбулось 19 авіакатастроф з причин вживання алкогольних напоїв чи наркотиків членами екіпажу, 5 із них це російські екіпажі та – колишнього ССРС².

Пияцтво, як і його крайня форма – алкоголізм, мають в нашій країні межі національної катастрофи. За різними даними 12–20 л припадає етилового спирту на кожну особу в рік, 8 місце у рейтингу найбільш питуєчих націй³.

В Україні дитяче пияцтво набирає нечуваних обертів. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я Україна посідає 1 місце за масштабами розвитку підліткового алкоголізму. Причиною смертей двох третин молоді віком від 15 до 20 років стало отруєння алкогольними напоями або нещасні випадки, які трапилися у стані сп'яніння.

Криміногенна роль пияцтва обумовлена впливом алкоголю на психіку, волю, мотивацію, поведінку, інтелект особи, що часто стає формуванням суб'єктивної сторони складу злочину. Одна і та ж особа в стані алкогольного сп'яніння і твереза – як ніби дві різні особи. Змінюються свідомість, воля особи – звідси – змінюється поведінка особи, що призводить до того, що особа в стані сп'яніння не може адекватно оцінити зовнішні об'єкти, поведінку інших осіб. Особа втрачає самоконтроль, стає нестриманою, превалюють ниці інстинкти, антиморальні та антисоціальні нахили.

Не можна алкоголь називати харчовим продуктом. Ще у 1910 р. Всеросійський з'їзд з боротьби із пияцтвом та алкоголізмом, в склад якого входили 150 лікарів і вчених медиків, винесли рішення, згідно якого «Харчовим продуктом може бути тільки така речовина, яка є абсолютно нешкідлива для організму. Алкоголь, як наркотична отрута, в будь-яких дозах, наносить людині величезну шкоду, отруєє і руйнує організм, він скорочує життя людини в середньому на 20 років». Велика Радянська Енциклопедія в першій редакції називала алкоголь сильнодіючим наркотиком⁴.

Алкоголізм є соціальною загрозою, яка набула ознак масового явища. Пияцтво, нажаль, пов'язане з такими соціальними категоріями, як традиції і звичаї, з одного

¹ Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. С. Стеблинська; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – С. 12.

² Самолеты падают по вине пьяных пилотов [Електронний ресурс] // aviaport.ru. [веб-портал] / АвиаПорт.Ру / Дайджест. – Режим доступу : <http://www.aviaport.ru/digest/2009/03/10/168281.html>

³ Названо ТОП-20 найбільш «нездорових» країн у світі [Електронний ресурс] // <http://dobryjlikar.com/news/201710/5202-nazvano-top-20-naybilsh-nezdorovyh-krayin-sviti-lidyruye>

⁴ Велика Радянська Енциклопедія в першій редакції. 1947. – Т. 2. – С. 116.

боку, і громадською думкою і модою, з іншою. Споживання алкоголю пов'язане з психологічною особливістю особи ставитись до алкоголю як до «ліків», що зігрівають і т.п. Споживання алкоголю в історичному аспекті у різних народів приймало форми релігійних обрядів, методів лікування, елементу людської «культури». Деякі особи вважають, що алкоголь зможе понизити психічну напруженість, моральне незадоволення, відійти від реальності з її нескінченними турботами і переживаннями, зникнути зі шляху «життя» в усіх його проявах, дасть змогу не відчувати відповідальності, часу, перейти в «забуття», при цьому знаючи про шкідливий вплив алкоголю на здоров'я, поведінку; що проблемами, які особа намагалась здолати алкоголем не зникають, а до них додається ще й хвороблива пристрасть до алкоголю. Одним здається, що алкоголь допомагає здолати психологічний бар'єр, встановити емоційні контакти, для інших, особливо неповнолітніх, він представляється засобом самоствердження, показником «дорослості». І справді, алкоголіки виглядають дорослішими за свій біологічний вік.

В суспільстві часто до непитушого ставляться зневажливо, з нього глузують, або, навіть, проявляють агресію.

При зловживанні алкоголем у особи часто виникають інші хворобливі розлади: галюциноїдальні, параноїдальні стани, алкогольний делірій (біла гарячка).

Пиятик може сам вчиняти злочинні діяння (в літературі існує позиція не виділення в предмет кримінології «негативних соціальних станів», а віднесення цих явищ до детермінантів злочинності. «Такі негативні соціальні явища як п'янство, алкоголізм, наркоманія та деякі інші в багатьох насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах виступають як причини вчинення таких злочинів, тому вони мають відноситись до такого елемента предмета, як причини та умови злочинності, а не бути в якості «супутніх» або «фонових» явищ¹⁾), а може стати потерпілим від злочину.

Негативні соціальні явища, з огляду на те, як вони проявились, можуть бути і в якості детермінантів злочинності також. Це стосується і алкоголю, і наркотиків.

Будь-яке явище, яке існує в соціумі повинне мати позитивні цілі. Як же з алкоголем? Видається, відповідь лежить в площині питання для кого є вигідним алкоголь в державі? Ще в 1911 р. великий промисловий барон О. Г. Гинзбург відкрито вказував, що від поставки горілки для казенних винних лавок, від промислового винокуріння він отримує більше золота, ніж від усіх золотих копалень, тому казенну продаж питви слід будь-якою ціною зберегти і виправдати в очах горезвісної громадської думки.

Найбільш завзяті критики реформ стверджують, що нова влада свідомо і плано-мірно «спиває» населення для того, щоб відволікти народ від соціального лиха і негараздів для того, щоб «випустити пар» соціальної напруги через горлечко горілчаної пляшки.

З 1991 р. посилилась державна політика алкогольного потурання, в результаті якої «народам... без перебільшення загрожує вимирання і виродження»²⁾.

¹ Кримінологія : Підручник / За загред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. – К. : Національна академія управління, 2010. – С. 14.

² Афанасьев А. Л. Трезвенное движение в России, Европе, США как движение за самосохранение человечества (XIX в. – 1917 г.) // Социологические исследования. – 1997. – №9. – С. 122.

В середньому на душу населення споживання досягло 16 л абсолютного алкоголю в рік, що в 4 рази перевищує рівень 1913 р. і в 2 рази – гранично критичного значення цього показника в світовій практиці¹.

Цікавим є те, що ДЕСТ 1972 р. називає етиловий спирт легкозаймистою безбарвною рідиною з характерним запахом, що відноситься до сильнодіючих наркотиків, що викликає спочатку збудження, а потім параліч нервової системи.

ДЕСТ 1982 р. – етиловий спирт легкозаймиста безбарвна рідина з характерним запахом, що відноситься до сильнодіючих наркотиків.

Згідно Національного стандарту України ДСТУ 4221:2003 етанол – це токсична речовина з наркотичною дією, за ступенем впливу на організм людини належить до 4-го класу небезпечних речовин, має канцерогенні властивості².

Термін «напій», що постійно використовується для пропаганди цього дурман-зілля, приховує справжню сутність наркотичної суміші і сприяє утвердженню у свідомості програми, яка змушує людину отруювати себе. Як бачимо, брехня починається з визначення, що таке алкоголь. Подібних суперечностей між науковими фактами і забобонами, що існують в суспільстві, дуже багато і з усіх інших питань, що стосуються алкоголю. І ця брехня – величезне соціальне зло, що загрожує життю кожного з нас, міцності наших сімей, майбутньому всього народу³.

Щодо факторів впливу на пияцтво населення, то крім домінуючих – економічних і соціальних, продовжують діяти соціокультурні та соціально-психологічні факти тривалої алкоголізації населення, як глибоко вкорінена в свідомість сучасних людей «питуща традиція», низький рівень культури побуту, погана організація дозвілля, духовна обмеженість і моральна розбещеність частини громадян.

Вимагається клопітка, добре спланована, розрахована на перспективу, основана на системному підході робота багатьох державних органів, громадських об'єднань і рухів, з залученням на добровільній основі як можна більшого кола громадян. В той же час не можна заперечувати можливості заборонних примусових заходів протидії розповсюдженню пияцтва і алкоголізму. Не дивлячись на критику, антиалкогольна компанія 1985–1987 рр. привела до зниження злочинності: кількість зареєстрованих умисних убивств знизилась на 4219, тяжких тілесних пошкоджень – на 12663, злісного та особливо злісного хуліганства (злочину, що майже на 100% має п'яну мотивацію) – на 52607. З 1988 р. (а хуліганство – з 1989 р.) кількість реєстрованих злочинів вказаних видів збільшилась.

В інтересах боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, а, отже, і пов'язаними з ними злочинами, має активніше використовуватися превентивний потенціал відповідних кримінально-правових норм. Їх беззаперечне застосування може сприяти нейтралізації, блокуванню, а там, де це можливо, і знищенню самих різних криміногенних факторів, що діють в різних сферах суспільних відносин, що охороняються кримі-

¹ Осипов Г. В. Россия: национальная идея. Социальные интересы и приоритеты. – С. 48.

² Національний стандарт України ДСТУ 4221:2003 // <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2bf5371d-79eb-4a92-8117-27f19ac3bb18&title=NatsionalniiOrganStandartizatsii>

³ Етанол : факти // Миськрайонна громадська організація «Твереза Славутчина» // <http://slavuta.tvereza.info/sobriety/nenorma/ethanol.html>

нальним законом. Видається, Україна має прийти до повної відмови від вживання такої шкідливої токсичної наркотичної речовини з канцерогенними властивостями.

Впровадженню тверезого способу життя повинен сприяти комплекс заходів антиалкогольної просвіти та виховання, направлених на зміну стереотипів дозвільного проведення часу. В цій діяльності слід виключити використання загальних фраз, абстрактних переконань. До них слід залучати широке коло спеціалістів – співробітників правоохоронних органів, медичних працівників, соціальних працівників і інших. Максимально просто надавати інформацію, що основана на перевірених і дієвих наукових даних, матеріалах слідчої, судової, медичної практики.

§ 3. Наркоманія як негативне соціальне явище. Токсикоманія

Негативним соціальним явищем є наркоманія. Наркотичні засоби раніше, як і алкогольні напої сьогодні, не завжди були забороненими. Ще Гіппократ використовував опій в лікувальних цілях. 6 тис. років тому про снодійний вплив опіуму згадується в Шумерських таблицях. Розкопки в Перу та Еквадорі свідчать про вживання листків коки близько 2300 років тому. Широко відомі історичні свідчення про вживання кокаїну в напоях, наприклад, перша кока-кола (основні інгредієнти: три частини листків коки і одна частина горіхів тропічного дерева коли). Різні опіоїди також вважались специфічними стимулюючими засобами і використовувались як заспокійливе, для лікування ревматизму, від кашлю при застудах, для схуднення. Вчені того часу виступали «за» позитивні якості таких наркотичних засобів як амфетамін, ЛСД, кокаїн.

З. Ш. Фрейд¹ (часто званий Фрейд) застосовував у своїй психотерапевтичній практиці кокаїн як ліки від неврозів, депресії, алкоголізму, сифілісу, морфійної наркоманії, сексуальних розладів. Вважав, що такі ліки піднімають настрій, допомагають зрости самоконтролю, дають життєві сили, при цьому, особа залишається абсолютно нормальною людиною, тривалий час застосування фізичної сили здійснюється без зусиль, не викликає почуття втоми, не проявляється потягу до застосування таких ліків.

Д. П. Шульц, С. Е. Шульц вказували, що «у 1884 році Фрейд опублікував спеціальну роботу, присвячену перевагам застосування кокаїну. Можна сказати, що саме ця стаття частково відповідальна за ту поголовну епідемію захоплення кокаїном в Європі і Сполучених Штатах, яка тривала аж до 20-х років ХХ століття. Згодом Фрейд піддався суворому осуду за пропаганду наркотиків і їх застосування для інших цілей, ніж очна хірургія. Його звинувачували в тому, що саме він випустив джина з пляшки, створив нову чуму. До кінця життя Фрейд намагався позбутися від будь-яких нагадувань про ці події. Він навіть не вказував роботи, присвячені використанню кокаїну, в своїх бібліографічних списках².

Зараз доведеним є факт смертельної дії наркотиків на особу, людство.

¹ З огляду на правила фонетики німецької мови.

² Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии. СПб., Изд. : Евразия. – 1998. – С. 393–394.

Р. Зігель, психолог, вважав, що кокаїн стимулює і надає задоволення, слугує укріпленню американського національного характеру з його ініціативністю, енергійністю і нескінченим оптимізмом.

Потім світ кинувся забороняти будь-які дії, пов'язані з такими засобами. Таке «розслаблення» є результатом пригнічення діяльності певних відділів головного мозку. Їх пригнічення веде до неадекватного сприйняття інформації, внаслідок чого сигнал тривоги (від якого особа бажала позбутися) перестає поступати в свідомість особи. Перебуваючи в такому стані особа нездатна критично оцінювати навколишню ситуацію, свій стан і можливості, внаслідок чого стає потенційно небезпечною для себе і оточуючих.

Приводяться значні цифри. Згідно даних Всесвітньої організації охорони здоров'я, загальна кількість хворих осіб внаслідок вживання алкоголю і наркотиків складає 500 млн. осіб у всьому світі, в тому числі, понад 3 млн. – в Україні. Як зазначає Всесвітньої організації охорони здоров'я, зловживання алкогольними напоями – одна з найбільших небезпек, яка загрожує здоров'ю людей по всьому світі¹.

Значна частина осіб, які страждають на наркоманію, хворі на гепатит, значна кількість на СНІД і сифіліс. Сьогодні зареєстровано близько 100 млн. осіб, які страждають на наркоманію і тих, хто активно вживає наркотики. Офіційно в Україні осіб, які страждають на наркоманію близько 110 тисяч, кожного дня на облік приймаються близько 50 осіб, проте й знімається багато через смерть. В більшості ті, хто стає на облік як особа, яка має залежність від наркотиків – це особи до 30 років. Якщо додати латентну кількість осіб, які страждають на наркоманію, то таких осіб буде близько 1 млн. В літературі не дають втішних прогнозів щодо непоширення наркоманії, оскільки відбувається омолодження і фемінізація наркоманії (соціологічні опитування кримінологів засвідчують, що значна кількість студентів і учнів середніх навчальних закладів, особливо училищ, так чи інакше причетні до вживання наркотиків); збільшується питома вага тяжких форм наркоманії, у тому числі полінаркоманії і вживання будь-якого виду наркотику; виник ринок «важких» наркотиків (зокрема, героїну, кокаїну); з'явилися нові види токсикоманії серед неповнолітніх і молоді з розширенням асортименту токсинів і способів їх вживання (зокрема, вдихання парів органічних розчинників, групові форми вживання психоактивних препаратів)².

Немедичне вживання наркотиків поширюється практично серед усіх соціальних груп суспільства, незалежно від фінансових можливостей, віку, соціального статусу і т. ін.

У 2007 році у колі рецидивістів, засуджених за вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, 4003 особи, або 46,1%, мали дві і більше судимостей, при цьому з їх кола 3631 особа, або 41,8%, раніше були засуджені за злочини проти власності та 4119 особи, або 47,5%, за злочини, пов'язані з наркотиками. Таким чином, найбільша кількість рецидивної зло-

¹ Чим небезпечно надмірне вживання алкоголю? // «Пробудись». – від 8 березня 2004 р. – С. 20.

² Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія : Курс лекцій. – К. : МАУП, 2002. – С. 152.

чинності визначається у злочинах з корисливою мотивацією, особливо в крадіжках, розбоях, грабежах і злочинах, пов'язаних з наркотиками¹.

У 2014 році від наркотиків загинули 207,4 тис. осіб, рівень смертності від наркотиків у світі становив 43,5 випадку на мільйон осіб у віці 15–64 років. Понад 29 млн. осіб, що вживають наркотики, страждають в результаті цього на різні розлади, в цю кількість входять 12 млн. осіб, які вживають наркотики шляхом ін'єкцій, з яких 14% живуть з ВІЛ. Приблизно половина всіх смертей, пов'язаних з наркотиками, викликані передозуванням і, здебільшого, є наслідком прийому опіоїдів. Найпоширенішим наркотиком у світі залишається канабіс. У 2014 році, за оцінками ООН, його вживали 183 мільйони осіб. На другому місці за ступенем «популярності» залишаються амфетаміни. Споживання опіатів і рецептурних опіоїдів, які приймало 33 мільйони людей, є менш поширеним, однак опіоїди залишаються головними наркотиками, що заподіюють шкоду і підривають здоров'я населення. Канабіс також залишається головним об'єктом наркобізнесу у всьому світі. Характерною особливістю ринку є поява великої кількості нових речовин. УНП ООН отримало інформацію про 75 вперше виявлених нових речовин, в той час як у 2014 році повідомлялося лише про 66 нових речовин. В Україні також на тіншовому ринку виявлено наплив нових психоактивних речовин. На незаконному ринку наркотиків в Україні в основному переважає споживання опіатів².

Лише в другій половині ХХ століття світ звертається до масштабних кроків боротьби з наркотиками для збереження людської цивілізації.

Основними міжнародно-правовими актами в цій сфері є прийняті Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р. (Нью-Йорк, 30 березня 1961 р.)³, у Відні 21 лютого 1971 р. Конвенція про психотропні речовини⁴, Конвенція про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р.⁵

В Україні діють закони України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»⁶, «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»⁷.

Вживання наркотиків приводить до невиліковної хвороби – наркоманії. Відомо, що середній вік проживання наркомана – 1 рік.

Згідно вказаного законодавства, наркоманія – психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживан-

¹ Кримінологія : Підручник / За заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. – К. : Національна академія управління, 2010. – С. 192.

² Доповідь ООН : у 2014 році у світі від наркотиків загинули понад 200 тисяч осіб // <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2039734-ni-narkotikam.html>

³ Єдина конвенція про наркотичні засоби (в редакції від 1 грудня 2010 р.) // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_177

⁴ Конвенція про психотропні речовини // http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_176

⁵ Конвенція про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_096

⁶ Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори (в редакції від 28 грудня 2015 р.) // Відомості Верховної Ради України, 1995, № 10, ст. 60.

⁷ Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними (в редакції від 28 грудня 2015 р.) // Відомості Верховної Ради України, 1995, № 10, ст. 62.

ня цим засобом або цією речовиною. Особа, хвора на наркоманію, – особа, яка страждає на психічний розлад, що характеризується психічною та (або) фізичною залежністю від наркотичного засобу чи психотропної речовини, і якій, за результатами медичного обстеження, проведеного відповідно до Закону, встановлено діагноз «наркоманія».

Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів¹ – згруповані у списки наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин, включені до таблиць I–IV згідно із законодавством України та міжнародними договорами України. Перелік та зміни до нього затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу і публікуються в офіційних друкованих виданнях.

Наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, з урахуванням доцільності їх використання у медичній практиці та залежно від ступеня їх небезпечності для здоров'я людини і застосовуваних заходів контролю за їх обігом, включаються до відповідно пронумерованих списків таблиць Переліку:

таблиця I містить наркотичні засоби, у тому числі рослини і психотропні речовини, включені до списків № 1, № 2 та № 3, обіг яких на території України заборонено, за винятком їх обігу лише в цілях та на підставах, передбачених ст.ст. 15, 19 і 20 Закону «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори». Наприклад, таблиця I, списку № 1 «Особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено» включає: Альфа-метилтіофентаніл, альфа-метилфентаніл, ацетил-альфа-метилфентаніл, ацетанілід, бета-гідрокси-3-метилфентаніл, бета-гідроксифентаніл, героїн, дезоморфін, еторфін, канабіс, смола канабісу, екстракти і настоянки канабісу, кетобемідон, кокаїновий кущ, кока лист, макова солома, концентрат з макової соломи, 3-метилтіофентаніл, 3-метилфентаніл, меткатинон, МППП, опій, опій ацетильований, пара-фторфентаніл, пепап, реміфентаніл, тіофентаніл, бензилморфін, 3-моноацетилморфін, 6-моноацетилморфін, АВ-PINACA-СНМ, АDVICA В-22. До цього списку також включаються: ізомери та стереоізомери перелічених у ньому наркотичних засобів (якщо вони окремо не виключені) у разі, коли існування таких ізомерів та стереоізомерів можливе; складні і прості ефіри перелічених у цьому списку наркотичних засобів (якщо вони окремо не включені до інших списків) у разі, коли існування таких ефірів можливе; гомологи перелічених у ньому наркотичних засобів (якщо вони окремо не виключені) у разі, коли існування таких гомологів можливе; метаболіти перелічених у ньому наркотичних засобів (якщо вони окремо не виключені) у разі, коли існування таких метаболітів можливе; солі всіх перелічених у ньому наркотичних речовин, включаючи солі ізомерів, стереоізомерів, складних і простих ефірів, гомологів та метаболітів, у разі, коли існування таких солей можливе; рослини або їх

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (в редакції від 2 листопада 2016 р.) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>

частини, що містять будь-який засіб, включений до цього списку, і підлягають тим же заходам контролю, що і засіб;

таблиця II містить наркотичні засоби і психотропні речовини, включені до списків № 1 і № 2, обіг яких на території України обмежено та стосовно яких установлюються заходи контролю;

таблиця III містить наркотичні засоби і психотропні речовини, включені до списків № 1 і № 2, обіг яких в Україні обмежено та стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю;

таблиця IV містить прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин, включені до списків № 1 і № 2, обіг яких на території України обмежено та стосовно яких установлюються заходи контролю.

Наркотичні засоби – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Психотропні речовини – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин – речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

Препарат – суміш речовин у будь-якому фізичному стані, що містить один чи декілька наркотичних засобів та (або) одну чи декілька психотропних речовин, включених до таблиць II і III Переліку або суміш речовин у будь-якому фізичному стані, що містить один чи декілька наркотичних засобів, психотропних речовин, включених до таблиць II і III, і прекурсорів наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до таблиці IV Переліку.

Вживання певних видів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів дозволяється лише з метою застосування в медичній практиці або для науково-дослідної роботи, експертної чи оперативно-розшукової діяльності, або з навчальною метою. Цей обіг суворо регламентований і може здійснюватись підприємствами державної та комунальної форми власності за наявності відповідної ліцензії. Роздрібна реалізація громадянам наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що дозволені до застосування в медичній практиці, здійснюється лише за рецептом лікаря через аптечні заклади державної та комунальної форми власності за наявності відповідної ліцензії на цей вид діяльності.

Дослідження засвідчують, що злочинцями здебільшого є молодь віком до 30 років, серед якої майже 90% безробітних. З-поміж споживачів наркотиків переважають такі категорії: особи без певної зайнятості – 80,9%, працюючі – 12,7%, учні професійно-

технічних училищ і шкіл – 1,9%, студенти – 1,7%, інші – 2,8%. Щодоби з незаконного обігу вилучається понад 100 кг наркотиків і наркотичної сировини, але (за світовим досвідом) ця цифра не перевищує 1/15 їх реального обсягу. Високою у сфері наркобізнесу є активність злочинності. Адже жодну іншу злочинну діяльність не можна порівняти з наркобізнесом за рівнем прибутків (за різними оцінками щорічно у світі вони становлять 500–1500 млрд. дол. США). Ось чому злочинний світ невпинно активізується і в Україні. В Україні активізувалось завезення «важких» наркотиків. Важливо й те, що «відмити» зароблені на наркобізнесі «брудні гроші» в Україні легко, адже в нашій державі тільки зароджується система відстеження джерел накопичення капіталу.

Дослідження свідчать, що за один рік один наркоман втягує у вживання наркотиків у середньому сім осіб¹.

Небезпека наркоманії, як і **токсикоманії**, полягає у нищівному впливові на фізичне і моральне здоров'я особи. Поступово особа деградує, стає психічно нестійкою, втрачає пам'ять, відмовляється від корисної діяльності, втрачає сенс статевого життя, є наявними постійні зриви на рідних, знайомих, чужих людях.

Наркоманія тісно пов'язана із злочинністю, адже вона є однією з найтяжчих складових фонових явищ. Взаємозалежність наркоманії і злочинності неминуче виявляється у протиправних діях наркоманів: злочинах, які вони вчиняють під безпосереднім впливом наркотиків (психотропних речовин) на організм – вбивствах, тілесних ушкодженнях, хуліганства тощо; злочинах з метою заволодіння наркотиками або грошима і речами для їх придбання, адже наркотики коштують так дорого, що чесно заробити гроші на їх придбання важко (частка злочинів такого напрямку перевищує 10% сукупної кількості розкритих злочинів: розбоїв, грабежів, крадіжок, вимагань тощо. До речі, у США ця частка становить 4/5 загальної кількості майнових злочинів названих видів); діях, пов'язаних з виготовленням і збутом наркотиків, найнебезпечніші з яких належать до наркобізнесу і мають ознаки організованої злочинності (щорічно в Україні викривається понад 1000 груп наркоділків, вилучаються десятки тон наркосировини, притягуються до кримінальної та адміністративної відповідальності десятки тисяч осіб, причетних до виготовлення чи розповсюдження наркотиків...)².

Механізм криміногенного впливу наркоманії, її зв'язок із злочинністю, багато в чому подібний з, розглянутим раніше, впливом алкоголю. В загальному вигляді можна відзначити, що негативний вплив наркоманії на злочинність за направленістю, характером і іншими ознаками є, в основному, таким же, тільки в більш концентрованої формі, ніж вплив пияцтва і алкоголізму, хоча останні явища є значно ширшими.

Психічна і фізична залежність від наркотиків проявляються сильніше, жорсткіше, ніж у випадках вживання і навіть зловживання алкогольними напоями. Відповідно, протікання інтелектуальних, емоційних і вольових процесів формується більшою мірою.

¹ Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія : Курс лекцій. – К. : МАУП, 2002. – С. 152.

² Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія : Курс лекцій. – К. : МАУП, 2002. – С. 148.

Вживання наркотиків, особливо при наявності констатації наркотичної залежності, тягне пришвидшену і більш помітну деградацію особистості в соціально-моральному плані.

Особа, яка є наркотично залежною, має суттєву морально-психологічну деформацію.

Боротьба з наркоманією забезпечується комплексом заходів економічного, соціального, організаційно-управлінського, медичного, культурно-виховного, правового та іншого характеру.

В загальносоціальному плані велике попереджувальне значення має ствердження, що не дивлячись на всі труднощі, які є в перехідному періоді, на перший план слід поставити здоровий спосіб життя, що включає нормальні умови праці, що приносить не лише засоби для життя, але і глибоке моральне задоволення, повноцінне дозвілля, заповнене соціально корисними і емоційно-привабливими заняттями; високу культуру побуту і спілкування; нормальні житлові умови; раціональне харчування; охорону і укріплення здоров'я людей.

Видається, слід в боротьбі з наркотиками піти шляхом Швеції, – поєднання заборони з активною антинаркотичною пропагандою, соціальною і медичною допомогою особам, які страждають від наркоманії.

■ § 4. Проституція як негативне соціальне явище

Проституція (от лат. *prostare* – продаватися публічно) – є негативним соціальним явищем. Кількість осіб, які займаються таким промислом росте в кризові роки, коли зі зниженням економічних і соціальних умов падають моральні і психологічні бар'єри деяких слабких і соціально занедбаних осіб. І. В. Шмаров вважає, що проституцію слід розглядати як сполучну ланку і каталізатор в ланцюгові різних проявів соціальної патології¹.

Видається, на складність питання вказує і Т. І. Усатова: «Аналіз робіт, присвячених саме проблемам походження й існування проституції як фонового явища злочинності, в цілому, та звідництва й створення або (та) утримання місць розпусти, зокрема, свідчить, що відповідний матеріал викладається безсистемно. Тому іноді дуже складно зрозуміти, якого підходу дотримується автор, намагаючись пояснити ці непрості явища. Зазвичай ці пояснення мають, образно кажучи, лінійний характер»².

В кримінальному законодавстві залишились злочини у виді створення або утримання місць розпусти і звідництво (ст. 302 КК України), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України).

Однією із причин зайняття таким промислом є матеріальна незабезпеченість деяких осіб при небажанні чесно працювати або звернутись за допомогою у благодійні

¹ Проституція и преступность / под ред. В. И. Шмарова. – М. : БЕК, 1991. – С. 4–5.

² Усатова Т. І. Щодо особливостей детермінації злочинів, пов'язаних із створенням або утриманням місць розпусти та звідництвом// Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Харків : Право, 2017. – С. 553.

організації тощо. Частина населення голодує, але їм і на думку не спадає займатись такою діяльністю. Але основними причинами зайняття проституцією є не тільки матеріальні потреби чи невисокий соціальний стан, а те, як ці обставини відображаються на особистості, її ставленні до себе і оточуючого світу. Частина осіб, які займаються проституцією, відносяться до «елітних» і перед ними питання виживання не ставиться. В літературі прийшли до висновку, що таким видом промислу займаються невпевнені у собі, неспокійні, тривожні з приводу свого соціального становища особи; дезадаптована, відчужувана частина жінок, в тому числі, із-за причин особистих мізерних адаптаційних можливостей. Більша частина таких осіб не працюють, а ті, які працюють, виконують свою роботу погано, не бажають підвищувати кваліфікацію, вчитись і т.п., вони не відчують потреби долучитись до моральних основ суспільства, зневажливо до них ставляться, створюючи для себе морально-психологічну основу, щоб не працювати, а торгувати собою. Особи, які займаються проституцією, характеризуються убогістю духовних потреб, вони не читають книжок, не ходять в театр. Їх життєві цінності зосереджені на матеріальних засобах (кому – квартири, кому – одяга і т.п.). Для них характерним є агресивність, черствість, грубість, егоцентризм, незрілість. Вони часто перебувають у стані депресії, невпевнені у собі, відчують себе неповноцінними, сприймають себе залежними, наданими самі собі, що розвіює міф про психологічну розкутість таких осіб. Небезпека, що відчувається, часто викликана відсутністю турботи батьків у дитинстві, емоційної підтримки, з цього формується впевненість у підтриманні буття будь-якими засобами. Вони бажають отримати все і зараз, а не працювати наполегливо і чесно. У багатьох осіб не було іншого прикладу перед очима.

Займалися проституцією і їх матері, і навіть бабусі¹.

Хто пішов по згубній стежині за прикладом подруг, кого примусили. Не підтримують родинних зв'язків. Для них характерним є десоматизація, – вони сприймають своє тіло відособлено, як засіб для досягнення соціального становища. За віком – це особи навіть від 10, і, в основному, до 30 років. Розповсюдженню проституції сприяє і загальне падіння моральності, посилення бездуховності, послаблення морального регулювання і соціального контролю. Мають місце недоліки статевого виховання підростаючого покоління. На деяких осіб не справляє вплив релігійних заборон. Правові засоби впливу на проституцію обмежені.

Є частина осіб, які займаються цим промислом, приїжджають із інших регіонів з ціллію наживи і – поповнюють ряди безхатченків. Супутником проституції є більшість фактів венеричних захворювань.

З урахуванням того, що такий промисел молодшає, з ним можуть бути пов'язані такі злочини, як статеві зносини з особою, що не досягла статевої зрілості; розбещення неповнолітніх. Побічними для осіб, які займаються проституцією є співучасть у крадіжках, вимаганнях, розбоях, грабежах та інших корисних і корисливо-насильницьких злочинах.

Для протидії проявам проституції мають бути стабілізовані економічні та соціальні чинники в суспільстві, проводиться культурно-виховні, санітарно-просвітницькі заходи.

¹ Проституция и преступность / под ред. В. И. Шмарова. – М. : БЕК, 1991. – С. 270.

§ 5. Бродяжництво як негативне соціальне явище. Жебракування

Бродяжництво – це соціальне явище, що характеризується поневірянням осіб без певного місця проживання протягом тривалого часу. Бродяжництво часто пов'язане з бездомністю. Бездомність – відсутність постійного житла, що не дозволяє особі перебувати в стані осілості, повноцінного соціального функціонування.

Становлення ринкових відносин, політична нестабільність, економічна, соціальна кризи породжують масові негативні явища для громадян, основне коло яких перебуває на межі виживання, а то – і відкритої бідності. Частина населення не має житла, роботи.

Бродяжництво представляється соціальним явищем, що обумовлене об'єктивними і суб'єктивними причинами. Такі особи відчувають фізичні страждання, моральні та матеріальні страждання, перебувають в екстремальних умовах виживання, потребують соціальної допомоги і підтримки.

Вимушена антисанітарія робить їх джерелом розповсюдження інфекційних хвороб. З метою прогнати себе вони можуть вчинити корисливі злочини.

Бродяжництво тягне за собою залучення для пияцтва і алкоголізму, наркоманії, **жебракування**. В Україні передбачені злочини за «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150–1), «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 301 КК України), що у складі передбачають дії щодо жебрацтва.

Останнім часом розповсюдженим стало бродяжництво з ціллю зайняття шулерством, «передбаченням», «зціленням» особами, які спекулюють на турботі громадян про своє здоров'я; вони займаються незаконною торгівлею та іншими видами діяльності, що знаходяться на межі з дозволеним.

Д. О. Назаренко, описуючи проблеми дитячої безпритульності, вважає її індикатором реального стану справ у сфері соціального захисту, захисту сім'ї і дитинства в нашій державі¹.

§ 6. Зростання впливу та кількості негативних соціальних явищ

Погоджуємось з висловленими в літературі ствердженнями Н. С. Юзікової, Т. В. Корнякової про зростання впливу фонових явищ², В. О. Глушкова – їх кількості³.

¹ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз дитячої безпритульності як фонового для злочинності явища // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 24. – № 4. – С. 42.

² Кримінологія : Навчальний посібник для підготовки до екзаменів / Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 44.

³ Глушков В. О. Врахування положень футуроархаїки при реформування кримінального права.// Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2017 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Харків : Право, 2017. – С. 144–145.

Видається, до негативних соціальних явищ слід також віднести згубну антиправову політику держави, що призводить до загального зубожіння населення, перебування в постійному стресовому стані (періоди проведення АТО; постійне зростання цін на комунальні послуги, продукти тощо при мізерних зарплатах осіб, які працюють; безробіття і т.п.), виживання особи та членів її родини, відсутність турботи або показна турбота про знедолених тощо. В якійсь мірі жертви такої політики стають вразливими категоріями громадян і можуть стати жертвами вчинення злочину, правопорушниками.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №7 «Кримінологічна характеристика негативних соціальних явищ»

Основоположні засади	Пияцтво	Наркоманія	Токсикоманія	Проституція	бродяжництво	жебраківання	Стрес
Поняття і сутність даного явища							
Мета і задачі дослідження							
Статистичні дані щодо цього явища							
Можливий зв'язок із злочинністю							
Жертви явища							

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* сформулюйте свої думки стосовно отриманих вами знань;

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

§ 1. Поняття особи злочинця як об'єкту кримінологічного дослідження

Серед найбільш складних, дискусійних і найменш досліджених кримінологічних проблем є питання про особу злочинця та особистість злочинця. Жоден кримінолог, представник будь-якої школи, не може оминати проблеми, пов'язані з людиною, яка скоює злочини.

Згідно частини 1 ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у певному передбаченому КК віці. Статтею визначено також, що суб'єкт може бути: загальний та спеціальний. Поняття *загального суб'єкта* містить в собі сукупність трьох ознак, що є обов'язковими для особи, яка вчинила злочин. Отже кримінальній відповідальності та покаранню може підлягати особа тільки при їхній наявності, це: а) фізична, б) осудна; в) яка досягла певного віку. Частиною 2 ст. 18 КК визначено, що *спеціальним суб'єктом* злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Спеціальний суб'єкт – це особа, яка, крім обов'язкових загальних ознак (фізична осудна особа, що досягла певного віку), має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені в статті Особливої частини КК для суб'єкта конкретного складу злочину. Отже ознаки спеціального суб'єкта доповнюють загальне поняття суб'єкта злочину, виступаючи як додаткові. Ці спеціальні ознаки можуть стосуватися, наприклад, службового становища, фаху (військовий, лікар), характеру певної діяльності (підприємець), родинних стосунків (мати новонародженої дитини) тощо. Частини 3 та 4 ст. 18 КК дають загальне визначення спеціального суб'єкта злочину – службова особа. Аналіз змісту розділу XVII Особливої частини КК дає підстави зробити висновок про наявність двох видів службових осіб як спеціальних суб'єктів злочину: а) службова особа юридичної особи публічного права; б) службова особа юридичної особи приватного права.

Кримінологія вивчає конкретних людей, одні з яких вчиняють правопорушення, а інші забезпечують запобігання цьому антисоціальному явищу та визначає закономірності цих відносин для організації науково-обґрунтованого контролю з метою недопущення вчинення кримінально каранних діянь. При цьому потрібно враховувати принцип зустрічної детермінації розвитку особистості (Г. С. Костюк). Суть цього принципу в даному контексті полягає в тому, що система заходів впливу на особистість правопорушника повинна відповідати його індивідуальним особливостям, стилю життя і мотивації. Найбільша ефективність реалізації цього принципу до-

сягається під час системної та цілеспрямованої профілактики та ресоціалізації правопорушників. Отже визначити та впровадити ці відносини з кримінологічної точки зору можливо лише тільки через дослідження конкретних особистостей та їхні взаємостосунки з іншими суб'єктами. Власне ці відносини, що складаються в напрямку вчинення злочину, ведення антисоціального способу життя, що притаманне правопорушникам і формують відповідний тип особи, яка в кримінології називається *особа злочинця*. Беручи це до уваги можна наголосити, що використовуючи поняття «*особа злочинця, як особи, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)*» треба мати на увазі – соціально-правову характеристику людини, яка вчинила злочин.

Особа злочинця є складним поняттям, що утворюється поєднанням загальносоціологічного поняття «особа» і юридичного – «злочинець». При вживанні поняття «особа злочинця» слід мати на увазі саме «соціальне обличчя» людини, яка вчинила злочин. Не можна ототожнювати поняття «особа злочинця» і «злочинна особа», оскільки перше не існує поза вчиненням злочином і властивостями суб'єкта злочину. Не можна також ототожнювати в кримінології поняття «особа» и «особистість»¹.

Кримінологія вивчає особу злочинця в нерозривному зв'язку із антисоціальною поведінкою, але при цьому спирається як на теоретичні концепції так і на практичні висновки саме особистісних якостей особи, яка вчинила злочин. Особистість є носієм специфічних мотивів, певних особистісних якостей, які сформувалися під впливом негативних елементів соціального середовища. Особа як цілісне утворення становить соціальну якість людини, яка не дається від народження, а формується у процесі діяльності й завжди пов'язана із суспільством.

Під «особою, яка вчинила злочин», зазвичай розуміється сукупність соціально значимих якостей особистості людини, що впливають в сукупності із зовнішніми умовами (мотивами, ситуацією) на злочинну поведінку. Однак, якщо для кримінального права злочинець – це той, хто скоїв діяння, що мають усі елементи складу злочину, і несе передбачене законом покарання, то для кримінології визначення поняття особи злочинця є більш складним завданням. Це пояснюється, поряд з іншими чинниками тим, що поняття особи злочинця деякою мірою має умовний, формальний характер і віднесення визначених дій до числа злочинних залежить від законодавця. Він же, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше розглядалися ним як злочинні. Не можна не визнати також, що в багатьох осіб, що вчинили, наприклад, злочини з необережності, можуть бути відсутні риси, типові для злочинців.

Особистість злочинця завжди була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю і, насамперед, – кримінології. Залежно від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики та рівня розвитку науки, по-різному ставилося і вирішувалося питання: що таке особистість злочинця, чи є вона взагалі, у чому її специфіка, яка її роль у вчиненні злочину, як впливати на неї, щоб не допустити в подальшому вчинення злочинів.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 235.

Можна сказати, що ця особистість – основна і найважливіша ланка всього механізму злочинної поведінки, оскільки саме особистість є носієм причин їх вчинення. Детермінанти, що породжують таку її поведінку, і повинні бути безпосереднім об'єктом запобіжного впливу. Тому проблема особистості злочинця є ключовою і, водночас, найбільш складною проблемою кримінології. Злочинець – це особа, яка вчинила злочин і визнана винною в результаті судового слідства. Злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості з соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні, духовні сторони суспільства чинять зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину з середини. Важливо зазначити, що будь-які соціальні, тобто зовнішні, умови проявляються в злочині, переломлюючись через особистість, тобто через її внутрішній зміст. Таким чином особистість злочинця не просто відображає зовнішні умови життєдіяльності, але є активною стороною взаємодії з тим чи іншим середовищем. Отже для розкриття поняття «особа злочинця» необхідно спочатку визначитися з поняттями «людина», «особа», «особистість» та «індивідуальність» і співвідношенням між ними.

Як зазначав відомий американський психолог *Гордон Олпорт* «людина – це об'єктивна реальність»¹. У понятті «особа» втілена нерозривна єдність різних сторін її сутності: соціальної, психологічної, духовної та біологічної. Визнаючи це, він пішов далі в своїх роздумах, зазначаючи, що «особистість» – це щось, і вона щось робить. Особистість – те, що простежується за конкретними діями (поводженням), що народжуються всередині самої особи, тобто це реальна сутність, приналежна до особи. Інший теоретик в галузі вивчення особистості, англійський професор психології *Реймонд Бернард Кеттел* зазначав, особистість – це те, що дозволяє нам передбачити поведінку людини в даній ситуації².

Поняття «особистість» включає в себе єдність, структуру й інтеграцію усіх аспектів індивідуальності, що надає їй своєрідність. З огляду на це можливо зазначити, що існує певний принцип, що організує установки, оцінки, мотиви, відчуття та схильності в єдине ціле. Зосереджуються внутрішньо-індивідуальні та специфічно-соціальні ознаки, які визначають характер її поведінки та мислення. Особистість – це «соціальне обличчя людини», те, ким вона стала в процесі соціального та психологічного розвитку, формування та самореалізації.³

Для вирішення проблеми пізнання та оцінки природи особистості необхідні конструкти такого рівня узагальнення, як Его або стиль життя.

Людину як особистість формує вся сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних, правових, моральних, побутових, сімейних, культурних, естетичних та інших відносин, що складають зміст суспільного буття, їх відображення в суспільній свідомості⁴. Водночас на формування конкретної особи впливає індивідуальне буття лю-

¹ Allport G. W. *Personality : A psychological interpretation*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1937. – P. 48.

² Cattell R. B. *The scientific analysis of personality*. Baltimore: Penguin Books, 1965.

³ Хьелл Л., Зиглер Д. *Теория личности (Основные положения, исследования и применение)*. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – С. 273; *Криминология : учебник / под общ. ред. А. И. Долговой*. –4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – С. 375.

⁴ *Криминология / Под ред. В. К. Звирибуля, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского*. – М. : Юрид. лит., 1979. – С. 101.

дини, її власний життєвий досвід, історія життя, сімейні стосунки, відносини в трудовому колективі, серед друзів і знайомих.

Соціальна якість, що є сутністю конкретної особи, пов'язана з характером її соціальної позиції та всього внутрішнього духовного світу. Перебуваючи під обумовленим зовнішнім впливом, психічні процеси обумовлюють поведінку суб'єкта, яка залежить від об'єктивних і суб'єктивних умов. Слід чітко розуміти, що особистість – поняття багатогранне. Поряд із соціальним статусом людини, тобто її належністю до певної групи, місцем у системі суспільних відносин, функціями тощо, вона характеризується своїми психологічними якостями. При цьому невірною є занадто перебільшена психологізація поняття особистості, що розглядається у намаганнях бачити її тільки як сукупність певних психологічних якостей та процесів, незважаючи на її генезис, соціальний статус. Настільки ж невірною й однобічною є соціологізація цього поняття, що пов'язує особистість з її соціальним статусом, із сукупністю її соціальних відносин та функцій, а також недооцінка важливості її психічного світу.

Таким чином, *особистість злочинця* можна визначити як особистість особи, яка вчинила суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), що передбачене КК під загрозою кримінального покарання. З огляду на викладене академік В. Н. Кудрявцев вважає, що можна визначити особистість злочинця як особистість людини, що вчинила злочин унаслідок властивих їй психологічних особливостей, антигромадських поглядів, негативного відношення до моральних цінностей та вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб або не проявлення необхідної активності в запобіганні негативного результату¹.

Кримінологічне вивчення *особистості злочинця* здійснюється для виявлення та оцінки тих її властивостей і рис, що породжують злочинну поведінку, а також з метою її профілактики. У цьому проявляється найтісніша єдність трьох вузлів кримінологічних проблем: особистості злочинця; причин, умов і механізму злочинної поведінки, профілактики злочинів. При цьому особистість злочинця є основною оскільки її кримінологічні особливості первинні, вони є джерелом, суб'єктивною причиною злочинних дій, а тому саме вони, а не дії або поведінка, повинні бути об'єктом профілактичних зусиль. Внутрішні особливості особистості злочинця, що можуть призвести до вчинення злочинів, становлять сутність суспільної безпеки особистості злочинця, бо сама злочинна поведінка – похідна від них².

Кримінологами, в залежності від особистісних характеристик осіб, виділяються три основні групи ознак, це:

- загальні ознаки особи;
- особистісні ознаки особи злочинця;
- індивідуальні ознаки конкретної особи, що вчинила злочин.

За допомогою даного підходу є можливість відповісти на питання: – з чого в цілому складається особа злочинця; – які найбільш характерні ознаки утворюють у своїй сукупності її особистість; – яка структура даної сукупності.

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 126.

² Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 126.

Детермінуючими компонентами у структурі особистості злочинця виступають: мотиви поведінки, установки та орієнтації, внутрішня саморегуляція управління поведінкою людини. Ці елементи особистості структурно проникають у всю складну систему елементів свідомості та самосвідомості людини. При певних умовах життєдіяльності потреби чи інтереси, як і інші елементи психіки людини, можуть ставати мотивами або установками певної поведінки особи, певним вчинком людини, у якому проявляється його свідомість та воля. У психіці людини не існує якихось особливих «злочинних рис». Як зазначав знаний у XIX – XX стст. психолог *А. Ф. Лазурський*, викривлений розвиток людської особистості пов'язаний не з відсутністю чи недостатністю тих чи інших психічних якостей (розуму, волі, емоцій), а більшою мірою невідповідністю між особливостями психіки і тими зовнішніми умовами, в яких відбувається розвиток людини. Відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Саме у взаємопроникненні ціннісно-нормативної системи особистості та соціального середовища їхньої взаємодії і потрібно визначати безпосередні причини злочинної поведінки¹

Все це потрібно враховувати при визначенні особливостей особи, яка вчинила злочин, що і сприятиме визначенню більш ефективних системних профілактичних заходів, що сприятимуть протидії злочинності.

Поряд з цим кримінологи досліджують і більш типові ознаки такої особистості. Виокремлюється проблема відношення індивідуального ставлення особи злочинця до соціального оточення і навпаки. При цьому досліджується загальне та особливе в конкретному (одиночному), визначаються схожі, необхідні та суттєві якості в конкретній людині. «Яка б конкретна особистість не вивчалася, який би вид злочинної діяльності не розглядався, у всіх випадках, як у всякому окремому, одиночному, в них з'являються риси та властивості загального порядку, що входять в характеристику злочинця, як соціального типу»².

Мова йде про те, що ті зміни які відбуваються в загальній системі злочинних проявів, і зокрема в Україні, пов'язані зі змінами в соціально-психологічному (внутрішньому) обличчі особистості злочинця, як типа, який детермінований суспільними відносинами. І аналіз цього сприяє запровадженню його результатів на всю сукупність (даний вид злочину).

Як зазначено в літературних джерелах типологія особистості злочинця проводиться по кільком підставам: а) в залежності від ціннісно-орієнтованої деформації особистості; б) за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості; в) на психорегулятивній підставі.

Для різних видів злочинів (корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких) характерні викривлення в мотиваційній сфері правопорушника. Вбачаючи на це, оцінюючи особистість людини, що вчинила злочин, потрібно виявити (визначити) до-

¹ Бедь В. В. Юридична психологія : Навчальний посібник. – Львів : «Новий Світ-2000», – К. : «Каравела»; 2002. – С. 136.

² Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 41.

мінуючі мотиви його життя та діяльності. Це сприятиме більш змістовному розкриттю суб'єктивної сторони особистості злочинця, так як злочинні діяння, однакові за юридичними ознаками, можуть бути зумовлені різними спонуканнями. На здійснення людьми різноманітних вчинків і дій безпосередньо впливають різні спонукання, які нерідко керуються прямо протилежними мотивами, які відіграють важливу роль у життєдіяльності кожного індивідуума. Сукупність стійких мотивів, які впливають на орієнтацію діяльності особистості, можна вважати коренем спрямованості особистості. Саме потяги, бажання, інтереси та переконання, установки та ідеали виступають в якості механізму регуляції поведінки людини.

У зв'язку з даною типологією в кримінології виділяють наступні напрями досліджень:

по-перше, типологію в рамках соціального аспекту (окремі особи, які вчинили злочин);

по-друге, типологію на рівні соціально-психологічних узагальнень (різноманітні контингенти злочинців, наприклад, неповнолітні злочинці, рецидивісти тощо);

по-третє, типологію окремих категорій злочинців (різноманітні кримінологічні типи злочинців).

Особливістю такої типізації є те, що її предметом виступає не окрема особистість чи конкретна група злочинців, а об'єднана сутність особистісних властивостей та ознак, обумовлених об'єктивними умовами. А класифікація сприяє більш сталому групуванню осіб, що вчинили злочин. Такий метод дозволяє не тільки фіксувати ознаки, але і визначити ті особистісні якості, які найбільш вірогідні для тієї чи іншої категорії злочинців.

Також об'єктом вивчення кримінологів є одночасно і особи, які не скоюють злочинів і ведуть правомірний спосіб життя. Це важливо при використанні методу контрольної групи та виявленні відмінних характеристик злочинців від характеристик людей, які ведуть законослухняний спосіб життя, перебуваючи у тих самих умовах у даному мікросередовищі.

Для всебічного дослідження особливостей людини, яка вчинила злочин, кримінологія використовує такі наукові підходи:

– *філософський* – дозволяє виявляти соціальну якість особистості, методологічно правильно вирішувати питання про співвідношення соціального та біологічного в особистості злочинця;

– *соціологічний* – дозволяє визначати соціально-демографічний портрет злочинця, виявляти ті фактори, що впливають на формування особистості злочинця на макрорівні;

– *психологічний* – дозволяє встановлювати особливості психіки злочинця;

– *соціально-психологічний* – допомагає встановлювати фактори, які впливають на формування особистості злочинця та соціальні позиції, які об'єктивно є найбільш криміногенними.

Так, наприклад проведення АТО упродовж трьох років на Сході держави вплинуло на зростання злочинів, що пов'язано із її учасниками. Це обумовлено посттравматичним стресовим синдромом (PTSD), що викликає дезадаптивну поведінку учасників і ветеранів бойових дій.

За дослідженнями американських та європейських вчених зазначений синдром здебільшого притаманний пораненим та інвалідам війни. Найбільший відсоток (до 42% усіх злочинів під час війни) припадає на злочини, пов'язані із насильницькими діями щодо себе (суїцид) або щодо оточуючих. Поведінка осіб, що вчинили такі злочини, відрізняється такими рисами: агравація, істероїдність, психопатія, параноїдальність, психастенія, шизоїдність, репресивність, психоастенічність. Зростання показників вказаних якостей пояснюється ситуативними змінами норм соціальної поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності (ведення бойових дій). Дослідники підкреслюють прямий зв'язок розладів психіки та поведінки військових з багато вимірністю патолофізіологічних механізмів, поліетіологічністю, полігенністю факторів обстановки в якій знаходяться ці особи та тривалістю перебування у зоні проведення АТО (більше ніж 3 місяці). Разом з тим, на сьогодні не розроблено загальновизначеної концепції щодо запобігання та протидії даним злочинам, які вчиняються цими особами. Це вимагає системних подальших досліджень.

При вивченні особи злочинця постає також питання не тільки, з якого часу можна говорити про особу злочинця, а і коли така можливість відпадає. Відповідаючи на нього, слід урахувувати кримінально-правовий і криміногенний аспекти поняття особи злочинця. У кримінально-правовому плані особа злочинця виникає після вступу обвинувального вироку суду в законну силу і триває до моменту погашення чи зняття судимості. Такий підхід дає можливість правильно визначити рамки вивчення особи злочинця і саме тих її ознак, які відіграли вирішальну роль у вчиненні злочину (криміногенний аспект).

§ 2. Поняття, зміст та особливості формування особи злочинця

Особа злочинця як суб'єкт злочину формується в період своєї життєдіяльності, освіти, впливу навколишнього середовища тощо. **Формування особи злочинця** здійснюється шляхом впливу на неї позитивних та негативних факторів, що формують її позитивну або негативну поведінку. У результаті «перемоги» негативних факторів у особи формується «особистість злочинця».

Протидія злочинності не може орієнтуватися лише на типові якості та індивідуальну неповторність кожної людини, вона повинна враховувати групову неоднорідність контингенту злочинців. Ця проблема вирішується шляхом класифікації злочинців і типології їх угруповань.

Під *класифікацією* розуміють систему поділу предметів або понять якої-небудь галузі на класи, види тощо за певними ознаками.

Під *угрупованням* у більшості випадків розуміється певний розподіл статистичної сукупності на певні групи, категорії з використанням такого критерію, як статистична поширеність однієї чи кількох ознак.

Особі злочинця притаманна система ознак, властивостей та інших показників, які в своїй сукупності визначають її як людину, що вчинила злочин. Виявлення найбільш

суттєвих у кримінологічному плані ознак і якостей має особливий інтерес для кримінологічної теорії та практики. Серед кримінологів найбільш поширені такі шість груп характеристик:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) кримінально-правові;
- 3) соціальні прояви у різних сферах життєдіяльності (інколи вживають термін «просоціальні зв'язки»);
- 4) моральні;
- 5) психологічні;
- 6) фізичні (біологічні).

Ці ознаки в різних поєднаннях визначаються у працях багатьох авторів: Ю. М. Анто-няна, А. І. Долгової, О. М. Джужи, П. С. Дагеля, А. Б. Сахарова, О. М. Литвинова, Ю. В. Нікітіна, В. І. Шакуна та ін. Українські вчені О. М. Джужа, С. Ф. Денисов, О. М. Костенко, О. Г. Колб, О. М. Литвинов, Ю. В. Нікітін, В. І. Шакун, А. Й. Міллер вважають, що, будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має як загальні (стать, вік, фах, освіту, соціальний статус тощо), так і специфічні ознаки, які детермінують характер і ступінь її суспільної небезпеки. Здебільшого ці ознаки поділяються на такі групи:

- соціально-демографічні;
- кримінально-правові;
- соціально-рольові;
- морально-психологічні.

Вказані групи ознак у своїй сукупності становлять структуру особи злочинця¹.

Академік А. П. Закалюк у своїй фундаментальній праці «Курс сучасної української кримінології» акцентує увагу на тому, що структуру особи злочинця слід будувати на підставі уявлення про структуру особи взагалі та з розумінням необхідності визначення її таким чином, щоб була відображена детермінуюча роль кожного її елемента (груп елементів), а також предметне значення останньої та її специфіка в якості об'єкта запобіжного впливу. Виходячи з цих міркувань А. П. Закалюком пропонується структура особи злочинця, що складається з дев'яти блоків (груп) ознак, зокрема:

1. *Ознаки формування, соціалізації особи.*

1.1. Освіта: її рівень, профіль, у тому числі загальний рівень і спеціальний профіль.

1.2. Наявність спеціальності (професії).

1.3. Відомості про риси, набуті в батьківській сім'ї, у тому числі соціальні риси та характеристики самих батьків, їх ставлення та участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків антисуспільної поведінки, аморальних учинків, алкоголізму, наркоманії, фізичних чи психічних вад; тривалість перебування особи у батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї; риси, звички, моральні вимоги, набуті в сім'ї.

1.4. Ознаки, риси, звички, досвід, набуті у звичному мікросередовищі (у дитинстві, юнацтві, у нинішній час), у тому числі у безпосередньому оточенні в сім'ї, за місцем проживання, місцем проведення вільного часу; загальні соціальні та соціально-психологічні ознаки звичного мікросередовища.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 74.

1.5. Характер (зміст) занять у вільний час, культурні потреби, інтереси, способи їх задоволення.

1.6. Участь у діяльності об'єднань громадян.

2. *Ознаки соціального статусу та соціальних ролей.*

2.1. Соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання).

2.2. Сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування в сім'ї, стосунки між подружжям.

2.3. Соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання.

2.4. Належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, у тому числі за інтересами, умовами життя та іншими потребами.

2.5. Належність до груп асоціальної або антисуспільної спрямованості. Характер занять, діяльності групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність; роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, у тому числі суспільні оцінки; корегуючий вплив, притягнення до відповідальності (адміністративної, кримінальної), покарання, умови його відбуття, вплив, соціальні наслідки.

2.6. Соціальні плани (перспективи) особи на майбутнє: наявність, предметність, заходи практичного здійснення, суспільна прийнятність, умови та ймовірність здійснення, можливі соціальні наслідки для оточення і самої особи.

3. *Безпосередні ознаки спрямованості особистості.*

3.1. Потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності: сім'я, навчання, праця, культура, відносини між людьми; ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права.

3.2. Діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності суспільства: зміст, спрямованість, результати, суспільне ставлення, оцінки, заохочення.

3.3. Асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї.

Із зазначених вище ознак зрозуміло, що до структури особи належать не лише елементи, які мають соціальні якості (походження, зміст). До неї входять і елементи природного походження, які в особи – учасника суспільних відносин більшою чи меншою мірою набувають соціального значення, впливають або принаймні мають кореляцію із суспільними проявами особи, її соціальними якостями. Ознаки цієї складової структури особи називають біосоціальними.

4. *Демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення.*

4.1. Стать.

4.2. Вік.

5. *Психофізіологічні особливості:* реакції адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, у тому числі вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження.

6. *Показники фізичного здоров'я.*

6.1. Загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності.

6.2. Хронічні захворювання соматичного типу.

6.3. Захворювання, що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ/СНІД.

7. *Показники психічного здоров'я.*

7.1. Патологія, що виключає осудність.

7.2. Аномалії (відхилення), що її обмежують, аномалії в межах осудності.

8. *Індивідуальні психологічні риси.*

8.1. Риси характеру, в тому числі негативні та суспільно небажані (неприйнятні), зокрема грубість, нечесність, агресивність, злобність, жорстокість, нахабство, користолюбство, цинізм, егоїзм, мстивість, боягузливість, замкненість, зверхність. Позитивні та суспільно бажані риси: комунікабельність, доброта, довірливість, сміливість, чесність, відсутність користолюбства.

8.2. Вольові якості, у тому числі: інертність, властивість підпадати під чужий вплив, млявість, рішучість, наполегливість, здатність підкорювати своєму впливові та ін.

8.3. Емоційні риси, у тому числі: бурхливість, неврівноваженість, дратівливість, образливість, байдужість, черствість, сором'язливість, ревність, чуйність, незворушність.

9. *Ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину.* Здебільшого це кримінально-правові ознаки самого злочину. Однак, оскільки він вчинений певною особою, а ознаки мають особисту приналежність і характеризують індивідуальний механізм його вчинення і певним чином особистість злочинця, тому вони мають також і психологічне значення.

9.1. Ознаки складу злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх (за системою Кримінального кодексу); способи досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.

9.2. Ознаки ставлення особи до вчиненого, у тому числі до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання.

9.3. Інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей, характеристика (класифікація) злочинів, за які особа була раніше засуджена; відбуття покарання за попередніми судимостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності.

Така структура особи злочинця є типовою моделлю, за якою може будуватися структура особи конкретної людини, яка вчинила злочин певного виду¹.

Зазначені ознаки пов'язані зі злочинною поведінкою і дають можливість розкрити природу, причини, закономірності злочинної поведінки, створити основи її прогнозування. Специфіка особистості як типу злочинця полягає саме в тому, що в ній є особливості, які виступають в якості внутрішніх психологічних причин злочинної поведінки.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 258–262.

Для типології головною ознакою виступає мотив – внутрішнє спонукання до поведіння, те, заради чого воно здійснюється. Досягнення сучасної психології свідчать про те, що якраз у мотиві опосередковуються, конкретизуються потреби, які змінюються і збагачуються разом зі зміною і розширенням кола об'єктів, які служать їх задоволенню.

Кримінологічна типологія злочинців, як правило, будується на двох підставах: перша – характер антисуспільної спрямованості особи, її ціннісних орієнтаціях; друга – глибина та стійкість її антисоціальної, ступінь їх суспільної небезпеки.

Виходячи з першого критерію, в основі якого лежать такі мотиваційні критерії, як користь, престижність, насилля, сексуальність тощо, злочинців можна поділити на групи, яким властиві:

– негативно-зневажливе ставлення до особистості та її найважливіших благ: життя, здоров'я, тілесної недоторканності, честі, спокою, гідності тощо. Подібне відношення лежить і в основі навмисних агресивно-насильницьких злочинів – убивств, тілесних пошкоджень, згвалтувань, образ тощо, а також у більшості випадків хуліганства;

– корисливо-приватновласницькі тенденції, пов'язані з ігноруванням права на всі види власності. Це характерно для розкрадань, крадіжок, шахрайства, хабарництва й інших корисливих злочинів;

– індивідуалістично-анархічне ставлення до різних соціальних установок і приписів, до своїх загальногромадянських, службових, сімейних і інших обов'язків. Подібні антисоціальні риси визначають здійснення низки злочинів у сфері господарської діяльності, злочинів проти громадського порядку та моральності, правосуддя, військових злочинів та ін.;

– легковажно-безвідповідальне ставлення до встановлених соціальних цінностей і своїх обов'язків стосовно них, що проявляються в різних необережних злочинах¹.

Здійснення злочинів, будучи результатом формування та реалізації відповідних антисоціальних цілей і мотивів, само по собі ще не визначає, наскільки властивості, що обумовили такі цілі й мотиви, переважають у структурі даної особистості, наскільки вони стійкі та виражають її дійсну моральну сутність, у тому числі й суспільну небезпеку. Адже та сама антисоціальна спрямованість в одних осіб може мати глибоко вкорінений, домінуючий, злісний характер, а в інших представлена мінімально і викликає вчинення злочину лише в поєднанні з особливо несприятливою зовнішньою ситуацією. Враховуючи викладене, можна виділити типи злочинців за глибиною та стійкістю їх антисоціальної (ступеня їхньої суспільної небезпеки). За цим критерієм вони поділяються на типи: 1) послідовно-криміногенний, 2) ситуативно-криміногенний, 3) ситуативний. Іноді вказані типи зводять до більшої кількості груп, але основні підходи до типології зберігаються – це ступінь сталості злочинної поведінки в різних ситуаціях.

До *послідовно-криміногенного* типу відносяться особливо небезпечні злочинці, усталена злочинна діяльність яких має характер активної опозиції суспільству, його

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология: Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 100.

цінностям і нормам; вони наполегливо втягують у таку діяльність інших осіб, серед яких особливо слід виділити професійних злочинців, для яких кримінально карні дії є єдиним або головним джерелом існування. Для особливо небезпечних злочинців характерним є те, що вони активно створюють самі сприятливі для здійснення злочинів ситуації.

До *ситуативно-криміногенного* типу належать особи, які вчиняють злочини (часто неодноразово) не через стійкі антисуспільні установки та уявлення, а у зв'язку із внесенням у життєдіяльність деяких груп негативної спрямованості, ведення антисуспільного способу життя на межі соціально прийняттого. У них поєднуються риси особистості злочинця та особливості особистості законотворчого громадянина. Найпоширенішими представниками цього типу є правопорушники, що у нетверезому стані скоюють дрібні розкрадання й крадіжки, хуліганство, рідше – грабежі, розбої, деякі насильницькі злочини. При істотній зміні життєвих обставин у кращий бік та ефективному виховному впливі вони здатні втриматися від протиправних дій.

До *ситуативного* типу відносяться особи, суспільна небезпека поведінки особистості яких виражена нечітко, проте має місце й проявляється у відповідних ситуаціях. Злочини вчиняються ними не тому, що конкретні ситуації мають вирішальне значення, а через особистісні психологічні особливості, через які вони потрапляють у велику залежність від ситуації та внаслідок недостатнього морального виховання не знаходять соціально прийняттого способу її вирішення. До числа ситуативних відносяться значна частина злочинців-насильників, а також особи, що вчинили корисливі злочини за об'єктивно складних життєвих обставин, наприклад, при матеріальних труднощах тощо¹.

Враховуючи вище зазначене потрібно наголосити, що для успішної індивідуальної профілактики злочинів слід знати всі ті індивідуальні особливості, насамперед мотиви, які можуть стимулювати злочинні дії певної особи й усі особистісні риси, спираючись на які можна запобігти несприятливому розвитку подій, тобто максимально використовувати знання про особистість у сфері індивідуальної профілактики.

■ § 3. Соціальне та біологічне в особі злочинця

Однією з головних проблем вивчення особи злочинця є співвідношення соціальних й біологічних факторів та їхній вплив на її поведінку. Вона дискутується упродовж усього розвитку науки кримінології і має принципово практичне та правове значення. Від її вирішення багато в чому залежать пояснення причин злочинності й визначення головних напрямів запобігання та протидії їй, однак у науці кримінології ця проблема вирішується не однозначно.

Вітчизняні кримінологи виходили й виходять з того, що злочинність, як і конкретні злочини, у будь-якому суспільстві має соціально обумовлений характер. Але це аж ніяк не означає ігнорування біологічних факторів, однак вони можуть мати лише ха-

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 80.

ракти умов, що сприяють злочинній поведінці, але не її причин. Академік *А. П. Закалюк*, зокрема, зазначає, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії в межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери, відіграють у процесі детермінації роль умов, які прямо або опосередковано створюють сприятливу атмосферу для реалізації причин злочинних проявів і загалом причин злочинності¹.

Тоб-то людина діє раціонально, і з огляду на це, можна не погодитись з думкою *З. Фрейда* про першочергову роль неусвідомлених, ірраціональних елементів в людській поведінці². Разом з тим, потрібно зазначити, що певні чинники дійсно домінують в житті людей з психічними аномаліями – це якраз те, що відрізняє хворих неврозом від здорових індивідуумів³.

У зв'язку з цим деякі кримінологи визначаючи особистість злочинця наголошують на потребі дослідження системи соціальних, психологічних, моральних, психічних і правових ознак⁴.

Дослідження психології, психофізіології, психіатрії, а також деякі кримінологічні дані дають підставу вважати, що ослаблення або розлади психічної діяльності будь-якого походження сприяють виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, що призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, послаблення стримуючих контрольних механізмів. Значимість цих факторів зростає в умовах сучасних глобалізаційних змін у світі, що відбивається на розвитку особистості загальною психічною напругою, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації⁵. Науковці виділяють три види соціальних потреб: 1) нормальні, задоволення яких заохочується правом і мораллю; 2) деформовані соціальні потреби, яким у процесі їх задоволення відповідають соціально аморальні, протиправні об'єкти; 3) спотворені потреби, задоволення яких соціально негативне для оточуючих (перевага над оточуючими, егоцентризм, насилля, жорстокість тощо). Домінуючими потребами агресивної поведінки у правопорушників є: спотворені потреби (66%), деформовані нормальні потреби (17%) і нормальні соціальні потреби (17%)⁶.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 262.

² Allport G. W. Pattern and growth in personality. New York : Holt, Rinehart and Winston. – 1961.

³ Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908. – С. 37; 3. Фрейд. Принципы психоанализа., – М., 1998; Тарновская П. Н. Женщины – убийцы. – СПб., 1902. – С. 397–398; Дриль Д. А. Малолетние преступники: Этуод по вопросу человеческой преступности, её факторах и средствах борьбы с ней. – М., 1884. Вып 1; Жижиленко А. А. Преступность и её факторы. Пг., 1922. – С. 19; Познышев С. В. Учебник уголовного права: Очерк основных начал общей и особенной части науки уголовного права. Общая часть. – М., 1923. – С. 203; Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии. – М., : Наука, 1987. – С. 23–36.

⁴ Криминология / Под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 114; Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии. – М., : Наука, 1987. – С. 36.

⁵ Нікітін Ю. В., Нікітіна І. В. Трансформація злочинності в умовах глобалізації: гендерний аспект найманства / Ю. В. Нікітін , І. В. Нікітіна. // Юридична наука. – Х., 2017. – № 1(67). – С. 67–78.

⁶ Барановский Н. А. Потребности и мотивы агрессивного преступного поведения / Н. А. Барановский. // Проблемы правосудия и уголовного права. – М., 1978. – С. 170–171.

Що ж до суб'єктивних факторів агресії¹, жорстокої та особливо жорстокої поведінки, то такими можуть бути психічні аномалії, які не виключають осудність, різного роду психічні захворювання тощо. Як встановлено, психопатія, наприклад, є одним із факторів, що сприяє скоєнню насильницьких злочинів. Водночас відомо, що психопати успішно працюють і виконують багато соціальних обов'язків. Вбачаючи на це, вивчення індивідуума потрібно розпочати з його особистісних формулювань та мови, тобто ідеографічно. Але в той же час, треба не забувати і про альтернативні методи, що і нададуть можливість системно зрозуміти співвідношення між рисами особистості та поведінкою.

Відомий німецький вчений *Ганс Юрген Айзенк* зазначає, що риси особистості та типи визначаються перш за все спадковістю. «Генетичною спадковістю є схильність людини діяти та вести себе певним чином при потраплянні в певну ситуацію»². Однак, віддаючи перевагу генетичним факторам в розвитку індивідуума він повністю не відкидає ситуаційний вплив чи вплив оточуючого середовища на людину. Аналогічної позиції дотримуються, по суті, *О. В. Кербіков*, *Г. І. Царегородцев* та *В. Г. Ерохін*. Вони виділяють явища, що свідчать про соціальну опосередкованість деяких біологічних по своїй природі процесів, відмічаючи при цьому, що такі фактори, як професія, ставлення людини до праці, атмосфера у виробничому колективі, здійснюють значний вплив на стан психічного здоров'я людини³.

Морфологічні та фізіологічні явища, форма та зміст, функція та структура органів та організму в цілому обумовлює одна одну в залежності від способу життя та характеру діяльності людини⁴. Особлива соціально-біологічна сутність організму людини може існувати та проявляти свої соціальні та специфічні біологічні властивості тільки в системі соціальних відносин, тобто, в якості соціальної істоти⁵.

На відміну від *З. Фрейда*, *Г. Айзенка* та інших персоналій теоретики біхевіористично-навчаючого напрямку (*Б. Ф. Скіннер*, *А. Ф. Шишкін*) не вважають за потрібне брати до уваги психічні структури та процеси, що приховані в розумі. Навпаки, вони принципово розглядають вплив зовнішнього оточення, як ключовий фактор людської поведінки. Тільки оточення, а не внутрішні психічні уявлення, формують людину, її поведінку⁶. І на підставі вивчення поведінки однієї людини можливо виявити та узагальнити основні закономірності, які властиві усім⁷. Однак, людина, за певних умов, може впливати на мотиви, емоції та дії. І дійсно, розвиток навчальних машин та під-

¹ Григорьева О. В., Нікітін Ю. В. Инструментальна кримінальна агресія та її попередження щодо злочинів проти основ національної безпеки України // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – К., 2001. – № 5(27) – С. 296–304.

² Eysenck H. J. Personality, genetics, and behavior. New York : Praeger, 1982. – P. 29.

³ Кербіков О. В. Избранные труды. – С. 218–219; Царегородцев Г. И., Ерохин В. Г. Социально-биологическая детерминация в медицине // Вопросы философии. 1978, – № 9. – С. 94.

⁴ Афанасьев В. Г. Человек как система и система деятельности человека // Социологические исследования. 1976, – № 4. – С. 24–28.

⁵ Тарасов К. Е. Черненко Е. К. Социальная детерминированность биологии человека. – М.,: Мысль, 1979. – С. 48.

⁶ Davis S., Thomas R., Weaver M. Psychology's contemporary and all-time notables: Student, faculty, chairperson viewpoints. Bulletin of the Psychonomic Society, 1982, 20, – P. 3–6; Шишкін А. Ф. Человеческая природа и нравственность: Историко-критический очерк. – М., Мысль, 1979. – С. 219.

⁷ Skinner B. F. Verbal behavior. New York: Appleton- Century- Crofts, 1957.

ручників з програмування, що розроблені *Б. Скіннером* в лабораторних умовах є прямим доказом цього.

Біхевіористський підхід стоїть на позиції, що завдяки функціональному аналізу поведінки людини можливо встановити точні, реальні та взаємообумовлені взаємозв'язки між відкритою поведінкою (реакцію) організму та умовами оточуючого середовища (стимулами), що контролюють її. Ці складові існують незалежно від нас, але вони повинні бути очевидними, щоб було можливо визначити їх кількісно та зробити прогноз. Причинно-наслідкові відносини, що здійснюються у відповідності із функціональним аналізом, на думку вчених, стають загальним законом науки про поведінку особистості. Практичною метою даної теорії є можливість маніпулювання з боку оточуючого середовища (поведінкою людини), а потім вимірювати її поведінкову реакцію. Таким чином, зазначають прихильники даної теорії, можна відкривати певні закономірності, які відносяться до поведінки окремих індивідів.

Дещо іншої точки зору, на причини поведінки людини, дотримуються прибічники соціально-когнитивного напрямку (*Альберт Бандура – доктор філософії (Канада) та Джуліан Роттер – доктор психології (США)*). На їхній погляд основна поведінка людини формується завдяки спостереженню або на підставі досвіду. Людина може самостійно впливати на мотиви, емоції та дії¹.

Інша позиція окремих вчених ґрунтується на тому, що злочинна поведінка зумовлена тільки біологічними факторами. Але у такому разі особистісна відповідальність втрачає будь який сенс. Якщо генетичні або інші біологічні особливості особистості однозначно визначають характер її злочинної поведінки і позбавляють її можливості обрати інший вид поведінки, то таку особистість не можна визнати суб'єктом злочину. Так, наприклад, *І. С. Ной* писав: «Незалежно від середовища людина може не стати ні злочинцем, ні героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки»².

Сучасною наукою не доведено існування яких-небудь програм соціально схвальної або злочинної поведінки, що існують від народження. Не встановлені також спадкові фактори такої поведінки. Генетика поки не довела, що набуті за життя якості не успадковуються нащадками. Але це не означає, що при вивченні причин конкретного злочину слід уникати всього, що має відношення до біологічної структури особистості. У поведінці людини, зокрема злочинній, завжди мають місце не лише соціальні, а й біологічні та психофізіологічні чинники, які впливають на ступінь інтенсивності поведінки людини. Разом з тим констатація кримінологічної важливості усіх чинників зовсім не означає, що вони завжди криміногенні або, що вони можуть пояснити будь яку злочинну поведінку.

На протипагу антропологічним поглядам на природу злочинної поведінки в кримінології завжди переважав підхід, який заперечував її біологізацію. Прибічники соціальної школи зазначали, що особа злочинця виникає лише внаслідок впливу зовнішнього середовища і подолання злочинності залежить тільки від усунення (нейтралізації, послаблення) відповідних негативних соціальних факторів. Але у такому разі неможливо обґрунтувати відповідальність особистості в залежності від заходів,

¹ Bandura A. Social cognitive theory. In R. Vasta (Ed.). *Annals of child development*, 1989 (Vol. 6, p. 14–15). Greenwich, CT : JAI Press; Rotter J. B. *The development and applications of social learning theory: Selected papers*. New York : Praeger, 1982.

² Ной И. С. Методические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975. – С. 107.

спрямованих на корегування характеристик особи злочинця. Так, на думку Ф. М. Решетнікова, трактовка злочину як системи біологічних або психологічних недоліків злочинця означає ігнорування дійсної природи злочину як соціального явища, породженого соціальними ж причинами¹. В. Н. Кудрявцев, І. І. Карпець разом із Н. П. Дубініним у книзі «Генетика, поведінка, відповідальність», яка вийшла друком у 1982 р., доводили соціальну обумовленість злочинності, що різко зросла в Росії, Німеччині та Франції в період кризових станів у суспільстві, що були пов'язані зі зміцненням капіталістичного способу виробництва (1830–1898 рр.). Причини злочинності вбачалися в особливо несприятливих умовах соціального формування та життєдіяльності².

З огляду на вище зазначене значний науковий інтерес може мати висловлена в юридичній літературі точка зору професора С. М. Іншакова про те, що по відношенню до одних злочинів головними виступають соціальні фактори, по відношенню до інших – біологічні.

Взагалі критичні зауваження на адресу біологізаторських уявлень про особистість злочинця не означають заперечення природних властивостей людської істоти. Для розуміння співвідношення соціального та біологічного на поведінку людини слід прийняти до уваги той факт, що біологічні особливості впливають на характер поведінки людини (холерик в однаковій життєвій ситуації поведе себе інакше, а ніж флегматик чи сангвінік, але в цілому їхні вчинки диктуються ще й ступенем соціальної вихованості), не будучи мотивами її поведінки, зокрема злочинної. Основне значення має не аномалія сама по собі, а соціальний облік особистості, сформований суспільством. Теорія особистості повинна враховувати множинність рис, що складають індивідуальність, ступінь обумовленості цих рис, спадковість та процеси соціалізації особи. Те, яким чином генетична обумовленість та фактори оточуючого середовища взаємодіють між собою й визначає, в решті решт, поведінку особи, в тому числі протиправну.

Є підстави вважати, що новітні наукові відкриття у сфері медицини, психофізіології, психології, зокрема при вивченні кори головного мозку та ендокринної системи, дадуть можливість пояснити досі незрозуміле у поведінці людини. Основні положення одночасно розширюють та звужують погляди теоретиків на особистість та її поведінку. Це пов'язано з тим, що ці положення постійно взаємодіють з великою кількістю інших факторів у формуванні теоретичних позицій кримінолога. Окрім основних положень на позицію науковця впливають такі обставини, як історичний погляд, рівень розвитку кримінології та інших суміжних наук до цього часу, академічна освіта та життєвий досвід.

Вбачаючи на вище зазначене потрібно наголосити, що поки існує злочинність, проблема особи злочинця буде актуальною. Дослідження особи злочинця потрібно для аналізу та оцінки притаманних їй ознак характеру, потреб, цінностей тощо. Основне наукове значення існуючих підходів до вивчення людини буде залежати від того, до якої міри вони стимулюватимуть нові дослідження. Більш того, аби не втратити свого наукового значення, теорії особистості (взаємозв'язок соціального та біологічного) повинні коригуватися відповідно отриманим новим емпіричним даним. Це

¹ Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран : Вып. 3. Современные буржуазные уголовно-правовые теории. – М., 1967.

² Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – М. : Политиздат, 1982. – С. 14.

сприятиме можливості вибрати та впровадити такі методи та заходи запобігання злочинності, які найбільш впливатимуть на певний тип чи стать особи. Науково обгрунтовані запобіжні заходи, які враховуватимуть усі чинники, що детермінують поведінку особи злочинця є основою ефективної профілактики індивідуальної злочинної поведінки. Беручи це до уваги можна наголосити, що наукові дослідження особи найбільш актуальні у напрямках: 1) дослідження когнитивних процесів та їх взаємовідносин з іншими аспектами психологічного функціонування; 2) вивчення взаємодії соціальних факторів та особистісних характеристик (мотивів, цінностей, особливостей виховання, поглядів, поведінки тощо); 3) вивчення етапів та криз особистісного розвитку; 4) вивчення проблем, що відносяться до практичної діяльності людини. Комплексний підхід у дослідженні зазначених напрямів і сприятиме визначенню більш ефективних заходів щодо запобігання та протидії злочинності.

§ 4. Криміналізація особи

Злочинцями не народжуються, а стають, і час такого становлення, як правило, є тривалим. У цьому контексті варто погодитись з професором І. М. Даньшиним, який відзначав, що криміналізація особи відбувається поступово та індивідуально, у неї виникає негативний погляд на світ, на сенс життя, своя власна відмінна життєва філософія, яка не збігається з поглядами і думками законослухняної більшості з приводу цього¹. У підсумку, під впливом певних негативних обставин, така особа нерідко йде на порушення норм кримінального закону, перетворюючись при цьому з особи, яка становить потенційну небезпеку для суспільства, на особу злочинця².

Кримінологічною наукою термін «криміналізація», на відміну від кримінального права, розуміється в дещо іншому значенні. Зокрема у кримінально-правовій науці криміналізація є процесом і результатом віднесення діяння до числа злочинів; це виявлення суспільно небезпечних проявів поведінки людини, визнання державою можливості і необхідності застосування щодо них заходів кримінальної відповідальності і закріплення в кримінальному законі ознак суспільно небезпечних діянь, визнаних злочинами³.

У кримінології ж під **криміналізацією** слід розуміти процес формування відносно усталеної сукупності ціннісних орієнтацій особи, що визначають її кримінальну поведінку та готовність вчинити злочин.

Цей процес тісно пов'язаний із соціалізацією індивіда і залежить від численних факторів макро- та мікросередовища, умов індивідуального буття, інших індивідуальних, у тому числі деяких біопсихічних і фізичних особливостей особи⁴, а також від спрямованості особи, яка визначає етичну специфічність особистості, синтезує цін-

¹ Даньшин І. Н. К вопросу о понятии личности преступника / И. Н. Даньшин // Проблемы социалистической законности. – 1980. – Вып. 6. – С. 117–126 (С. 120)

² Андрушко А. В. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія / А. В. Андрушко, І. А. Нестерова. – Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. – 220 с. (С. 69)

³ Велика українська юридична енциклопедія [у 20 т.]. – Т. 17: Кримінальне право / редкол. : В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. – К. : Право, 2017. – 1064 с. (С. 459)

⁴ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології [у 3 кн.]. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : ВД «Ін Юре», 2007. – 424 с. (С. 245)

нісні погляди, переконання, почуття і волю. На відміну від формування особи злочинця, що здійснюється шляхом впливу на особу позитивних і негативних факторів, на криміналізацію особи впливають виключно негативні з них.

Початок формування негативної спрямованості, як правило, припадає на підлітковий вік 12–15 років, коли формуються основні контури особистості, її світосприйняття, ціннісні орієнтації, життєва позиція, яка є домінуючою протягом усього її подальшого життя. Сформована в ці роки антисоціальна спрямованість, як правило, більш стійка, ніж та, що сформувалась пізніше. При цьому, поведінка поєднується з цікавістю до кримінального світу, досвіду злочинних дій, позитивним емоційним ставленням до злочинців, дослідженням злочинної поведінки¹.

Вагомими факторами формування антисоціальної спрямованості особи є негативний вплив осіб, яким властиві антисоціальні погляди, уявлення, навички або установки і відповідна їм поведінка, зокрема:

– батьків, ставлення яких до суспільства, дітей та один до одного багато в чому визначає, якими виростуть діти. Залежно від обставин життя в сім'ї, від стосунків, які складаються між батьками, батьками і дітьми та від виховання, починає утворюватись те чи інше негативне ставлення дитини до людей, до предметів, формуються її поведінка і характер. Вкрай негативний вплив на формування особи має вживання батьками алкоголю;

– осіб, які раніше вже вчиняли злочини, а нерідко і професійних злочинців, які у багатьох випадках виступають «вчителями» майбутніх злочинців, під час спілкування з ними особа набуває злочинні навички, засвоює традиції і «закони» злочинного життя;

– морально нездорове найближче оточення (школа чи трудовий колектив), в якому людина тривалий час перебуває, взаємодіє з її членами, спільно переслідує незадовільні цілі, підкорюючись відповідним звичкам і нормам.

Важливий вплив на криміналізацію особи також чинять:

– пов'язані з політичною й економічною ситуацією в країні негативні зміни умов життя населення, такі як зубожіння окремих соціальних верств і груп, збільшене безробіття, посилення нерегульованих міграційних процесів, викликаних внутрішніми переселеннями та втечею з районів конфліктів тощо;

– поширення в засобах масової інформації культу насильства, влади і грошей, які більшість людей ніколи не зможе досягти іншими шляхами, окрім як злочинною діяльністю;

– різного роду недоліки в діяльності судових, правоохоронних органів і соціальних інститутів у пенітенціарній сфері, що знижують або знецінюють результати запобіжного впливу на осіб, які вчинили злочини.

Під час відбування покарання (особливо таких як позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі) та після звільнення з місць позбавлення волі може відбуватися вторинна (повторна) криміналізація особи. Вона зумовлює формування більш стійкої антисоціальної спрямованості й антисоціальних звичок, що проявляється у збереженні або відновленні кримінальних зв'язків, зокрема повернення до злочинних угруповань, несприятливого побутового оточення, а також у збереженні й загостренні конфліктних ситуацій.

¹ Злоказов К. В. Конструирование идентичности и криминализация личности: монографія / К. В. Злоказов. – Екатеринбург: УрЮИ, 2017. – 142 с. (С. 85)

Криміналізація особи має деякі особливості у випадках наявності у людини фізичних чи психічних особливостей, що впливають на її поведінку, в тому числі злочинну, полегшуючи, а іноді й стимулюючи вчинення злочину. Психічні розлади як вродженого, так і набутого характеру (недоумство, різного роду психопатії, алкоголізм, наркоманія тощо) можуть сприяти криміналізації особи, особливо в напрямку насильницької злочинності.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 8 **«Кримінологічна характеристика особи злочинця»**

Зasadничі положення	Формування особи злочинця	Особа злочинця в системі суспільних відносин	Особа злочинця як об'єкт кримінологічного пізнання
Поняття та сутність даного явища			
Мета та задачі дослідження			
Формування особи злочинця: типологія та класифікація			
Соціальне та біологічне в особі злочинця			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Поняття, цілі, завдання та межі функціонування

Теоретичною основою запобігання злочинності виступає вчення про злочинність як соціальне явище. Визнання же злочинності як явища, яке існує в реальності та поступово збільшується в умовах глобалізації економічних відносин, не дає підстав для того, щоб не вживати заходів протидії, соціального контролю, загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинності.

Серед кримінологів немає єдиної думки щодо терміна «запобігання злочинності». У теорії та практиці протидії злочинності використовуються терміни «профілактика», «попередження злочинності», «запобігання злочинам» та інші. Причому в одних випадках вони застосовуються як рівнозначні, а в інших – як відмінні за змістом. Так, на думку Г. Н. Аванесова, поняття «запобігання злочинності» ширше, ніж поняття «профілактика», і співвідношення цих понять може бути представлено як взаємозв'язок частини і цілого, загального і спеціального¹. Деяко іншу позицію займають В. Н. Кудрявцев, Г. М. Міньковський, А. Б. Сахаров, які вважають, що спроби визначити один з існуючих рівнів і типів заходів як запобігання, другий – як профілактику, третій – як попередження суперечить смисловому значенню вказаних термінів. Вони є взаємозамінними². Аналогічної думки дотримується і О. М. Джужа. На його погляд розрізнення даних понять є надуманим, таким, що суперечить буквальному їх змісту. Адже кожне з них означає одне й те саме: щось попередити, не допустити. Всі ці слова є взаємозамінними синонімами. Одночасно він пропонує в основу розмежування попереджувальної діяльності за рівнями, напрямками, видами покласти аналіз її змісту, а не вживання в одних випадках терміна «попередження», а в інших – «профілактика». На думку вченого, поняття «попередження злочинів» може тлумачитися у вузькому (кримінально-правовому) та широкому (соціально-політичному) значенні. Під кримінально-правовим попередженням розуміють превентивні заходи, які здійснюються у процесі призначення покарання та його виконання. У такому плані ідея попередження злочинів пронизує всю систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих інститутів.

Разом з тим практика протидії злочинності показує, що для справжнього попередження злочинів слід виходити з більш широких позицій – економічних, соціально-політичних, моральних, психологічних, правових тощо. Такий підхід дає можливість сформулювати це поняття в широкому значенні, яке включає в себе різні антикриміногенні заходи державних органів і громадських організацій йдеться про те, щоб не

¹ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 407.

² Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В. К. Звирбуль и др. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 17

допустити існування злочинності в майбутньому, а в найближчій перспективі – якомога більше скоротити¹.

У зв'язку з цим заслуговує на підтримку точка зору професора А. Ф. Зелінського, який вважає, що профілактика не має на увазі конкретний злочин, а забезпечується через попередження криміногенних ситуацій, їх усунення, ослаблення дії криміногенних факторів, захисту об'єктів від посягань тощо. Поряд з тим, запобігання злочинам спрямоване на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. Припинення, спрямоване на злочинну діяльність, що вже розпочалася, має за мету забезпечити ненастання її шкідливих наслідків².

Аналіз термінологічного визначення понять «профілактика», «припинення», «попередження», «запобігання», «відвернення» тощо дають підстави зробити висновок, що всі зазначені терміни мають загальну рису, яка полягає у запровадженні заходів, що перешкоджають вчиненню злочину. Разом з тим деякі з цих термінів отримали на практиці та у нормативних актах окреме смислове наповнення. Так, термін «профілактика», на думку академіка А. П. Закалюка, у кримінології означає діяльність, спрямовану на недопущення формування, розвитку та реалізації причин і умов злочинності та злочинних проявів загалом. «Відвернення» найчастіше вживається у сполученні з конкретною загрозою і застосовується на стадії готування до злочину, а «припинення» – на стадії замаху на злочин. Терміни «попередження» та «запобігання», за своєю сутністю фактично є синонімами, але в українській мові кожному з них надається певна смислова відмінність. У Конституції України (ст. 34) та у законах, прийнятих останніми роками Верховною Радою України, діяльність щодо недопущення злочинів іменується «запобіганням», але деякі автори вживають в україномовних виданнях слово «попередження» як узагальнюючий термін³.

Таким чином, «профілактика», «відвернення» та «припинення» злочинів тісно взаємопов'язані. Всі вони підпорядковані загальним завданням протидії злочинності. Профілактика злочинів вирізняється серед інших видів соціального управління своєю спрямованістю на зміцнення безпеки правоохоронних цінностей – інтересів держави, суспільства, прав і свобод громадян – шляхом усунення факторів, які детермінують злочинні дії. Ще одна ознака профілактики злочинів полягає в тому, що вона є цілісною системою. Як і будь-яка система, вона має інформаційне забезпечення, головним елементом якого є правові норми, що регулюють попереджувальну діяльність.

Отже, запобігання злочинності – особливий вид соціального управління покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей та полягає в розробці та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення та усунення детермінант злочинності, а також здійсненні запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 108, 110.

² Зелінский А. Ф. Кримінологія: Курс лекцій. Харків: Прапор, 1996. – С. 141–142.

³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 320.

Такий науковий підхід і дає можливість розробляти шляхи запобігання злочинності, які дозволяють соціальними заходами утримувати злочинність на соціально допустимому рівні. Беручи це за основу можна наголосити, що запобігання злочинності, в широкому розумінні, означає унеможливлення її збільшення у майбутньому. В кримінології використовують два способи щодо запобігання злочинності: а) кримінально-правовий (покарання за вчинення злочину) і, б) запобігання злочинів.

Перший напрямок, хоча і сприяє справедливому, своєчасному і невідворотному покаранню, виправленню та ресоціалізації засуджених, і головне, запобіганню вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, однак – покарання являє собою реакцію на вже вчинений злочин.

Другий напрямок, враховуючи правоохоронну практику, заснований на тому, що при визначенні терміну «запобігання злочинності» потрібно брати до уваги більш широкі позиції суспільної життєдіяльності – соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні, правові, культурологічні тощо. Беручи це до уваги потрібно зазначити, що сфера запобігання злочинності досить обширна. Вона зачіпає не тільки саме запобігання злочинності, на що і націлена, але також і інші сфери, які пов'язані із життєдіяльністю суспільства. Цим самим невілюється традиційний підхід щодо формально-юридичного уявлення про запобігання злочинності.

Межі запобігання злочинності повинні бути визначені обсягом проблем на які потрібно впливати, її рівнів, видів, форм, методів, заходів, засобів тощо. Це сприяє подальшому визначенню суб'єкта запобігання злочинності та сфер його запобіжних заходів. Основним напрямом всеж таки є забезпечення необхідних умов, належного морального формування особистості в усіх сферах і проявах суспільного життя: усунення всього того, що цьому суперечить, ліквідація різноманітних конфліктних ситуацій та інших обставин, які безпосередньо впливають на вчинення злочинів, створення обставин та умов, що протистоятимуть виникненню таких намірів. Враховуються також історичні процеси протидії злочинності, роль об'єктивних та суб'єктивних факторів, що в різні часи впливали на злочинність та особу злочинця. Окрім того, заходи запобігання злочинності узгоджуються із відповідними соціальними сферами, регіонами, містами, категоріями громадян де виявляються загрози та прогнозується несприятлива криміногенна ситуація. Таким чином запобігання злочинності також представляє собою різновид соціального регулювання та управління, що передбачає системність та плановість дій суб'єктів щодо нейтралізації або блокування відповідними заходами причин, що сприяють правопорушенням. Ще у XVIII столітті великі просвітителі сформулювали положення про те, що мудрий законодавець повинен піклуватись не стільки про покарання за злочин, скільки про його попередження, і, насамперед, – шляхом покращення моралі¹.

Оскільки злочинність розглядається як соціально-правове явище то і запобігання злочинності потрібно розглядати як соціально-правовий процес, який націлений на зменшення, ліквідацію факторів, причин та умов, що детермінують злочинність.

¹ Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1999. – С. 279.

Вбачаючи на вище зазначене, підкреслимо, що запобігання злочинності є окремою сферою суспільних відносин, у якій найбільш яскраво виражені моральні та правові цінності, що панують у суспільстві. Водночас слід наголосити, що:

1) запобігання злочинності пов'язане зі значними фінансовими витратами, і тому держава, повинна бути не лише гуманною та великодушною, а й досить заможною;

2) воно не може зводитись лише до діяльності поліції, НАБУ, суду, прокуратури та інших державних органів, які протидіють злочинності, а й включати в себе широке коло громадських суб'єктів, які спроможні впливати на причини та умови злочинності тими методами та заходами які є в їх розпорядженні;

3) вирішення цього складного та відповідального завдання можливе лише за умов організації запобіжної роботи на науковій основі, творчого пошуку, впровадження прогресивних форм і методів роботи, активної взаємодії з громадськими організаціями, колективами працівників і громадянами.

Таким чином межі соціального запобігання антисуспільних явищ визначаються всією системою організаційних, технічних, соціальних, психологічних, виховних та інших методів та заходів впливу. Сфера цих заходів різноманітна, але вони всі разом впливають на ту галузь (загрози), в яких діють процеси, що сприяють злочинності.

Цілі запобігання злочинності. Багато дослідників досить обґрунтовано стверджують, що одним із суттєвих моментів розвитку науки кримінології є трактування профілактики злочинів не просто як сукупності різноманітних заходів, а як цільового направлення відповідних профілактичних заходів на об'єкти свого впливу. При цьому цілі профілактичного впливу конкретизуються в залежності не тільки від об'єктів, але і суб'єктів профілактики. Відповідно до цього цілями запобігання злочинності є:

а) виявлення та усунення або послаблення і нейтралізація негативних соціальних факторів, а також умов, які їм сприяють;

б) вплив на причини злочинних проявів, що безпосередньо мотивують або провокують вчинення злочинів;

в) запобіжний вплив на негативні фактори безпосереднього соціального оточення особи, що формують антисоціальну установку та мотивацію злочинної поведінки індивіда;

г) виявлення осіб здатних завдяки антисуспільному способу життя здійснити злочин або продовжити злочинну діяльність.

Завдання запобігання злочинності. Досягненню цілей запобігання злочинності сприяють відповідні завдання. Вони забезпечують дотримання вимог, що пред'являються як щодо додержання запобіжного впливу так і постійного впровадження даного впливу у відповідності з визначеними вимогами. Завдання, таким чином, сприяють практичному досягненню цілей запобігання.

Виходячи із зазначених цілей, завданнями запобігання злочинів є:

1) систематичне виявлення та аналіз факторів, причин, умов, що виступають детермінантами злочинів;

2) вивчення чинників, що впливають на формування та реалізацію злочинних намірів та особистість злочинця;

3) встановлення кола осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них;

4) усунення або нейтралізація криміногенних факторів, що детермінують анти-суспільну поведінку.

Ці завдання конкретизуються залежно від рівнів, видів, форм та методів запобіжної діяльності.

Отже, запобігання злочинів як соціально-правовий процес, обмежує або ліквідує чинники, які детермінують злочинність. Забезпечується він усією сукупністю заходів, що здійснюються державні органи, громадські організації і громадяни та спрямованих на вдосконалення суспільних відносин і поліпшення безпеки та життєдіяльності людини, суспільства. В цьому її загальносоціальна та спеціально-кримінологічна функції.

§ 2. Класифікація запобіжних заходів

Класифікація запобіжних заходів сприяє створенню єдиної їх системи. Завдяки цьому є можливість цілеспрямовано та системно здійснювати запобіжну діяльність в державі, регіоні, місті, підприємстві, навчальному закладі, сім'ї. Також це сприяє узгодженню діяльності багаторівневої системи державних органів і громадських організацій, які здійснюють антикриміногенний вплив на соціальні об'єкти з метою не допустити порушень кримінально-правових норм і усунути (нейтралізувати) чинники, що їх детермінують.

Теорія запобігання злочинності визначає рівні, масштаби, різновиди цієї діяльності, в тому числі і залежність від її цільового призначення, а також об'єкти, суб'єкти профілактики, форми і методи здійснення. При цьому слід мати на увазі, що деякі з названих характеристик є одночасно підставами видової та іншої диференціації запобіжної діяльності.

Рівні запобіжної діяльності. Що стосується поділу запобігання злочинності на рівні, то найбільш обґрунтованою є точка зору А. П. Закалюка та О. М. Яковлева, які залежно від ієрархії причин і умов злочинності виділяють три рівні:

Перший рівень – загальносоціальна профілактика, тобто попереджувальна діяльність, яка здійснюється у суспільстві в цілому. Вона не має адресного характеру, тобто не спрямована на конкретний злочин і полягає в усуненні криміногенних детермінант узагалі. Вона забезпечується через запобігання криміногенним ситуаціям, їх усунення, послаблення дії криміногенних факторів і їх нейтралізації, захисту можливих об'єктів від посягань, правової та кримінологічної пропаганди серед населення.

Другий рівень – профілактика у соціальних групах і колективах. Здійснюється стосовно причин і умов, що сприяють злочинним проявам у певних соціальних групах, що виділені за соціальною чи соціально-демографічною ознакою, або належністю до спільного середовища (за місцем проживання, навчання, праці тощо).

Третій рівень – індивідуальна профілактика, що спрямовується на причини та умови конкретного злочинного прояву. Через взаємозв'язок причин та умов злочинності різних рівнів, попереджуюча дія, стосовно них, здійснюється на одному рівні,

зокрема вищому, але це здійснює свій вплив і на причини та умови нижчих рівнів, і навпаки¹. Таким чином і здійснюється системний та узгоджений вплив запобіжних заходів.

Види запобіжної діяльності. Залежно від конкретної спрямованості запобіжних заходів вони поділяються на два види. До *першого* з них (загальносоціальна профілактика) належать заходи, мета яких полягає у створенні об'єктивних умов, що виключають або створюють перешкоди вчинення злочинів. *Другий* вид (спеціально-кримінологічне запобігання) полягає у заходах, що безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов різних видів злочинів. *Третій* вид (індивідуальна профілактика) становлять заходи, що спрямовані на недопущення злочинної поведінки від конкретної особи.

Масштаби. За масштабами, або межами поширеності, запобіжну діяльність поділяють на:

- а) загальнодержавну, що здійснюється на території всієї країни;
- б) регіональну, або галузеву – у межах регіону, міста, району, мікрорайону, галузі суспільних відносин;
- в) об'єкту, спрямовану на конкретний об'єкт – підприємство, навчальний заклад;
- г) індивідуальну – стосовно конкретної особи.

За **обсягом застосування** запобіжні заходи поділяються на такі, що здійснюються:

- а) у межах усього суспільства;
- б) у межах певних великих або малих соціальних груп (серед неповнолітніх, мігрантів тощо);
- в) відносно певних контингентів осіб, що характеризуються негативною поведінкою (особи, що зловживають алкогольними напоями, систематично займаються бродяжництвом);
- г) відносно причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів певною особою (індивідуальна профілактика).

За **цільовим призначенням** запобіжні заходи поділяють на:

- 1) загальносоціальні;
- 2) спеціально-кримінологічні (цільові або спеціальні), що мають спеціальну мету запобігання злочинності.

Загальносоціальні заходи не мають своїм спеціальним призначенням запобігання та протидію злочинності, але вони створюють передумови, що виключають можливість існування злочинності як соціального явища. Це сукупність економічних, політичних, організаційних, правових, інформаційних та інших заходів, що сприяють забезпеченню безпеки громадян та розвитку демократичного суспільства. Попри те, що названі заходи реалізують завдання більш широкомасштабні, ніж злочинність, при їх застосуванні ураховується і кримінологічний аспект (наприклад, проблеми вдосконалення системи освіти, зайнятості населення, підвищення матеріальної забезпеченості мало-забезпечених верств населення тощо), оскільки подібні явища досить виразно впли-

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 326; Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. – Горький, 1997. – С. 5.

вають на злочинність уцілому. Врахування кримінологічних аспектів вирішення соціальних завдань здійснюється через економічне та соціальне планування, які пов'язані з комплексним кримінологічним плануванням.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності полягає у заходах, що безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов різних видів злочинів. Специфіка таких заходів полягає в їхньому спеціальному призначенні та цілеспрямованості на усунення конкретних кримінологічних факторів: запобігання злочинності становить їх основний, а в деяких випадках – єдиний зміст. Якщо загальносоціальні заходи здійснюються і здійснюватимуться незалежно від кримінологічних факторів (хоча й з урахуванням їх наявності, інтенсивності, поширеності), то спеціально-кримінологічні заходи цілком і повністю обумовлені наявністю злочинності, її станом, характером діючих криміногенних факторів.

Особливе місце у сфері спеціально-кримінологічного запобігання займає кримінально-правова протидія злочинності – виявлення і викриття осіб, що вчинили злочин, їх покарання і виправлення. Хоч подібна діяльність здійснюється з приводу вже вчиненого злочинного посягання, її соціальне значення полягає саме у попередженні нових злочинів, в утриманні від вчинення злочинів інших нестійких членів суспільства, а також у підвищеній активності членів суспільства щодо запобігання та протидії злочинності. При цьому слід зауважити, що притягнення до кримінальної відповідальності за деякі злочини (наприклад, незаконне виготовлення, переробка чи ремонт зброї або фальсифікація, незаконне видалення чи зміна її маркування, або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв) служить способом запобігання більш тяжких злочинів.

Спеціально-профілактичне значення мають і деякі види додаткового покарання, що дозволяють усунути криміногенну ситуацію (наприклад, припинення доступу до матеріальних цінностей, заборона зайняття певною діяльністю).

За характером спрямування спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинності класифікуються на соціально-економічні, соціально-політичні, ідеологічні, культурно-просвітницькі, організаційно-управлінські, технічні й правові.

Соціально-економічні причини завжди були і є одними з головних детермінант злочинності. Вони проявляються в соціальній несправедливості, на який як на клубок накручуються й інші обставини. Для утримання злочинності на більш-менш соціально допустимому рівні необхідно соціальні заходи здійснювати в економічній, політичній, організаційній, духовній, правовій та інших сферах. Всі воно щільно взаємопов'язані та не мають чітких кордонів.

Економічна сфера життєдіяльності також є однією з базових. Зокрема, усунення криміногенних факторів за допомогою економічних заходів потрібно спрямовувати на: підвищення матеріального добробуту населення в цілому, окремих соціальних груп або конкретних осіб; поліпшення менеджменту виробництва, матеріальної бази, умов праці, житлово-побутових умов; зменшення непродуктивних втрат; удосконалення сфери обслуговування; організації та умов дозвілля тощо. Однак, як свідчить історичний досвід, економічний підйом без розвитку інших сфер протидії злочинності, і, зокрема, кримінальної юстиції виявився недостатнім. Зростання злочинності, як

свідчить досвід різних держав світу (США, Німеччина, Китай, Росія) не зупинилося лише завдяки одному тільки підвищенню зарплат і пенсій.

Соціально-політична сфера. Для протидії злочинності потрібні не тільки відповідні суб'єкти та заходи, а й політична воля. Аналіз політичної сфери діяльності останніх десятиліть свідчить, наскільки значима вона в сфері запобігання та протидії злочинності, її мінімізації. Соціально-політичні заходи зводяться до вдосконалення суспільних відносин, зміцнення та розширення демократії, підзвітності владних структур, соціальної активності членів суспільства.

Ідеологічні заходи. Як відомо злочинність здійснюється конкретними особами. Їх протиправні дії мотивовані як реальними криміногенними умовами, що склалися в державі, так і їхньою правосвідомістю, освіченістю, звичками тощо. Вбачаючи на це ідеологічні заходи полягають у впливі на свідомість людей, у формуванні їхньої громадянської позиції, що виражає моральні вимоги суспільства, відношення до суспільних інтересів, праці, власності, родини, прав та інтересів інших осіб; у формуванні у членів суспільства позиції осуду моральних вад, що лежать в основі мотивації злочину; у вихованні в особи готовності брати участь у запобіганні та протидії злочинності. Вони використовуються й для корекції особистості тих, з ким здійснюється профілактична робота.

Культурно-просвітницькі заходи спрямовуються на розвиток й задоволення культурних потреб та інтересів особи.

Організаційно-управлінські заходи запобігання злочинності пов'язані головним чином з удосконаленням діяльності різних ланок державного апарату та громадських організацій з метою своєчасного запобігання й усунення появи криміногенних факторів і використання максимальних можливостей відповідного органу чи організації для профілактичної роботи.

До *технічних заходів* належать різні кібернетичні заходи та технічні прилади, що ускладнюють здійснення злочинів (сигналізації, охоронні вимірювальні пристрої тощо).

Правові заходи запобігання злочинності проявляються у встановлених нормативними актами певних заборонах і обмеженнях (наприклад, торгівлі спиртними напоями в нічний час; виготовлення, придбання, зберігання і носіння зброї); визначенні прав та обов'язків підприємств, організацій, установ, посадових осіб і громадян щодо участі в запобіганні та протидії злочинності.

При класифікації запобіжних заходів за їх характером слід мати на увазі, що конкретні профілактичні заходи можуть поєднувати в собі всі або кілька виділених видів.

Одним із важливих чинників класифікації запобіжних заходів є їх розмежування за *об'єктом впливу*, а також за *суб'єктом запобіжної діяльності*.

Відносно *об'єктів профілактики* в кримінологічній літературі існує загальноновизнана точка зору, згідно з якою вони можуть бути класифіковані таким чином:

- злочинність та її види;
- причини та умови, що її породжують;
- особи, що вчинили злочини, а також окремі фонові явища;
- антисуспільні явища й аморальні вчинки.

У відповідності до *суб'єкта*, заходи запобігання можуть бути поділені на:

- загальні;
- спеціальні;
- інші суб'єкти (недержавні органи), до функцій яких входить здійснення запобіжних заходів.

Загальні заходи застосовуються тими суб'єктами, для яких запобіжна діяльність не є основною. Це, зокрема органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування). До них відносяться:

- 1) Президент України;
- 2) Верховна Рада України;
- 3) Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- 4) органи місцевого самоуправління.

Президент України, як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, повинен всіляко дбати про забезпечення їх додержання і захисту, в тому числі засобами запобігання злочинності.

Президентом України регулярно затверджуються розроблені правоохоронними органами за участю інших відомств комплексні програми профілактики та протидії злочинності, де чільне місце відводиться програмуванню діяльності щодо запобігання їй. Також ним затверджуються й інші концептуальні та програмні документи з питань протидії окремим проявам злочинності, зокрема корупції.

З 1993 до 2005 рр. при Президентові України діяв Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, який стосовно названих небезпечних діянь повинен був координувати діяльність державних органів щодо організації їх запобігання. У перші 10 років свого існування Комітет виявляв активність, у тому числі в означеному напрямі, але згодом по суті припинив діяльність, оскільки вона виходила за межі конституційних повноважень Президента. У 2005 р. Комітет було ліквідовано, а його повноваження фактично покладено на Раду національної безпеки і оборони при Президентові України.

Верховна Рада України визначає засади внутрішньої політики, серед яких має визначати засади в галузі політики протидії злочинності, у тому числі запобігання їй, включаючи його загально-соціальний та спеціально-кримінологічний напрями. Компетенція та повноваження Верховної Ради України дають їй можливість усебічно визначати політику запобігання злочинності, створювати для реалізації останньої відповідне законодавство, здійснювати парламентський контроль за його дотриманням.

Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади є основними суб'єктами організації діяльності щодо запобігання злочинності та всебічного забезпечення цієї діяльності, передусім організаційно-управлінського, інформаційного, наукового та ресурсного. Кабінет Міністрів України певною мірою виконує свою організаційно-управлінську функцію у зазначеному напрямі: періодично організовує перевірку виконання програм, затверджених Президентом, систематично збирає інформацію про це, заслуховує на своїх засіданнях доповіді про хід виконання програм запобігання та протидії злочинності.

Органи місцевого самоврядування є також суб'єктами діяльності щодо запобігання злочинності. Вони на своєму рівні мають виконувати всі повноваження щодо її організаційно-управлінського забезпечення (планування, у тому числі комплексне, видання управлінсько-нормативних актів, безпосередня організація через постійні комісії, депутатів та ін.), здійснення контролю виконання, надання певних ресурсів, залучення та активізація діяльності громадських об'єднань, створення і підтримка спеціалізованих самоврядних організацій. Їхнім обов'язком є безпосереднє здійснення системних та спрямованих економічних, освітніх, виховних, медичних, інших соціальних заходів, які мають загальносоціальне запобіжне значення, а також налагодження індивідуального запобігання вчиненню злочинів конкретними особами, в тому числі через надання останнім підтримки, допомоги, здійснення профілактичного контролю, соціальної реабілітації. Проте ці повноваження та обов'язки значною мірою органами місцевого самоврядування не виконуються.

Спеціальні заходи застосовують суб'єкти, для яких ця діяльність є основною або має бути віднесена до основних завдань і функцій. До них відносяться: МВС, СБУ, НАБУ, прокуратура, суд, митні органи, органи та установи виконання покарань, органи державної прикордонної служби тощо, на які діючим законодавством покладено обов'язки здійснювати відповідно до їх функцій заходи щодо запобігання та протидії злочинності, усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Центральне місце в системі спеціальних суб'єктів профілактики посідають органи внутрішніх справ. Їх діяльність щодо запобігання злочинам має комплексний характер, здійснюється на всіх рівнях з використанням широкого арсеналу методів і засобів – як гласних, так і негласних. Ограни внутрішніх справ при здійсненні профілактичної діяльності активно взаємодіють з усіма іншими суб'єктами, надаючи їм інформацію про криміногенну обстановку на території держави, області, району (міста), виявлені детермінанти, що впливають на злочини та осіб, які потребують індивідуального профілактичного впливу. Для одних служб органів внутрішніх справ (по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, по боротьбі з незаконним обігом наркотиків та ін.) запобігання злочинності є однією з основних функцій, яку вони виконують у процесі своєї діяльності, для інших – служби громадської безпеки (патрульно-постової служби, дільничних інспекторів поліції, дозвільної служби, реєстраційної та міграційної роботи, служби безпеки дорожнього руху, державної служби охорони тощо) робота щодо запобігання злочинності проводиться на стадіях, що передують формуванню злочинного мотиву. У діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання та протидії злочинності мають використовуватись різні форми та заходи, зокрема:

- участь у забезпеченні публічної безпеки і порядку;
- охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- протидія злочинності;
- виявлення та усунення причин та умов злочинності, окремих її видів і конкретних злочинів, особливе місце серед яких займають організована та професійна злочинність;
- реєстрація та своєчасне розкриття і розслідування злочинів;

- участь у розробці комплексних планів запобігання (профілактики) правопорушень і подальша реалізація передбачених у них заходів;
- слідча профілактика у конкретних кримінальних провадженнях і шляхи аналізу причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, реагування на них відповідно до статей 368 і 374 КПК України;
- надання в межах, встановлених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги;
- попередження злочинів серед неповнолітніх, насамперед таких, як крадіжки, грабежі, розбої, зґвалтування, вбивства, хуліганство, угони транспортних засобів;
- попередження злочинів у сфері економічних відносин, у сфері сімейно-побутових стосунків;
- міжнародне співробітництво з метою забезпечення координації співробітництва з питань, що належать до компетенції поліції;
- участь у міжнародних операціях з підтримки миру і безпеки.

Найяскравіше виражену профілактичну спрямованість має діяльність прокуратури, суду та служби безпеки. Це пояснюється тим, що для цих органів обов'язок здійснювати таку діяльність закріплений законодавством, а також наявністю певного досвіду в цьому напрямі діяльності.

Так, згідно із Законом України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р., діяльність прокуратури здійснюється на засадах верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю. Закон визначає також форми запобіжної діяльності органів прокуратури. Основними з них є: нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень, у кримінальних справах; при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство; нагляд за додержанням законів при розгляді кримінальних справ судами; виявлення причин та умов, що сприяють злочинності, і вжиття заходів щодо їх усунення; координація діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності; сприяння розвитку діяльності громадських формувань щодо запобігання злочинності, поширення правових знань серед населення та ін. Координація повноважень прокуратури щодо протидії злочинності здійснюється шляхом проведення спільних нарад, створенням міжвідомчих робочих груп, проведенням узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності.

Судові органи також займаються запобіжною діяльністю, виявляючи при розгляді конкретних справ причини та умови вчинення злочинів і реагуючи на них винесенням окремої ухвали (постанови) в порядку визначеному п. 11 ч. 1 ст. 368 КПК України призначенням неповнолітнім громадського вихователя. Запобігання злочинів може сприяти і узагальнення судової практики про причини та умови, що зумовлюють вчинення злочинів, а також заходи, спрямовані на підвищення правового виховання громадян.

Широкі повноваження щодо здійснення профілактичної діяльності має Служба безпеки України. До основних завдань СБУ, що закріплені в Законі України «Про Службу безпеки України», крім захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, входять також попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти миру та безпеки, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки й інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Одним із обов'язків, що покладаються на СБУ відповідно до її основних завдань, є здійснення профілактики правопорушень у сфері державної безпеки.

Служба безпеки у своїй діяльності застосовує такі методи: оперативно-розшуковий, організаційний, профілактично-виховний, застереження, а у кримінальних справах, які віднесені до компетенції СБУ, – процесуальний.

Поряд з державними суб'єктами протидії злочинності і забезпечення безпеки суспільства в Україні формується громадська складова, яку становлять різноманітні громадські об'єднання та окремі громадяни. Вона є невід'ємним елементом цілісного механізму протидії злочинності. Ключовою компонентою діяльності таких формувань виступає політична істина, яка полягає в тому, що громадянське суспільство не тотожне державі, і остання має лише слугувати інтересам людей та суспільства. Створення недержавної системи безпеки та протидії злочинності пов'язано з поліпшенням взаємовідносин держави і суспільства, спробою урівноважити їхню взаємодію. Недержавними суб'єктами, що сприяють запобігання та протидії злочинності є: – органи місцевого самоврядування; – відповідні громадські об'єднання (нотаріат, адвокатура); – недержавні охоронні структури та детективні агентства; – інші громадські організації; – громадяни.

■ § 3. Поняття, форми та методи індивідуальної профілактики

Індивідуальна профілактика правопорушень – це система спеціальних заходів державних і недержавних суб'єктів, щодо виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і здійснення на них та оточуюче їх мікросередовище позитивного, корегуючого впливу.

Розробка індивідуальної профілактики ґрунтується на визначенні вірогідного об'єкта запобіжної діяльності, на можливості індивідуального передбачення, що будується на криміногенних відхиленнях у мотивації особи, та при визначенні шляхів, заходів та засобів такої діяльності – на знанні мотиваційних закономірностей та особливостях злочинної поведінки¹.

Індивідуально-профілактичного впливу потребують особи, які ще не скоїли кримінально караних діянь, але поведінка яких вказує на те, що вона може перерости

¹ Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. – М., 1990. – С. 328–362.

в злочин. Запобігання злочину – це, передусім, вплив на осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів та на їхнє соціальне середовище. Цей вид діяльності являє собою цілеспрямовану роботу з конкретною людиною та її найближчим оточенням.

Під *формами запобіжної діяльності* розуміється науково обґрунтована система найбільш доцільних засобів та заходів вирішення завдань профілактики злочинів. Залежно від стадії генезису особи вірогідного злочинця індивідуальна профілактика поділяється на *чотири види*.

Перший вид стосується осіб, які перебувають на початковому етапі криміналізації (рання індивідуальна профілактика).

Другий вид стосується осіб, які вчинили або вчиняють злочини (судово-слідча).

Третій вид охоплює осіб, які вчинили злочини і стосовно них суд прийняв рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу (пенітенціарна).

Четвертий вид стосується осіб, що відбули кримінальне покарання, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву (постпенітенціарна).

Засоби індивідуального попередження, що реалізуються стосовно особи, мають за мету нейтралізувати, послабити чи усунути особистісні негативні риси, які впливають на її поведінку, а також корекцію кримінологічно значимих психофізіологічних особливостей (можливого їх виправлення, зміни, лікування). Коли ж індивідуальна профілактика спрямована на соціальне мікросередовище, то нейтралізуються або усуваються зовнішні негативні елементи матеріального та духовного порядку, які деформують особистість (несприятливі матеріальні та побутові умови життя індивідуума, негативні міжособистісні відносини тощо).

Вибір же заходів залежить від ступеня антисоціальності мікросередовища, можливостей корекції у бажаному напрямку, системності та інтенсивності впливу на особу й інших обставин. Але в будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на якомога ранніх стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки почала вчиняти аморальні поступки і правопорушення, що не мають злочинного характеру. Це найгуманніший і найефективніший засіб запобігання конкретним злочинам і злочинності в цілому.

Досягнення цієї мети вимагає вирішення низки конкретних *завдань*:

а) виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість вчинення злочинів;

б) виявлення джерел негативного впливу на них;

в) прогнозування індивідуальної антисупільної поведінки;

г) планування заходів індивідуальної профілактики;

д) позитивно-керуючий вплив.

Для правоохоронних органів існують ще два важливих завдання, реалізація яких регламентована правовими актами, а виконання здійснюється відносно суворо визначених категорій осіб, оскільки виконання цих завдань пов'язано з проникненням у сферу особистісних інтересів і навіть свобод громадян. Мова йде, по-перше, про постановку осіб на облік і, по-друге, про контроль за їхньою поведінкою та способом життя.

Заходи індивідуальної профілактики залежно від завдань, на вирішення яких вони спрямовані, можна поділити на три групи: *інформаційні*; *заходи впливу*; *заходи контролю*. До інформаційних належать заходи, що спрямовані на виявлення осіб, які потребують профілактичного впливу, а також на збирання необхідних відомостей про них, щоб правильно побудувати роботу з ними.

Заходи впливу становлять ядро індивідуальної профілактики. Саме вони покликані забезпечити усунення дефектів соціалізації особи і тим самим уберегти її від вчинення злочину.

Заходи контролю спрямовані на перевірку ефективності застосування заходів впливу і, залежно від цього, мають визнати їх достатніми або намітити додаткові заходи профілактики.

Заходи індивідуальної профілактики можна також розділити на заходи переконання, примусу та допомоги.

Індивідуальна профілактика спрямована не лише на окрему людину, яка може вчинити злочин, а й на її мікросередовище. Досягти вирішення другого завдання можна різними засобами. Це можуть бути засоби, спрямовані на те, щоб змінити характер впливу мікросередовища на особу або радикально змінити саме це середовище (скажімо, перевести особу до здорового колективу). Їх вибір залежить від ступеня антисоціальності мікросередовища, можливостей його спрямовувати свою діяльність у бажаному напрямі, інтенсивності впливу на особу та інших обставин. Але в будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на якомого ранніх стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки вчинила аморальні поступки і правопорушення, що не мають злочинного характеру¹.

З метою забезпечення ефективності індивідуального попередження антисуспільної поведінки потрібно дотримуватись наступних вимог:

Своєчасність. Несвоєчасне виявлення осіб з антисуспільними установками, причин та умов, що впливають на поведінку такої особи збільшує вірогідність вчинення злочинів.

Послідовність. Індивідуальний вплив має бути таким, щоб його інтенсивність послідовно зростала чи зменшувалась залежно від результатів.

Реальність. Заходи впливу об'єктивно повинні відповідати можливостям їх реалізації.

Законність. Індивідуальне попередження будується на основі суворого дотримання законодавства, прав, свобод і законних інтересів громадян². Також, вони мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, що виключають припинення честі та гідності громадянина.

Застосування індивідуального попередження злочинної поведінки передбачає досить тривалий і систематичний вплив. Але при цьому повинен комплексно використовуватись увесь арсенал методів, засобів впливу на особистість, які відповідають демократичним принципам ставлення до особистості.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 118.

² Кримінологія: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 386.

В юридичній літературі виділяють наступні *методи індивідуального впливу*:

- переконання;
- надання допомоги;
- примус.

Метод переконання – це комплекс виховних, роз’яснювальних заходів, що здійснюються з метою зміни антисуспільної спрямованості особистості, закріплення її позитивної соціальної орієнтації.

Основними формами реалізації методу переконання є:

- індивідуальні та колективні співбесіди, обговорювання поведінки осіб у трудових колективах, встановлення над ними опіки та шефства;
- роз’яснення законодавства;
- усне попередження про неприпустимість протиправних дій, офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім’ї;
- офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;
- профілактичний облік.

Метод надання соціальної допомоги, як правило, є одним із найефективніших у діяльності суб’єктів попередження злочинності. Він стосується працевлаштування, покращення побутових умов тощо. Заходи допомоги реалізуються також шляхом впливу на соціальне мікросередовище особи, з якою ведеться профілактична робота. Для виключення негативного впливу з носіями такого впливу проводиться індивідуально-попереджувальна робота.

Метод примусу є одним із головних у діяльності правоохоронних органів. Заснований виключно на законі, цей метод дає можливість своєчасно попереджувати протиправну чи злочинну діяльність осіб і захищати громадян від протиправних посягань. Цей метод реалізується шляхом застосування різних за юридичною природою, змістом і спрямованістю заходів впливу, які регламентовані законодавством у цілому й окремими галузями права.

До основних заходів примусу, що застосовуються правоохоронними органами, відносяться:

- 1) адміністративний арешт та адміністративне затримання;
- 2) штраф;
- 3) примусове лікування хронічних алкоголіків та наркоманів;
- 4) адміністративний нагляд за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Застосування заходів індивідуальної профілактики передбачає постійне, всебічне та глибоке вивчення особистості, її поведінки, зв’язків та намірів. Отримана в результаті цього інформація і прогноз на її підставі впливають на корекцію плану індивідуальної роботи.

Загальний підхід щодо напрацювання названих планів полягає в тому, що вони повинні передбачати конкретні заходи, спрямовані на вивчення особи як об’єкта запобіжного впливу, а саме:

- злочинна та інша протиправна поведінка (коли, де й за що особа притягалась до кримінальної або адміністративної відповідальності; який захід покарання або стягнення було призначено; де відбувалось покарання і як характеризувалась у цей період особа);

– фактори, що детермінують злочинну та іншу протиправну поведінку (що було причиною кожного правопорушення; у відношенні кого та за яких мотивів вони були вчинені; чи були пов'язані ці правопорушення з пияцтвом або вживанням наркотиків, з конфліктом у родинно-побутовій сфері; які умови полегшували здійснення правопорушень тощо);

– соціально-демографічні характеристики (відомості про освіту, вік, родинний стан, склад родини, місце проживання, культурний рівень, соціальне становище, спеціальність, посадове положення, виробничий стаж, відношення до праці, до власності, до виконання загальногромадянських обов'язків, родини, дітей тощо);

– індивідуально-психологічні особливості (рівень інтелекту – розумовий розвиток, запас знань, широта та рівень поглядів; риси характеру – товариські або замкнуті, діяльні або ледачі, правдиві або брехливі, м'які або жорстокі; вольові якості – наполегливість, рішучість, організованість, здатність підкорити собі інших або піддатися чужому впливові тощо; інтереси до читання, спортивних ігор, полювання, технічної творчості та ін.);

– особливі схильності антигромадського характеру (до вживання спиртних напоїв або наркотиків, азартних ігор, паразитичного способу життя, агресивно-конфліктної поведінки тощо);

– ознаки злочинного досвіду (особливі навички підготовки, здійснення й приховання злочинів, поінформованість про методи оперативної роботи, участь у злочинних угрупованнях тощо);

– фізіологічні особливості й захворювання (алкоголізм, психопатія, відхилення в половій сфері та ін.);

– умови життя та найближче оточення (характеристика членів родини; сімейно-побутових відносин; житлових умов; взаємин із оточуючими, товаришами по службі; особами, що можуть здійснити позитивний вплив тощо)¹.

На профілактичний облік в органах внутрішніх справ беруться особи:

– що вчинили двічі протягом року адміністративні правопорушення, за які згідно із законом може бути призначено покарання у вигляді адміністративного арешту, або особи, що вчинили адміністративне правопорушення після оголошення офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

– відносно яких є інформація, що вони можуть вчинити злочин і відносно яких відповідні органи застосували заходи запобігання;

– злочинна діяльність яких була припинена і які не були засуджені до кримінального покарання;

– звільнені з місць позбавлення волі, ті, що відбули покарання за злочин, з яких судимість не знято або не погашено у встановленому законом порядку;

– засуджені за вчинення злочину умовно або до міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі, а також звільнені від покарання та його відбування;

– перебували на лікуванні від алкоголізму та наркоманії у спеціальних наркологічних закладах;

¹ Криминологія: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 387–393.

- були визнані в установленому порядку хронічними алкоголіками або зловживають спиртними напоями;
- двічі притягувалися до адміністративної чи іншої відповідальності за розпивання спиртних напоїв або появи у нетверезому стані в громадських місцях, що допускають на ґрунті пияцтва інші порушення громадського порядку чи правил громадського співіснування;
- були визнані в установленому порядку наркоманами, токсикоманами або вживають наркотичні речовини без призначення лікаря;
- психічно хворі, які є суспільно небезпечними і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я;
- вчиняють насильство в сім'ї;
- відносно яких здійснюється адміністративний нагляд;
- батьки або особи, які їх замінюють, котрі не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей і своєю протиправною поведінкою сприяють вчиненню ними правопорушень.

Залежно від форм, методів і засобів запобігання, а також стану сформованості та ступеня реалізації злочинного прояву індивідуальну запобіжну діяльність поділяють на три *етапи*:

- 1) до формування мотиву злочинного прояву та наміру його вчинення;
- 2) після його формування, але до початку реалізації злочинного наміру;
- 3) після початку реалізації наміру, які проявляються шляхом здійснення конкретних злочинних дій.

З урахуванням зазначених якісних відмінностей, на кожному з етапів вжиття заходів запобігання злочину, з метою відрізнити змістовну відмінність останніх, вживаються різні терміни щодо іменування відповідної запобіжної діяльності, це:

- 1) профілактика;
- 2) відвернення;
- 3) припинення злочинних проявів¹.

На *першому етапі* профілактики, об'єктом запобіжного впливу є суспільно неприйнятна поведінка особистості, яка проявляється в антисуспільних учинках, правопорушеннях, аморальній поведінці, але формування криміногенної орієнтації особи тільки розпочалось і намір вчинити конкретний злочин відсутній.

На *другому етапі* наявна кримінальна мотивація, сформований мотив злочину і намір його вчинити. Це і стає об'єктами запобігального впливу. Конкретна мета запобігання на цьому етапі – відвернення можливості реалізації злочинного наміру.

На *третьому етапі* вже розпочато злочинний вчинок та наявні умови доведення наміру до злочинного результату. Завдання і мета запобігання на цій стадії – припинити розвиток злочинної діяльності, перешкодити їй досягти спланованого результату.

Кожен з цих етапів відрізняється своєю сферою впливу і сутністю запобіжних заходів, що превалюють на кожному з етапів.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: У 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 330.

Так на першому етапі сфера її здійснення незрівнянно ширша, ніж на наступних. Вона охоплює джерела, процеси, що детермінують формування антисуспільної спрямованості та суспільної небезпечності особистості. На другому етапі запобіжні заходи вже спрямовуються на обмеження процесу формування мотиву і наміру вчинити злочин такою особистістю. Якщо на першому (профілактичному) етапі кримінологічні засоби є переважно виховними, соціально-психологічними, педагогічними, медичними тощо, то на другому етапі (відвернення наміру вчинити злочин) – це переважно оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними. На третьому (припинення розпочатого злочину) переважно застосовуються кримінологічні, оперативно-розшукові та процесуальні засоби.

Поряд з цим сьогодні почав діяти новий інститут «**досудовий договір**». Він сприяє більш швидкому та повному розкриттю злочину за рахунок видачі співучасників злочину, способів злочину та вкраденого майна. Це дозволяє зменшити даній особі міру кримінального покарання, яка передбачена за злочин. Крім того передбачена і матеріальна застава за вчинений злочин. З метою контролю за особою на ногу може прикріплюватись електронний браслет, що дозволяє відстежувати пересування обвинуваченого. Але всі заходи індивідуальної профілактики злочинів мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, послідовними та безперервними, побудованими на спрогнозованій поведінці поведінки особи з урахуванням її індивідуальних особливостей.

§ 4. Правове забезпечення запобігання злочинності

Правове забезпечення запобігання злочинності має досить складну структуру і включає в себе:

- 1) Конституцію України.
- 2) Норми різних галузей права.
- 3) Закони і підзаконні акти.
- 4) Міжнародно-правові акти.

Воно здійснюється в двох головних напрямках. *Перший* має матеріальний характер і полягає у впливі, за допомогою права, на різні соціальні фактори, з метою усунення криміногенних умов, а також стимулювання антикриміногенних факторів (кримінологічний напрям). *Другий* напрям за своїм значенням є ніби процесуальним і полягає в закріпленні прав і обов'язків відповідних суб'єктів при здійсненні ними профілактичної діяльності (кримінально-правовий).

Принципове значення для правового забезпечення запобігання злочинності має низка положень Конституції України. Так, стаття 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виконання цього фундаментального обов'язку, яке знайшло свою конкретизацію в статті 4 (захист прав усіх суб'єктів права власності), статті 27 (захист життя людини), статті 29 (свободо-

да, особиста недоторканність), статті 30 (недоторканність житла) та інших, здійснюється завдяки великій кількості різних способів, у тому числі запобігання державними органами кримінально-карних посягань на права і свободи громадян.

За змістом відповідних норм кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, адміністративного права воно може бути диференційоване таким чином:

1) Безпосередня заборона суспільно небезпечних діянь під загрозою кримінальної відповідальності.

2) Аналогічна заборона під загрозою адміністративної відповідальності (застосування цивільно-правових санкцій).

3) Стимулювання поведінки, що перешкоджає вчиненню злочину (право необхідної оборони).

4) Стимулювання поведінки, пов'язаної з усуненням обставин, які можуть створити ситуацію, що сприятиме вчиненню злочину.

5) Правове забезпечення діяльності посадових осіб, громадських організацій і громадян з виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню конкретних злочинів.

Зазначимо, що стаття 6 «Запобігання адміністративним правопорушенням» Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи розробляють та здійснюють заходи, спрямовані на запобігання адміністративних правопорушень, виявлення та усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню, на виховання громадян у дусі високої свідомості і дисципліни, суворого додержання законів України.

Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, забезпечуючи відповідно до Конституції України додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян, координують на своїй території роботу всіх державних і громадських органів по запобігання адміністративних правопорушень, керують діяльністю адміністративних комісій та інших підзвітних їм органів, що покликані вести боротьбу з адміністративними правопорушеннями.

До системи правового забезпечення запобігання злочинності відносяться законодавчі акти, що регулюють статус, завдання, права та обов'язки правоохоронних органів, для яких запобігання злочинності є одним з основних завдань. До них відносять: закони України «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про охорону дитинства» та ін. До цієї системи належать також акти законодавства, що регулюють діяльність центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також нормативно-правові акти цих органів.

Важливе положення, що визначає роль і значення запобіжної діяльності, її зміст і спрямованість, обов'язкову відповідність принципам справедливості, гуманності, законності, міститься в низці міжнародно-правових актів, визнаних Україною:

- Декларації прав людини;
- Міжнародному пакті про громадянські та політичні права;
- Бангалорських принципах поведінки суддів від 19 травня 2006 р. схваленої Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23;
- керівних принципах у сфері запобігання злочинності та кримінального правосуддя.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ №9 «Запобігання злочинності»

Основні характерис- тики	Запобіган- ня злочин- ності	Запобіжні заходи	Суб'єкти запобігання та протидії злочин- ності	Діяльність МВС щодо запобігання злочин- ності	Міжнародна співпраця
Поняття та сутність					
Цілі та задачі, основні функції					
Генезис: наукові концепції, ідеї та напрямки розвитку					
Об'єкти і суб'єкти даного виду діяльності					
Класифікація явища по рівню, формам, видам					
Методи, що використовуються					
Соціальна направленість					

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* визначте, що засвоєно Вами із отриманої раніш інформації;

* сформулюйте особистісні думки щодо отриманих раніше знань та зробіть їх аналіз;

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ПЛАНУВАННЯ

§ 1. Поняття, види і методи кримінологічного прогнозування

Прогнозування і планування являють собою науково обґрунтовану та найбільш доцільну форму реалізації заходів із запобігання окремим злочинам та злочинності в цілому.

Кримінологічне прогнозування – це систематичне отримання інформації щодо можливого стану кримінологічної обстановки у майбутньому на основі використання наукових методів та відповідних процедур.

Кримінологічна обстановка є узагальнюючим поняттям, яке вбирає в себе стан злочинності (кількісні та якісні параметри злочинності), криміногенну ситуацію (систему сучасних детермінуючих факторів), стан криміналізації суспільства (стан та динаміку впливу соціальних, економічних, політичних та правових чинників на цей процес), віктимогенний потенціал (групи ризику), прогнозоване, в майбутньому, ставлення держави та суспільства до злочинних проявів. Особливість кримінологічного прогнозування полягає в тому, що, з одного боку, воно є різновидом соціального прогнозування, а з іншого – однією з галузей юридичного прогнозування.

Прогноз злочинності по суті є основою всієї організації протидії злочинності, що здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями. Це важлива складова планомірного запобігання та протидії злочинності, оскільки тільки на основі прогнозу можна вирішувати питання прийняття завчасних рішень щодо впливу на злочинність, а також розвитку системи органів, які реалізують запобіжні та інші заходи щодо протидії злочинності.

У науковому розумінні прогнозування – це процес отримання наукового знання про майбутнє, засноване на аналізі минулого й теперішнього. Наукові дані завжди можна перевірити та перепроверити. Результатом наукового прогнозування є прогноз – висновок щодо можливого настання явищ, процесів, подій, які характеризують тенденції та закономірності розвитку об'єкта, що прогнозується, від минулого – до теперішнього, від теперішнього – до майбутнього.

Місце юридичного прогнозування в системі соціальної прогностики визначається роллю, яку відіграють такі суспільні цінності, як демократія, законність, правопорядок. Кримінологічне прогнозування за своїм змістом є соціально-юридичним, оскільки його об'єкт – злочинність – є соціально-правовим явищем.

Тому одним із основних принципів наукового прогнозування явищ, у тому числі й кримінологічного, полягає в історичному підході до їх розгляду. Без достовірного та повного знання про те, що дане явище було в минулому, під впливом яких факторів

воно змінювалось, не можна правильно скласти уявлення про те, що це явище являтиме собою в майбутньому.

Прогноз виступає як модель майбутнього, побудованого на матеріалах минулого і сьогодення, як деякий зразок, який за допомогою людської діяльності залежно від соціальних потреб необхідно або наблизити, або запобігти.

Кримінологічне прогнозування як наукове передбачення – чітко визначена та систематична діяльність. Прогнози виявляють імовірнісну картину очікуваних подій. Їх цінність полягає в тому, що вони мають необхідну достовірність, яка забезпечується вибором правильних методів прогнозування та надійною первинною інформацією.

Предметом кримінологічного прогнозування є злочинність, її детермінанти, особа злочину та кримінологічна політика держави. Відповідно до предмета кримінології, *основною метою кримінологічного прогнозування* є встановлення найбільш загальних показників, що характеризують розвиток (зміну) злочинності в майбутньому, виявлення небажаних і позитивних тенденцій, закономірностей та відшукування способів стабілізації або зміни цих тенденцій і закономірностей у антикриміногенному напрямку.

У науковій літературі поняття кримінологічного прогнозування визначається як процес наукового передбачення змін тенденцій і закономірностей розвитку злочинності в цілому як соціально-правового явища, окремих видів злочинності, категорій і груп злочинів, особистості злочинця, кримінальної поведінки, детермінуючих злочинність факторів, кримінологічної політики, а також перспектив розвитку науки кримінології.

Прогноз злочинності головним чином відповідає на питання: як можуть змінюватись її показники залежно від змін всієї сукупності причин і умов, що припускаються, і які в основному визначають, які саме чинники і з якою силою негативно чи позитивно впливатимуть на злочинність у цілому або на окремі її види чи групи, які категорії осіб можуть поповнювати коло злочинців, яке співвідношення існує між найближчими та найвіддаленішими завданнями боротьби зі злочинністю та які заходи найпридатніші для їх досягнення¹.

Кримінологічне прогнозування може бути науково обґрунтованим і звичайним (емпіричним), являти собою наукове передбачення основних змін розвитку злочинності в цілому (її видів, груп) чи можливості здійснення злочинів конкретними особами у найближчому майбутньому.

Науковий прогноз розробляється на основі системних знань злочинності, причин злочинності та окремих злочинів, мотивації злочинної поведінки, закономірностей розвитку криміногенних і антикриміногенних факторів у прогнозованому майбутньому, на основі загальнонаукових і спеціальних наукових методів прогнозування. Науковий прогноз – це не суб'єктивна думка про майбутнє, а систематичне дослідження перспектив розвитку того чи іншого явища або процесу за допомогою можливостей сучасної науки.

Звичайне, або емпіричне прогнозування спирається на практичний досвід працівників правоохоронних органів та інших осіб, пов'язаних з контролем за злочинністю

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 162.

та укріпленням правопорядку, на їхні життєві спостереження, повсякденне розуміння, інтуїцію. Воно постійно використовується в повсякденному житті та діяльності органів системи кримінальної юстиції.

Ступінь імовірності кримінологічного прогнозування значною мірою залежить від числа різних факторів, які використовуються при прогнозуванні. Як справедливо зазначають Г. А. Аванесов і С. Є. Віцин, «слід урахувати та вивчати не лише дані про злочинність, а й дані, що характеризують розвиток (зміну) інших соціальних явищ, що так чи інакше впливають на злочинність: соціально-політичних явищ, організаційно-правових, економічних, демографічних тощо»¹.

Кримінологічне прогнозування має спиратися на врахування загальних причин злочинності, причин, що обумовлювали окремі види злочинів. До них, зокрема, відносяться: демографічні дані про зміну населення, його чисельності, складу за статтю, віком, освітою тощо, міграції, в якій розрізняють як еміграцію так і імміграцію, зовнішню та внутрішню. У внутрішній міграції необхідним є з'ясування співвідношення механічного та сезонного приросту населення. Важливою обставиною, що впливає на прогноз, виступає урбанізація, характерною рисою якої є збільшення частки прихованого населення, тобто населення, що живе в сільській місцевості, але працює в містах, переселенців зі сходу України в інші регіони, у зв'язку з військовими діями і проведенням АТО. Не можна не враховувати також зміни в законодавстві, зокрема кримінального законодавства.

Рівні прогнозування. Загальне прогнозування може здійснюватися на різних рівнях: на рівні злочинності в цілому, на рівні визначеної категорії злочинності (рецидивної злочинності, корисливої злочинності, злочинності неповнолітніх тощо), на рівні окремих видів злочинів.

Ці три рівні прогнозування не можна розглядати ізольовано один від одного. Вони співвідносяться як загальне й особливе. При усій важливості кримінологічного прогнозування в цілому не можна не враховувати й важливість прогнозування вчинення окремих видів злочинів, особливо тих з них, які за своїм характером впливають на злочинність як соціальне явище.

Прогнозування може бути здійснене в межах різних соціальних груп, сформованих за такими ознаками, як освіта, родинний стан, вік, професія тощо. При класифікації прогнозів за віковою ознакою особливу увагу слід приділяти неповнолітнім.

За масштабами кримінологічний прогноз може бути: **локальним** (у межах невеликої території, відомчому аспекті); **регіональним** (по відношенню до визначеного адміністративно-територіального району або в галузі міжвідомчого підходу); **глобальним** (в межах держави, групи держав у рамках міжвідомчого підходу).

Залежно від тривалості прогностичного періоду кримінологічне прогнозування поділяється на **короткострокове** (до 1 року), **середньострокове** (1–5 років), **довгострокове** (5–10 років), **дальньострокове** (10–15 років). Як зауважує В. Н. Кудрявцев: «Довгострокові прогнози загального характеру визначають... «стратегію» боротьби зі злочинністю. Для повсякденної «тактики» цієї боротьби, для вироблення найбільш

¹ Аванесов Г. А., Віцин С. Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. – М : Знание, 1972. – С. 12.

ефективних заходів попередження злочинів... необхідні більш конкретні порівняно короткочасні прогнози стану, динаміки та структури антигромадських явищ»¹.

Розробку прогнозу здійснюють за допомогою різних методів. **Метод прогнозування** – це спосіб дослідження його об'єкта для розробки прогнозів. Розробляючи кримінологічні прогнози дослідники використовують наступні методи, які можна згрупувати в три основні групи:

1. Метод екстраполяції. Математичний метод, суть якого полягає в тому, що вивчаються тенденції злочинності в минулому, теперішньому, а результати цього вивчення проєктуються на майбутнє. Недоліком цього методу є те, що він забезпечує потрібний ступінь достовірності лише в короткострокових прогнозах і за умови достатньої стабільності суспільних відносин.

2. Метод математичного моделювання щільно пов'язаний з екстраполяцією та є більш точнішим, оскільки продовження в майбутнє встановлених тенденцій припускає вибір визначеної моделі екстраполяції (лінійної, нелінійної, множинної корекції тощо). Він є більш досконалим і водночас складним. Метод заснований на розробці системи математичних формул, що описують динаміку злочинності з урахуванням взаємодії комплексу факторів, які істотно впливають на неї. Він передбачає прогнозування кількісних характеристик злочинності, що відображають її залежність від дії соціально-економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших чинників. Підставивши у модель значення факторів, які обумовлюють злочинність на прогнозований період, визначають її майбутній стан. Складність цього методу в тому, що ще недостатньо вивчені всі детермінуючі злочинність фактори, механізм їх взаємодії та сила впливу кожного з них на злочинність та безпеку людини.

Більш успішно вирішуються завдання при сполученні методів екстраполяції та моделювання.

3. Метод експертних оцінок є універсальним у тому сенсі, що з його допомогою можливо як зібрати усю прогностичну інформацію, так і на підставі неї сформулювати прогнозований висновок. Цей метод дозволяє, за допомогою відповідних фахівців, в'яснити майбутній стан злочинності в цілому, її види, а також явища і процеси, які впливають на їх тенденції. Для успіху використання даного методу необхідно, щоб в якості експертів залучались найбільш кваліфіковані спеціалісти. Значущість цього методу полягає в тому, що висококваліфікований фахівець, висловлюючи свою думку про прогнозоване явище чи подію, використовує не лише офіційні дані, а й свої досвід, інтуїцію та професійні навички. Метод експертних оцінок є найбільш популярним у практиці середньострокового та довгострокового прогнозування.

Таким чином, основна роль прогнозування полягає в тому, що воно дає можливість завчасно підготуватися до нових проблем та позбавити суб'єктів управління від такого стану, коли вони залишаються наодинці перед здійсненим фактом і зобов'язані займатися лише наслідками тієї чи іншої ситуації, не маючи можливості впливати на неї.

Складання сценаріїв прогнозу є заключним етапом моделювання і у зв'язку з цим їх зміст акумулює результати усієї попередньої роботи. Прогнозування є науковою

¹ Кудрявцев В. Н. Причинність в кримінології. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 154.

основою для складання планів запобігання та протидії злочинності. Причому є прямий зв'язок між надійністю прогнозу та обґрунтованістю плану: чим точніше прогноз, тим більше підстав для забезпечення оптимальності плану. Кількість сценаріїв планів залежить від баз даних і їх може бути декілька.

Індивідуальне прогнозування. Самостійним видом прогнозування є прогнозування індивідуальної антисуспільної (злочинної) поведінки. Кримінологи А. П. Закалюк, С. С. Овчинський, А. П. Іващенко вважають принципово можливим імовірнісне прогнозування поведінки людини взагалі та злочинної поведінки зокрема¹. Дослідження, проведені ними, показують, що прогнози збігаються з реальною поведінкою у межах 70–80%. Використання даних індивідуального прогнозування дає позитивні результати у правовиховній і профілактичній роботі. До аналогічних висновків прийшли і практичні працівники, які у своєму повсякденному житті змушені займатися прогнозуванням можливого поведіння своїх підопічних і, використовуючи прогностичні висновки, попереджати передбачуване «скочування» суб'єкта до злочинного поведіння або припиняти його на початковій стадії підготовки чи здійснення. При цьому завжди слід мати на увазі, що принципова здійсненість прогнозу можливої протиправної поведінки конкретної особи *не фатальна*, а лише *можлива й імовірнісна*. І вона не повинна ототожнюватися зі сповзанням до антинаукової теорії небезпечного стану «потенційного злочинця», що пропонує прийняття превентивної репресії до цих суб'єктів².

Кримінологи вважають, що індивідуальне кримінологічне прогнозування, в своїй основі, має базуватись на чотирьох методиках, які сприятимуть вирішенню поставлених завдань, це:

– *методика ретроспекції* – сприяє виявленню сучасного та минулого характеру поведінки особи й чинників, що її обумовлюють, середовища та ситуації, їх ознак, закономірностей формування, розвитку та проявів (здійснюється, як правило, шляхом застосування соціологічних методів);

– *методика діагностики* – сприяє виявленню серед вищезазначених ознак тих із них, що мають прогностичне значення, встановлення їх якісної ролі та кількісних показників, у тому числі в системі показників, найзручніших для практичного прогностичного застосування (найчастіше проводиться з використанням кількісних методів і шляхом кримінологічної інтерпретації результатів);

– *методика прогнозу* – сприяє створенню прикладної моделі прогнозу злочинної поведінки (для визначення вірогідності прогнозованих висновків використовують метод моделювання ознак та кількісних показників);

– *практичне прогнозування* – здійснюється завдяки створенню і застосуванню методики, що визначає порядок, правила та способи користування прогностичною моделлю.

¹ Кримінологія: учебник / под. общ. ред. А. И. Долговой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма: Инфра-М, 2010. – С. 516; Иващенко А. П. Индивидуальное кримінологічне прогнозування і профілактика рецидивної преступности: Учебное пособие / Под. ред. Соломонова Ю. В. – Изд-во МВШМ МВД СССР, 1980. – 72 с.

² Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 261.

Дослідження, проведені колективом українських учених на чолі з А. П. Закалюком наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого століття, показали, що серед чотирьох підходів, які використовували вчені: клінічного, детерміністського, еталонного і типологічного – останній є найбільш ефективним. Тип особи є своєрідною інтегративною моделлю, яка дає змогу встановлювати відповідність конкретної особи даній моделі. Виділення типів особи злочинців, а також осіб, від яких з високим ступенем імовірності можна очікувати вчинення злочину, лежить в основі моделей їх типових ознак.

Прогноз злочинної поведінки базується на встановленні належності (або неналежності) ознак даної особи до вказаних моделей. Типологія осіб проводиться, як правило, за трьома категоріями:

- характером і змістом антисоціальної спрямованості;
- її інтенсивністю;
- глибиною антисуспільної спрямованості.

Так, за глибиною антисуспільної спрямованості виокремлено осіб:

- асоціального типу;
- антисоціального типу;
- суспільно небезпечного типу. У свою чергу, останній тип поділяється на осіб:
 - некримінального різновиду;
 - передкримінального різновиду.

Під час емпіричних досліджень були виявлені ознаки, що мають значення для прогнозу злочинної поведінки. Вони, як правило, показують негативне ставлення особи до таких соціальних цінностей, як праця, освіта, культура, сім'я, виховання підростаючого покоління, нормальне спілкування з людьми, дотримання норм моралі та права, тобто свідчать про належність до типу осіб антисуспільної спрямованості; вказують на те, що ці особи своєю поведінкою завдають шкоди названим соціальним цінностям, тобто належать до суспільно небезпечного типу¹.

Таким чином, розгляд об'єктів кримінологічного прогнозування, а також здійснення прогностичного дослідження у цілому, неможливо без дослідження реального соціального стану суспільства, її динаміки, генези. Конче важливо передбачати можливі зрушення в розвитку соціально-економічної ситуації та державно-правового регулювання на ці зміни.

§ 2. Кримінологічне планування

Поряд із прогнозуванням в організації запобігання та протидії злочинності особливе місце приділяється плануванню як одному з ефективних засобів, що забезпечує не тільки системність, цілеспрямованість, погодженість та ефективність профілактичної діяльності, здійснюваної заінтересованими суб'єктами (державними органами, громадськими організаціями та громадянами), а й визначення оптимального варіанту науково-обґрунтованої стратегії та заходів щодо підвищення рівня управлінської діяльності державних і громадських органів щодо протидії злочинності.

¹ Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 56–57.

Основним змістом планування є визначення заходів і способів досягнення поставлених цілей, раціонального використання ресурсів при мінімумі витраченого часу. Головна *різниця* між *прогнозуванням* і *плануванням* полягає в тому, що в першому випадку виявляється зв'язок сучасного з майбутнім, фактичного стану злочинності з її станом у перспективі. При плануванні ж вирішується інше завдання – як потрібно діяти, щоб досягти бажаного результату в майбутньому.

Так, наприклад, одна з характерних рис профілактики – це її багатоаспектність і комплексність. Запобігання злочинності має чіткий комплекс та ієрархію цілей, які конкретизовані у часі, територіальному чи галузевому напрямку, стосовно видів злочинів та злочинців, а також рівня запобіжної діяльності. Вони реалізуються через узгоджену взаємну діяльність суб'єктів (учасників) профілактики, закладену у відповідному плані.

У загальному вигляді *план* – це заздалегідь намічена система заходів, що передбачає певний порядок, послідовність, строки виконання робіт та відповідальних виконавців. Найбільшу результативність у сфері протидії злочинності можуть приносити кримінологічні плани (чи розділи), які є органічною частиною соціально-економічного планування.

Кримінологічне планування – управлінське рішення системи взаємоузгоджених і взаємопов'язаних заходів, цілей, завдань та засобів запобігання та протидії злочинності. Також визначаються нормативне, інформаційне, організаційне, методичне та ресурсне забезпечення, терміни та суб'єкти виконання.

Кримінологічне планування як частина системи управління має ґрунтуватися на принципах:

- *наукової обґрунтованості*, планування повинно здійснюватись на основі наукового аналізу об'єктивної дійсності, в умовах якої реалізується план. При цьому мають бути науково обґрунтовані: завдання суб'єктам, що реалізують план; їх ресурсне та фінансове забезпечення; можливі майбутні ситуації, в яких доведеться діяти;
- *законності*, розробка планів повинна відповідати чинному законодавству;
- *актуальності*, який означає необхідність у процесі планування визначити пріоритетні напрями профілактичної діяльності;
- *реальності*, вимагає врахування об'єктивних можливостей суб'єктів профілактики;
- *конкретності*, передбачає однозначність змісту запланованих заходів, термінів їх виконання, суб'єктів реалізації та контролю;
- *несуперечливості*, означає узгодження в межах плану всіх його складових, аби вони не суперечили одна одній;
- *субординації*, полягає у підпорядкуванні заходів короткострокових планів середньостроковим та довгостроковим, нижчих ланок суб'єктів профілактики – вищим;
- *інформативності*, що розглядається у двох аспектах. Згідно з першим цей принцип означає складання плану на підставі повної й достовірної інформації. Відповідно до другого аспекту план повинен розроблятися таким чином, аби за якомога меншого обсягу знакового масиву містити якнайбільше необхідної інформації¹.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 166.

Отже, кримінологічне планування в цілому має розглядатися як складова частина системи державного планування економічного та соціального розвитку суспільства. При цьому важливо пам'ятати, що в попередженні злочинності комплексність планування дасть реальні результати в тому випадку, якщо цей принцип пронизуватиме всі етапи: передплановий аналіз злочинності, вироблення заходів і реалізацію планових завдань.

Перший етап планування можна охарактеризувати як збір та обробка кримінологічної інформації, визначення основних завдань і планових термінів. Вихідну інформацію для цього дає аналіз даних про: а) злочинність та злочинців; б) інші правопорушення («фонові явища»); в) вплив загальносоціальних (економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших заходів) на злочинність; г) вплив на злочинність спеціальних кримінологічних заходів, у тому числі результативності роботи органів правопорядку.

Другий етап планування – розробка програми-директиви з виконання поставлених завдань. Передбачає виділення провідних напрямів попереджувальної діяльності й узгодження плану з відповідальними виконавцями.

Заключний етап – контроль за реалізацією планових завдань. Виконання плану – найбільш відповідальний етап роботи. Він забезпечується проведенням організаційних заходів, доведенням до всіх виконавців завдань плану, забезпечення їх інформацією щодо стану й тенденцій злочинності в регіонах, взаємне інформування в зробленій роботі відповідно до плану й досягнутих результатів, координування дій суб'єктів профілактики з виконання планових завдань тощо¹.

Слід зауважити, що контроль досягає своєї мети в тому випадку, якщо здійснюється не тільки на стадії закінчення встановлених планом строків, коли практично неможливо виправити упущене, а й на всіх стадіях виконання намічених заходів. З огляду на це, для контролю за виконанням плану застосовуються два методи: *перший* – аналіз статистичних даних і звітних документів (стану злочинності, ступеня поширення правопорушень, окремих асоціальних явищ, своєчасності їх проведення, звітів суб'єктів профілактики; *другий* – безпосереднє спостереження й вивчення досягнутих результатів. На практиці, суб'єкти, як правило, застосовують обидва методи, що і дає найбільший ефект.

Залежно від мети, суб'єктів і строків кримінологічне планування поділяють на *види*.

У відповідності з *метою* плани поділяють на: 1) *всеохоплюючі* – охоплюють увесь комплекс питань запобігання злочинів; 2) *локальні* – передбачають рішення окремих питань запобіжної діяльності (заподігання окремих видів злочинів або окремі кримінологічні фактори, наприклад, рецидивної, організованої та професійної злочинності, злочинності неповнолітніх, сімейно-побутових злочинів, пияцтва тощо). Таким чином, цільова спрямованість кримінологічного планування дозволяє вирішувати, з одного боку, комплекс питань запобігання злочинності, а з іншого – окремі проблеми, що виокремлюються із завдань протидії злочинності.

¹ Кримінологія: Підручник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 127.

Залежно від складу суб'єктів процесу запобігання злочинності та їхньої ролі у протидії їй, розрізняють *комплексне, міжвідомче та відомче* планування.

Комплексне планування передбачає розробку міжвідомчих завдань і заходів запобігання та протидії злочинності на певній адміністративній території чи сфері суспільного життя. Його завдання полягає в тому, щоб об'єднати різних суб'єктів запобігання та протидії злочинності та спрямувати їх зусилля в єдине русло цілеспрямованої діяльності. Прикладом такого планування є Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки від 27 серпня 2002 р. № 1120 та Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767, що дали змогу покращити стан правопорядку в державі та удосконалити систему профілактики правопорушень.

Починає також розвиватися практика створення єдиних планів економічного, соціального та культурного розвитку, в яких містяться розділи заходів щодо попередження правопорушень. Органічно сполучаючи в собі загальні та спеціальні заходи різного характеру, плани економічного та соціального розвитку комплексно вирішують завдання усунення й нейтралізації негативних явищ, які спричиняються злочинністю, що забезпечує правопорядок в суспільстві. Планування дозволяє здійснювати запобіжну діяльність не стихійно, час від часу, а на базі продуманих та цілеспрямованих заходів з урахуванням конкретних умов, можливостей та коштів того чи іншого регіону та заінтересованих суб'єктів. На основі планів об'єднуються і координуються зусилля всіх суб'єктів що є передумовою системності діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

Міжвідомчі плани, їх метою є координація діяльності окремих груп суб'єктів у сфері запобігання правопорушенням (наприклад, забезпечення взаємодії Міністерства внутрішніх справ і Міністерства охорони здоров'я у діяльності по запобіганню наркоманії; МВС і Міністерства освіти і науки України в напрямку профілактики злочинності серед неповнолітніх тощо).

Відомче планування здійснюють органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки та інші заінтересовані суб'єкти в межах своєї компетенції.

За строками розрізняють чотири види планування: *короткострокове* (до 1 року), *середньострокове* (1–5 років), *довгострокове* (5–10 років), *дальньострокове* (10–15 років).

Правильне співвідношення між цими видами планування дає можливість для більш творчої ініціативи, особливо у масштабах адміністративних районів і міст, де практично вирішується основна маса питань запобігання та протидії злочинності.

В органах внутрішніх справ розробляються наступні види планів:

- перспективні (п'ятирічні) плани;
- річні;
- квартальні;
- спеціальні;
- поточні.

Крім того, у Міністерстві внутрішніх справ України складаються комплексні, цільові та регіональні плани (програми), наприклад, запобігання та протидії організо-

ваній злочинності. Також у МВС розробляються спеціальні плани (по забезпеченню громадського порядку при проведенні громадсько-політичних, спортивних, культурних та інших заходів; із запобігання групових правопорушень; з розшуку та затримання озброєних злочинців; з розшуку викраденого автотранспорту; на випадок виникнення надзвичайних ситуацій і стихійних лих тощо).

Практика роботи органів внутрішніх справ, за останні десятиріччя, відпрацювала найбільш доцільну *структуру плану*, яка складається з таких розділів:

- висновки та оціночні показники, аналіз за попередній період;
- організаційні заходи;
- запобігання злочинів та зміцнення правопорядку;
- розкриття та розслідування злочинів, розшук злочинців;
- протидія незаконним формам доходів;
- забезпечення безпеки дорожнього руху та пожежної безпеки;
- робота з кадрами та зміцнення законності;
- питання виробничо-господарської діяльності.

Заходи щодо роботи з негласними співробітниками органів внутрішніх справ визначаються в окремому додатку до плану з грифом «Таємно».

Комплексне планування запобігання злочинності, в системі органів внутрішніх справ, почалося наприкінці 70-х років минулого століття і пов'язано зі створенням інформаційних центрів, оргінспекторських та штабних підрозділів. До функціональних обов'язків цих структурних утворень входила розробка за участю всіх зацікавлених служб, органів, міністерств і відомств комплексних планів профілактики злочинності. На рівні країни цей план у різні роки мав назви «Державна програма боротьби зі злочинністю», «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю», «Комплексна програма профілактики злочинності».

Безпосередньо розробка комплексного плану запобігання злочинності передбачає:

- статистичну обробку та аналіз отриманої інформації, її оцінку та формулювання висновків;
- кримінологічне прогнозування на певний строк;
- розробку запобіжних заходів з визначенням строків виконання та конкретних виконавців;
- узгодження, рецензування й обговорення проекту плану, його коригування і доопрацювання;
- затвердження плану.

Організація виконання комплексного кримінологічного плану полягає в доведенні планових завдань до виконавців, визначенні строків подання звітності, встановленні контролю за виконанням плану, коригуванні планових завдань, проведенні нарад з виконавцями.

Водночас, як показує аналіз практики, існує низка загальних недоліків, що негативно впливають на ефективність комплексного планування запобігання та протидії злочинності. До них, зокрема, відносять: недооцінка кримінологічних факторів при розробці та здійсненні соціальних, економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших запланованих заходів; відсутність систематичного контролю за реалізацією

запланованих заходів з боку державних і громадських організацій, права та обов'язки яких у цій частині нормативно не регламентовані; розробка розділів плану без попередніх (передпланових) досліджень злочинності і факторів, що на неї впливають; недостатнє фінансування, що негативно впливає на виконання передбачених заходів.

Враховуючи кризові процеси у соціально-економічній сфері, що призводять до ускладнення криміногенної ситуації, Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 29 вересня 2010 року за № 1911-р схвалив Концепцію Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року. КМУ зобов'язав Міністерство внутрішніх справ разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади розробити та подати до 1 грудня 2010 р. Кабінетові Міністрів України проект Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року.

Концепція Державної програми профілактики правопорушень містила загальне визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована Програма, аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом. За мету Програми ставилось забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення протиправних діянь, а також налагодження дієвої співпраці правоохоронних органів та центральних і місцевих органів виконавчої влади у зазначеній сфері. Для досягнення цієї мети визначено шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання, очікувані результати та визначення ефективності Програми, передбачено, які фінансові, матеріально-технічні та трудові ресурси будуть використовуватись для її виконання.

Комплексність кримінологічного планування також простежується і у планах які на підставі п. 36 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» приймають обласні та районні міські ради. Так, наприклад, Рівненська обласна рада на своїй сесії 17 червня 2016 р. прийняла «Комплексну програму профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю на 2016–2020 роки», аналогічну «Програму профілактики правопорушень на 2016–2020 роки» прийняла 24 лютого 2016 р. Карлівська районна рада Полтавської області. Обидві програми у відповідності з державною програмою передбачають системну та узгоджену діяльність заінтересованих суб'єктів на даних адміністративних територіях.

Важливе місце в системі планування діяльності органів внутрішніх справ займає індивідуальне планування запобіжних заходів, яке є складовою частиною комплексного кримінологічного плану.

Основним підґрунтям у складанні планів профілактики стосовно окремих індивідів (фізичних осіб або груп) мають виступати попередньо проведені тактичні заходи щодо виявлення даної категорії осіб за допомогою діючих у правоохоронних органах методів і засобів, їх ретельного вивчення за різними характеристиками та ознаками, а також вивчення середовища, в якому вони перебувають. Після діагностики, виявлених і вивчених даних стосовно визначених категорій осіб і проведення щодо них індивідуального прогнозу на предмет імовірності вчинення ними злочину, спираючись на прогностичні висновки, переходять до планування індивідуальних запобіжних заходів.

Основна організаційна проблема прогнозування – зв'язок прогнозу з планом та управління процесом запобігання та протидії злочинності.

**МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 10
«Кримінологічне прогнозування та планування»**

Зasadничі по- ложення	Методологія та методика криміоло- гічного про- гнозування	Методи кри- мінологічно- го прогнозу- вання	Криміоло- гічний аналіз злочинності	Криміоло- гічне плану- вання
Поняття та сутність				
Цілі				
Задачі				
Класифікація				
Структурно- функціональна компонента				
Шляхи до вивчення даної проблеми				

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму ви-значеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отри-мати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по гори-зонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отри-мані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Порівняльна злочинність

Злочинність як негативне соціальне явище притаманна всім державам світу незалежно від їх цивілізаційної приналежності, географічного розташування, рівня соціально-економічного розвитку, політичного устрою, правової системи. Водночас наведені та інші чинники суттєво впливають на рівень злочинності в тій чи іншій державі, визначають її стан, структуру та динаміку. Вперше термін «порівняльна злочинність» використав у 1886 р. французький кримінолог Габріель де Тард у роботі з однойменною назвою («La Criminalité comparée»), проте вчений вживав це поняття у значенні комплексного вивчення злочинності з урахуванням даних різних наук, зокрема, статистики, антропології, психології¹. В своїй роботі Г. Тард розглядав широке коло кримінологічних проблем, зокрема, зв'язок злочинності у різних країнах з економічними та соціальними чинниками, освіченістю і рівнем життя населення, урбанізацією, політичним устроєм, культурно-релігійними факторами. Матеріалом для дослідження Г. Тарда були статистичні дані про рівень злочинності у Франції та в інших державах Європи, тобто фактично його праця мала як комплексний, так і власне порівняльно-кримінологічний характер.

Перше порівняльне дослідження злочинності на офіційному рівні було проведене у 1901 р. і охопило всього шість європейських держав – Італію, Францію, Іспанію, Австро-Угорщину, Німеччину та Велику Британію. Порівняльні дослідження злочинності значно активізувалися після Другої світової війни. Ще у 1972 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила спеціальну резолюцію, в якій закликала держави-члени інформувати Генерального секретаря ООН про стан злочинності та заходи із протидії їй. Нині в межах ООН функціонує Управління з наркотиків та злочинності зі штаб-квартирою у Відні (Австрія). Це Управління було створене у 1997 р. шляхом злиття Програми ООН по контролю за наркотиками та Центру із запобігання міжнародній злочинності. Зазначене Управління надсилає спеціальні запити (анкети) до держав-членів ООН, які вони після відповідей надсилають йому з метою узагальнення. В них держави мають надати інформацію про стан злочинності (зокрема, кількість вчинених злочинів та засуджених осіб) за певний період часу. Відповіді на питання анкети дають змогу отримати певне уявлення про криміногенну ситуацію в різних державах світу. На основі цієї інформації формуються огляди тенденцій в сфері злочинності і функціонування систем кримінального правосуддя. Перший огляд відбувся у період 1970–1975 рр. (надійшли дані від 64 держав). Спочатку огляди охоплювали період у п'ять років, пізніше – у три роки, а нині – у два роки. Поступово кількість держав, які брали участь в оглядах і надсилали інформацію до ООН, зростала і наразі переви-

¹ Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы. / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 391 с.

щує 130. Наразі Управління ООН з наркотиків та злочинності опрацьовує результати огляду тенденцій в сфері злочинності і функціонування систем кримінального правосуддя за 2015–2016 рр. На жаль, далеко не всі держави надають відповідну статистичну інформацію до Управління ООН з наркотиків та злочинності. При цьому це стосується не лише закритих авторитарних держав, які нерідко приховують стан справ зі злочинністю від світової громадськості (Китай, Куба, Сирія, Судан, Іран, КНДР), але й деяких в цілому демократичних країн Азії, Африки та Латинської Америки.

В наш час порівняльні дослідження в галузі кримінології розгорнуті у всьому світі. Поряд з діяльністю міжнародних кримінологічних інституцій ООН, які систематично здійснюють порівняльні кримінологічні дослідження, аналогічна проблематика широко представлена в журналах зарубіжних кримінологічних асоціацій («European Journal of Criminology», «Criminology and Public Policy», «Criminology and Criminal Justice» та ін.). У багатьох університетах світу проводяться порівняльні кримінологічні дослідження. У світі зростає інтерес до порівняльної кримінології, що має в своїй основі декілька факторів: перетворення злочинності на одну з найгостріших проблем сучасності; розвиток інформаційних технологій, використання яких дозволяє відстежувати зміни криміногенної ситуації у світі практично в режимі реального часу; тісна співпраця кримінологів зі своїми колегами із іноземних держав; високий престиж кримінології в рейтингу світової науки; результативна участь кримінологів багатьох держав в діяльності органів кримінальної юстиції. На основі таких досліджень сформувалась окрема галузь кримінологічної науки – порівняльна кримінологія, яка вивчає криміногенні явища, їх дослідження, стан і практику соціально-правового реагування на правопорушення в двох і більше державах з метою оптимізації боротьби зі злочинністю та розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері на основі порівняльно-правового та інших методів¹. Л. Шелі вважає, що порівняльна кримінологія являє собою історичне і кроскультурне дослідження злочинності та кримінальної юстиції². На думку В. Лунеева, порівняльна кримінологія вивчає у співставленні загальносвітові, регіональні та специфічні національні тенденції й інші характерні риси злочинності, її причинну базу та заходи протидії, а також основні теорії про походження злочинності, її зумовленість та шляхи попередження. Предметом порівняльної кримінології є порівняльна злочинність, порівняльні теорії причин злочинності, міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю. Існує підхід (О. Ведернікова), згідно з яким предмет міжнародної кримінології складають світові тенденції злочинності, фактори кримінальної глобалізації та світова стратегія боротьби зі злочинністю. Окремі дослідники, зокрема О. Шостко, ототожнюють порівняльну кримінологію з міжнародною.

Цікавими є узагальнені дані російського кримінолога І. Клеймьонова щодо особливостей злочинності та заходів із протидії їй в державах різних правових сімей. Зокрема, цей вчений констатує, що злочинність в країнах мусульманської та тради-

¹ Клейменов И. М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, уголовная политика в условиях глобализации: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/ И. М. Клейменов. – Омск, 2015. – 486 с. – С. 30

² Нежурбіда С. І. Кримінологічне вчення про причинність злочинності: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 /С. І. Нежурбіда. – К., 2015. – 696 с. – С. 389

ційної правових сімей на кілька порядків нижча, ніж в державах англо-американської та континентальної правових сімей. В цьому І. Клеймьонов вбачає криміногенність розвитку по шляху «традиціоналізм – постмодернізм». У той же час кримінолог звертає увагу на стабільне зниження показників зареєстрованих злочинів в державах сім'ї «загального права», що вказує на ефективність тих зусиль по боротьбі зі злочинністю, які здійснили уряд та правоохоронні органи цих країн в новому столітті. Визначальним фактором тут вбачається посилення поліцейського контролю. Процеси глобалізації чинять негативний вплив на стан криміногенної обстановки в державах сім'ї «загального права», що виражається в зростанні сексуального насильства по відношенню до дітей, кіберзлочинів і «злочинів ненависті».

Злочинність в державах романо-германської правової сім'ї характеризується, поряд з високими показниками коефіцієнтів корисливих злочинів, зростанням насильницьких посягань практично у всіх європейських країнах. На думку І. Клеймьонова, це обумовлено двома генеральними факторами. По-перше, європейські країни в 2000-х рр. зіткнулися з проблемами акультурації мігрантів. По-друге, саме європейське суспільство стало чуйно ставитися до фактів насильства і реагувати на такі прояви, які раніше перебували на периферії уваги (сексуальне домагання на роботі, домашнє насильство, насильство по відношенню до дітей). Ознакою глобалізації злочинності в державах романо-германської правової сім'ї є зростання шахрайства, особливо з використанням електронних пристроїв.

Злочинність в країнах мусульманської правової сім'ї різниться за своїми параметрами в залежності від ступеня ісламізації кримінальної політики. Так, у Саудівській Аравії, де культивується ваххабізм, злочинність характеризується порівняно низькими показниками. Але за це мусульманам доводиться жертвувати особистою свободою: релігійна поліція має повноваження втручатися практично в усі сторони їх життя. У секуляризованій Туреччині значно вищий рівень злочинності, але в цій державі більшою мірою захищені права людини і демократичні цінності.

Відносно низька злочинність в державах традиційної правової сім'ї (Індія, Японія, Китай). У той же час процеси глобалізації визначають такі тенденції в розвитку злочинності у державах цієї правової сім'ї, як зростання загрози тероризму; зниження віку злочинців; поява нових видів злочинів у сфері економічної діяльності; актуалізація проблем сексуального домагання і домашнього насильства; зростання кримінальної активності іноземців; поширення торгівлі людьми¹.

В наш час суттєвий вплив на злочинність справляє процес глобалізації, який охопив усю планету і усі основні сфери суспільного життя, включаючи економіку, політику, культуру. Основними тенденціями злочинності у сучасному світі (за В. Лунєєвим) є такі: абсолютне і відносне зростання злочинності у більшості держав; більш високий рівень злочинності в розвинутих демократичних державах (зокрема, у 1990 р. середній коефіцієнт злочинності у світі склав 5 500 на 100 тис. жителів, а в розвинутих державах – 8 000; відповідні дані за 1995 р. – 7 000 і 8 000 відповідно); зростання

¹ Клейменов И. М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, уголовная политика в условиях глобализации: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/ И. М. Клейменов. – Омск, 2015. – 486 с. – С. 159–186.

транснаціональної злочинності (торгівля наркотиками, зброєю і людьми, тероризм, відмивання «брудних грошей» тощо); прояви різних форм екстремізму і тероризму, що являє пряму загрозу для безпеки багатьох держав світу¹. Так, за період 1960–1990 рр. злочинність в США зросла більше ніж в 7 разів, в Англії (з Уельсом) – в 6 разів, у Франції – в 5 разів, в ФРН – у 3 рази, в Японії – у 1.5 рази.

Проте В. Лунєв дещо абсолютизує тенденцію до зростання злочинності у світі, вважаючи її єдиною та універсальною, що, однак, не підтверджується багатьма фактами. Зокрема, тенденція до зростання злочинності спостерігалась у світі в період після закінчення Другої світової війни (в деяких державах – лише із 1960-х рр.) і тривала до початку або до кінця 1990-х рр. Однак з кінця 1990-х-початку 2000-х рр. відбувається скорочення злочинності, як абсолютне, так і відносне, в багатьох державах світу. Ця тенденція констатується і в доповіді Тринадцятого Конгресу ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя, який відбувся у 2015 р. Зокрема, наголошено на тому, що найбільш відчутно за період 2003–2013 рр. у світі знизилась кількість майнових злочинів (крадіжок – на чверть, угонів автомобілів – вдвічі), натомість насильницька злочинність знизилась не так суттєво. Кількість злочинів в сфері обігу наркотиків збереглася на попередньому рівні, проте на 13% зросла кількість злочинів, пов'язаних зі зберіганням наркотичних речовин. Найбільш суттєво зниження злочинності торкнулось розвинутих західних держав (тобто країн із високим рівнем доходів) і меншою мірою – держав Африки, Азії та Латинської Америки. Проте і в Європі на фоні зниження майнових злочинів та вбивств дещо зросла кількість зґвалтувань та злочинів, пов'язаних із наркотиками. В деяких державах Європи скорочення злочинності взагалі не відбувається. Наприклад, у Швеції злочинність зростає безперервно із 1950-х рр. і за цей час індекс злочинності зріс у 5.5 разів, в тому числі, індекс нападів – у 8.2 рази, зґвалтувань – у 12 разів, а грабежів – у 29 разів. Натомість в Японії кілька років поспіль відзначається тенденція до зниження і так низької злочинності як в цілому, так і щодо більшості видів злочинів (серед них 70% складають крадіжки). Серед розвинутих держав світу злочинність в Японії є найнижчою. Протягом досить тривалого часу злочинність знижується і в США, про що буде детальніше сказано нижче.

Я. Гілінський наводить наступні гіпотези, які пояснюють тенденцію до зниження злочинності в багатьох державах світу. По-перше, це хвилеподібні (циклічні) коливання злочинності як соціального явища; по-друге, це «віртуалізація» злочинності у зв'язку із масовим поширенням серед підлітків і молоді комп'ютерних ігор (переорієнтація з реального вуличного насильства на віртуальне); по-третє, зменшення традиційної злочинності за рахунок зростання/збільшення високолатентної, зокрема кіберзлочинності; по-четверте, масова «секьюритізація» як результат широкого використання технічних засобів контролю і безпеки, що сприяє зменшенню кількості крадіжок та угонів автомобілів².

¹ Лунев В. В. *Эпоха глобализации и преступность* / В. В. Лунев. – М. : Норма. – 2007. – 272 с.; Лунев В. В. *Курс мировой и российской криминологии: учебник для магистров*. В 2 т. Том 1. Общая часть / В. В. Лунев. – М. : Юрайт, 2012. – 1003 с. – С. 115–125.

² Гилинский Я. И. *Актуальные проблемы криминологии: учебное пособие для магистратуры* / Я. И. Гилинский и др. – СПб: Санкт-Петербург. юрид. ин-т Академии Генпрокуратуры РФ, 2016. – С. 23–24.

Як відомо, основним показником криміногенності держави є коефіцієнт (індекс) злочинності. За даними ООН станом на 2000 р. середньосвітовий коефіцієнт злочинності склав 3 300 злочинів на 100 тис. жителів. За цим показником усі держави світу можна поділити на такі групи:

1) держави з мінімальним та дуже низьким індексом злочинності (коефіцієнт до 500). До них належать вельми різні за географічними, економічними, культурними і релігійними ознаками країни, зокрема, деякі мусульманські держави Азії (Бангладеш, Сирія, Саудівська Аравія, Ємен, Оман, Індонезія, Туркменістан), окремі азійські неісламські держави (Індія, Шрі-Ланка, Філіппіни), кавказькі країни (Вірменія, Грузія, Азербайджан), деякі латиноамериканські держави (Гватемала, Парагвай, Болівія), окремі держави Африки (Бурунді, Єгипет) та одна європейська країна (Албанія). За даними Восьмого огляду ООН (2005–2006 рр.) найнижчий у світі індекс злочинності фіксувався в Непалі (36.7) та М'янмі (37.5) – відсталих аграрних країнах індуїстської і буддистської культури відповідно.

2) держави з низьким індексом злочинності (коефіцієнт від 500 до 2 000). До них належать, зокрема, в Латинській Америці – Колумбія, Еквадор, Панама, Перу, Сальвадор, Мексика, Коста-Ріка і Ямайка; в Африці – Марокко і Лесото; в Азії – Японія, Малайзія, Катар, Кувейт, Таїланд, Йорданія, Казахстан, Сінгапур; в Європі – Туреччина, Македонія, Молдова, Білорусь, Болгарія, Кіпр, Словаччина, Румунія, Росія. Наразі до цієї групи належить і Україна із індексом злочинності 1 390 (2016 р.).

3) держави із середнім індексом злочинності (коефіцієнт від 2 000 до 4 000). До них належать, зокрема, в Європі – Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Швейцарія, Польща, Португалія, Чехія, Естонія, Іспанія, Хорватія; в Азії – Республіка Корея і Бахрейн; в Африці – Маврикій; в Океанії – Тонга і Фіджі; в Латинській Америці – Аргентина і Чилі.

4) держави із високим індексом злочинності (коефіцієнт від 4 000 до 8 000). До них належать декілька європейських держав (Франція, Австрія, Норвегія, Словенія, Угорщина, Люксембург, ФРН, Мальта), кілька країн Африки (ПАР, Свазіленд, Ботсвана), деякі латиноамериканські держави (Уругвай, Суринам), дві країни Вест-Індії (Багами, Сент-Вінсент і Гренадіни), а також такі розвинуті держави, як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та Ізраїль.

5) держави з дуже високим індексом злочинності (коефіцієнт більше 8 000). До них належать декілька держав Європи (Бельгія, Данія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція, Велика Британія, Ісландія) і – досить несподівано – одна бідна країна Південної Америки (Гаяна). На 2015 р. світовим рекордсменом за індексом злочинності стала Швеція, в якій цей показник склав 15 219. У 2014 р. лідером була маленька Ісландія із коефіцієнтом злочинності 20 170 (у 2009 р. – навіть 23 420). В цілому за період 2000–2013 рр. найвищий індекс злочинності (медіана) зафіксований в таких розвинутих державах, як Швеція (14 692), Бельгія (9 663) та Нова Зеландія (9 613). Найнижчі показники зафіксовані в окремих мусульманських державах, зокрема, в Індонезії (48), у Бангладеш (90) та в Ємені (100).

Водночас до наведених та інших подібних даних про загальний рівень злочинності в різних державах світу слід ставатися з великою обережністю, враховуючи наступ-

ні обставини. По-перше, це досить обмежений перелік злочинів, що містяться у спеціальній анкеті Управління ООН, за якою держави мають надавати відповідну статистичну інформацію. Цей перелік включає лише 12 злочинних діянь: умисне вбивство, зґвалтування, сексуальне насильство, сексуальні правопорушення щодо дітей, напад, викрадення людей, грабіж, крадіжка, крадіжка із проникненням до приміщення, крадіжка із проникненням до приватного житла, крадіжка транспортних засобів, крадіжка приватних автомобілів¹.

По-друге, якщо оцінювати інформацію, яка реєструється національними статистичними органами, то слід враховувати різний перелік злочинів, що містяться в кримінальному законодавстві різних держав світу. Зокрема, ті діяння, які є злочинами в багатьох європейських державах та деяких країнах Азії (наприклад, порушення правил дорожнього руху, публічне сп'яніння, дрібні порушення громадського порядку тощо), в Україні, більшості пострадянських держав та деяких країнах, що розвиваються, належать до адміністративних або інших некримінальних правопорушень. По-третє, чимало держав з різних причин офіційно реєструють і публікують інформацію далеко не про всі злочини, що вчиняються на їх території. Наприклад, в США до офіційного реєстру ФБР потрапляють лише вісім видів діянь – так звані індексні злочини (умисне вбивство, напад при обтяжуючих обставинах, зґвалтування, угон автомобіля, грабіж, берглері, крадіжка та підпал). Тому з урахуванням всіх інших злочинів, відповідальність за які передбачена федеральним кримінальним законодавством США та КК окремих штатів, індекс злочинності в США буде принаймні в чотири рази більше офіційного. В багатьох інших розвинутих державах також офіційно публікується інформація лише про обмежену кількість злочинів, наприклад, у Франції – про 22, у ФРН – про 24, в Англії і Уельсі – про 70.

По-четверте, в розвинутих державах, на відміну від більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки і СНД, значно нижчою є штучна латентність злочинів, в першу чергу через відсутність «традицій» їхнього приховування від реєстрації правоохоронними органами. Саме це значною мірою і пояснює надзвичайно високий індекс злочинності в багатьох розвинутих державах, зокрема, європейських, Канаді, Новій Зеландії, в яких існує доволі досконала система кримінальної статистики, високий рівень правової культури населення, незалежність судової влади, контроль за діяльністю поліції з боку інститутів громадянського суспільства. Все це тією або іншою мірою відсутнє в переважній більшості країн, які розвиваються, що не може не позначатися на кримінальній статистиці. Важливо також, що в різних державах існує різна методика підрахунку кількості вчинених злочинів, зокрема, за особами або за фактами, врахування сукупності злочинів, включення/невключення до інформації про злочини замахів на них, особливості підрахунку злочинів, вчинених у співучасті. Відкритою також залишається проблема повноти і адекватності кримінологічної інформації, яку надсилають до ООН деякі відсталі держави Азії та Африки, такі, як, наприклад, М'янма, Непал, Бурунді, Зімбабве, Мадагаскар.

По-п'яте, наведені дані про загальний індекс злочинності в різних державах світу прямо не враховують такий важливий її показник, як структура, тобто питома вага та

¹ <https://data.unodc.org/>

співвідношення між собою різних видів злочинів. Без врахування цієї обставини може виникнути хибне уявлення про надзвичайну кримінальну небезпечність Ісландії, Швеції або Нової Зеландії, але в них переважають корисливі та наркотичні, а не насильницькі злочини. І навпаки, низький рівень загальної злочинності у Венесуелі, Колумбії, на Ямайці або в багатьох державах Африки в жодному випадку не має вводити в оману, оскільки в цих державах надзвичайно висока питома вага в структурі злочинності насильницьких посягань, зокрема, умисних вбивств, нападів, збройних пограбувань, викрадень людей, згвалтувань. Тому висновок В. Лунсеєва «чим вище розвиток країни, тим вища і злочинність» слід сприймати з урахуванням наведеної обставини. Занадто категоричним у цьому зв'язку видається також твердження І. Клеймьонова про те, що «відхід від морально-релігійної традиції закономірно супроводжується збільшенням інтенсивності злочинності, а повернення до неї знижує криміногенність соціуму»¹, оскільки воно недооцінює наведені вище суттєві обставини, в першу чергу надвисоку латентність злочинів (включаючи латентну віктимність), в державах традиційної та ісламської правових сімей, а також структуру злочинності в них. Доречно у цьому контексті навести думку відомого соціолога і політолога Ф. Фукуяма, який звертає увагу на той важливий факт, що люди в авторитарних або тоталітарних суспільствах часто дотримуються законів більш суворо, ніж в демократичних суспільствах, але це не є свідченням високого рівня соціального капіталу в таких суспільствах; найчастіше така поведінка є просто відображенням страху перед суворими покараннями, властивими репресивним державам². В «високоморальному» Ірані процвітають політичний деспотизм, релігійний фанатизм, домашнє насильство щодо жінок і дітей, а індекс умисних вбивств вищий, ніж наприклад в ліберальних Нідерландах.

Важливе кримінологічне значення має аналіз даних про стан окремих видів злочинів у різних регіонах і державах планети. За даними цього Управління ООН середньосвітовий індекс умисних вбивств у 2013 р. склав 6.2. Для порівняння зазначимо, що у 2004 р. цей показник склав 7.6. Найбільш небезпечними регіонами світу є Америка (мається на увазі уся Північна і Південна Америка, а також Карибський басейн), де цей показник складає 16.3. Високим є індекс умисних вбивств також в Африці (12.5). Індекс умисних вбивств в інших регіонах світу значно менший: Європа та Океанія – по 3, Азія – 2.9. Із субрегіонів світу найвищий індекс умисних вбивств фіксується на Півдні Африки (31), у Вест-Індії (30) та в Центральній Америці (29). Найнижчий показник в Полінезії (0.1).

За індексом умисних вбивств усі держави світу умовно можна розподілити на шість таких груп:

1) держави із дуже низьким індексом умисних вбивств, в яких цей показник не перевищує 2. Це переважно розвинуті держави Європи (зокрема, Австрія, Норвегія, Іспанія, ФРН, Швеція, Чехія, Ірландія, Франція, Кіпр); деякі держави Східної та Пів-

¹ Клейменов И. М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, уголовная политика в условиях глобализации: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08/ И. М. Клейменов. – Омск, 2015. – С. 160.

² Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003. – С. 181

денно-Східної Азії (Японія, Бруней, Китай, В'єтнам, Республіка Корея, Сінгапур, Індонезія), арабські держави (Бахрейн, Кувейт, Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар). До цієї ж групи належать: в Африці – Марокко, Алжир, Мадагаскар, Малаві, Гана, Буркіна-Фасо; в Океанії – Австралія, Нова Зеландія, Науру, Тонга; в Північній Америці – Канада; з пострадянських держав – Таджикистан.

2) держави із низьким індексом умисних вбивств, в яких цей показник складає від 2 до 5. До цієї групи належать: в Європі – Молдова, Естонія, Україна, Білорусь, Латвія, Албанія, Чорногорія; в Азії – Бутан, Іран, Індія, Камбоджа, М'янма, Таїланд; в Африці – Лівія, Маврикій, Нігер; в Латинській Америці – Куба та Чилі; в Північній Америці – США; деякі пострадянські неєвропейські держави (Узбекистан, Туркменістан, Вірменія, Азербайджан, Грузія).

3) держави із середнім індексом умисних вбивств, в яких цей показник складає від 5 до 10. До цієї групи належать в Європі – Росія та Латвія; в Азії – Камбоджа, Ірак, Філіппіни, Лаос, Пакистан, Монголія; в Латинській Америці – Уругвай, Парагвай, Коста-Ріка; в Африці – Ефіопія, Мозамбік, Малі, Габон.

4) держави із високим індексом умисних вбивств, в яких цей показник складає від 10 до 30. Це переважно держави Африки (Намібія, Ботсвана, ЦАР, Демократична республіка Конго), Латинської Америки (Болівія, Нікарагуа, Панама, Мексика, Бразилія) та Вест-Індії (Домініканська республіка, Гаїті, Багами, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго). До цієї ж групи входить також Папуа-Нова Гвінея (Океанія).

5) держави із надзвичайно високим індексом умисних вбивств, в яких цей показник перевищує 30. Це переважно держави Центральної (Беліз, Гватемала, Сальвадор, Гондурас) і Південної Америки (Колумбія, Венесуела), Вест-Індії (Ямайка, Сент-Кітс і Невіс) та окремі держави Африки (ПАР і Лесото). Станом на 2015 р. найвищий у світі індекс умисних вбивств реєструвався в Сальвадорі (109), Гондурасі (64) та Венесуелі (57), а найнижчий – в Сінгапурі (0.2) та в Японії (0.3). (За незалежними даними на 2016 р. індекс умисних вбивств у Венесуелі складає 92). Таким чином, різниця між Сальвадором і, наприклад, Японією складає 363 рази. Цікаво, що в деяких мікрдержавках (Ліхтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Науру, Тувалу) по кілька років не вчиняється жодного умисного вбивства. Одним із ключових криміногенних факторів, який прямо впливає на індекс умисних вбивств, є соціальна нерівність в тій чи іншій державі (вона вимірюється за допомогою індексу Джинні та децильного коефіцієнту), зі зростанням якої індекс вбивств також збільшується. При цьому така залежність стосується як розвинутих держав, так і країн, що розвиваються. Цікаво, що за даними експертів Програми розвитку ООН у 2016 р. лише 1% населення планети володіє 46% усього світового багатства.

Водночас слід звернути увагу на умовність та певну обмеженість наведених даних і самого такого розподілу, оскільки дані індексу умисних вбивств по окремих державах, переважно азійських та африканських, за різними джерелами (органи влади або ВООЗ) або в різні роки досить суттєво відрізняються. В деяких державах відрізняється або часто змінюється сама методика обрахування кількості умисних вбивств за рахунок включення/невключення до них осіб, вбитих силами правопорядку, зниклих без вісті осіб, загиблих із невстановленими причинами смерті тощо. Слід також вра-

ховувати, що в багатьох державах дані про зареєстровані умисні вбивства включають також і замаху на цей злочин.

Серед регіонів планети найвищий рівень таких насильницьких злочинів, як зґвалтування, спостерігається в Північній Америці – 39.2; в Латинській Америці – 11.2; в Західній Європі – 8.3. Натомість в Африці на південь від Сахари він складає 3.4; у Східній Азії – 6.3; у Східній Європі – 6.3; в Південній Азії – 6.5; в арабських державах всього 0.7. Світовими лідерами за рівнем зґвалтувань є держави Півдня Африки: Ботсвана (92), Лесото (89) і ПАР (77; за деякими даними – 128). Високий індекс зґвалтувань також в багатьох державах Латинської Америки і Вест-Індії (Нікарагуа, Панама, Суринам, Болівія, Коста-Ріка, Багами, Ямайка). Для порівняння, у США цей показник становить 38.6, у Новій Зеландії – 32, натомість в Японії – не більше 1. Найнижчий індекс зґвалтувань спостерігається в таких мусульманських державах, як Індонезія (0.7), Азербайджан (0.3) та ОАЕ (0.9), а також у Вірменії (0.5). З держав Європи найнижчий індекс зґвалтувань в Боснії і Герцеговині (до 1) та в Албанії (1.4). Проте важливо наголосити на тому, що до офіційної статистики зґвалтувань слід ставитись надзвичайно обережно, оскільки в країнах із традиційним способом життя, пануванням релігійних та/або патріархальних цінностей, абсолютна більшість випадків сексуального насильства є латентними, оскільки потерпілі з багатьох причин (сприйняття сексуального насильства як норми, сором, страх перед родичами, недовіра до органів влади тощо) не повідомляють про них. На основі деяких віктимологічних досліджень є, наприклад, дані про надвисокий рівень зґвалтувань в таких державах, як Папуа-Нова Гвінея, Китай, Бангладеш, а також в багатьох ісламських країнах Африки (Судан, Мавританія, Нігер, Малі). Це ще одна важлива обставина на користь того, що не варто довіряти, а тим більше ідеалізувати, офіційно низький індекс окремих злочинів в багатьох державах традиційної та мусульманської правової сім'ї. Передусім це стосується відсталих та/або авторитарних держав Азії та Африки. Водночас не має підстав не довіряти даним про низький індекс зґвалтувань в Японії, на Тайвані або в Сінгапурі.

За рівнем нападів серед регіонів планети лідирує Північна Америка (773), далі йдуть Африка (609), Південна Азія (284), Східна Азія (250), Латинська Америка (155), Західна Європа (139), Східна Європа (27) та арабські держави (27). З окремих держав світу найвищий індекс нападів реєструвався у Вест-Індії та деяких державах Південної Америки: на Гренаді (1 343), в Гаяні (1 208), на Сент-Вінсент і Гренадінах (1 017) та на Багамах (841). Дуже високі показники також в окремих країнах Африки: на Кабо-Верде – 808, в Ботсвані – 759. Найнижчий рівень нападів фіксувався в Азербайджані (менше 2), в ОАЕ (до 4) та у М'янмі (до 5). В окремі роки цей показник в Бангладеш складав всього 0.4. В Європі найменше нападів вчиняються в Албанії (5-6). У визначенні термінів спеціальної анкети Управління ООН, за якою держави мають надавати відповідну інформацію, під «нападом» розуміється застосування до особи серйозної фізичної сили, що призвело до тяжких тілесних ушкоджень. Тобто приблизний аналог цього злочину в національному законодавстві України – тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України).

Найвищий коефіцієнт корисливих злочинів, зокрема, крадіжок та грабежів, спостерігається переважно в розвинутих державах. Наприклад, індекс крадіжок в Пів-

нічній Америці складає 3 440, в Західній Європі – 2 170, у Східній Європі – 590, в Африці – 500, в Латинській Америці – 390, в Південній Азії – 210, а в арабських державах всього 20. Світовими лідерами за рівнем крадіжок є Швеція (3 816), Данія (3 430), Нідерланди (3 215), та Уругвай (3 044) і Найнижчий рівень крадіжок у Танзанії (до 1), в М'янмі (до 5) та в Бурунді (7-9). За індексом грабежів (включаючи і розбої в розумінні КК України) у світі лідирують Коста-Ріка (1 097), Кабо-Верде (1 051) та Аргентина (958). Дуже високі показники грабежів в деяких інших державах Латинської Америки (Еквадор, Чилі, Уругвай). Найменше грабежів фіксується в М'янмі (0.3), в Саудівській Аравії (0.3) та в Японії (до 3). Більше всього крадіжок із проникненням у приміщення вчиняється в Нідерландах (1 348), в Данії (1 117) та багатьох країнах Вест-Індії (Гренада, Багами, Сент-Вінсент і Гренадіни). Високі показники й в деяких інших розвинутих державах (Австрія, Австралія, Нова Зеландія). Найменше таких злочинів фіксується в Камеруні (0.7) та у М'янмі (0.1). В Йорданії кілька років поспіль такі злочини взагалі не вчинялись.

За рівнем крадіжок транспортних засобів світовим лідером є британське володіння в Атлантиці Бермудські острови (1 244), а з незалежних держав – Уругвай (477) та Нова Зеландія (430). Найбільше крадіжок приватних автомобілів фіксується на Багамах (290), в Італії (200) та у Франції (170). Найменше таких злочинів реєструється в Марокко, Азербайджані, Індонезії та на Філіппінах (до 1). В окремих державах приватні автомобілі взагалі не викрадаються. Проте до таких даних слід ставитися досить обережно з огляду на пряму залежність кількості викрадень автомобілів та інших транспортних засобів від такого показника, як їх щільність, тобто кількість на 1 000 жителів.

Світовими лідерами за кількістю злочинів, пов'язаних із наркотиками (дані за 2008 р.) були Швеція (849), Мальдіви (819) та Норвегія (787). Найменше таких злочинів реєструвалось в Сьєрра-Леоне (0.1), в Монголії (0.3) та в Непалі (0.8). Світовим лідером за кількістю викрадень людей несподівано став Камерун (21), далі йдуть Ліван і Туреччина. Серед розвинутих держав найвищі показники фіксуються в Бельгії (10) та в Канаді (10). Проте наведені дані важко піддаються інтерпретації з огляду на різноманітність держав-лідерів та відсутність інформації про обставини викрадення людей. Натомість цікаво, що за даними міжнародних правозахисних організацій найбільше випадків викрадення людей у 2014 р. було зафіксовано у Мексиці, Індії, Пакистані, Іраку та Нігерії.

Доцільним буде провести порівняльний аналіз даних про рівень та структуру злочинності в такій провідній західній державі, як США. Коефіцієнт злочинності в цій країні складає 4 119 (у 1974 р. – 4 852). В цілому за останні 20 років в США простежується тенденція до зниження як абсолютної, так і відносної кількості злочинів, включаючи насильницькі (особливих успіхів у цьому досягли адміністрації президентів Б. Клінтона та Б. Обами). Індекс насильницьких злочинів, до яких в США відносять умисні вбивства, згвалтування, тяжкі напади і грабежі, у 2015 р. склав 383. Для порівняння: у 2012 р. – 387, у 2013 р. – 369, у 2014 р. – 361, у 1991 р. – 758, хоча порівняно із 60 рр. ХХ ст. їх кількість значно зросла (наприклад, у 1960 р. – всього 161). Проте за останні два роки індекс цих злочинів дещо зріс. Так, у 2015 р. кількість на-

сильницьких злочинів в США, порівняно із попереднім роком, зросла на 3.8%. Найбільше зростання насильницьких злочинів відбулося на Заході країни (майже на 8%). Натомість на північному Сході кількість таких злочинів зменшилась на 0.9%. В деяких регіонах США у 2015 р. кількість умисних вбивств зросла досить суттєво, зокрема, на Середньому Заході (на 15.2%), на Півдні (на 11.6%) і на Заході (майже на 9%). Відбулося також зростання кількості зґвалтувань: на Заході (на 6.6%) і на Північному Заході (на 6.6%). Кількість грабежів найбільше зросла на Заході (на 7%), натомість на північному Сході кількість таких злочинів зменшилась на 4.2%. Кількість нападів у 2015 р. також найбільше зросла на Заході США (на 8.5%) та на Середньому Заході (на 4.9%). Зростання нападів на Півдні склало 3.7%, а на Північному Сході – всього 0.1%.

В територіальному розрізі найвищий в США індекс насильницьких злочинів фіксується в таких штатах, як Аляска (730), Невада (696) та Нью-Мексико (656), а найнижчий – у Вермонті (118) та в Мені (130). Відповідний показник Федерального округу Колумбія (м. Вашингтон) – 1 269. Індекс умисних вбивств в США у 2015 р. склав 4.9. Тенденція до суттєвого зниження кількості вбивств з 90 рр. ХХ ст. є в США очевидною – з деякими несуттєвими річними коливаннями – і простежується протягом тривалого часу: так, у 1960 р. індекс цих злочинів склав 5.1, у 1970 р. – 7.9, у 1980 р. – 10.2, у 1990 р. – 9.4, у 2000 р. – 5.5, у 2009 р. – 5, у 2010 р. – 4.8, у 2014 р. – 4.4. В той же час слід зазначити, що індекс умисних вбивств в США є найвищим серед розвинутих держав світу. Для порівняння: в Японії – 0.3, в Канаді – 1.5, у Великій Британії – 0.9, у ФРН – 0.9, у Франції – 1.2, в Австралії – 1. Серед американських штатів найвищий індекс умисних убивств в Луїзіані (10.3) та в Міссісіпі (8.7), а найнижчий – у Нью-Гемпширі (1.1) та на Гавайях (1.3). Відповідний показник округу Колумбія – 24. За даними 2012 р., 60% усіх умисних вбивств в США вчинено із застосуванням вогнепальної зброї, що також є найвищим показником серед розвинутих країн світу. Індекс смертності від застосування вогнепальної зброї в США варіюється від 2.71 на Гавайях і 3.18 в Масачусетсі до 19.15 в Луїзіані та 19.59 на Алясці. В США значно частіше, ніж в інших розвинутих державах при вчиненні нападів та грабежів використовується вогнепальна зброя (в середньому – у 20–40% випадків). Саме тому контроль над вільним обігом вогнепальної зброї залишається для США надзвичайно гострою проблемою.

Індекс зґвалтувань в США у 2015 р. склав 38.6 і за останні кілька років цей показник дещо зріс (2014 р. – 36.5; 2013 р. – 36; 2012 р. – 27; 2006 р. – 32; 2001 р. – 32), хоча в більш тривалій перспективі простежується тенденція до зменшення кількості цих злочинів. Наприклад, у 1992 р. індекс зґвалтувань складав 43, хоча у 1960 р. – всього 9.6. З окремих штатів США найвищий індекс зґвалтувань на Алясці (122), в Нью-Мексико (80), а також в Мічигані (65) та в Арканзасі (65), а найнижчий – у Нью-Джерсі (15), Коннектикуті та Вермонті (по 21). Відповідний показник округу Колумбія – 73.5.

Тенденція до зниження стосується і таких насильницьких злочинів, як тяжкі напади. Так, у 2015 р. їх індекс склав 238, у 2013 р. – 229, у 2011 р. – 241, у 2010 р. – 252, у 2001 р. – 319, у 1991 р. – 433 (хоча у 1960 р. – всього 86). Для порівняння, індекс

нападів в окремих розвинутих країнах складає: Японія – 21, Канада – 135, ФРН – 156, Франція – 346, Фінляндія – 600, Бельгія – 616, Швеція – 859. З окремих штатів США найвищий індекс тяжких нападів на Алясці (497), у Теннесі (452) та в Нью-Мексико (450), а найнижчий – у Мені (69) та у Вермонті (79). Відповідний показник округу Колумбія – 615.

Знижується в США й кількість грабежів: у 2015 р їх індекс склав 102, у 2011 р. – 114, у 2010 р. – 117, у 2001 р. – 148, у 1991 р. – 273, у 1981 р. – 258 (натомість у 1960 р. – 60). З окремих штатів США найвищий коефіцієнт грабежів фіксується у Меріленді (164), а також в Каліфорнії (135) та у Делавері (131), а найнижчий – у Вайомінгу (10), в Айдахо (12) та у Вермонті (16). Відповідний показник округу Колумбія – 557. Для порівняння, індекс грабежів в окремих розвинутих країнах складає: Японія – 2.4, Австралія – 42, ФРН – 56, Канада – 59, Швеція – 86, Англія і Уельс – 87.5, Франція – 178.

Індекс корисливих злочинів в США складає 2 487 (у 1996 р. – 4 451), зокрема, берглері – 492 (в 1996 р. – 945), угони автомобілів – 220 (у 1996 р. – 526), крадіжки – 1 775 (у 1996 р. – 2 980). За останні 10 років індекс корисливих злочинів скоротився на 25%. В територіальному розрізі найвищий в США індекс корисливих злочинів фіксується в таких штатах, як Гавайї (3 796), Нью-Мексико (3 697) та Вашингтон (3 464), а найнижчий – у Вермонті (1 407), в Нью-Йорку (1 604) та в Масачусетсі (1 691). З окремих штатів США найвищий індекс берглері в Міссісіпі (829), Нью-Мексико (820) та в Неваді (773), а найнижчий – в Нью-Йорку (224), у Вірджинії (255) та в Нью-Гемпширі (260). Найвищий індекс крадіжок реєструється на Гавайях (2 935), в Нью-Мексико (2 469) та в Луїзіані (2 385), а найнижчий – у Вермонті (1 064), у Нью-Джерсі (1 183) та в Айдахо (1 261). Найвищий індекс угонів автомобілів реєструється в Каліфорнії (437), в Нью-Мексико (409) та в Неваді (393), а найнижчий – у Вермонті (28), у Мені (61) та в Нью-Гемпширі (67).

Одним з найбільш криміногенних регіонів планети – особливо щодо насильницької злочинності – є Латинська Америка. Найнебезпечнішими в цьому регіоні є мегаполіси та інші великі міста, зокрема, Мехіко (Мексика), Акапулько (Мексика), Богота (Колумбія), Каракас (Венесуела), Сан-Паулу (Бразилія), Ріо-де-Жанейро (Бразилія), Гватемала (Гватемала), Тегусігальпа (Гондурас), Сан-Сальвадор (Сальвадор), Сьюдад-Хуарес (Мексика). За даними ООН останні п'ять років найнебезпечнішим містом у світі – за кількістю вбитих із застосуванням вогнепальної зброї – було місто в Гондурасі Сан-Педро-Сула (187 вбивств на 100 тис. жителів), але у 2016 р. цей показник впав у ньому до 111, а тому за минулий рік «світовою столицею вбивств» став Каракас (120 вбивств на 100 тис. жителів). Третє місце посіла столиця Сальвадору Сан-Сальвадор (108 вбивств на 100 тис. жителів). З першою десяткою найнебезпечніших міст світу лише одне (Кейптаун) знаходиться не в Латинській Америці.

Основними факторами, які зумовлюють високий рівень насильницької злочинності в Латинській Америці є, зокрема, такі: відносно низький рівень життя, величезна соціальна нерівність, сумний досвід авторитарних режимів, існування своєрідної субкультури насильства, в якій людське життя не є високою цінністю, історія грома-

дянських війн та збройних конфліктів, високий рівень безробіття, негативні наслідки урбанізації та згуртування величезної кількості населення у мегаполісах, вплив організованої злочинності, поширення торгівлі зброєю та наркотиками, в цілому низька ефективність діяльності поліції та органів кримінальної юстиції.

Підсумовуючи наведені дані можна зробити деякі висновки. По-перше, в цілому найбільш суттєвим антикриміногенним чинником є наявність в тій чи іншій державі сильного соціального контролю над злочинністю: переважно – це елементи традиційного способу життя, вплив релігії (особливо, таких як іслам, буддизм та конфуціанство) та національна культурна специфіка. В тоталітарних державах (КНР, Куба, Сирія, Туркменістан, Саудівська Аравія тощо) такий контроль здійснює також увесь репресивний апарат, що значною мірою і визначає низький рівень злочинності в них. Водночас культурно-релігійні фактори здатні забезпечити помірний або низький рівень злочинності не лише в бідних країнах Азії та Африки, але й у заможних високорозвинутих державах (Японія, Греція, Кіпр, Південна Корея, Сінгапур та деякі інші). По-друге, в розвинутих державах рівень злочинності – за рідкісним виключенням – вищий, ніж у країнах, які розвиваються. Зокрема, з-поміж західних держав відносно низький загальний індекс злочинності лише в Японії, на Кіпрі та в Греції, натомість дуже висока злочинність в окремих країнах Африки (ПАР, Лесото, Свaziленд, Ботсвана) та Вест-Індії (Ямайка, Багами). По-третє, в розвинутих державах в структурі злочинності переважають корисливі та інші ненасильницькі діяння, тобто злочинність в них, на відміну від більшості країн, що розвиваються, є більш «гуманною». По-четверте, в цілому найнижчий рівень злочинності – особливо насильницької – спостерігається в державах мусульманської цивілізації (в основному незалежно від показників соціально-економічного розвитку та рівня життя), що можна пояснити так званім традиційним типом суспільства, сильними колективістськими елементами цієї релігії, мінімальною соціальною атомізацією. Більшість мусульманських держав та деякі інші (зокрема, Бутан, Непал, М'янма, Камбоджа) є найменш модернізованими в соціально-політичному аспекті та найменше зазнали впливу західних цінностей. В той же час вдале (органічне) поєднання західних політико-правових та економічних інститутів при збереженні позитивних національно-культурних традицій і цінностей стримує зростання насильницької злочинності. Йдеться про деякі країни конфуціанської та буддистської цивілізації – Японію, Тайвань, Південну Корею, Сінгапур. Водночас «шокове» запозичення іншими державами деяких західних цінностей та інституцій (лібералізація суспільного життя, індивідуалізм) в сукупності з криміногенними місцевими особливостями часто призводить до високого рівня насильницької злочинності. Як вже зазначалося, в першу чергу це стосується держав Латинської Америки та окремих країн Африки (передусім ПАР). Найвищий рівень насильницьких злочинів, включаючи умисні вбивства, фіксується саме в латиноамериканських, багатьох пострадянських та деяких африканських країнах. Проте в будь-якому випадку цивілізаційна приналежність прямо не визначає рівень злочинності, окрім того, в багатьох державах існує невідповідність між рівнем насильницьких та інших (передусім корисливих) злочинів.

§ 2. Міжнародне кримінологічне співробітництво

Враховуючи небезпечну тенденцію до зростання злочинності у світі в умовах глобалізації (особливо транснаціональної), а також нерідко схожу детермінацію злочинів в багатьох державах, нагальною потребою є міжнародне співробітництво у запобіганні злочинності. В цьому напрямку працює ціла низка як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій.

Значну роль в розробці заходів із запобігання злочинності здійснює ООН. В цілому в межах ООН координацією співробітництва держав у попередженні злочинності, окрім вже згаданого Управління ООН з наркотиків та злочинності, займається такий орган, як Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП), в структурі якої у 1950 р. був створений Комітет експертів з попередження злочинності та поведження з правопорушниками. У 1971 р. він був перетворений на Комітет з попередження злочинності та боротьби з нею, а у 1993 р. – на більш високий за статусом орган – в Комісію ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя. Ця Комісія надає ЕКОСОП рекомендації та пропозиції, спрямовані на більш ефективну боротьбу зі злочинністю і гуманне поведження з правопорушниками. Остання доповідь цієї Комісії у вигляді записки Секретаріату була оприлюднена у травні 2016 р. і стосувалась стану та тенденцій злочинності у світі, а також програм її попередження. Держави-члени ООН щорічно представляють Генеральному секретарю доповіді про стан злочинності в своїх країнах та систему боротьби з окремими видами злочинів. У свою чергу ООН видає спеціальні статистичні збірники про стан, структуру, динаміку злочинності у світі, основні напрямки кримінальної політики. Генеральна Асамблея ООН виступає ініціатором розробки міжнародних та національних програм боротьби з найбільш небезпечними і розповсюдженими видами злочинів. У полі її зору, зокрема, були питання боротьби зі злочинністю неповнолітніх та молоді, проблеми протидії наркобізнесу, тероризму, відмиванню грошей, здобутих злочинним шляхом тощо.

В кримінологічному аспекті найбільш значущими заходи, що проводяться ООН, є міжнародні конгреси з попередження злочинності та кримінального правосуддя, які проводяться раз на п'ять років відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1950 р. Саме ці конгреси ООН відіграють ключову роль у виробленні міжнародних правил, стандартів та рекомендацій щодо попередження злочинності та кримінального правосуддя. Наразі було проведено 13 конгресів, рішення яких забезпечили належну наукову та правову базу міжнародному співробітництву в цій сфері, значною мірою сприяли міжнародному обміну досвідом з проблем попередження злочинності, діяльності органів кримінальної юстиції, законодавчих органів, пенітенціарних установ. На порядок денний конгресів висувалися такі проблеми, як прогнозування злочинності, зв'язок змін злочинності з економічними та політичними процесами у світі, визначалися глобальні проблеми профілактики злочинності, розроблялися питання планування боротьби з окремими видами злочинів. Конгреси ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя проходили: Перший – у 1955 р. в Женеві (Швейцарія), Другий – у 1960 р. в Лондоні (Велика Британія), Третій – у 1965 р. в Стокгольмі (Швеція), Четвертий – у 1970 р. в Кіото (Японія), П'ятий – у 1975 р.

в Женеві (Швейцарія), Шостий – у 1980 р. в Каракасі (Венесуела), Сьомий – у 1985 р. в Мілані (Італія), Восьмий – у 1990 р. в Гавані (Куба), Дев'ятий – у 1995 р. в Каїрі (Єгипет), Десятий – у 2000 р. у Відні (Австрія), Одинадцятий – у 2005 р. в Бангоку (Таїланд), Дванадцятий – у 2010 р. в Салвадорі (Бразилія), Тринадцятий – у 2015 р. в Досі (Катар). Чотирнадцятий конгрес ООН із попередження злочинності та кримінального правосуддя відбудеться у 2020 р. в Японії.

На цих конгресах ООН були розроблені та ухвалені важливі міжнародно-правові документи з широкого комплексу питань попередження злочинності. З величезного їх переліку слід виділити найважливіші: Стандартні мінімальні правила поведінки з в'язнями, прийняті Першим конгресом, які були пізніше розвинуті в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1990 р. та в додатку до неї, де були сформульовані основні принципи поведінки з ув'язненими; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який розглядався на П'ятому конгресі і після відповідної доробки в 1979 р. був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН; Декларація про захист усіх осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведінки і покарання, яка обговорювалася на П'ятому конгресі і за його рекомендації в 1975 р. була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН.

Найбільш продуктивними для розвитку кримінології вважаються шостий, сьомий, восьмий та дев'ятий конгреси. Зокрема, на Шостому Конгресі була прийнята Каракаська декларація, в якій заявлено, що успіх систем кримінального правосуддя і стратегій попередження злочинності, особливо в умовах поширення нових і незвичайних форм злочинної поведінки, залежить в першу чергу від прогресу в сфері поліпшення соціальних умов та підвищення якості життя. На цьому ж Конгресі було прийнято близько 20 резолюцій та інших рішень, що стосуються стратегій попередження злочинності, попередження зловживання владою, мінімальних стандартів справедливості і правосуддя щодо неповнолітніх, керівних принципів забезпечення незалежності суддів, правової обізнаності та поширення правових знань тощо. На Сьомому Конгресі був прийнятий Міланський план дій, у якому наголошувалося, зокрема, на тому, що злочинність являє собою серйозну проблему в національному та міжнародному масштабах, яка перешкоджає політичному, економічному, соціальному і культурному розвитку народів, ставить під загрозу права людини, основні свободи, а також мир, стабільність та безпеку. У прийнятих документах урядам рекомендувалося надати першочергове значення попередженню злочинності, активізувати співробітництво між собою на двосторонній і багатосторонній основі, розвивати кримінологічні дослідження, приділяти особливу увагу боротьбі із тероризмом, наркобізнесом, організованою злочинністю, забезпечити широку участь громадськості у попередженні злочинів. Міланський Конгрес прийняв понад 25 резолюцій, у тому числі: стандартні мінімальні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), декларацію основних принципів правосуддя стосовно жертв злочинів та зловживань владою, основні принципи, що стосуються незалежності судових органів та ін.

На Восьмому Конгресі обговорювалися наступні теми: попередження злочинності і кримінальне правосуддя; політика в галузі кримінального правосуддя; ефективні

національні та міжнародні дії по боротьбі з організованою злочинністю і терористичною діяльністю; попередження злочинності серед молоді, правосуддя у справах неповнолітніх та захист молоді; норми і керівні принципи ООН в галузі попередження злочинності і кримінального правосуддя. На Конгресі прийнято найбільше число резолюцій (35). Найважливішими з них, зокрема, є: міжнародне співробітництво в галузі попередження злочинності і кримінального правосуддя; керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріядські принципи»); попередження злочинності в міському середовищі; попередження організованої злочинності; боротьба з тероризмом; корупція у сфері державного управління; основні принципи поводження з ув'язненими; міжнародна і міжрегіональна співпраця в галузі управління тюрмами тощо. Дев'ятий Конгрес обговорював чотири ключові теми: нові напрямки міжнародного співробітництва в галузі попередження злочинності і кримінального правосуддя; заходи боротьби з національною і транснаціональною економічною та організованою злочинністю; управління та вдосконалення роботи поліції та інших правоохоронних органів, прокуратури, судів, виправних установ; стратегія в сфері попередження злочинності. Конгрес прийняв 11 рішень, у тому числі: рекомендації щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками, проект конвенції по боротьбі з організованою злочинністю, а також про дітей як жертв та виконавців злочинів, про насильство серед жінок, про регулювання обігу вогнепальної зброї з метою попередження злочинності та забезпечення громадської безпеки. В рамках тринадцятого Конгресу ООН обговорювались наступні теми: 1) успіхи та виклики в реалізації комплексної політики і реалізації стратегій попередження злочинів та кримінального правосуддя з метою забезпечення верховенства права на національному та міжнародному рівнях і підтримки сталого розвитку; 2) міжнародна співпраця, в тому числі на регіональному рівні, з метою боротьби із транснаціональною організованою злочинністю; 3) всеосяжні і збалансовані підходи з метою попередження нових форм транснаціональної злочинності та належного реагування на них; 4) національні підходи до участі громадськості у зміцненні систем попередження злочинності та кримінального правосуддя.

В межах ООН склалася досить розгалужена система спеціалізованих органів та інституцій, які займаються кримінологічною проблематикою, зокрема, попередженням злочинності і поводженням з правопорушниками. До них, зокрема, належать: Азійський і Далекосхідний інститут ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками, створений у 1961 р. в м. Футю (Японія); Міжрегіональний науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та правосуддя, створений у 1968 р. в м. Римі (Італія); Латиноамериканський інститут ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками, заснований у 1975 р. в м. Сан-Хосе (Коста-Ріка); Гельсінський інститут з попередження злочинності та боротьби з нею, асоційований з ООН (створений у 1981 р. у Фінляндії); Африканський інститут ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками, створений у 1989 р. в м. Кампала (Уганда). Крім того, в даний час у галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя з ООН співпрацюють три інших установи: Арабський дослідний і навчальний центр з питань безпеки в м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія); Ав-

стралійський інститут кримінології (місцезнаходження – Канберра); Міжнародний центр з реформ кримінального законодавства і політики в галузі кримінального правосуддя, що знаходиться у м. Ванкувері (Канада).

Міжрегіональний науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та правосуддя (ЮНІКРІ) займається збором, аналізом і поширенням інформації, веде навчальну роботу і здійснює проекти технічного співробітництва. Заснований в 1968 р., ЮНІКРІ сприяє та підтримує проведення досліджень спільно з зацікавленими країнами з метою створення надійної бази знань та інформації з організованої злочинності, зокрема, по боротьбі проти торгівлі людьми, корупції й тероризму. Він працює над визначенням стратегій щодо попередження та контролю злочинності в цілях сприяння соціально-економічному розвитку та захисту прав людини, а також над розробкою практичних систем, спрямованих на забезпечення підтримки у формуванні, реалізації та оцінці практичної політики. Інститут також розробляє і здійснює навчальну діяльність в цій галузі на міжнародному та національному рівнях та сприяє процесу обміну інформацією через свій міжнародний центр документації по кримінології.

Поряд з ООН та її спеціалізованими установами чимало важливих кримінологічних проблем у світі вивчаються в межах міжнародних неурядових організацій. Серед них найбільший інтерес становлять Міжнародна асоціація кримінального права (МАКП) та Міжнародне кримінологічне товариство (МКТ). МАКП була заснована у 1924 р. на основі Міжнародного союзу фахівців з кримінального права, який виник ще у 1889 р. В Статуті МАКП зазначається, що ця організація прагне до вдосконалення законодавства та правових інститутів, які забезпечують гуманне та ефективне правосуддя. Асоціація організовує проведення міжнародних конгресів з проблем кримінального права, консулює ООН, ЮНЕСКО та інші міжнародні організації, на прохання державних органів окремих країн проводить експертизи проектів законодавчих актів. Основними завданнями МАКП, як випливає з її Статуту, є: співпраця теоретиків та практиків кримінального права; вивчення злочинності, її причин та засобів боротьби з нею; вивчення реформ кримінального права, пенітенціарної системи і кримінального процесу; вивчення проблем міжнародного кримінального права. Асоціація видає журнал «Міжнародний огляд кримінального права», публікує звіти про міжнародні заходи, видає праці з питань боротьби зі злочинністю у світі. Основним міжнародним заходом МАКП є проведення конгресів, які проходять раз на п'ять років. Коло питань, що обговорюються на конгресах, досить широке і включає в себе як проблеми кримінального права у вузькому сенсі, так і питання кримінального процесу, пенітенціарії, кримінології. У проміжках між конгресами МАКП проводить декілька колоквиумів, тематика яких переважно відповідає темі майбутнього конгресу і стосується регіональних проблем, що будуть обговорюватися на конгресі. У 1972 р. МАКП спільно з місцевою владою міста Сіракузи (Італія) створили Вищий міжнародний інститут кримінально-правових наук. Цей Інститут проводить наукові дослідження в галузі кримінальної юстиції і забезпечує професійну підготовку дипломованих фахівців. Щорічно у січні, травні та грудні Інститут проводить навчальні семінари, де навчаються наукові та практичні працівники з різних країн. Періодично

Інститут організовує міжнародні конференції експертів з різних питань попередження злочинності.

Ще однією впливовою міжнародною неурядовою організацією, що займається питаннями забезпечення співробітництва у боротьбі зі злочинністю, є Міжнародне кримінологічне товариство (МКТ). Воно являє собою об'єднання національних інститутів і спеціалістів, яке було засновано у Римі в 1934 р., а сучасну назву отримало у 1938 р. Чинний Статут МКТ був прийнятий у 1949 р. Товариство має консультативний статус при ООН і Раді Європі, бере активну участь в роботі ЮНЕСКО та інших спеціалізованих установ ООН. Штаб-квартира МКТ розташована у Парижі. Тісні наукові контакти МКТ має з МАКП, Міжнародним товариством соціального захисту, Міжнародним пенітенціарним і пенологічним товариством, Інтерполом. Головна мета МКТ, як це випливає зі Статуту організації, сприяти вивченню злочинності на міжнародному рівні, об'єднуючи для цього зусилля вчених і практиків в галузі кримінології, криміналістики, психології, соціології та інших дисциплін, зацікавлених у вивченні злочинності. Здійснюючи свою діяльність, МКТ організовує міжнародні конгреси, семінари, колоквиуми, публікує їх матеріали; сприяє науковому обміну між національними науковими та навчальними центрами; організовує міжнародні кримінологічні курси підвищення кваліфікації наукових кадрів; організує спільно з іншими міжнародними організаціями та національними науковими установами регіональні міжнародні кримінологічні центри; засновує і призначає стипендії та премії для стимулювання розвитку кримінологічної науки.

Особлива роль в роботі МКТ належить його конгресам, які проводяться раз на 2–5 років. Останній XV конгрес МКТ відбувся у 2016 р. в Делі (Індія). Велике значення в діяльності МКТ приділяється організації та проведенню міжнародних кримінологічних курсів, метою яких є поглиблення знань в галузі кримінології, обмін новими знаннями про злочинність та методи боротьби з нею. Курси зазвичай проходять в університетах за ініціативою керівництва МКТ або місцевої влади країни-організатора. Зміст роботи курсів такий, що вони розраховані як на академічну аудиторію, так і на практичних працівників. З лекціями на курсах виступають найбільш відомі вчені та практичні працівники з різних країн. За час свого існування МКТ провело понад 50 міжнародних курсів практично на всіх континентах – у Європі, Азії, Африці. Перші курси були проведені в Парижі у 1952 р.

У світі функціонують ще декілька неурядових наукових організацій, діяльність яких тією або іншою мірою спрямована на співробітництво у сфері вивчення та запобігання злочинності. До них належить, зокрема, Міжнародний центр порівняльної кримінології (МЦПК) в Монреалі (Канада), який був створений у 1969 р. відповідно до угоди між МКТ та Монреальським університетом. МЦПК спеціалізується на проведенні порівняльно-кримінологічних досліджень. Крім того, МЦПК є унікальним центром документації з питань міжнародної кримінології. Центр співпрацює з різними університетами, коли вони звертаються з проханням надати допомогу в підготовці семінарів, навчальних курсів і досліджень в галузі кримінології. Певна роль належить також Міжнародному центру з клінічної кримінології в Генуї (Італія), який був заснований у 1975 р. за угодою між МКТ та Університетом Генуї. Ця установа спеці-

алізується на наукових дослідженнях і навчанні в сфері клінічної кримінології, приділяючи особливу увагу попередженню злочинності та поведженню з правопорушниками. Поряд з цими інституціями діє Міжнародний центр досліджень в галузі злочинності, маргіналізації та соціальних відносин – м. Сан-Себастьян (Іспанія), який засновано у 1993 р. за угодою між МКТ та Університетом м. Сан-Себастьян. Центр створено з метою сприяння дослідженням про міграцію населення, в основному в Європі, та її зв'язок з маргіналізацією та злочинністю. Також він проводить навчання для студентів та молодих вчених з європейських країн.

На загальносвітовому рівні функціонує мережа кримінологічних науково-дослідних інститутів. Серед них слід назвати Центр ООН з міжнародного запобігання злочинності (СІСР, Відень), Міжрегіональний інститут ООН із досліджень злочинності та юстиції (UNIKRI, Турин), Європейський інститут із запобігання злочинності і контролю над нею (HEUNI, Гельсінки). Серед європейських інституцій вагому роль відіграє Європейський комітет з проблем злочинності (ЕССР), який розробляє проекти конвенцій або кримінально-політичні рекомендації. Рішенням Ради Європи у 2001 р. було засновано Європейську мережу запобігання злочинності (EUCPN). Ця структура сприяє державам в обміні інформацією, розповсюдженні даних щодо впровадження апробованих і ефективних стратегій запобігання окремим видам злочинності.

Важливу роль у порівняльно-кримінологічних дослідженнях злочинності виконує створене у 2000 р. Європейське товариство кримінологів, яке об'єднує осіб, що займаються вивченням, викладанням, практикою у царині кримінології, та підтримує науковий обмін і співробітництво кримінологів Європи задля поширення кримінологічних знань на європейському рівні. Всього було проведено 16 щорічних конференцій цього товариства.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 11 «Порівняльна кримінологія»

Засадничі положення	Порівняльна злочинність	Міжнародне кримінологічне співробітництво
Поняття		
Предмет		
Цілі та задачі		
Значення		
Структурно-функціональна компонента		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ 12

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти моральності

«Моральність є наукою про відносини, що існують між людьми, і про обов'язки, які випливають з цих відносин» – саме так визначив найбільш значимий соціальний феномен французький філософ німецького походження, письменник Поль Анрі Гольбах. У всьому світі моральність має однаковий зміст, саме це робить її універсальною категорією, яка пронизує майже всі сфери життя людини, відіграючи, таким чином, важливу роль у формуванні як окремої особистості, так і нації загалом.

Вітчизняний законодавець передбачив відповідальність за найбільш небезпечні аморальні прояви – злочини проти моральності в стст. 297–304 КК України, об'єднавши їх із злочинами проти громадського порядку в Розділі XII. Суспільна небезпечність досліджуваної категорії злочинів полягає в тому, що вони завдають шкоди не тільки окремо взятій людині, а й суспільству загалом, посягаючи на його базові цінності, культуру та національну духовність. Суспільно небезпечні наслідки вчинення злочинів зазначеної групи мають незворотний характер, зумовлюють агресивність і насилля щодо оточення, призводять до створення сприятливого середовища для вчинення нових, більш тяжких злочинів (убивств, розкрадань, зґвалтувань, насильницьких дій сексуального характеру тощо). Не маючи конкретно визначеного кола можливих потерпілих, злочини проти моральності належать до категорії так званих «злочинів без жертв». Сама лише ця обставина дає змогу говорити про значні масштаби латентності останніх.

Перед тим як перейти до кримінологічної характеристики зазначеної категорії злочинів, необхідно мати чітке уявлення щодо визначення ключової дефініції даного розділу – «моральність». Чим це поняття відрізняється від схожого однокореневого поняття «мораль», чи вони є синонімами, чому законодавець віддав перевагу саме першому варіанту?

Певні спроби розвести поняття «мораль» й «моральність» зроблені Гегелем. Мораль, з його точки зору, є сферою суб'єктивною й індивідуальною, несе в собі особистісний і приватний зміст, вилучений із суспільних норм, що стихійно сформувалися, і звичаїв. Гегель вважав, що мораль – це те, якими бачаться вчинки індивідові в його суб'єктивних оцінках, намірах, переживаннях провини, а моральність – те,

якими насправді є вчинки людини в реальному досвіді життя родини, народу, держави. Деякі дослідники, спираючись на філософію Гегеля, вважають, що мораль є формою суспільної свідомості, а моральність – формою індивідуальної свідомості¹.

У більшості етичних вчень моральність ототожнюється з мораллю. Однак, мається й аргументована позиція, відповідно до якої мораль відноситься до опису структур суспільної свідомості (представляє собою систему норм, вимог до правил поведінки й міжособистісних відносин, що пред'являються людині суспільством), а моральність – до характеристики психологічної структури особистості (яка відхиляє або приймає ці вимоги, усвідомлює їх необхідність і відчуває внутрішню потребу до виконання моральних норм, слідування ним)².

За твердженням психологів К. Бондиревої та Д. Колесова, поняття моралі й моральності нерідко вживають як синоніми, і це є виправданим через те, що в основі їх лежить одне й те саме: очікування від індивіда тієї чи іншої поведінки поряд з утриманням його від іншої поведінки. Але є відмінності, і їх чимало.

Мораль встановлює загальні рамки поведінки, через які не варто переступати, в іншому випадку вона стає аморальною. Це регламентація поведінки, що встановлює кордони, межі, за які виходити не можна, але не пред'являє детальних вимог усередині цих кордонів. Мораль застерігає від найбільш небезпечного в поведінці, і тому вона значною мірою узгоджується з поняттям закону й права.

Моральність – більш детальна й тонка регуляція (орієнтація) поведінки, ніж мораль. Вимоги моральності поширюються на будь-який момент поведінки та на будь-яку життєву ситуацію, вона вимагає відповідності кожного вчинку індивіда своїм вимогам. У тому числі і в сфері його ставлення до самого себе. Отже, сфера моральності ширше за сферу моралі, але менш формалізована й менш нормативна.

За порушення норм моралі та права слідує громадські санкції, порушення ж вимог моральності, як очікується, має спонукати в індивіда докори сумління. І якщо норми моралі з часом закріплюються у формі законів, то одним з найважливіших вимог моральності є законслухняність³.

Досліджуючи питання про сутність і співвідношення категорій «мораль» і «моральність» та визначення змісту вищезазначених понять В. Кузнецов дійшов ряду висновків стосовно зазначених вище питань:

– особливість визначення поняття «моральність» пов'язана з тим, що його часто ототожнюють із поняттям «мораль». У теорії кримінального права «моральність» інколи асоціюють із «громадською мораллю», «суспільною мораллю». У КК України в назві Розділу XII Особливої частини КК України вжито термін «моральність», однак самого визначення законодавство не містить;

¹ Валюк О. Я. Наукової концепції моралі й моральності // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. – 2010. – Випуск 7. – С. 75–86. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_7/75–86.pdf

² Психология нравственности / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Издательство «Институт психологии РАН», 2010. – С. 345.

³ Бондырева С. К. Нравственность / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – 2-е изд., стер. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЕК», 2008. – С. 21.

– у кримінально-правовій науці терміни «моральність» і «суспільна мораль» визначаються як тотожні (С. Денисов, М. Коржанський та ін.) чи відмінні (І. Бандурка, О. Костенко та ін.) поняття. Таким чином, присутня біполярність у розумінні моральності (моралі) як системи суспільних відносин або як системи норм. Проте відсутнє будь-яке домінування між указаними позиціями.

Крім того, на основі вивчення різних наукових позицій ученим запропоновано авторське визначення поняття «моральність», відповідно до якого моральність – суспільні відносини, що регламентуються соціальними нормами (принципами, поглядами, уявленнями) та виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя у свідомості людей у вигляді певних суспільно значимих категорій (добра, зла та ін.) і формують поведінку людей у суспільстві¹.

Як уже зазначалося вище злочини проти моральності об'єднані із злочинами проти громадського порядку у Розділі XII КК України. Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності є однією з досить чисельних груп суспільно небезпечних діянь, хоча у відсотковому співвідношенні ця група значно поступається кількістю злочинам проти власності (Розділ VI КК України), злочинам у сфері наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та іншим злочинам проти здоров'я населення (Розділ XIII КК України), злочинам проти життя та здоров'я особи (Розділ II КК України). Середній відсотковий показник частки злочинів проти громадського порядку та моральності серед усіх зареєстрованих злочинів за 2001–2016 рр. склав приблизно 3,5%. Так у 2001 р. він становив 4,9%, однак у 2015 р. він виявився найнижчим і дорівнював близько 1,5%. Найбільш високим цей показник був у 2001 р. – 4,9%, 2007 р. – 5,1% та 2008 р. – 4,9%.

Аналізуючи відсоткове співвідношення злочинів проти громадського порядку та злочинів проти моральності, констатуємо, що різниця між обома групами кримінальних правопорушень протягом 2005–2016 рр. зменшувалася. Якщо у 2005 р. таке співвідношення складало приблизно 70% / 30%, то в 2016 р. – 48% / 52% (питома вага злочинів проти моральності перевищила відсоток злочинів проти громадського порядку). Таким чином, середній відсотковий показник такого співвідношення за період 2005–2016 рр. складає приблизно 60% / 40%.

Однак слід наголосити, що скорочення різниці в кількісному співвідношенні вищезазначених груп кримінальних правопорушень (проти громадського порядку та проти моральності) відбувається не через збільшення їх питомої ваги серед загальної сукупності злочинів, а скоріше за рахунок зменшення кількості обох груп, де зменшення питомої ваги злочинів проти громадського порядку є більш суттєвим.

Нижче наведена таблиця 12.1., що демонструє динаміку кількості злочинів, зареєстрованих ОВС за статтями 297–304 КК України до 2011 р., а також кримінальних правопорушень, облікованих за 2013–2016 рр. за тими ж статтями відповідно.

Виходячи з даних таблиці 12.1., можна відзначити два найбільші сплески рівня злочинів проти моральності: у 2007 р. кількість склала 8148 зареєстрованих випадків, у 2011 р. – 7107 випадків відповідно.

¹ Кузнецов В. В. Кримінально правова охорона громадського порядку та моральності: автореф. дис. д.ю.н. : 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – С. 15–16.

		Роки												
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Загалом	1.	ст.	2385	2305	4138	2979	1901	2373	3340	-	1860	1608	1932	1662
	2.	ст.	50	30	54	47	33	44	37	-	67	52	57	65
	3.	ст.	0	0	0	0	0	0	0	-	0	0	0	0
	4.	ст.	33	21	24	56	39	31	26	84	93	41	70	113
	5.	ст.	17	33	93	91	142	149	149	-	107	116	98	62
	6.	ст.	366	571	811	851	870	823	688	-	1021	1152	1028	925
	7.	ст.	289	490	533	584	627	666	655	-	420	509	476	342
	8.	ст.	290	221	259	317	259	264	266	-	259	303	233	224
	9.	ст.	2880	2281	2236	1982	1904	1993	1946	1615	791	616	526	322
Загалом			6310	5952	8148	6907	5775	6343	7107		4618	4397	4420	3715

На наш погляд, разом із рівнем кількості зареєстрованих злочинів проти моральності доцільним буде розкрити питання їх структури через порівняння питомої ваги кожного злочину цієї групи. Виклад матеріалу в такому варіанті вбачається нами більш комплексним та інформативним.

Структура злочинів проти моральності за статтями КК України загалом була продемонстрована в Таблиці 12.1., у Таблиці 12.2. наведено дані розрахунку питомої ваги (у %) кожного злочину проти моральності в їх загальній сукупності.

Табл. № 12.2.

		Роки												Середній показник
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1.	ст. 297	37,8	38,7	50,8	43,1	32,9	37,4	47	-	40,3	36,6	43,7	44,7	41,1
2.	ст. 298	0,8	0,5	0,66	0,7	0,6	0,7	0,5	-	1,45	1,2	1,28	1,7	0,9
3.	ст. 298 ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-
4.	ст. 299	0,52	0,35	0,3	0,8	0,7	0,5	0,37	-	2	0,9	1,58	3	1
5.	ст. 300	0,3	0,6	1,1	1,3	2,5	2,35	2	-	2,3	2,64	2,2	1,7	1,7
6.	ст. 301	5,8	10	10	12,3	15	13	10	-	22,1	26,2	23,3	24,9	15,7
7.	ст. 302	4,6	8,2	6,5	8,5	10,9	10,5	9,2	-	9,1	11,6	10,8	9,2	9
8.	ст. 303	4,6	3,7	3,2	4,6	4,5	4,2	3,7	-	5,6	6,9	5,3	6	4,8
9.	ст. 304	45,6	38,3	27,4	28,7	33	31,4	27,4	-	17,1	14	11,9	8,7	25,7

Аналіз структури зареєстрованих злочинів проти моральності показав, що найбільшу питому вагу серед усіх інших злочинів проти моральності мають «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» (ст. 297), «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304) – в останні роки має різку тенденцію до зниження. Починаючи з 2013 р. за показниками питомої ваги його значно перевищує «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» (ст. 301).

Меншими за питому вагою серед інших злочинів проти моральності мають «Створення або утримання місць розпусти і звідництва» (ст. 302) та «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією» (ст. 303). Інші злочини проти моральності, такі як: «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» (ст. 298), «Знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду» (ст. 298–1), «Жорстоке поводження з тваринами» (ст. 299), «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискри-

мінацію» (ст. 300) – є досить малочисельними, однак із тенденціями до зростання, у сумі їх питома вага серед усіх злочинів досліджуваною групи складає близько 4%.

Для адекватного уявлення про рівень злочинності потрібні два кількісні показники: про вчинені злочини та про осіб, які їх вчинили (рівень судимості). Врахування лише одного з них може дати викривлене уявлення. Це пов'язано з тим, що один злочин можуть вчинити декілька осіб (група). З іншого боку, одна особа може вчинити декілька окремо зареєстрованих злочинів.

Спробуємо перевірити вищезазначені тенденції щодо злочинів проти моральності, звернувшись до інших показників, а саме кількості засуджених осіб в період з 2005 по 2016 років. Так у 2005 р. кількість засуджених осіб за злочини проти моральності склало 1118 осіб, у 2006 р. – 1143, 2007 р. – 1425, 2008 р. – 1625, 2009 р. – 1695, 2010 р. – 2261, 2011 р. – 1921, 2012 р. – 1912, 2013 р. – 1320, 2014 р. – 1145, 2015 р. – 1100, 2016 р. – 336 осіб.

Як бачимо, в останні роки також простежується тенденція до зменшення кількості осіб, засуджених за вчинення кримінальних правопорушень проти моральності.

Окремо за статтями кількість засуджених осіб виглядає таким чином (див. Таб. 12.3.):

Табл. № 12.3.

		Роки											
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1.	ст. 297	479	443	593	686	353	448	570	511	315	225	310	111
2.	ст. 298	4	10	7	16	6	12	3	5	0	1	3	0
3.	ст. 298 ¹	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
4.	ст. 299	9	7	3	17	18	11	6	14	6	15	10	3
5.	ст. 300	2	4	10	22	22	45	38	34	24	28	10	3
6.	ст. 301	130	191	321	311	311	315	241	262	329	354	298	87
7.	ст. 302	108	222	205	253	276	338	244	341	182	189	181	49
8.	ст. 303 ¹	210	91	87	94	112	110	124	79	106	109	78	28
9.	ст. 304	176	175	199	226	537	982	695	665	358	224	210	55
Загалом		1118	1143	1425	1625	1695	2261	1921	1912	1320	1145	1100	336

¹ 1 Значний спад кількості засуджених осіб з 2005 на 2006 р. пов'язаний із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р., яким запропоновано нову редакцію ст. 303 КК України, яка на відміну від попередньої редакції («Проституція або примушування чи втягнення до заняття проституцією») називається «Сутєнерство або втягнення особи в заняття проституцією». Вищезазначений нормативний акт фактично декриміналізував проституцію, що в значній мірі відбилося на кількості засуджених осіб за вищезазначеною статтею у 2006 р.

Якщо порівняти показники динаміки кількості облікованих кримінальних правопорушень та засуджених осіб за вчинення окремих злочинів проти моральності, то можна помітити, що тенденції цих двох показників інколи не співпадають. Цей факт не обов'язково може свідчити про статистичні маніпуляції. Однак, є достатньо підстав вважати, що одним з найбільш суттєвих факторів наведених вище розбіжностей є штучна латентизація показників криміногенної ситуації. На користь цієї тези також може свідчити й та обставина, що джерелами інформації про показники кількості зареєстрованих злочинів є офіційна статистична звітність МВСУ (2013–2016 рр. ГПУ), а кількості засуджених осіб – ДСАУ, у зв'язку з чим і виявляються магістральні невідповідності вищезазначених показників. Однак ідентичність трендів стабільно демонструють стст. 300, 301, 302, 304 КК України.

Певна невідповідність тенденцій динамічних рядів кількості зареєстрованих злочинів та кількості осіб, які були засуджені за їх вчинення, частково пов'язане з тим, що один злочин можуть вчинити декілька осіб (група) або одна особа може вчинити декілька окремо зареєстрованих злочинів.

Необхідно зазначити, що певні коливання рівня кількості зареєстрованих злочинів, а також кількості засуджених осіб можуть бути результатом численних змін і доповнень до КК України протягом 2005–2010 рр., у результаті яких були змінені або доповнені стст. 297, 298, 300, 301, 303, 304, а також у 2012 р. вступом у силу нового КПК України¹.

Таким чином, виходячи із вищенаведених офіційних статистичних даних, можна дійти висновку, що з 2005 по 2016 рр. злочини проти моральності, у своїй загальній сукупності, відрізняються тенденцією до подальшого зниження.

Необхідно сказати декілька слів й про якісні зміни вчинення злочинів проти моральності. У першу чергу вони стосується контингенту злочинців: останні роки відмічаються незначним збільшенням долі жінок-злочинців – у 2010 р. питома вага жінок серед осіб, які вчиняють злочини проти моральності склала 22,6%, у 2012–24,3%, у 2016–25%.

Характерної рисою злочинності у сфері моральності стає її дорослішання, все менше злочинів проти моральності вчинюється неповнолітніми від 14 до 18 років з 4,6% у 2008 р., кількість вчинених ними злочинів впала до менше ніж 2% у 2016 р., що є позитивним явищем, все більше цих злочинів вчинюється особами з 25 до 30 ро-

¹ По-перше, із введенням в дію нового КПК, збільшилася частка виправдувальних вироків. У I півріччі 2012 року було виправдано 199 осіб у справах публічного обвинувачення, що становило 0,25% від загальної кількості у 78 500 вироків. У I півріччі 2013 року виправдано 372 осіб, що складає вже 2% з-поміж 19 250 вироків, ухвалених за правилами КПК 1960 року. Однак рівень виправдань за КПК 2012 року зріс несуттєво і становить 0,4% (160 осіб зі 42 000 вироків).

По-друге, збільшилася кількість осіб, звільнених судом від кримінальної відповідальності майже на 20% або 1 350 осіб (з 6 500 осіб у I півріччі 2012 року до 7 850 осіб у I півріччі 2013 року).

По-третє, кількість зареєстрованих кримінальних проваджень збільшилась на 35% або 20 000 проваджень (у 2012 році щомісяця порушувалося близько 38 000 справ, а у 2013 році кожного місяця у Реєстрі залишалось 58 000 проваджень).

Як бачимо, зміна у новому КПК способу початку досудового розслідування (автоматичний початок провадження) збільшила шанси потерпілих осіб на розслідування їх справ і притягнення винуватих до відповідальності. Але у II кварталі виникла проблема з повальним закриттям справ, після чого у Реєстрі залишалось лише 40 000 проваджень. І ця цифра мало чим відрізнялася від кількості справ, які порушувалися за старим КПК у попередні роки.

ків – за сім років з 2008 по 2015 рр. їх доля серед злочинців збільшилась з 17% до 20,5%. У 2016 р. показник знову знизився і склав 17,3%.

Особливо негативним явищем є збільшення кількості засуджених, які мають три і більше не знятих і непогашених судимостей, вона також зросла: в 2015 р. майже 22% порівняно з 15% у 2008 р.

Особливо слід наголосити на небезпечних тенденціях, які демонструють злочини, передбачені статтями 301–303 КК України, що пояснюється розвитком можливостей Інтернету та соціальних мереж. В подальшому можна прогнозувати збільшення їх кількості.

Резюмуючи все вищезазначене слід дати визначення поняття «злочини проти моральності». **Злочини проти моральності** – це умисні суспільно небезпечні діяння, які заподіюють шкоду або ставлять під загрозу заподіяння такої шкоди національну духовність суспільства, базові моральні й культурні цінності та традиції, що панують у відповідний період часу.

Основними системоутворюючими ознаками цих злочинів є:

1. Злочини проти моральності *вчинюються завжди умисно*. Специфіка об'єкта посягання, а також можливі способи вчинення злочинів цієї групи виключають можливість необережної форми вини.

2. Ця група суспільно небезпечних діянь *є багатооб'єктними злочинами, тобто вони одночасно заподіюють шкоду декільком безпосереднім об'єктам та в зв'язку із конкуренцією останніх, вражаючи елементи одних суспільних відносин, прямо чи опосередковано вражають інші*. Таким чином, окрім основного, завжди присутній додатковий чи факультативний об'єкт¹;

3. Групу злочинів проти моральності в залежності від безпосереднього об'єкта поділяють на декілька підгруп, традиційним поділом є: злочини в сфері статевих (інтимних) стосунків, охорони історичної та культурної спадщини, гуманного ставлення до тварин, нормального духовного та психологічного розвитку неповнолітніх. Можливі й інші класифікації;

4. Зазначена категорія злочинів *завдає шкоди не тільки окремо взятій людині, а також їх об'єднанням (групам) й суспільству загалом*, посягаючи на його базові моральні та культурні цінності та національну духовність. Таким чином, присутнє *невизначено широке (неперсоніфіковане) коло можливих потерпілих*. Зазвичай відсутні прямі жертви злочину, однак при вчиненні деяких з них завжди є особи, яких опосередковано зачіпає злочин та його наслідки. Унаслідок цього за злочинами даної групи закріпився статус так званих «злочинів без жертв»²;

¹ Факультативний об'єкт має важливе значення для визначення характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, встановлення тяжкості наслідків, що наступили й т.ін. Якщо в результаті вчинення злочину проти моральності буде завдана шкода ще й факультативному об'єкту, то такий злочин визнається більш небезпечним і ця обставина повинна враховуватися при призначенні покарання винному. Обов'язковими та факультативними додатковими безпосередніми об'єктами цих злочинів, залежно від форм вчинення злочину та кваліфікуючих ознак, є життя та здоров'я особи, відносини власності, авторитет органів державної влади, громадська безпека тощо.

² Використовуючи термін «злочини без жертв», американський соціолог Е. Шур розумів їх «як добровільний обмін між дорослими особами необхідними, але забороненими законом товарами та послугами». Суттєвою особливістю злочинів без жертв учений називав: відсутність згоди в суспільстві сто-

5. Для протиправних діянь цієї групи характерна *відсутність видимої шкоди*, пов'язаної зі злочином;

6. *Заподіяна шкода зазвичай немає економічного змісту*, що представляє складність у її оцінці (адекватний вимір такого показника як ціна злочинності є неможливим).

7. Зумовлений вищезазначеними ознаками *значний рівень латентності* цих суспільно небезпечних діянь¹.

Особливої уваги заслуговує кримінологічна характеристика особи злочинця. Однією з основних соціально-демографічних ознак є **стать** злочинців. Переважна більшість осіб, які вчиняють злочини проти моральності – чоловіки. Однак необхідно зауважити, що, на відміну від інших груп злочинів, жіноча частина осіб, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, що посягають на моральність, є досить значною та складає майже чверть від усієї кількості злочинців. Середній відсотковий показник осіб жіночої статі близько 24,5%. Традиційно значна їх частина у злочинах проти моральності, що посягають на відносини в сфері статевих стосунків (статті 301–303 КК України). Великий відсоток жінок пояснюється специфікою даної підгрупи злочинів.

Щодо **національності** особи злочинця, то як показав аналіз статистичних даних 98,3% є громадянами України й лише десь біля 1,27% складають громадяни інших держав. Однак за останні три роки намітилася чітка тенденція до збільшення кількості іноземців серед осіб, засуджених за вчинення злочинів проти моральності.

Вік злочинців, які своїми діями посягають на моральність, охоплює досить широкі вікові рамки. Найбільша кількість злочинів припадає на осіб молодіжного віку від 18 до 30 років – близько 52% (18–25 років – 33,9%, 25–30 років – приблизно 17,8%). Значна кількість осіб цієї вікової категорії були засуджені за ст. 297, 302 і 304 КК України. Другою за чисельністю є вікова категорія 30–50 років – у середньому 37,8%. Традиційно ця вікова категорія тримає першість за кількістю засуджених за ст. 297 КК України. Крім того, трохи більше 7,3% – це особи віком 50–65 років. На неповнолітніх припадає невелика частка злочинів усього лише близько 3%.

Важливим соціальним показником особи злочинця є освітній рівень (**освіта**). Як показують статистичні дані, більшість осіб, які вчиняли злочини проти моральності мали повну загальну середню освіту (11 класів) – майже 41%, базову загальну середню освіту (9 класів) – близько 25% та професійно-технічну освіту – приблизно 21%.

Совно того, які закони повинні бути прийняті щодо їх запобігання, як їх виконувати і які покарання мають застосовуватись до осіб, що їх порушили. Другою особливістю є наявність факту обміну: товари (наприклад, порнографія або твори, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію) або послуги (азартні ігри чи секс) обмінюються на гроші, секс і т.п. Е. Шур також зазначає, що закони, які стосуються «злочинів без жертв», часто неможливо привести у виконання через відсутність позивача. Саме відсутність особи, яка подає в суд (або звертається до правоохоронних органів), і робить, на думку Е. Шури, відповідні статті кримінального кодексу незастосовними на практиці.

Визначаючи особливості «злочинів без жертв», дослідник розглядав такі «злочини» як аборти, гомосексуалізм, наркоманія, азартні ігри, проституція, інші види сексуальних злочинів, які можна віднести до цієї категорії. Цілком зрозумілим є те, що не всі вищезазначені особливості притаманні суспільно-небезпечним діянням, передбаченим статтями 297–304 КК України. Зокрема, під вищезазначені особливості не підпадають злочини передбачені статтями 297, 298, 298–1 та ст. 304.

¹ Кулик С. Г. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності: дис. ...к.ю.н. : 12.00.08 / Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2016. – С. 35–43.

На осіб із базовою та повною вищою освітою припадає трохи більше 8%. Початкову загальну освіту мали 2,5% засуджених осіб і не мали жодної освіти 2%.

Значну інформацію надають нам соціально-рольові ознаки злочинця. **Рід занять** осіб, які вчиняють злочини проти моральності, не відрізняється ніякою специфікацією. Більшість із них – майже 73% – ніде не працювали й не навчалися, трохи більше 9% із них були робітниками, і майже 5% офіційно безробітними. Крім того, близько 2,7% із числа засуджених були приватними підприємцями; 2,3% – учнями шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій; 2,7% – студентами вищих навчальних закладів; 2,1% – пенсіонерами, у т.ч. інвалідами. Поодинокі випадки засудження за вчинення злочинів проти моральності й інших категорій осіб, зокрема вчителів та викладачів, військовослужбовців, державних службовців, лікарів, працівників господарських товариств та осіб, які на момент учинення злочину займалися іншими заняттями. Їх питома вага серед усіх засуджених осіб складає майже 4%.

Сімейний стан осіб, які вчиняють злочини проти моральності також має важливе значення для характеристики злочинця й певним чином може пояснювати його мотивацію, індивідуальні риси поведінки та ін. За результатами узагальнення судової практики можна констатувати, що більше 70% – не мали сімей та були неодружені, відповідно близько 30% знаходились у шлюбі. Цікавим є те, що значна кількість осіб, які були засуджені за статтями, що передбачають відповідальність за злочини проти моральності у сфері статевих стосунків (особливо ст. 301 та ст. 303 КК України) відносяться до вищезазначених 30% сімейних.

Кримінально-правові ознаки особи, яка вчиняє злочини проти моральності також характеризуються рядом певних особливостей.

У середньому майже 19,2% осіб-злочинців учиняли злочини проти моральності в стані алкогольного сп'яніння (в загальній більшості характерні для діянь передбачених статтями 297 та 304 КК України). Слід звернути увагу на різкий спад динаміки кількості засуджених, які вчинили суспільно небезпечні діяння проти моральності в стані алкогольного сп'яніння, за останні кілька років. Так, якщо середній відсотковий показник таких осіб у 2008–2012 рр. коливався в межах 20–23,5%, то у 2013 він склав 15,2%, в 2014 р. – 9,7%, а в 2015 р. – 9,9%. Наркотичне сп'яніння характерне для дуже невеликої кількості засуджених за злочини досліджуваної категорії – менше одного відсотка (0,045%).

Кваліфікованою ознакою багатьох суспільно небезпечних діянь, які посягають на моральність є вчинення цих діянь за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 297, ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301 КК України) та організованою групою (ч. 2 ст. 302, ч. 3 ст. 303 КК України). Досить велика частка цієї категорії злочинів учиняються в групі – майже 34,3% засуджених (очевидно, що більшість цих злочинів, з урахуванням реальної можливості його вчинення, відбуваються за попередньою змовою). Однак за останні роки прослідковується відчутно стійка тенденція до зменшення вищезазначеного показника¹.

¹ Кулик С. Г. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти моральності: дис. ...к.ю.н. : 12.00.08 / Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2016. – С. 88–93.

Частина засуджених, яка скоїла злочини проти моральності в складі організованої групи – 5,5%. Згідно з даними статистики, вчинення злочинів проти моральності в складі злочинної організації є не типовим для цієї категорії, частка їх складає близько 0,04%, що свідчить про рідкісні поодинокі випадки.

Однак, враховуючи особливий інтерес організованої злочинності в злочинах проти моральності у сфері статевих стосунків (одним з видів організованої злочинної діяльності є порнобізнес і кримінальний бізнес, заснований на експлуатації проституції) вищезазначений факт скоріш говорить про низьку результативність підрозділів боротьби з організованою злочинністю в цій сфері та дає уявлення про високий рівень латентності вчинення названої категорії суспільно небезпечних діянь у складі злочинних організацій.

Слід врахувати, що в умовах недостатньо ефективної боротьби з такими соціальними відхиленнями як проституція та порнографія, останні в змозі, у взаємодії з іншими факторами, зумовлювати появу злочинності, яка паразитує на цих соціальних пороках та характеризується більш обтяжуючими характеристиками такого явища, наростанням у ньому організованості та професіоналізму. Під впливом організованої злочинності відбувається поглиблення соціальних відхилень у суспільстві: йде активне втягнення населення в заняття проституцією, широко рекламуються відповідні послуги і т.п.

Серед злочинців досліджуваної групи суспільно небезпечних діянь 11% судилися й раніше, однак судимість була або погашена або знята, 4,7% судилися, але визнані такими, що не мають судимості, менше одного відсотка (0,7%) раніше вчинили злочин, але були звільнені від кримінальної відповідальності. Сума наведених показників визначає кримінологічний рецидив, який в цьому випадку дорівнює 16,4%.

Кримінально-правовий рецидив характеризується кількістю засуджених, які мають не зняту й непогашену судимість, їхній відсоток у загальній сукупності засуджених складає 18,1%. З них мали одну судимість 64,5%, дві – 18%, три і більше – 17,4%.

Найглибшу підсистему особистості злочинця становлять **морально-психологічні властивості**: психології правової, трудової, сімейно-побутової, міжособистісної, самооцінки («самосвідомість»). Дефекти правової психології виражаються в злочинній поведінці та ставленні до вчиненого, до правових цінностей – закону, правозастосування та ін. Криміногенно-деформовані моральність і психологія особистості формує потреби, інтереси та, нарешті, мотивацію, що й породжують злочинну поведінку.

§ 2. Причини та умови вчинення злочинів проти моральності

Поширення злочинів проти моральності зумовлено причинним комплексом, який охоплює соціально-економічні, політико-правові, морально-психологічні (морально-ідеологічні), культурні чинники, що тісно взаємопов'язані між собою.

– **криза інституту сім'ї**. Сім'я є першою та основною ланкою соціального буття людини. Благополуччя та соціально корисна діяльність сім'ї в значній мірі залежать

від економічних, матеріальних умов. Забезпеченість і незабезпеченість сім'ї, особливо становище її глави – батька, визначає в більшості випадків моральну та соціальну ситуацію в ній. У той же час клімат у сім'ї залежить не тільки від матеріальних умов, але й від ступеня соціальної вихованості її членів, моральних установок. Не менш значимим фактором є відхилення від норми в сімейних стосунках: зростає кількість розлучень, при яких травмується психіка дітей; поряд із цим зростає кількість неблагополучних сімей, де батьки зловживають алкоголем або вживають наркотики, а їх діти поповнюють армії дітей-маргіналів, які, за статистикою, більш імовірно стають на злочинний шлях.

– **значна поляризація населення за матеріальним становищем і рівнем доходу.** Ідеться про зменшення частки середнього класу в українському суспільстві на фоні збільшення частини населення із рівнем прибутку нижчим за середній та людей із надвисоким рівнем доходу.

– **високий фактичний рівень безробіття.** Безробіття молоді (за статистикою, це громадяни у віці від 16 до 30 років) є однією з найгостріших соціально-економічних проблем України. У контексті сказаного згадаємо, що серед осіб, які вчиняють злочини проти моральності найбільший відсоток тих (73%), що ніде не працювали й не навчалися.

– **соціально-економічні негаразди, викликані військовим конфліктом на сході держави та проведенням антитерористичної операції.** На фоні ведення воєнних дій прискорилося падіння обсягів промислового виробництва та будівельних робіт, погіршилася купівельна спроможність населення, що вплинуло на зниження обороту роздрібною торгівлі. Військові дії на Донбасі призвели до того, що значна частина соціально незахищених верств населення позбавлена підтримки держави, а тому, крім усіх зрозумілих проблем цього регіону, додається ще одна – дитяча безпритульність та бездоглядність.

– **низький моральний рівень значної частини суспільства,** що зумовлений різким падінням моральних основ, бездуховністю, самоствердженням людини в суспільстві, заснованому на товарно-грошових відносинах, ерозією морально-етичних норм і споживацьким ставленням до людини, руйнуванням уявлень про жінку як уособлення краси й духовності, падіння престижу материнства, відсутністю цільової програми статевого виховання¹;

– **поширення попиту на продукцію порнографічного характеру та надання сексуальних послуг.** У поширенні порнографії значну роль відіграють ВЕБ мережі, куди мають доступ люди різних вікових категорій. Зв'язок сутенерства або втягнення в заняття проституцією із порнографією, як негативним соціальним явищем, тісний і нерозривний, а саме тому, що особи, які беруть участь у виготовленні порнографічної продукції (виконавиці головних ролей «фільмів про велике кохання») в більшості випадків займаються або займалися проституцією або втягненням у заняття нею.

¹ Станская А. А. Проституция несовершеннолетних – социальная и правовая проблема общества / Науч. ред. докт. юрид. Наук, профессор С. Ф. Милоков. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – С. 171.

– **пропаганда жорстокості та насилля** в суспільстві як загальноприйнятого шляху вирішення проблем чи конфліктів у відносинах між людьми, самоствердження та досягнення власних цілей;

– **зміна моральнісних орієнтирів світового суспільства.** Усе більше країн законодавчо закріплюють можливість одностатевих шлюбів¹, легалізації проституції (а також її пропаганду в ЗМІ). Нове покоління, у свою чергу, сприймає ці явища як нормальні та модні світові тенденції;

– **десакралізація суспільного життя та моральності.** Десакралізація (від лат. *sacrum* – священне) – знецінення сакральних (священних) зразків, релігійних уявлень, світоглядних установок і т.д. Тобто мова йде про звільнення моральності від релігії;

– **занедбання дозвіллевої сфери життєдіяльності молоді та відсутність державної підтримки діяльності й функціонування бюджетних спортивних установ, клубів та гуртків.** Проблема змістового наповнення дозвілля передусім полягає в тому, що сама інфраструктура культурно-розважальних закладів не є сьогодні в Україні розвиненою, а по-друге, у тому, що молодь не завжди є фінансово спроможною, аби задовольнити свої потреби в такому дозвіллі. Платність більшості спортивних установ не дозволяє значній частині молоді реалізувати свій потенціал. Спорт та фізичне виховання, що формують психологічну стійкість, здатність працювати над собою для досягнення особистісних результатів та допомагати іншим, є важливими засобами виховання моральності;

– **занедбання мистецького та естетичного виховання молоді.** Проблема виховання моральної культури – це проблема формування людського в людині, її духу, гуманістичних цінностей, «доброго розуму», гуманістичної свідомості, гуманістичного знання. Моральна культура несе в собі загальнолюдські цінності, національні моральні ідеали, що відбивають рівень розвитку цивілізації в конкретній історичний період. Одним із ефективних засобів морального виховання є мистецтво, що втілює в собі вічні загальнолюдські й моральні цінності, у яких простежується моральна сила людського духу, вибір смислу життя, благоговіння перед життям;

– **деструктивний вплив ЗМІ** як елементу засобів масової комунікації. Теоретично або емпірично апріорно довести причинно-наслідковий зв'язок злочинності та масової комунікації вкрай важко, оскільки вона зачіпає підсвідомість людини, і саме в цьому прихована велика небезпека безлімітних та безконтрольних інформаційних потоків. Значна питома вага хуліганства, порушень громадського порядку, злочинів проти особи та особливо проти моральності в структурі молодіжної злочинності свідчить про підвищений рівень агресивності, зневажливе ставлення до норм суспільної моралі, знецінення в уявленнях молоді людського життя, зумовлені зокрема змістом інформаційних потоків у ЗМІ.

¹ Після прийняття змін до Закону України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 № 393/96-ВР щодо електронного звернення та електронної петиції на сайті Президента України запрацював онлайн-сервіс подачі петицій, які будуть розглядатися Адміністрацією Президента за умови, якщо та чи інша петиція збере достатню кількість підписів. Так, 29 серпня 2015 р. на сайті Президента з'явилася петиція на підтримку одностатевих шлюбів. Автор петиції пропонує внести зміни у редакцію чинного Сімейного кодексу, виклавши її таким чином: «шлюб є сімейний союз двох рівноправних громадян, зареєстрований у органі реєстрації актів цивільного стану». Звернення не набрало в установлений строк необхідної кількості голосів.

– **розповсюдження та поширення деструктивних сект (неокультів).** Діяльність значної кількості новітніх релігійних організацій супроводжується масовими порушеннями закону в різних країнах світу. Деякі неокульти принижують особистість, завдають шкоди фізичному та психічному здоров'ю населення, учиняють дії, спрямовані на підірив державного суверенітету, конституційного ладу й територіальної цілісності України, порушують національне законодавство, культивують расистську ідеологію, практикують фінансові зловживання й ухиляння від сплати податків, уживають наркотики тощо. Одним із негативних наслідків перебування людей у деяких неокультях є суттєве погіршення їх психічного стану. Безумовну шкоду для здоров'я членів неокультів завдає також наявна в деяких подібних угрупованнях практика відмови від медичної допомоги, нанесення собі поранень і каліцтв. Особливе занепокоєння викликає залучення до неокультів дітей, які ще не можуть передбачити майбутніх негативних наслідків перебування в них, виконання ними відповідних культових правил.

– **проникнення в молодіжне середовище кримінальної субкультури** (у тому числі через ЗМІ). ЗМІ та «бандитські» кінофільми сприяли розповсюдженню в підлітковому середовищі кримінальної ідеології, жаргону, традицій і звичаїв «зони». Зміст злочинної ідеології можна визначити однією емкою фразою: «правий той, хто сильніший», яка імponує значній частині молоді чоловічої статі, ураховуючи вікові психоемоційні особливості. Молоді люди, маючи можливість отримувати з різних джерел (особистого досвіду, бесід з раніше судимими, трансляцій телебачення, мережі Інтернет тощо) інформацію щодо «злодіїв у законі», «злочинної» та «тюремної» субкультури, сприймають її позитивно й поширюють на інші вікові категорії, зокрема неповнолітніх¹. З огляду на ігровий характер та емоційне забарвлення, кримінальна субкультура з певною цікавістю сприймається в середовищі неповнолітніх.

– **алкоголізація населення.** Назване фонове явище можна ідентифікувати з чинниками, із розряду тих, що становлять безпосередню загрозу національній безпеці в частині її найбільш цінного потенціалу – генофонду. Погіршення останнього (збільшення частоти й погіршення структури вроджених захворювань різного ґатунку) призводить до зниження інтелектуального рівня населення, поступової примітивізації потреб, неосвіченості, поширення психічних розладів тощо;

– **відсутність дієвої законодавчо визначеної концепції (програми) з розвитку та зміцнення основ моральності в молодшого покоління та підвищення її рівня в суспільстві.**

■ § 3. Запобігання злочинам проти моральності

У цілому загальносоціальне запобігання злочинам проти моральності має здійснюватися через політику держави в економічній, соціальній, правовій та інших сферах.

¹ Денисов С. Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні : автореф. дис. ... д.ю.н. : 12.00.08 / Класичний приватний університет. – 3., 2011. – С. 20.

Виходячи з представленої вище класифікації детермінантів суспільно небезпечних діянь, що посягають на моральність, до загальносоціальних заходів запобігання злочинам досліджуваної групи можна віднести:

- відновлення виробництва та стимулювання економічного зростання – захід, що є найбільш просторовим у своєму розумінні й тісно пов'язаний із нижченаведеними та є загальним фундаментом їх успішної реалізації.

- утілення в життя заходів, направлених на утворення, збереження, зміцнення такого соціального інституту як сім'я, шляхом підвищення рівня життя молоді, забезпечення соціальних гарантій для молодих сімей;

- застосування ефективних заходів зі зниження безробіття та створення нових робочих місць. Тут особливої важливості набувають наступні заходи спрямовані на вирішення проблем профорієнтації та навчання: удосконалення в рамках шкільної освіти професійно-орієнтаційної роботи, шляхом об'єднання зусиль усіх зацікавлених сторін (батьків, школи, місцевої влади); поширення зарубіжного досвіду тижневих тестових візитів-стажувань старшокласників у різних закладах; налагодження взаємодії вищих учбових закладів із службами зайнятості щодо інформування студентів відносно ситуації на ринку праці, установити обов'язкові «стенди зайнятості» у вузах і т.і.;

- підтримка та розвиток молодіжного культурно-дозвілєвого сектору (позашкільні дозвільні установи, спортивні секції, гуртки, бібліотеки тощо), передусім у сільській місцевості та в невеликих містах. Зазначені заходи можуть бути втілені в життя шляхом збільшення асигнувань на організаційно-технічні потреби державних спортивних та мистецьких установ, упровадження систематичної консультативної роботи із тренерами, педагогами та керівниками відповідних установ (людей, які знають суть існуючих проблем у цій сфері «з середини»), розвиток некомерційного дозвілєвої інфраструктури, запозичення в цьому аспекті досвіду європейських країн.

- зміцнення демократичних інститутів управління державою, а також забезпечення верховенства права й закону в усіх сферах суспільного життя;

- активізація становлення інститутів громадянського суспільства (із обов'язковим залученням до цих процесів молоді та молодіжних організацій);

- усунення існуючих прогалин чинного законодавства, удосконалення норм цивільного, сімейного, адміністративного, кримінального та інших галузей законодавства з метою забезпечення запобіжного впливу на ключові криміногенні детермінанти.

- реалізація ефективної державної політики у сфері освіти та виховання молоді (зокрема морально-правового виховання);

- підвищення моральної свідомості громадян (особливо осіб молодіжного віку), культурного рівня населення як запоруки дотримання моральних принципів та норм.

- запровадження інститутів соціального контролю ЗМІ. ЗМІ не можуть існувати поза соціальним контролем саме в силу того величезного й специфічного впливу, який вони здійснюють на морально-психічне здоров'я громадян. Вирішити проблему широкого культивування в ЗМІ агресії, насильства й різних форм девіацій шляхом однієї тільки суворої цензури не вийде, особливо з огляду на глобальне поширення Інтернету, який важко контролювати. Зазначене, однак, не означає, що цю проблему взагалі не варто намагатися вирішити, просто необхідні більш гнучкі заходи. Щодо

телебачення – це, наприклад, розвиток спеціальних кабельних каналів, вікове маркування програм і фільмів, заборона на показ сцен насильства в певний час. Необхідно використати позитивний потенціал ЗМІ з метою запобігання насильницьких злочинів. До них можна віднести пропаганду сімейних цінностей, культивування здорового способу життя, трансляцію соціальних програм (а не агресивних ток-шоу), змістом яких будуть сімейні й побутові проблеми й шляхи їх вирішення.

– реалізація державної політики щодо протидії алкоголізації населення.

Запорукою ефективності заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти моральності у сфері духовного і культурного життя суспільства (ст. 297–298–1 КК України) є забезпечення належного механізму реалізації положень спеціальних нормативно-правових актів, зокрема Законів України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 р. № 1102-IV, «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 1805-III, «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. № 1626-IV та ін.

Одним з важливих напрямків запобігання злочинам проти моральності у сфері духовного й культурного життя суспільства є реалізація в повній мірі принципу невідворотності відповідальності осіб, винних у вчиненні подібного роду суспільно небезпечних діянь. Варто також зауважити, що вчинення таких злочинів у деяких випадках можливе з мотивів расової, національної, релігійної ворожнечі та інших подібних мотивів, що, у свою чергу, підсилює суспільну небезпеку й резонанс цих кримінальних правопорушень.

Дієвим заходом профілактики наруг над могилами може стати ремонт та відновлення місця поховання не лише за рахунок правопорушника, але й залучення винуватця до самого процесу відновлення та ремонту могил у рамках громадських робіт.

Найчастіше злочини, передбачені ст. 297 КК України, мають саме корисливий мотив або не виключають його. Злочинці досить часто викрадають металеві огорожі та інше майно. Тому налагоджена взаємодія із найближчими пунктами збору металобрухту також сприятиме розкриттю зазначеного кримінального правопорушення. Важливим є дієве та ефективне застосування до порушників заходів адміністративної (штраф, виправні роботи) та кримінальної відповідальності (штраф, громадські роботи, обмеження волі, позбавлення волі).

Типовими місцями вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є кладовища, в одиничних випадках – морги. Злочинним посяганням піддаються «густонаселені» кладовища (1000 і більш місць поховань), як правило, в місті або в населеному пункті міського типу. При цьому таке кладовище погано охороняється, безлюдне або малолюдне, віддалене від місця проживання людей. Більшість даних злочинів вчинюється за місцем проживання злочинців (у тому ж населеному пункті, де розташовано кладовище). Характерною порою року для даних посягань є весна і осінь. Типовий час злочину: у нічний час (з 22 до 6 год.); вечірня пора (з 18 до 22 год.)¹.

¹ Юсупов В. В. Криміналістична характеристика наруги над могилою : аналіз елементів // Форум права. – 2008. № 2. – С. 507–512 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08jvmae.pdf>

Враховуючи ці особливості необхідна організація належної охорони місць поховань, а саме: застосування сучасних охоронних систем, встановлення відео- спостереження на відповідних місцях, установавання позмінної варти з числа співробітників Національної поліції (підрозділу поліції охорони) або рядового складу Національної гвардії України, задля недопущення проникнення сторонніх осіб у вечірній або нічний час на охоронювану територію. Крім того, підсиленої охорони потребують місця поховань у весінньо-осінній період.

У рамках спеціально-кримінологічного впливу необхідне налагодження взаємодії співробітників Національної поліції з населенням, це дозволить своєчасно виявляти факти вчинення наруг над могилами, при тому, що своєчасність є однією з основних умов швидкого розкриття злочинів цієї категорії та виявлення осіб, схильних до їх вчинення.

Найбільш важливим соціальним наслідком руйнування або пошкодження охоронюваних історичних і культурних цінностей є те, що засвоєні моделі деструктивної поведінки в подальшому повторюються в підвищеній формі. Це означає, що такі прояви потенційно містять небезпеку різноманітних, у тому числі більш тяжких форм агресивної поведінки особи в майбутньому.

Вкрай необхідною передумовою вдалої реалізації спеціальних заходів запобігання цій підгрупі злочинів проти моральності є проведення (в рамках загальносоціального впливу) роз'яснювальної роботи в школах і навчальних закладах серед неповнолітніх та осіб молодіжного віку щодо важливості тих чи інших об'єктів археологічної й культурної спадщини, їхнього значення для збереження історії та культури рідного краю або держави.

Спеціально-кримінологічне запобігання жорсткому поводженню з тваринами, перш за все, передбачає дієвий механізм реалізації положень Закону України «Про захист тварин від жорсткого поводження» від 21 лютого 2006 р. № 3447-IV. Ключову роль у спеціально-кримінологічному запобіганні злочину, передбаченого ст. 299 КК України, має діяльність відповідних підрозділів Національної поліції. Так, ст. 37 Закону передбачає: «Органи Національної поліції здійснюють нагляд за дотриманням порядку виходу домашніх тварин (собак) у громадських місцях та вживають відповідних заходів у разі порушення законодавства про порядок поводження й утримання домашніх тварин».

Ефективне запобігання жорсткому поводженню з тваринами напряму залежить від діяльності співробітників ветеринарних лікарень. У разі виникнення підозри щодо жорсткого поводження власників з їхніми «домашніми улюбленцями», працівники ветеринарних лікарень у процесі здійснення громадського прийому повинні повідомляти передбаченого у Законі України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. № 2498-ХІІ, громадського інспектора охорони навколишнього середовища або звертатись до відповідних відділів Національної поліції.

Також ефективним заходом спеціально-кримінологічного характеру може стати паспортизація тварин, пов'язана надалі з процедурою їх обліку та ідентифікації через можливості застосування електронних баз даних.

Запобіжний вплив пов'язаний із ввезенням, виготовленням або розповсюдженням творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, а також порнографії, здійснюють норми Законів України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. № 2782-ХІІ, «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. № 3759-ХІІ, «Про кінематографію» від 13 січня 1998 р. № 9/98-ВР.

Велике значення в запобіганні розповсюдження та збуті матеріалів що пропагують культ насильства й жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію через мережу Інтернет, має діяльність підрозділів боротьби із кіберзлочинністю (відділ кіберполіції Національної поліції України). Необхідною умовою успішного виконання завдань цим підрозділом є співпраця із іноземними правоохоронними структурами та краще технічне оснащення.

Серед спеціальних заходів запобігання злочинам, пов'язаних з порнографічними матеріалами або предметами можна назвати: розробку та впровадження сексуально-освітніх і виховних програм, у тому числі призначених для неповнолітніх; чітку правову регламентацію дій з продукцією еротичного змісту; забезпечення установ, що здійснюють мистецтвознавчі експертизи, необхідними методичними рекомендаціями; підтримання авторитету релігійних норм і формування в громадян шанобливого ставлення до них та ін.

До числа інших заходів запобігання можна також віднести: виявлення порностудій (приміщень), де здійснюються виготовлення, копіювання, монтаж порнографічної продукції; припинення розповсюдження порнографічних матеріалів та предметів; боротьба з контрафактною продукцією; недопущення пропаганди насильства, статевої розбещеності та реклами порнографії в ЗМІ та Інтернеті; здійснення заходів щодо попередження статевої деморалізації й підвищення сексуальної культури населення¹.

Зважаючи на специфіку такого суспільно-небезпечного діяння як сутенерство, особливе місце в комплексі спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, пов'язаним із сутенерством та втягненням особи в заняття проституцією, займає морально-правове виховання. Саме воно покликане позитивно впливати на формування особистості, правильно спрямовувати її поведінку з метою подальшого усвідомлення нею аморальності, протизаконності подібної поведінки. Морально-правове виховання є частиною культурного виховання населення, а воно включає в себе цілий ряд заходів запобігання розповсюдженню розглядуваного злочину. Підкреслюється, що особливу увагу в цьому напрямку слід приділяти розвитку на сучасному етапі системи статевого виховання, яке впливає на мораль, орієнтації, погляди, інтереси й мотиви вчинків людей².

¹ Шалагин А. Е. Преступления против общественной нравственности: уголовно-правовой и криминологический анализ: монография. – М. : Юрлитинформ, 2011. –С. 173.

² Шевчук Т. А. Сутенерство та втягнення особи в заняття проституцією: криминологічна характеристика і запобігання: автореф. дис. ...к.ю.н. : 12.00.08 / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011 – С. 11.

Заходи запобігання суспільно-небезпечним діянням, що посягають на нормальний розвиток та виховання неповнолітніх (ч. 2 ст. 299; ст. 300; ч. 2 і 3 ст. 301; ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 303, ст. 304 КК України) мають у своїй основі спиратися на загально-соціальні заходи запобігання фоновим явищам та моральне виховання молодшого покоління.

Значний перелік заходів запобігання зазначеному виду злочинів проти моральності передбачений у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схваленій Указом Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011.

Спеціальна кримінологічна та індивідуальна профілактика втягнень неповнолітніх у злочинну та іншу антисуспільну діяльність, базуючись на поєднанні заходів «відсікання» (ізоляції) неповнолітніх від спілкування (контактів) з особами, що втягують їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, повинна поєднувати дві складові: – профілактика стосовно осіб, які втягують; – профілактика стосовно осіб, яких утягують. Інакше кажучи, для досягнення позитивного результату діяльність щодо запобігання цьому суспільно небезпечному діянню повинна об'єднувати профілактику тих, хто втягує з профілактикою тих, кого втягують.

Цільовим заходом запобігання тут може слугувати створення в загальноосвітніх школах та коледжах (до яких приймаються неповнолітні) спеціальної структури або посади особи, яка б займалась обліком неповнолітніх учнів, із так званої групи ризику, та вживала відповідні заходи у вигляді профілактичних бесід, психологічних консультацій, співпраці із підрозділами поліції, за для запобігання негативного впливу злочинної групи на неповнолітнього та переходу останнього на злочинний шлях.

Основну роль у здійсненні запобіжних заходів щодо злочинів, що посягають на моральний та фізичний розвиток неповнолітніх, з урахуванням реформи правоохоронної системи, повинні виконувати відповідні підрозділи поліції, на які покладені функції колишнього КМСД¹.

¹ Відповідно п. 1.2. Загальних положень Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затвердженої Наказом МВС України 19.12.2012 № 1176 такими напрямками є:

- організація та здійснення заходів профілактики з дітьми в навчальних закладах, за місцем проживання з метою запобігання вчиненню ними адміністративних і кримінальних правопорушень;
- організація та здійснення заходів індивідуальної профілактики з дітьми, що вчинили адміністративні та кримінальні правопорушення, були засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, звільненими зі спеціальних виховних установ;
- ужиття заходів щодо недопущення рецидивної злочинності серед дітей;
- установлення місцезнаходження дітей у разі їх безвісного зникнення;
- розкриття кримінальних правопорушень, учинених дітьми;
- виявлення та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми, учинення стосовно них насильства, у тому числі батьками, законними представниками;
- організація надання правової та психологічної допомоги дітям, які є потерпілими в кримінальному провадженні чи стали свідками кримінального правопорушення.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 12
«Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам
проти моральності»

Основні характеристики	Запобігання злочинності	Запобіжні заходи	Суб'єкти запобігання та прогидії злочинності	Діяльність МВС щодо запобігання злочинності
Поняття та сутність				
Цілі та задачі, основні функції				
Об'єкти і суб'єкти даного виду діяльності				
Заходи, що використовуються				
Соціальна направленість				

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* визначте, що засвоєно Вами із отриманої раніш інформації;

* сформуєте особистісні думки щодо отриманих раніше знань та зробіть їх аналіз;

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Знаменитий французький мораліст Жан де Лабрюйєр писав: «Діти зухвалі, вередливі, запальні, заздрісні, цікаві, корисливі, ліниві, легковажні, боягузливі, нестримані, брехливі і потайливі, вони легко вибухають сміхом або сльозами, через дрібниці віддаються непомірній радості чи гіркій печалі, не виносять болю і люблять її завдавати – вони вже люди». Кримінальна активність осіб, які не досягли повноліття є прямим відображенням злочинності дорослих із властивими їй особливостями, тенденціями та закономірностями.

Злочинність неповнолітніх пов'язана із указаними в законі віковими межами. Відповідно до традиційного кримінально-правового підходу, неповнолітніми прийнято вважати осіб віком від 14 до 18 років. Такі вікові рамки визначені ст. 22 Кримінального кодексу України, як нижня та верхня межа неповноліття. Разом із тим, зародки кримінальної активності, яка впливає на тенденції злочинності осіб цієї вікової категорії, спостерігається й серед молодших підлітків. Як справедливо зауважує Б. М. Головкін, посилаючись на вітчизняну практику та статистичні відомості, діти починають експериментувати із вчиненням правопорушень і суспільно небезпечних діянь, як правило уже з 11 років¹. Саме тому у різних країнах вікові рамки кримінальної відповідальності значно різняться. Так, наприклад, у Канаді мінімальна та максимальна межа віку кримінальної відповідальності неповнолітніх 12–18 років, у Данії – 15–18 років, у Англії – 10–18 років, у Японії – 14–20 років, у Франції – 13–19 років, у Сінгапурі – 7–17 років.

Відомий кримінолог В. В. Лунєв зазначав: «Головна особливість злочинності неповнолітніх полягає у тому, що неповнолітні – це майбутнє будь-якої країни. Саме професійний, морально-правовий і кримінальний багаж кожного покоління підлітків визначає кримінологічну обстановку на найближчі 15–30 років, а через те що цей процес є безперервним, то й на всеосяжне майбутнє»².

При розгляді злочинності неповнолітніх слід враховувати її цілісність як складного системно-структурного соціального явища, а також тісний взаємозв'язок різних її підвидів (осіб віком 14–15 років та 16–17 років), а також гендерних відмінностей.

Кримінальна активність неповнолітніх має ряд відмінних особливостей, які проявляються, у першу чергу, в причинному комплексі і мотивації формування злочинної

¹ Головкін Б. М. Злочинність неповнолітніх як суспільне явище // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 133. – С. 204–217.

² Лунєв В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник. в 2 т. Т. II. Особенная часть. – М. : Издательство Юрайт, 2011. – С. 736.

поведінки та, як наслідок, у її рівні й тенденціях розвитку. У той же час деякі з перелічених особливостей криються в особистісних якостях неповнолітніх і їх соціально-правовому статусі в суспільстві. Це дає можливість говорити, що неповнолітні відрізняються від осіб старшого віку як багатьма особистісними характеристиками, так і злочинною поведінкою¹.

За повідомленням органів прокуратури, протягом 2016 р. кількість виявлених осіб, які вчинили злочини, становила 99,3 тис. осіб, з них неповнолітні – 4,2 тис.²

Динаміка облікованих кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми або за їх участю за останні 10 років виглядає наступним чином: 2007 р. – 18755, 2008 р. – 15707, 2009 р. – 15354, 2010 р. – 17342, 2011 р. – 17846, 2012 р. – 14238, 2013 р. – 8781, 2014 р. – 7467, 2015 р. – 7171, 2016 р. – 5230³. Починаючи з 2011 р. помітна стійка тенденція до зниження кримінальної активності осіб віком від 14 до 18 років.

Для отримання повної картини необхідно навести дані щодо виявлених та засуджених осіб вищезазначеної вікової групи. Ураховуючи статистичні відомості Державної судової адміністрації України (далі – ДСАУ) можна стверджувати, що кількість неповнолітніх засуджених за вчинення кримінальних правопорушень протягом останніх десяти років (2007–2016 рр.) також має стійку тенденцію до зниження (див. Табл. 13.1.).

Графічне порівняння кількості облікованих правопорушень та кількості засуджених осіб надасть більш повну інформацію про динаміку кримінальної активності неповнолітніх (див. Діаграму 13.1.).

Зазначена тенденція може бути пов'язана з декількома чинниками:

По-перше, частка неповнолітніх у загальній кількості населення із кожним роком скорочується. За даними Державної служби статистики України кількість населення віком до 17 років за останні 16 років скоротилася майже вдвічі: у 1990 р. вона складала 13 305 000 осіб, а у 2016 р. уже 7 614 000 осіб⁴.

Крім того, слід ураховувати, що з 2015 р. статистичні дані офіційних відомств наводяться без урахування тимчасово окупованої Автономної республіки Крим та м. Севастополя, а також окупованих територій Донецької та Луганської областей.

¹ Кримінологія : учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – С. 889–890.

² Державна служба статистики України: Статистична інформація : Демографічна та соціальна статистика/Правосуддя та злочинність : Публікації (Доповідь «Стан злочинності в Україні за 2016 рік») [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (Форма № 1), затв. Наказом ГПУ від 23.10.2012 р. № 100 за погодженням з Держстатом України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

⁴ Державна служба статистики України: Статистична інформація: Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція : Населення (1990-2017) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим ім. Севастополя).

**Кількість неповнолітніх засуджених за вчинення кримінальних правопорушень
(2007–2016 рр.)¹**

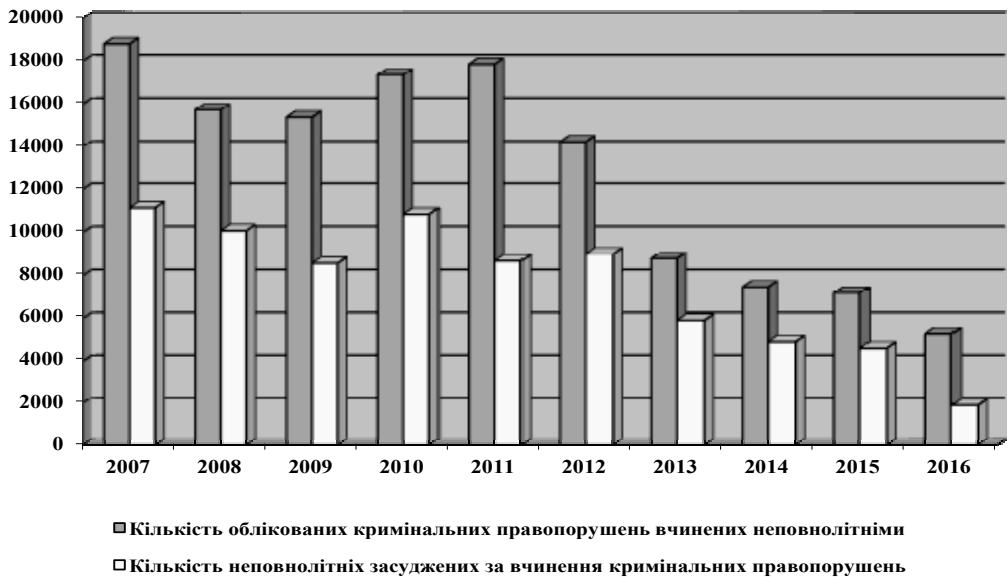
ст.	Кримінальне правопорушення	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
115	Умисне вбивство	156	108	88	90	23	31	31	20	23	13
1 1 5 ч.2	у тому числі умисне вбивство за обтяжуючих обставин	112	74	60	66	12	20	18	10	16	8
121	Умисне тяжке тілесне ушкодження	197	198	154	134	94	86	63	46	47	26
122	Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження	164	153	109	140	112	112	87	50	35	22
152	Зґвалтування	68	65	66	46	35	29	18	7	5	2
1 5 2 ч.3, 4	у тому числі зґвалтування, вчинене за обтяжуючих обставин	52	54	58	41	25	27	13	4	4	2
185–198	Злочини проти власності	8182	7106	6222	8800	6977	7311	4508	3673	3510	1494
185	у тому числі крадіжка	4638	4161	3751	6802	5575	5972	3509	2966	2879	1248
186	грабіж	2448	2113	1763	1342	1006	959	646	494	449	168
187	розбій	710	512	484	391	261	196	190	106	82	33
289	Незаконне заволодіння транспортним засобом	714	602	558	445	412	445	500	477	495	161
296	Хуліганство	567	630	428	386	271	267	217	141	87	42
305–320	Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення	644	625	536	446	423	471	234	170	164	47
УСЬОГО (у т.ч. інші злочини)		11170	10078	8555	10883	8669	9010	5911	4875	4589	1902
	тяжкі злочини	7323	5953	5410	6274	5293	5058	3173	2573	2465	966
	особливо тяжкі злочини	492	390	373	303	155	159	115	69	54	27

По-друге, значну роль у скороченні показників злочинності неповнолітніх відіграла схвалена Указом Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011 Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні (далі – Концепція), яка ознаменувала запровадження нової державної політики у сфері захисту прав дітей.

¹ Звіт про неповнолітніх засуджених Державної судової адміністрації України (Форма № 8).

Остання передбачає пріоритет профілактичної та превентивної роботи щодо «дітей, які потрапили у конфлікт із законом» над притягненням їх до кримінальної відповідальності. Обраний напрямок є безумовно прогресивним з точки зору гуманізації держаної політики у сфері соціально-правового захисту прав дітей, адже ще радянські кримінологи в 20–30-х рр. минулого століття висловлювали наступну ідею: «убережіть від тюрми підростаюче покоління, і вона (злочинність – авт.) відіме сама собою». Тим не менш, розроблена стратегія досі залишається лише частково реалізованою на практиці, через що породжує нові проблеми.

Діаграма 13.1.

Практика судів щодо звільнення неповнолітніх правопорушників від кримінальної відповідальності, призначення альтернативного позбавленню волі покарання, звільнення неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням, стає все більш поширеною. Однак, при цьому кримінально-виконавчі інспекції не можуть забезпечити повний і достатній контроль за поведінкою неповнолітніх, які проходять випробувальний термін, що породжує відчуття безкарності і сприяє продовженню ними злочинної діяльності. Як зазначає Б. М. Головкін, для виправлення ситуації фактичного зростання рівня рецидиву серед неповнолітніх кримінально-виконавчі органи змушені вдаватися до певного «корегування» статистики і занижувати показники рецидиву мінімум удвічі (20–25% офіційних замість 40–50% реальних)¹.

По-третє, злочинність неповнолітніх, особливо стосовно злочинів невеликої і середньої тяжкості, є високолатентною. Мова йде як про природну так і штучну латентність.

¹ Головкін Б. М. Злочинність неповнолітніх як суспільне явище // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 133. – С. 208.

Основними причинами латентності є те, що значна частина кримінальних правопорушень вчинюються неповнолітніми своєму ж середовищі, взаємовідносини у якій специфічні та в ряді випадків виключають повідомлення про вчинене батькам, вчителям, а також звернення до правоохоронних органів. Крім того, дорослі потерпілі також не завжди звертаються до поліції.

Через недостатність сил і засобів правоохоронних органів, останні прагнуть зосередити їх на боротьбі з тяжкими злочинами, у той час як повідомлення про менш тяжкі (значна частина яких вчинюється неповнолітніми – крадіжки, грабежі, хуліганство) часто залишаються не облікованими.

Не слід виключати й помилкову кваліфікацію суспільно небезпечних діянь, які вчинюються неповнолітніми та фактично є злочинами, як адміністративних правопорушень.

Аналіз статистичних відомостей ДСАУ дає можливість констатувати відносну стабільність структури злочинності неповнолітніх. У середньому питома вага тяжких злочинів серед усіх вчинених неповнолітніми кримінальних правопорушень складає близько 60%, а особливо тяжких – 2,5%.

Аналіз структури злочинності неповнолітніх та їх динаміки за останні 10 років дозволяє констатувати, що найбільш чисельною групою кримінальних правопорушень, які вчинюються особами віком від 14 до 18 років є злочини проти власності. Домінуючим суспільно небезпечним діянням в цій групі злочинів традиційно виступає крадіжка, її питома вага складає 60–65%. Наступний досить розповсюджений серед неповнолітніх вид кримінальних правопорушень – грабіж, питома вага якого у загальній кількості злочинів проти власності поступово знижувалась з 22% у 2007 р. до менш ніж 10% у 2016 р. Третє місце займає незаконне заволодіння транспортним засобом, питома вага цього злочину у середньому складає від 8 до 12%.

Трохи менші відсоткові показники займають розбій, хуліганство й ще менші припадають на умисні тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, умисні вбивства, звалтування, а також злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення.

Більше 15% неповнолітніх вчиняли злочини у стані алкогольного сп'яніння. Серед них високий показник засуджених неповнолітніх за вчинення звалтування (більше 85%), що є небезпечною тенденцією останнього десятиліття.

Близько 65–70% засуджених неповнолітніх вчиняли злочини в складі групи. Доля групових злочинів цієї вікової групи 1,5–2 рази більше аналогічного показника дорослої злочинності. Найчастіше у складі групи вчинюються: розбій, хуліганства, незаконне заволодіння транспортним засобом; із меншою груповою інтенсивністю – крадіжки, грабежі, звалтування; ще рідше – вбивства, умисне заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Тим не менш, за офіційними даними ДСАУ динаміка кількості засуджених неповнолітніх, які вчинили злочин групою (у т.ч. за участю дорослих) за останні 10 років також демонструє тенденцію до зниження (див. Табл. 13.2.)

Табл. 13.2.

Кількість осіб, які скоїли злочин	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Групою	6955	5890	4992	6342	4991	4869	3081	2308	2284	856
Неповнолітніх	3732	3236	2732	3272	2630	2532	1629	1301	1283	456
За участю дорослих	3192	2647	2241	3061	2338	2324	1449	999	1001	400

Група відіграє значну роль у житті підлітка. Якщо він позбавлений емоційних зв'язків із батьками та ще й погано навчається в школі, неформальна мала група однолітків стає для нього єдиною групою спілкування. Тут його розуміють, приймають, а інколи навіть цінують, тому така група стає для нього чимось на кшталт сім'ї або повністю замінює її. Якщо група скоює суспільно небезпечні діяння, підліток також бере участь в них, за для того, щоб не відставати від своїх товаришів та не втратити місце у групі. Інша причина участі у груповому злочині полягає в тому, що неповнолітній через відсутність досвіду, у тому числі злочинного, необхідних умінь та навичок не може самотужки вчинити злочин і вимушений удаватися до помочі інших. Тому, за загальним правилом, із якого можуть бути виключення, неповнолітній злочинець, який вчинив злочин один, представляє собою більшу небезпеку, ніж той, який вчинив злочин у складі групи. Злочин, учинений у складі групи, буває більш тяжким, ніж той, який учиняється самотужки, але ступінь суспільної небезпеки особистості окремого учасника групи може бути нижчим, ніж ступінь суспільної небезпеки того, хто вчинює злочин один¹.

Відсотковий показник рецидиву засуджених неповнолітніх, які до скоєння злочину мали не зняту і не погашену судимість становить понад 12%.

Слід навести ще декілька ознак, що характеризують злочинність неповнолітніх:

- більше половини кримінальних правопорушень вчинялися у вечірній час (після 22-ої години), а у зимовий період – після 20-ої години;

- безпосереднім об'єктом злочинного посягання неповнолітнього (особливо корисливого чи насильницького) є члени сім'ї, інші родичі чи особи найближчого оточення. У той же час крадіжки вчинюються й щодо майна осіб, які, як правило, не є родичами або близькими. Серед потерпілих від злочинів неповнолітніх традиційно переважають також неповнолітні;

- до 80% злочинів неповнолітніх вчинені неподалік від місця проживання, роботи або навчання. Значну частину, особливо у літній період, становлять злочини, вчинені в місцях відпочинку та курортній місцевості, у приміському транспорті;

- зростає кількість злочинних проявів, вчинених неповнолітніми із застосуванням зброї, в основному холодної, знярядь залякування, а також технічних засобів.

Аналіз статистичних даних дозволяє стверджувати, що для неповнолітніх характерне вчинення досить обмеженого кола суспільно небезпечних діянь. Однак, ймовірність ураження їх криміналом набагато вище ніж у дорослого населення, а якщо врахувати

¹ Антонян Ю. М. Портреты преступников : криминолого-психологический анализ: монография / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2014. – С. 145–146.

високу латентність злочинності неповнолітніх і взятий державою курс на більш гуманне ставлення до «дітей, які потрапили у конфлікт із законом», унаслідок чого вони не піддаються кримінальному покаранню то реальна криміналізація неповнолітніх виявиться приблизно в 2–3 рази вищою за криміналізацію дорослого населення.

Більше зрозуміти особливості злочинності неповнолітніх допоможе кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця.

За соціально-демографічною структурою співвідношення хлопців і дівчат серед злочинців приблизно 15:1. У відсотках це приблизно 93% хлопців та 7% дівчат. При цьому частка осіб жіночої статі невинно зростає. Це зростання особливо помітне серед дівчат, що вчинили майнові злочини, передусім крадіжки.

Частка вікової категорії 16–17 років переважає 14–15-річних у співвідношенні 3:1. При цьому, частка останніх серед усіх неповнолітніх злочинців має тенденцію до збільшення.

Між злочинністю 14–15-річних та злочинністю 16–17-річних існує суттєва різниця. У переважній більшості злочини другої групи більш небезпечні, ніж злочини першої. Тому й особа злочинця 16–17 років уже інша: більш досвідчена у вчиненні кримінальних правопорушень, із більш стійкою антисуспільною орієнтацією, яка вже має міцні зв'язки із злочинним середовищем, у т.ч. внаслідок перебування в місцях позбавлення волі й т.ін.

Близько 65–70% засуджених неповнолітніх мають неповну середню освіту (базову загальну середню та початкову), що визначає їх низький освітній, а відповідно й культурний рівень. Переважна частина неповнолітніх, що вчинили злочин, відставала від своїх однолітків не лише за кількістю повних років шкільного навчання, але ще більше за його якість.

Для більшості неповнолітніх, що вчинили злочин, характерне перебування у сім'ях, що не мали мінімального матеріального достатку. Значна частина їх виростала та формувалася у неповних сім'ях (понад 40% засуджених), переважно без батька, а кожний дванадцятий – без обох батьків, як правило, в умовах нестачі батьківської та родинної уваги, підтримки, турботи.

Як і раніше, серед тих, хто вчинив злочини (як і серед дорослих), переважали підлітки, що не мали суспільно корисних занять у вигляді трудової зайнятості або навчання. Водночас серед неповнолітніх злочинців стрімко зростає питома вага учнів загальноосвітньої школи, професійних закладів нижчого та середнього рівня, а також тимчасових, сезонних робітників та осіб, які мають непостійний заробіток.

Цікавими з точки зору кримінологічної характеристики особи злочинця є морально-психологічні ознаки неповнолітніх злочинців. На поведінці неповнолітніх та її мотивації позначаються насамперед загальні вікові особливості людини, яка ще повною мірою не розвинулася фізіологічно, психологічно та розумово.

Особливої уваги заслуговує збільшення кількості дітей з вадами психічного розвитку – у 44% неповнолітніх правопорушників, які перебували на обліку в дитячих кімнатах міліції, спостерігались різноманітні психічні аномалії: олігофренія, психоз, психопатії, неврози, психофізичний інфантилізм¹.

¹ Аршава І. Ф., Срошкіна Т. В., Репіна О. Г., Аршава І. О. Деякі психологічні аспекти злочинності неповнолітніх // Медична психологія. – 2011, – № 1. – С. 8–14.

Неповнолітніх злочинців відрізняє недостатня зрілість мислення та свідомості, вольового розвитку, дефіцит соціального досвіду і т.ін. Особливостями психіки осіб зазначеної вікової категорії є підвищена емоційна збудливість (емоційна неврівноваженість), підвищена потреба до самоствердження будь-якими засобами, відсутність почуття провини, жорстокість, яка інколи стає надмірною й перетворюється на самоціль.

Домінуючим мотивом серед неповнолітніх злочинців є корисливий мотив, однак під користю у даному випадку треба розуміти не тільки матеріальне збагачення, хоча саме остання є найбільш поширеною. Користь можна отримати шляхом зміни свого положення у неформальній групі, відношення до себе однолітків, самоствердження та ін. Крім того, іншими мотивами можуть бути: заздрість, подолання болісних переживань, задоволення своїх елементарних фізіологічних потреб (у т.ч. сексуальних).

Характерним для неповнолітніх злочинців є також обмеженість інтересів, відсутність інтересу до мистецтва, занять спортом, технікою і т.д. Значно більше їх приваблює сфера дозвілля та розваг, які не потребують особливих фізичних чи інтелектуальних навантажень.

Значну роль у формуванні особистості неповнолітнього правопорушника та знятті психологічних бар'єрів до девіантної поведінки відіграє алкоголь й інші одурманюючі засоби. Темпи звикання до алкоголю та наркотиків у неповнолітніх у 2,5–3 рази перевищують такі у дорослих¹.

§ 2. Причини та умови злочинності неповнолітніх

Причини та умови злочинності неповнолітніх – це соціально негативні явища та процеси, які детермінують злочинність у цілому. Однак процес детермінації злочинності неповнолітніх має свою специфіку через їх вікові та психологічні особливості, а також соціально-правовий статус.

Як відмічалось раніше, коло мотивів вчинення суспільно небезпечних діянь неповнолітніми обмежений. Останніми можуть виступати користь, жага самоствердження, ворожість, низька культура дозвілля й т.ін.

Першочергову роль у виборі неповнолітнім кримінального шляху відіграє, сформована під впливом негативних факторів, антисуспільна спрямованість конкретної особистості. Саме вона, виступаючи основою для «надбудови» у виді криміногенної мотивації, виступає безпосередньою причиною вчинення злочину.

Отож, вищезазначеними негативними факторами можуть виступати:

– **негативний вплив сім'ї.** У першу чергу, це дефекти сімейного виховання, особливо у ранньому дитинстві. Зловживання батьками алкоголем, наркотиками, жорстокість, грубість, конфліктність, бійки, жорстокість, їх аморальний спосіб життя, залишають незгладимий слід у психіці дитини. У результаті дитина позбавлена правильного прикладу для наслідування та несвідомо «копіює» негативні моделі поведінки.

¹ Аршава І. Ф., Срошкіна Т. В., Репіна О. Г., Аршава І. О. Деякі психологічні аспекти злочинності неповнолітніх // Медична психологія. – 2011, – № 1. – С. 8–14.

– **відсутність у батьків можливості забезпечити мінімально необхідні потреби дітей.** Умови вітчизняного сьогодення (інфляція, девальвація гривні, погіршення умов життя, суттєве збільшення цін у т.ч. на продукти першої необхідності, ріст безробіття, військовий конфлікт на Сході країни) загострюють вищезазначену проблему. Поляризація громадян за рівнем доходу викликають у батьків і дорослих членів сім'ї відчуття озлобленості та заздрості, які передаються неповнолітнім. Подібну соціальну несправедливість неповнолітні ще більше відчують серед однолітків у закладах освіти, місцях дозвілля та ін.

– **негативний вплив найближчого оточення, неформальних груп антисуспільної спрямованості.** Така група, як правило, виступає в якості джерела норм поведінки та ціннісних орієнтацій індивіда, а також надає можливість для власного самоствердження. Як правило, неповнолітній сам обирає групу в залежності від своїх інтересів. Вплив антисуспільної групи на неповнолітнього, як правило не зустрічає внутрішнього супротиву останнього, якщо батьки не змогли виховати дитину в дусі загальнолюдських правил співжиття, норм моралі та дисципліни.

– **втягнення неповнолітніх у антисуспільну діяльність** (пияцтво, азартні ігри, зловживання наркотиками, проституцію) дорослими правопорушниками, що в подальшому нерідко пов'язано із вчиненням злочину. Умовою, що сприяє втягненню неповнолітніх у антисуспільну чи злочинну діяльність, може виступати як кримінальний досвід дорослих злочинців, так і вікові особливості неповнолітніх, використання яких для особи, яка втягує не тільки спрощує вчинення злочину, але й збільшує його шанси уникнути кримінального покарання. Крім того, спостерігається посилення тенденції до втягнення у злочинну діяльність неповнолітніх з боку їхніх батьків, опікунів і близьких родичів.

– **погіршення економіки та загальна соціальна криза,** в умовах якої відбувається зміна системи цінностей, що в свою чергу тягне труднощі позитивної соціалізації. Цьому сприяє й те, що сьогодні неповнолітні вимушені не тільки на ряду із дорослими адаптуватися у складному соціальному середовищі, але й повинні протистояти її негативному впливу, що не завжди вдається зробити, у результаті чого відбуваються глибокі зміни особистості.

– **збройний конфлікт на Сході країни, а саме його наслідки** – десятки тисяч переселенців із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Воєнні дії, свідками яких стали діти багатьох сімей, що вимушені були покинути рідні домівки та шукати безпечного притулку в інших регіонах країни, мали руйнівний вплив на психіку дітей-переселенців. Як вказує Б. М. Головкін, тяжка психологічна травма, соціальна і побутова невлаштованість, гострі психологічні проблеми пов'язані із адаптацією на новому місці та ослаблений соціальний контроль формують криміногенну орієнтацію новоприбулих дітей, а також посилюють кримінальну спрямованість поведінки тих із них, які раніше перебували у конфлікті з законом.

– **проникнення в підліткове середовище через ЗМІ культу насилля, жорстокості, наркотиків, проституції, кримінальної субкультури та ін.** Унаслідок неналежного виконання основних функцій ЗМІ (інформативної, культурно-виховної, освітньої, комунікативної, рекреативної, ціннісно-орієнтаційної, інноваційної, інтегративної,

соціалізації) відбувається деструктивний вплив на формування особистості неповнолітнього, що зумовлює негативні відхилення у його поведінці¹.

– **бездоглядність** у результаті відсутності необхідного контролю з боку сім'ї та виховних установ, а також низький рівень якості роботи останніх, що зводиться, у більшості, до формального виконання покладених на них функцій.

– збільшення долі підлітків з **відставанням у інтелектуальному, емоційно-вольовому та фізичному розвитку**.

– **відсутність достатньої кількості фінансово доступних установ молодіжного дозвілля** (секцій, гуртків та клубів, спортивного, туристичного, технічного, музичного чи художнього спрямування) і як наслідок обмеженість як культурних, так і духовних інтересів. Найчастіше дозвілля неповнолітніх злочинців було обмежене безцільним проведенням часу, нерідко пов'язаним із розпиванням спиртних напоїв, уживанням наркотичних засобів, азартними іграми і т.ін.

Таким чином, враховуючи все вище зазначене можна стверджувати, що соціально невлаштовані неповнолітні, із великою долею ймовірності, стають злочинцями або ж їх жертвами.

■ § 3. Запобігання злочинності неповнолітніх

Запобігання злочинності неповнолітніх об'єднує у собі комплекс заходів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру.

Заходи загальносоціального призначення спрямовані, перш за все, на вирішення гострих соціальних проблем, які опосередковано впливають на нейтралізацію дії детермінантів злочинності загалом. Зазначений рівень запобігання є фундаментом до успішної реалізації заходів спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру.

До загальносоціальних заходів запобігання злочинності неповнолітніх слід віднести:

– стабілізація економіки та подальше підвищення рівня життя та матеріального добробуту українських громадян, зокрема сімей та всього населення загалом, у першу чергу, за рахунок підвищення розмірів оплати праці відповідно до ринкових цін на товари та послуги. Подібне формулювання, незважаючи на його загальний характер, у стратегічному плані має досить довготривалі перспективи вирішення;

– забезпечення продуманої політики розвитку держави, яка проявляється у конкретних, хай і не масштабних, але відчутних результатах. Вкрай важливо вселити у молодь впевненість у завтрашньому дні. Саме безвихідь, і в першу чергу фінансова, штовхає молодих людей на вибір незаконного шляху забезпечення власного благополуччя. Це ж стосується і батьків, які ступаючи на злочинний шлях, прививають своїм дітям відповідне ставлення до соціальних норм та правил;

¹ Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: закономірності розвитку, теорія та практика запобігання і протидії їй в Україні: автореф. ... д.ю.н. : 12.00.08 // Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х. : 2017. – С. 18.

– розробка та втілення у життя концептуально нової стратегії збільшення кількості доступних позашкільних освітніх закладів, закладів культури (у т. ч. музичні, художні та інші мистецькі заклади), спортивних клубів та секцій, технічних гуртків й т.ін.

– втілення у життя заходів щодо реального зниження рівня безробіття, шляхом мінімізації податкового тиску на підприємців, особливо малого та середнього бізнесу, аналізу ринку праці, прогнозування зміни попиту на окремі спеціальності та відповідне регулювання кількості бюджетних та контрактних місць і т. д.

– налагодження діяльності спеціалістів з виховної роботи у загальноосвітніх школах та професійно-технічних навчальних закладах, розширення матеріально-технічної та культурної бази навчальних закладів із урахуванням потреб шкільної та позашкільної виховної роботи.

Говорячи про загальносоціальний запобіжний вплив на злочинність неповнолітніх необхідно відмітити позитивні результати законотворчої діяльності. Мова йде про Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2016–2020 роки, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 148 (далі – Програма). Метою Програми є створення сприятливих умов для розвитку та самореалізації української молоді, формування її громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості. В основі Програми лежить спільна та скоординована діяльність органів виконавчої влади з молодіжними та дитячими громадськими організаціями; організаціями, установами та закладами, що працюють з молоддю і волонтерами, за безпосередньою участю молоді

Нормативно-правовий документ передбачає концентрацію зусиль на таких пріоритетних завданнях як

– здоровий спосіб життя молоді – шляхом здійснення заходів, спрямованих на популяризацію та утвердження здорового і безпечного способу життя та культури здоров'я серед молоді;

– розвиток неформальної освіти – шляхом здійснення заходів, спрямованих на набуття молодими людьми знань, навичок та інших компетентностей поза системою освіти, зокрема шляхом участі у волонтерській діяльності;

– зайнятість молоді – шляхом створення умов та здійснення заходів, спрямованих на працевлаштування молоді (забезпечення первинної і вторинної зайнятості та самозайнятості молоді);

– житло для молоді – шляхом створення умов для забезпечення молоді житлом;

Одним із очікуваних результатів Програма проголошує зниження рівня правопорушень серед молоді до 2020 року на 20%, шляхом активізації правової освіти та участі молоді у суспільно значущій громадській діяльності.

Таким чином, вищезазначений перелік загальносоціальних заходів запобігання злочинності неповнолітніх повинен бути спрямований на вирішення питань економічного, соціального, культурно-освітнього характеру, що, у свою чергу, стане запорукою успішної реалізації заходів спеціально-кримінологічного характеру.

У цьому аспекті необхідно згадати про низку державних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність щодо спеціально-кримінологічного запобігання

злочинності неповнолітніх та суб'єктів, що її здійснюють, а саме: Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. №20/95-ВР (далі – Закон); Комплексні заходи щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві, затверджені Указом Президента України від 18.03.1998 р. №200/98; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» від 28.01.2000 р. №113/2000; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. №2558-III; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями» від 23.06.2001 р. №467/2001 та ін.

Відповідно до Закону, здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері сім'ї та дітей, їх регіональні та місцеві структурні підрозділи;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Основна роль у спеціально-кримінологічному запобіганні злочинності неповнолітніх відводиться відповідним підрозділам Національної поліції. До недавнього часу функції виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, ужиття заходів до усунення цих чинників, участь у правовому вихованні покладалися на Кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. Однак, із січня 2016 р. такий вищезазначений структурний підрозділ було розформовано, і хоча деякі підзаконні акти, що регламентували його діяльність залишаються чинними, проте будь-який інший орган з аналогічними функціями та завданнями в системі Національної поліції так і не створено. Раніше спеціальний міліціонер, представник кримінальної міліції у справах дітей займався розкриттям злочинів, розшуком дітей. Сьогодні така функція лежить, по суті, на тих слідчих, які займаються і дорослими. Тому питаннями захисту прав дітей і порушеннями ними законодавчих норм займаються новопризначені поліцейські, які функціонально вже перевантажені.

Тим не менш, криміногенна ситуація щодо осіб, які не досягли повноліття без належного профілактичного впливу з боку органів поліції може почати стрімко погіршуватися.

Важливу роль у запобіганні злочинам неповнолітніх повинна зайняти система пробації. Метою пробації є виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними

повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пробацію» від 05.02.2015 р. № 160-VIII, пробація щодо неповнолітніх повинна здійснюватись з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх, а також спрямовуватись на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків.

Крім того, передбачається, що пробація здійснюватиметься спеціальним органом¹ спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень.

Сьогодні Україна знаходиться на шляху побудови системи ювенальної юстиції європейського зразка, однак непослідовність та організаційні прорахунки можуть повністю нівелювати очікуваний позитивний результат – реальне зменшення масштабів криміналізації підліткового середовища.

Наступним рівнем спеціально-кримінологічного запобігання є індивідуально-запобіжний. Попереджувальна робота на цьому рівні потребує особливої уваги, адже її особливістю є те, що вона завжди пов'язана з конкретною людиною, його індивідуальною неповторністю, зі специфікою його життєвого шляху та досвіду. Тому для отримання позитивного результату на даному етапі запобіжної діяльності важливе значення повинно приділятися саме комплексному підходу із залученням різних соціальних служб, психологів та правоохоронних структур.

Ефективність індивідуального запобігання забезпечується, перш за все, своєчасним виявленням та відповідним обліком осіб, які схильні до девіантної або злочинної поведінки та із великою ймовірністю можуть вчинити кримінальне правопорушення в майбутньому.

Окрім реалізації основних заходів щодо корекції девіантної поведінки неповнолітніх, виділяють основні методи індивідуального впливу на підлітка: переконання, надання допомоги, примус та ін.

Останні, у тій чи іншій мірі та в залежності від кожного конкретного випадку, застосовуються в трьох основних напрямках індивідуального запобігання 1) профілактики; 2) відвернення; 3) припинення правопорушення.

Відвернення наміру неповнолітнього вчинити злочин, яке досягається переважно оперативнорозшуковими і соціально-психологічними засобами, а також припинення кримінального правопорушення, у більшості, покладається на відповідні підрозділи поліції.

Таким чином, серед конкретних запобіжних заходів особливе місце займають: 1) забезпечення ефективної участі сім'ї в профілактиці підліткової злочинності; 2) удосконалення діяльності загальноосвітніх шкіл та інших освітніх закладів; 3) працевлаштування неповнолітніх, а також вирішення проблем із працевлаштуванням молодих батьків; 4) ефективна робота служб соціального захисту неповнолітніх; 5) діяльність

¹ Орган пробації – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері пробації.

громадських організацій та рухів; 6) розвиток сфери дозвілля неповнолітніх, залучення дітей і підлітків до занять фізичною культурою та спортом; 7) захист неповнолітніх від інформації, яка може зашкодити їх нормальному фізичному чи психічному розвитку; 8) послідовність та організованість реформування нової системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

За для успішної реалізації заходів запобіжного впливу на злочинність неповнолітніх потрібна максимальна мобілізація усіх ресурсів – сім'ї, освітніх установ, громадських організацій, соціальних служб та органів поліції. Основною ж умовою діяльності вищезазначених суб'єктів повинна стати відмова від формального виконання покладених на них функцій із профілактики девіантної поведінки підлітків та запобігання можливих правопорушень з боку неповнолітніх.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 13 «Злочинність неповнолітніх»

Зasadничі положення	Кримінологічне прогнозування злочинності неповнолітніх	Кримінологічний аналіз злочинності неповнолітніх	Кримінологічне планування запобіжних заходів
Поняття та сутність			
Правове забезпечення			
Задачі			
Структурно-функціональна компонента суб'єктів			
Шляхи до вивчення даної проблеми			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика організованої злочинності

Організована злочинність – це найбільш небезпечна і деструктивна для держави та суспільства частина загальної злочинності, що спричиняє негативний вплив не тільки на економічні, а й на соціальні, морально-психологічні та культурні процеси в суспільстві. За оцінками фахівців, організована злочинність має величезні фінансові та економічні можливості, які не контролюються ні державою, ні суспільством. Вона має власну систему внутрішнього управління та протидіє державі в інтересах отримання надприбутків за рахунок пограбування держави та суспільства. Створені та оснащені сучасними матеріально-технічними засобами організовані злочинні угруповання почали формувати специфічні силові структури, що забезпечують безпеку злочинних угруповань. Злочинні формування, завдяки отримання надприбутків від злочинної діяльності, мають змогу утримувати фахівців різних сфер економічної та наукової діяльності, а також консультантів з правових та інших питань.

Організована злочинність – це умисна систематична злочинна діяльність об'єднань осіб із використанням нелегальних або легальних комерційних структур, спрямована на одержання прибутків і надприбутків за допомогою таких методів як корупція, а в деяких випадках – насилля або залякування представників влади, кримінальної юстиції, пересічних громадян¹.

Організована злочинність на сьогодні має досить міцні й впливові позиції в державних органах, включаючи правоохоронні, потужний апарат лобіювання своїх інтересів у представницьких структурах².

Всупереч тому, що організована злочинність за характером здійснення злочинів, їх масштабами та наслідками є особливо суспільно небезпечним явищем, за низкою об'єктивних і суб'єктивних причин поняття організованої злочинності у вітчизняній кримінологічній літературі з'явилося тільки у 90-х роках минулого століття і знайшло своє законодавче закріплення лише з прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року. Теоретична неопрацьованість цього поняття, недосконалість діючого на той період кримінального законодавства, його відставання від соціальних потреб суспільства робило боротьбу з цим явищем малоефективною і зводила нанівець зусилля правоохоронних органів, оскільки в законі такого поняття, як «організована злочинність», не існувало, і керівники злочинних угруповань залишалися поза досяжністю. Слід зауважити, що організована злочинність – відносно новий для вітчиз-

¹ Голіна В. В. Кримінологія : Загальна та Особлива частини. Навчальний посібник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін. – Х. : Право, 2014. – С. 384.

² Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Прецедент, 2006. – 208 с; Криминология : Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 385.

няної кримінології об'єкт дослідження, і для розуміння сутності організованої злочинності доцільно звернутись як до міжнародного, так і до вітчизняного досвіду її дослідження. В юридичній літературі відзначається, що найбільш інтенсивна робота в цьому напрямі велась у період підготовки Восьмого Конгресу ООН з попередження злочинності та поводженню з правопорушниками (Гавана, 1990 р.). У документі, підготовленому секретаріатом ООН, було відзначено, що одним формулюванням неможливо визначити численні види організованої злочинності, обумовлені різноманітними факторами, зокрема етнічними, економічними. Загалом це явище охарактеризовано як складні кримінальні види діяльності, що здійснюються в широких масштабах організаціями та іншими групами. Ці організації мають внутрішню структуру, ієрархічну побудову, внутрішній апарат з безпеки і контррозвідки, отримують фінансовий прибуток і набувають владу шляхом створення та експлуатації ринків незаконних товарів і послуг. Злочинні дії цих організацій часто виходять за межі державних кордонів та, зазвичай, пов'язані з корупцією громадських і політичних діячів, отриманням хабарів чи таємною змовою, а також і з погрозами, залякуванням та насильством.

В останнє десятиріччя минулого століття спостерігалось швидке зростання організованої злочинності в світі та визначилась нова тенденція – її інтернаціоналізація. Транснаціональні злочинні організації ефективно використали міжнародну обстановку, що склалась, – військові дії на Балканах та створення нових держав, розпад СРСР і також створення нових незалежних держав. У результаті злочинність, користуючись прозорістю кордонів не тільки розширила свою зону впливу, але і стала більш прибутковою.

Інтернаціоналізація організованої злочинності віддзеркалюється в розширенні ринків збуту наркотичних засобів, вкрадених речей, зброї та інших незаконних товарів і послуг, які постачаються і реалізуються через мережу злочинних комерційних організацій, що охоплює весь світ. Обсяг цих операцій становить десятки мільярдів доларів, що перевищує національні бюджети багатьох держав.

На міжнародному семінарі ООН з питань боротьби з організованою злочинністю (Суздаль, 1991 р.) на кінець ХХ ст. було визначено два основні шляхи розвитку організованої злочинності. *По-перше*, це заборонені види діяльності (такі як майнові злочини, відмивання грошей, незаконний оборот наркотиків, порушення правил валютних операцій, залякування, проституція, азартні ігри, торгівля зброєю та антикваріатом) і, *по-друге*, участь у сфері економіки (пряма або з використанням таких засобів, як вимагання). Така участь у законній економічній діяльності завжди тяжіє до використання протиправних методів конкуренції.

У документах ООН під організованою злочинністю також розуміється відносно масова сукупність стійких і керованих співтовариств злочинців, що займаються злочинами як промислом і створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протизаконних засобів, як насильство, залякування, корупція та великомасштабні розкрадання.

Організовану злочинність експерти ООН розділяють на кілька видів. Перший з них, так званий «традиційний», становлять мафіозні родини, що існують за принципом ієрархії. Вони мають свої внутрішні правила життя, норми поведінки та відрізняють-

ся великою розмаїтістю протиправних дій. До іншого виду відносяться «професіонали». Члени таких організацій об'єднуються з метою виконання певного злочинного задуму. Організації такого роду нетривалі й не мають такої сталої структури, як організації традиційного типу. До груп професіоналів належать організації, що займаються фальшивомонетництвом, крадіжками автомобілів, розбоєм, вимаганням тощо. Склад професійної злочинної організації може постійно змінюватися, її члени можуть брати участь у різних однотипних злочинних операціях. Крім того, існує багато організованих груп, які контролюють певні території, як правило, за місцем мешкання¹.

Виділення цих типів організованих злочинних груп не завжди означає наявність чітких меж впливу між ними. Майже кожне організоване угруповання злочинців можна розглядати як носія безлічі сукупних ознак (наприклад, міські вуличні формування, у тому числі молодіжні банди). Організованій злочинності властиве швидке пристосування, адаптація форм її діяльності до національної політики, кримінального правосуддя, до захисних механізмів різних держав.

Узагальнена характеристика організованої злочинної діяльності була дана в доповіді Генерального секретаря ООН «Вплив організованої злочинної діяльності на суспільство в цілому» на другій сесії Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя Економічної і соціальної ради ООН (1993 р.). У ній виділено перелік ознак, що пояснює характер цього явища. Це, зокрема:

- організована злочинність – це діяльність злочинних організацій, що об'єдналися на економічній основі. Ці організації дуже нагадують банди періоду феодалізму, які існували в середньовічній Європі. Економічний зиск отримується ними шляхом надання незаконних послуг і товарів або шляхом надання законних послуг і товарів у незаконній формі;

- організована злочинність означає конспіративну злочинну діяльність, під час якої за допомогою ієрархічно побудованих структур координуються планування та здійснення незаконних діянь або досягнення законних цілей за допомогою незаконних засобів;

- організовані злочинні групи мають тенденцію встановлювати часткову або повну монополію на надання незаконних товарів і послуг їх споживачам, оскільки в такий спосіб гарантується одержання більш високих доходів;

- організована злочинність не обмежується лише здійсненням свідомо незаконної діяльності або наданням незаконних послуг. Вона включає також такі витончені види діяльності, як «відмивання» грошей через законні економічні структури та маніпуляції, здійснювані за допомогою електронних грошей. Незаконні злочинні групи проникають у багато дохідних законних видів діяльності, які приносять надприбутки²

До викладених вище міжнародного підходу слід додати, що організовані злочинні угруповання в період реформування суспільних відносин, які проходять у світі,

¹ Кримінологія : Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 386–387; Корнієнко М. В. Організована злочинність в Україні : сучасний стан, кримінологічна характеристика, заходи протидії / М. В. Корнієнко. – К. : Фонд Юрнауки, 2004. – 300 с.

² Кримінологія: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 388.

можуть виступати як інструмент для досягнення конкретних політичних і економічних цілей певних груп, що самі по собі не є злочинними або деліквентними.

У вітчизняній кримінальній дефініції визначення організованої злочинності з'явилися лише в останні роки, і всі вони досить різноманітні, оскільки серед учених існують деякі розбіжності в поглядах на цю проблему.

Так, наприклад, на думку В. Г. Лихолоба, С. Єфремова поняття «організована злочинність» має включати діяльність злочинних організацій. Це, насамперед, найбільш небезпечна форма злочинності, що проявляється в масі злочинів, які здійснюються злочинними організаціями, і це є визначальним в її розумінні¹.

Натомість, на думку професора А. І. Долгової, організовану злочинність створюють широка консолідація та згуртованість організованих злочинних груп, злочинних організацій і злочинних угруповань, що забезпечують протиправну діяльність з метою примноження кримінальних доходів і зміцнення впливу на власні структури. Оскільки поняття організованої злочинності практично не досліджене, воно має йти шляхом виділення найбільш характерних ознак організованої злочинності та формулювання їх у законі таким чином, щоб вони піддавались доказуванню².

В. В. Ткаченко визнає злочинном, вчиненим організованою групою, якщо в готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувались у стійке об'єднання для вчинення не менше двох злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи³.

Н. О. Гуторова вважає, що «злочин визнається вчиненим організованою групою осіб, якщо він був вчинений двома або більше особами, які попередньо зорганізувалися у стійку групу для спільного вчинення одного або кількох злочинів»⁴.

Верховною Радою України 5 квітня 2001 року було прийнято Кримінальний кодекс України, в статті 28 якого чітко визначено типологію групової злочинності та уперше у вітчизняному кримінальному законодавстві дано поняття вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією:

1. Злочин визнається таким, що вчинений групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою.

2. Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология : Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 206; Єфремов С. Організовані злочинні угруповання в теорії вітчизняного кримінального права // Вісник прокуратури. – 2002. № 5 (17). – С. 37–42.

² Криминология : Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 596.

³ Ткаченко В. В. Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб за Кримінальним кодексом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – 18 с.

⁴ Гуторова Н. О. Вчинення злочину організованою групою осіб (кримінально-правовий аспект) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. О. Гуторова; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1996. – 23 с.

3. Злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

4. Злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять¹ і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Аналіз діючого законодавства та юридичної літератури дає змогу дійти таких висновків:

1. У діючому законодавстві відсутнє чітке визначення організованої злочинності. Одні вчені включають до цього поняття тільки злочинні організації, інші – організовані (структуровані) групи та злочинні організації, треті – всі злочини, вчинені групою осіб, передбачених пунктами 1–4 ст. 28 КК України.

2. Якщо в законі ознаки злочинної організації прописані більш конкретно, то цього не можна сказати про організовану групу. На жаль, ні діюче кримінальне законодавство, ні теоретичні розробки не дозволяють чітко розмежувати й відрізнити організовану групу, згадану у п. 3 ст. 28 КК України, від групи, що вчиняє злочин за попередньою змовою, згадану у п. 2, тієї ж статті КК України.

3. Наслідком цього є включення до показників боротьби з організованою злочинністю спеціальних підрозділів МВС і СБУ злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, які не мають відношення до організованої злочинності, що веде до викривлення статистичних даних щодо фактичної розповсюдженості організованої злочинності в Україні та ефективності боротьби з цим особливо небезпечним явищем.

Організована злочинність у буквальному розумінні – це сукупність злочинів, вчинених злочинною організацією, організованою групою, злочинною бандою або мафіозним об'єднанням на певній території або у певній галузі діяльності.

Злочинна організація характеризується певною структурою, в якій виділяються:

- 1) стійкість;
- 2) ієрархічність;
- 3) об'єднання декількох осіб (п'ять або більше);
- 4) розподіл ролей і функцій для спільної діяльності;
- 5) наявність нормативних приписів;
- 6) самофінансування;
- 7) мета злочинної діяльності.

Стійкість злочинної організації означає, що вона об'єднує постійний склад учасників з однаковою метою такої діяльності:

¹ Стаття 28 ККУ із змінами, внесеними згідно із Законом № 270-VI від 15.04.2008}. У першій редакції (три і більше).

а) безпосереднє вчинення ними тяжких або особливо тяжких злочинів;

б) керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб;

в) забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших груп.

Ієрархічність означає наявність відповідної системно-структурної побудови об'єднання з точки зору лідерства і підлеглості, взаємодія між рівнями в порядку від вищого до нижчого.

В ієрархічно побудованій структурі існує як структурна, так і функціональна диференціація, тобто кожен рівень спеціалізується на виконанні певного кола функцій, у тому числі керівництва структурними частинами, причому на більш високих рівнях ієрархії здійснюються переважно функції погодження, інтеграції.

Розподіл ролей і функцій передбачає, наприклад, особисту охорону лідера, виконання насильницьких дій при вчиненні злочинів тощо. Верхній щабель займають особи на положенні «зłodія» та «зłodія в законі», далі йдуть «фраєра», «мужики», «шістки», «опущені» (ті, хто порушив неформальні приписи злочинного середовища, наприклад, ті, хто не повернув картковий борг), «ображені». Найбільшим авторитетом в організованій злочинності користуються «зłodії в законі», які є лідерами злочинного середовища. Титул присвоюється рішенням групи зłodіїв у законі. Обов'язковою умовою прийняття до вищої касти є особисте поручительство авторитетних злочинців за того, кого рекомендують.

Неформальні нормативні приписи являють собою правила поведінки у злочинному середовищі та охоплюють сферу як дозволеного, наприклад, можливість використання коштів общака – зłodійської каси, так і обов'язкового, що встановлюють певні правила поведінки. Так, зłodій у законі не повинен вступати в контакт з опущеними й ображеними, бути безпосереднім учасником будь-якого конфлікту, не повинен вказувати свою зневагу. Раніше зłodій у законі не мав право мати сім'ю, служити в армії, працювати, мав віддавати частину грошей до спільної каси, мати зміну – підростаюче покоління, з'являтися на сходку за вимогою лідера злочинного середовища.

Нині зłodійські закони піддалися змінам, і визнання зłodієм у законі стало можливим лише за великий внесок у зłodійську касу, допускається навіть відхід від справ за умови лояльного ставлення до злочинного середовища¹.

Самофінансування означає створення злочинною організацією за рахунок внесків грошового фонду – общака, який може досягати значних сум та використовується як для надання фінансової допомоги особам, засудженим за вчинення злочинів і членам їхніх сімей, так і для розширення злочинної діяльності.

Злочинна організація створюється для систематичної злочинної діяльності, яку характеризують:

1) протиправні засоби досягнення мети (у загальнокримінальній злочинності – корисливої);

2) професіоналізм і спеціалізація;

3) конспірація;

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. : Криминология : Учебник. – Киев – Донецк, 1997. – С. 208.

- 4) здійснення розвідувальних і контррозвідувальних заходів;
- 5) прагнення нейтралізувати працівників державних органів влади і управління (корупція);
- 6) намагання мати своїх людей у правоохоронних органах;
- 7) створення легального прикриття – зовнішньої видимості законності дій¹.

Основна мета такої діяльності – вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. Тому її члени зобов'язані дотримуватись правил конспірації, не привертати до себе уваги правоохоронних органів – мати, за можливістю, легальне місце роботи, не зловживати спиртними напоями і зовнішньо вести законслухняний спосіб життя. Законспірованість організації забезпечується детальною підготовкою до вчинення злочинів, аж до рекогносцировки місця злочину і хронометражу дій співучасників, відпрацювання алібі та лінії поведінки у разі арешту. Серед іншого, члени злочинної організації прагнуть запитися «документами прикриття» – довідками про інвалідність, наявність у них психічних захворювань тощо. Меті конспірації відповідає і спеціалізація організацій, діяльність яких спрямована на вчинення злочинів стосовно осіб, які самі займаються здобуванням незаконних прибутків. Це, зокрема, вимагання грошей під погрозою насильства (рекет), об'єктом якого насамперед стають розкрадачі державного майна, шахраї, контрабандисти, особи які збувають наркотики, сутенери, повії. При цьому діапазон засобів дуже широкий: від загроз і залякування до захоплення заручників, від простого побиття до жорстоких катувань і вбивств.

Прибутки злочинних організацій нерідко поповнюються за рахунок платні за охорону нелегальних мільйонерів, членів їхніх сімей, майна, викрадення транспортних засобів, крадіжок предметів антикваріату, виконання певних замовлень (перевезення грошей, супроводження вантажів тощо), тобто спостерігається їх зрощування з ділками тіньової економіки. Злочинні організації здійснюють також розвідувальну та контррозвідувальну діяльність з метою отримання потрібної інформації, залучення до своїх лав співробітників правоохоронних органів (шляхом підкупу, шантажу), виявлення осіб, які надають допомогу правосуддю. Характерною ознакою злочинних організацій є їх добре технічне оснащення. Вони мають сучасні види транспорту, зброї, засобів зв'язку, підслуховуючої апаратури, приладів нічного спостереження тощо².

Як відзначають кримінологи, модель такої злочинної організації можна уявити у вигляді своєрідної піраміди. В її основі знаходяться «первинні» угруповання квартирних злодіїв, шахраїв, «наперсточників», «кидал», «ломщиків», а також інших осіб, які мають доходи від своєї протиправної діяльності. Над ними розташовуються угруповання, які умовно можна назвати групами забезпечення і безпеки. До групи забезпечення входять особи, які безпосередньо участі у злочинах не беруть. До їх функцій належать:

- реалізація рішень лідерів;
- контроль за діяльністю виконавців;

¹ Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 195.

² Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 195–196.

- розв’язання різного роду конфліктних ситуацій між злочинними групами та окремими злочинцями;
- забезпечення належного зв’язку в самому угрупованні, а також контактів з іншими злочинними формуваннями;
- охорона представників елітарної групи;
- забезпечення професіоналізму виконавців;
- пропаганда кримінального способу життя;
- легалізація цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- матеріальна і моральна підтримка членів угруповання та їхніх сімей.

Групу безпеки складають особи, які займаються організацією розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, а також виявленням осіб (юристів, журналістів, лікарів, менеджерів великих корпорацій, державних службовців), які можуть бути корисними організованому угрупованню. До їх функцій належать:

- забезпечення високого соціального статусу осіб, які входять до елітарної групи;
- створення умов, що перешкоджають боротьбі зі злочинним угрупованням;
- компрометування або нейтралізація державних чиновників, співробітників правоохоронних органів, прокуратури і суддів, які чесно виконують свій обов’язок та протидіють організованій злочинності;
- вжиття заходів щодо звільнення «своїх» від кримінальної відповідальності або пом’якшення покарання;
- консультації з правових питань; навчання членів угруповання формам і методам роботи правоохоронних органів, зокрема, їх оперативних підрозділів.

На вершині піраміди перебуває так звана елітарна група, представники якої – «тіньові» лідери. Вони здійснюють організаційне, управлінське та ідеологічне керівництво всієї організації. Поряд з цим, вони, частіше за все, не мають безпосереднього відношення до конкретних злочинів, залишаючись завдяки цьому за межами дії кримінального закону¹. Як правило, вони здійснюють контроль за злочинністю в цілому, пошук нових сфер прикладання злочинної активності, розробку заходів, спрямованих на подальшу монополізацію злочинності, зміну стратегії і тактики діяльності злочинного суспільства залежно від змін соціально-економічних умов, контроль за діяльністю груп безпеки та забезпечення управління ними².

Організована група, на відміну від злочинної організації, має простішу ієрархію і являє собою стійке об’єднання декількох осіб (трьох і більше суб’єктів злочину), які попередньо зорганізувались для готування або вчинення злочинів.

Ознаками організованої групи є:

- 1) наявність декількох осіб (трьох і більше);
- 2) попередня їх домовленість і зорганізованість у спільне об’єднання для готування або вчинення двох або більше злочинів;
- 3) стійкість;

¹ Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 195–196.

² Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Кримінологія : Учебник / Под редакцией Лихолоба В. Г., Филонова В. П. – Киев – Донецк, 1997. – С. 213–214.

- 4) об'єднаність злочинів єдиним планом;
- 5) розподіл функцій учасників групи задля досягнення мети злочину;
- 6) обізнаність усіх учасників групи з цим планом, тобто кожен з учасників усвідомлює, чим він займатиметься, яку роль виконуватиме і якою є кінцева мета діяльності створеної групи.

Організована група характеризується також особливостями психологічного ставлення співучасників до окреслених злочинних дій. Кожний учасник усвідомлює, що він входить до стійкої групи, бере на себе обов'язки щодо виконання всіх взаємно погоджених дій та здійснює разом з іншими співучасниками єдиний злочин або кілька злочинів при розподілі ролей згідно з обумовленим планом.

Згуртованість групи виражається в її спаяності та однакості. Ці ознаки проявляються у постійних і міцних зв'язках між учасниками групи, загальних та узгоджених правилах поведінки всіх членів групи, визначеності ролі кожного з учасників, існуванні єдиного плану, в якому передбачено розподіл функцій учасників групи і який доведений до їхнього відома.

Важливою ознакою організованої групи (її згуртованості) є суб'єктивний момент – єдність наміру учасників групи щодо вчинення злочинів і досягнення єдиного злочинного результату всіма членами групи. Проте слід зауважити, що при цьому мотиви учасників групи можуть не збігатися.

До найбільш характерних злочинних дій таких організованих груп слід віднести: рекет, розбійні напади, замовні вбивства, протиправний автобізнес, організація доставки та розповсюдження наркотичних речовин, контрабанда, незаконний продаж зброї та деякі інші. Корумпованих зв'язків у них, як правило, немає.

Стабільність групи проявляється в її постійності. Це означає: тривалість, систематичність і продуманість організації функціонування групи; спроможність до заміни учасників, що вибули у тому числі шляхом перекваліфікації тих осіб, які залишились, або вербування нових членів, прикриття своєї діяльності; наявності необхідних для функціонування групи фінансових та інших матеріальних ресурсів, зброї, приміщень, транспортних засобів тощо.

Злочинна банда являє собою форму організованої злочинності, що полягає у створенні організованої злочинної групи, озброєної холодною або вогнепальною зброєю, яка має за мету вчинення злочинів, пов'язаних з нападами на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб. Суспільна небезпека банди в сучасних умовах полягає в її постійній готовності до вчинення тяжких злочинів із застосуванням зброї. Банди відрізняються рівнем організованості та беззаперечним підкоренням ватажку банди.

Мафіозне об'єднання. Під цим терміном слід розуміти злочинне угруповання, яке за ступенем організованості та характером діяльності вийшло за межі власного формування і поєднує як протиправні, так і легальні форми діяльності, впливаючи на державну політику та напрями соціально-економічного розвитку¹.

Мафіозні об'єднання завжди мають легальне прикриття у вигляді різних комерційних структур, які служать для різного роду афер і відмивання «брудних» грошей,

¹ Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джу́жі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 194.

а також мають тісні корумповані зв'язки з представниками органів влади та управління. Слід наголосити, що якщо звичайна злочинність наступає на суспільство, діючи проти його інститутів, в тому числі проти держави, то мафіозне об'єднання намагається спиратись і використовувати владні інститути та суспільство з власною метою. Мафіозне угруповання може мати кілька форм.

Зарубіжні кримінологи виділяють загальні риси мафіозних об'єднань. Вони певною мірою можуть характеризувати й інші форми організованої злочинності, але найбільше притаманні саме злочинним синдикатам: їх діяльність має сталий характер і відбувається на постійній основі; вона завжди має форму нелегального бізнесу і пов'язана з наданням певних товарів і послуг. Кінцева мета мафіозних синдикатів полягає в отриманні величезних прибутків і досягається шляхом встановлення контролю над окремими сферами суспільного життя. Останнє означає монополізацію відповідних ринків та проникнення корупційними методами до органів влади й управління.

Існує й інша класифікація організованої злочинності. Деякі кримінологи виділяють групи з низьким, складним і високим рівнем організованості. Проте такий розподіл не завжди показує чіткі межі між ними. Майже кожен таку групу можна розглядати як носія багатьох сукупних ознак¹.

У сучасних умовах можна виділити дві форми кримінального об'єднання, характерні для організованої злочинності:

1. *Злочинна організація*, для якої характерні:

- централізація влади в одних руках чи кількох осіб;
- наявність уставу у вигляді неформальних форм поведінки;
- ієрархія (ватажок, бригадири, бойовики тощо);
- наявність спеціалізації груп і системи заходів по встановленню контактів (корумпованих зв'язків) з посадовими особами як приватних фірм так і державних установ.

Можуть існувати як монолітні організації (організатор напряду пов'язаний з членами групи), так і угруповання, що складаються з кількох спільнот, які діють у різних містах чи регіонах держави (держав). Організатори таких спільнот частіше за все невідомі, займають у суспільстві тіньові місця, однак мають розгалужені зв'язки серед посадових осіб і злочинних елементів.

За даними криміналістичних досліджень, ватажок має, як правило, кримінальний досвід, може бути судимим. Він є своєрідним генератором злочинних ідей та поглядів, безкомпромісний супротивник, винахідливий, честолюбний, іноді віруючий. За певних обставин – товариський, вміє встановлювати контакти, проявляти ініціативу, рішучість, здатний підкоряти своїй волі не лише осіб із кримінальною установкою, а й представників державних, у тому числі правоохоронних та судових структур.

Слід зауважити, що особистість лідера злочинної організації, його інтелект, кримінальний досвід та інші особистісні характеристики визначають як характер здійснення злочинів, так і загальний напрямок діяльності злочинної організації.

¹ Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 194.

Зазвичай лідер (організатор) злочинної організації здійснює загальне керівництво і немовби нейтральний до всіх її складових частин, проводячи свою лінію через своїх помічників, які очолюють окремі структури. Як правило, більшість злочинних дій мають замаскований, а також нелегальний характер. Лідер злочинної організації за місцем проживання вдає з себе законослухняного громадянина.

2. *Об'єднання «злочіїв у законі»*¹. Як показує практика боротьби з організованою злочинністю, на формування поглядів і життєвих позицій членів мафіозних структур величезний вплив має порівняно нечисленна, але глибоко укорінена, авторитетна у злочинному середовищі корпорація злочіїв у законі, що складає ядро організованої злочинності. Особливістю цього об'єднання злочинців є те, що воно не має постійної території свого знаходження, на відміну від структурованої злочинної організації, бо злочіїв у законі формально рівні між собою і вважаються авторитетами повсюдно.

Серед провідних психологічних характеристик «злочіїв у законі» виділяються: організаторські здібності; злочинний професіоналізм і великий кримінальний досвід; соціальна орієнтованість; знання неформальних норм злочинного середовища та неухильне їх дотримання.

Існують певні закони та правила, яких зобов'язані дотримуватися злочіїв у законі, зокрема:

- злочію забороняється мати дружину, дітей;
- злочію забороняється працювати, він повинен жити тільки за кошти отримані завдяки злочинній діяльності;
- злочій не повинен брати зброю з рук державної влади, служити в армії;
- злочій не повинен брати участь в суспільній діяльності;
- злочій повинен надавати моральну і матеріальну допомогу іншим злочіям, використовуючи злочійську касу – «общак». За оцінкою експертів, близько 30% від загальної суми «общака» йде на хабарі посадовим особам, 20% використовується для допомоги родинам ув'язнених, стільки ж – для підготовки нових злочинів і 30% йде на позички та інвестиції в «тіньову» економіку;
- якщо злочій під слідством, дрібніший за злочинною ієрархію злочій повинен брати відповідальність на себе, щоб дати підозрюваному час і можливість приховати або знищити докази своєї вини, або зникнути;
- будь-який конфлікт, що виник у злочинній групі або серед злочіїв, повинен бути вирішений на спеціальній сходці, де злочій виступає як суддя;
- покарання для злочія, призначене сходкою, має бути виконане;
- злочій у законі повинен мати «пошану»: охоронців, учнів і «шісток».

У повсякденному житті злочіїв у законі намагаються видати себе за знавців психології спілкування, життєдіяльності, показати прагнення до справедливості, порядку, законослухняності. Деякі з них тяжіють до світського способу життя, використовуючи певні прийоми, втягують у своє оточення окремих діячів мистецтва, культури, спорту. В останні роки «злочіїв» посилюють вплив на комерційно-господарські структури, вербуючи (шляхом надання допомоги й заступництва у вигляді так званого

¹ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. : Криминология : Учебник / Под редакцией Лихолоба В. Г., Филонова В. П. – Киев – Донецк, 1997. – С. 214–215.

«даху», або використовуючи погрози й насильство) у свої прихильники підприємців, а також залучаючи у їх оточення своїх людей. У кримінально-злочинному світі «зłodії» створюють собі ореол мученика, що страждає за так званих чесних арештантів і бідолах, які борються із свавіллям влади.

На відміну від лідера – організатора, що має загальні функції по управлінню організованою злочинною групою або співтовариством, «зłodій у законі» наділений певним колом спеціальних функцій, обов'язкових для виконання від дня його «коронації» (коронування, тобто присвоєння звання «зłodія в законі», здійснюється, як правило, на сходці або за листами з рекомендаціями не менше ніж двох осіб цієї категорії. Оголошення «зłodієм у законі» відбувається у формі особистої бесіди «коронованого» з так званою «братвою» або за допомогою «общакової ксиви», що розсилається до місць позбавлення волі, або туди, де перебуває або куди направляється зłodій):

а) діяльність по створенню та зміцненню зłodійських родин (осередків, ланок) співтовариства;

б) підтримка кримінальної субкультури шляхом пропаганди «зłodійської ідеї», вираженої в традиціях і звичаях «зłodійського» співтовариства;

в) організація та проведення сходок, під якими розуміється таємна зустріч «зłodіїв у законі» для рішення найважливіших питань співтовариства, а також і злочинного світу в цілому;

г) організація проникнення кримінальних елементів до структур правоохоронних органів, державної влади та впливу на співробітників цих структур для вирішення питань співтовариства;

д) виконання «третейських» або «судових» функцій у кримінально-злочинному середовищі у випадках виникнення конфліктів між угрупованнями або окремими злочинцями та ін.

У зв'язку з цим не можна не відзначити, що в останні роки означилось певне ідеологічне розходження між старими та новими зłodіями, сутність якого полягає в тому, що перші живуть за старими традиціями, дотримуються «зłodійських законів» і є розповсюджувачами своєї ідеології. «Нові» лише називають себе зłodіями, а фактично є організуючою силою кримінального середовища. Вони прагнуть до корумпованих зв'язків, а деякі заходять ще далі – проникають до державних структур влади. Також стали поширюватися випадки прийняття до співтовариства та присвоєння звання «зłodія» за хабар. Усе це не відповідає «зłodійському закону». Таким чином, «старі» обвинувачують «нових» у тому, що вони продалися ділкам, воротилам бізнесу, стали їхніми охоронцями, а «нові» дорікають старих тим, що вони не йдуть у ногу з часом.

Злочинні угруповання також діляться на *постійно діючі* та *тимчасові*.

Постійно діюче злочинне угруповання – це згуртована сукупність осіб, які заздалегідь об'єдналися для вчинення злочинної діяльності. Відрізняється високим рівнем злочинної спеціалізації, суворим порядком і плануванням злочинних дій з метою отримання максимальної вигоди від злочинної діяльності та забезпечення максимальної безпеки по відношенню до державного переслідування.

Тимчасові злочинні об'єднання – такі, що створюються ватажками злочинних формувань для відпрацювання та вирішення конкретних завдань з протиправною метою. Одним з різновидів таких спільнот є регіональні та міжрегіональні зустрічі – збори «сходки» ватажків та активних учасників злочинних організацій і спільнот, де визначаються кримінальна політика та спільні дії при вирішенні регіональних і між-регіональних проблем.

Не є виключенням об'єднання кількох кримінальних організацій в одну. Якщо таке співтовариство утворюється на добровільній основі, шляхом укладання договору, його прийнято називати *картелем*. Якщо ж у кримінально-конкурентній боротьбі більш сильна злочинна організація поглине більш слабку або кілька їй подібних, отримане утворення матиме риси *синдикату*.

При цьому злочинні організації, що входять у картель, зберігають свою самостійність, але в кримінальній діяльності їм окреслюються рамки, коли необхідно діяти спільно, а коли самостійно.

Злочинні організації, що входять у синдикат, відносно самостійні, але у своїй діяльності вони зобов'язані жорстко дотримуватися встановлених правил та підкорятися центральній ланці¹.

Як правило, зустрічі учасників злочинних угруповань здійснюються у так званих «координаційних центрах» – злочинних сходках, які можуть бути як на регіональному, так і більш вагомому міжнародному рівні. На таких сходках організаторів і активних учасників злочинних організацій визначається кримінальна політика, сфери впливу та спільні дії при вирішенні завдань, які ставлять перед собою злочинні угруповання на регіональному чи міжнародному рівнях.

Існує також розподіл організованої злочинності за етнічними, культурними ознаками, історичними зв'язками.

Залежно від сфери діяльності організовану злочинність можна класифікувати як:

- 1) організовану злочинність у сфері економіки;
- 2) загальнокримінальну злочинність.

Організована злочинність у сфері економіки, або «білокомірцева» злочинність, характеризується певними ознаками, що відрізняють цю злочинність від загальнокримінальної. До таких ознак можна віднести як її головну мету – отримання незаконних доходів, так і більш складну структуру, багатошарову ієрархію, обов'язкову наявність зв'язків з корумпованими представниками апарату влади, правоохоронних органів, тісний зв'язок з загальнокримінальною злочинністю, розподіл сфер впливу в країні, регіонах, вихід на зарубіжні зв'язки та координацію діяльності з міжнародним злочинним світом.

Характерною рисою таких злочинних угруповань також є те, що до організованої злочинності втягуються люди інтелектуальної праці з вищою освітою і високим професійним рівнем, раніше не судимі. Однією з ознак є проникнення у молодіжне середовище, формування продовжувачів своєї справи через фінансування і навчання молодих людей та подальшого їх працевлаштування в державні та фінансові структури, ЗМІ, різні клуби, спортивні секції, здебільшого пов'язаних з бойовими видами спор-

¹ Кримінологія : Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 605.

ту. Лідери білокомірцевої злочинності характеризуються як вольові, зухвалі й наполегливі люди, що володіють певними організаторськими здібностями, діловими зв'язками та матеріальними можливостями. Лідери – бізнесмени, що організовують скоєння злочинів у сфері економіки, інвестицій, банківській сфері, ведуть малопомітний, у кримінальному аспекті, спосіб життя, їх, як правило, знає обмежений контингент членів групи – тільки наближені, ті, яким вони цілком довіряють.

Соціально-економічна криза в Україні з її криміногенними наслідками специфічна тим, що поряд зі зміною базисних відносин власності відбувається стрімка матеріальна диференціація та морально-психологічна криза суспільства. Це, у свою чергу, обумовлює гіпертрофію особистих потреб і відповідну корисливу мотивацію у поведінці значної частини суспільства, що врешті-решт реалізується протизаконними шляхами.

До першочергових причин і умов розвитку організованої професійної злочинності можна віднести:

- зрощування ватажків і активних учасників організованих злочинних угруповань з представниками законодавчої, виконавчої та судової влади, бізнесу, ЗМІ та культури;
- нездатність держави захистити основні конституційні права та інтереси громадян і суспільства;
- культивування ідеї ринку та приватної власності без належного правового забезпечення;
- невинуватене затягування прийняття основних законів, що забезпечують нормальний перехід до ринкових відносин, передусім тих, що стосуються запобігання та протидії організованій злочинності та корупції;
- зубожіння та правовий нігілізм більшості населення держави;
- лобіювання інтересів окремих фінансових груп відповідальними посадовими особами в корисливих цілях.

■ § 2. Протидія організованій злочинності

Організована злочинність стає суттєвим фактором посилення соціальної напруги та дестабілізації суспільних відносин, перешкоджає оздоровленню економіки, впорядкуванню споживчого ринку, законодавчого регулювання процесів, що охоплюють ці сфери, сприяє деформації нових форм економічних відносин. Вона кинула виклик суспільству, поставила під загрозу усі позитивні перетворення, що здійснюються в Україні.

На основі даних за 2015–2016 роки рейтингу, складеного фахівцями Світового економічного форуму, за рівнем впливу організованої злочинності на бізнес, Україна знаходиться в групі країн з найгіршою ситуацією поряд з державами Південної, Латинської Америки і Африки. Україна зайняла 113-є місце в списку зі 137 країн світу. Поруч з Україною 112-є місце займає Уганда, а 114-е – Тринідад і Тобаго.

Із сусідніх з Україною країн Польща посіла 54-є місце, Угорщина – 56-е, Словаччина – 64-е, Румунія – 71-е, РФ – 86-е, Молдова – 94-е. Нижче України з європейських

країн тільки Болгарія – 117-е та Італія – 123-е місце. Великобританія – на 28-й позиції, Японія – на 35-й, Канада – на 45-й, Франція – на 48-й, США – на 57-й, Німеччина – на 59-й, Китай – на 79-му місці.

Країнам виставляли оцінки від 1 до 7, де 1 – значний вплив організованої злочинності на бізнес, а 7 – відсутність впливу¹.

Тенденція зростання кількості організованих груп і злочинних організацій та їх вплив на усі сфери соціального, економічного та політичного життя в Україні дійсно вражає й викликає серйозні побоювання за майбутнє.

Так, наприклад, за даними Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України, у 2009 році було виявлено – 379, у 2011 році – 395, а у 2012 році – 258 організованих груп і злочинних організацій.

З 2012 року статистику про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями веде Генеральна прокуратура України. Так за 2017 рік виявлено 1552 організовані групи і злочинні організації. В їх діяльності приймало участь понад 6700 осіб. З усіх організованих груп та злочинних організацій було виявлено 195 злочинних груп з корумпованими зв'язками (проти 27-ми у 2009 році) і 61 злочинна група з транснаціональними зв'язками (проти 18-ти у 2009 році). Всього організованими групами і злочинними організаціями за вказаний рік було вчинено 14429 злочинів (3514 у 2009 році), в тому числі 20 вбивств (25 у 2009 році), 584 розбійних нападів (135 у 2009 році), 103 бандитських нападів (20 у 2009 році), 365 грабежів (72 у 2009 році), 47 випадків хабарництва (60 у 2009 році) та низку інших злочинів. Встановлена сума матеріальних збитків сягає 24 мільйони гривень.

Слід зауважити, що організована злочинність внаслідок багатьох чинників характеризується високою латентністю. Тому офіційна кримінальна статистика відображає лише надводну частину цього айсбергу².

Основною метою боротьби з організованою злочинністю є:

а) встановлення контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація;

б) усунення причин і умов існування організованої злочинності.

Відповідно до діючого законодавства, завданнями боротьби з організованою злочинністю є:

– створення загальних правових і організаційних засад у сфері боротьби з організованою злочинністю, сприяння її попередженню та ліквідації;

– визначення системи державних органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю, та їх взаємовідносин;

– встановлення повноважень спеціальних державних органів по боротьбі з організованою злочинністю та спеціальних заходів, що здійснюються ними;

– встановлення обов'язків інших державних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю;

¹ Рівень організованої злочинності в Україні б'є всі рекорди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2352123-riven-organizovanoi-zlocinnosti-v-ukraini-be-vsi-rekordi.html>

² Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. Зал. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 198.

- правове забезпечення фінансових, матеріально-технічних та інших умов, необхідних для боротьби з організованою злочинністю;
- забезпечення гарантій прав громадян і юридичних осіб під час здійснення заходів боротьби з організованою злочинністю.

Систему державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, становлять:

- а) спеціально створені для боротьби з організованою злочинністю державні органи;
- б) державні органи, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю в межах виконання покладених на них інших основних функцій.

До державних органів, спеціально створених для боротьби з організованою злочинністю, належать:

- а) Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України;
- б) спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України.

В разі необхідності Верховною Радою України на постійній або тимчасовій основі можуть бути створені й інші спеціальні органи для боротьби з організованою злочинністю.

До державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, належать:

- а) органи Національної поліції і Служби безпеки України;
- б) органи прокуратури України;
- в) органи доходів і зборів, органи Державної прикордонної служби України та органи державного фінансового контролю;
- г) органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори;
- д) розвідувальний орган Міністерства оборони України;
- е) Служба зовнішньої розвідки України;
- є) Національне антикорупційне бюро України.

Боротьба з організованою злочинністю передбачає розробку та реалізацію комплексу спеціальних загальноорганізаційних, попереджувальних і правоохоронних заходів. Серед них важливе місце займають кримінально-правові, фінансові, оперативно-розшукові та деякі інші заходи, які повинні бути засновані на загальному аналізі кримінальної ситуації та її прогнозі. Взаємообумовленість комплексних заходів полягає в тому, що основний об'єкт боротьби – це самі організовані злочинні формування, а не окремі злочини, їх складна й розгалужена злочинна діяльність. У зв'язку з цим для досягнення даної мети особливу увагу слід приділяти таким питанням:

- створенню правової основи, організаційних, матеріально-технічних та інших умов для ефективної боротьби з організованою злочинністю;
- організації міжнародного співробітництва у цій сфері;
- виявленню та усуненню або нейтралізації негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність і сприяють їй, зокрема: здійснити додаткові заходи з удосконалення управління державним майном, запобігання зло-

вживанням у процесі приватизації, недопущення незаконного силового захвату підприємств, організацій, житлового фонду, землі, запобігання зловживанням у процесі банкрутства підприємств, що відносяться до різних форм власності;

- запобігання виникнення організованих злочинних угруповань;
- виявленню, розслідуванню, припиненню і запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, притягненню винних до відповідальності незалежно від їх посад;
- забезпеченню відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, державі;
- запобігання встановлення корумпованих зв'язків з державними службовцями та посадовими особами, втягнення їх у злочинну діяльність;
- протидії використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації;
- запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, і їх використання суб'єктами підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів.

Оскільки організована злочинність тісно пов'язана з корупцією осіб, що займають відповідальні посади, необхідно встановити обов'язковий порядок перевірки відомостей, що вказуються в декларації відносно цінного особистого майна, що знаходиться в їх власності або користуванні.

У зв'язку з тим, що організована злочинність тісно пов'язана з економічними відносинами, слід створити нову наукову дисципліну – економічну кримінологію¹.

Практика боротьби з організованою злочинністю показує, що найбільш ефективні результати досягаються при комплексному використанні засобів правоохоронних і контрольних органів. Необхідно застосовувати стратегічні заходи, такі як: удосконалення методів збору оперативної інформації з метою встановлення злочинних співтовариств, характеру їх діяльності, взаємозв'язків між різними формуваннями; розробка методів, що дозволяє проникати в злочинні організації, захист свідків і потерпілих тощо.

При здійсненні зазначених заходів боротьби з організованою злочинністю спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю Служби безпеки України надаються повноваження:

а) заводити оперативно-розшукові справи. Постанова про заведення справи затверджується начальником спеціального підрозділу;

б) на письмову вимогу керівників відповідних спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю одержувати від банків, а також кредитних, митних, фінансових та інших установ, підприємств, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб. Отримання від банків інформації, яка містить банківську таємницю, здійснюється у порядку та обсязі, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність». Отримання від Центрального депозитарію цінних паперів, Національного банку України та депозитарних установ інформації, що міститься у системі депозитарного обліку цінних паперів, здійснюється

¹ Кримінологія : Підручник для студ. вищ. навч. Зал. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 227.

в порядку та обсязі, встановлених Законом України «Про депозитарну систему України». Документи та інформація повинні бути подані негайно, а якщо це неможливо – не пізніше як протягом 10 діб;

в) залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів;

г) одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем і банків даних, створюваних Верховним судом України, Генеральною прокуратурою України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, міністерствами, відомствами, іншими державними органами України;

д) в разі одержання фактичних даних про організовану злочинну діяльність для їх перевірки витребувати та одержувати від державних органів, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності) інформацію і документи. Витребувані документи та інформація повинні бути подані негайно або не пізніше ніж протягом 10 діб.

За матеріалами оперативно-розшукової діяльності та кримінальних справ спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю мають право подавати до суду заяви про скасування реєстрації і припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод у порядку, встановленому законодавством України.

При здійсненні боротьби з організованою злочинністю співробітники спеціальних підрозділів Служби безпеки України мають право:

а) за письмовим розпорядженням керівника відповідного спеціального підрозділу входити на територію, у приміщення, склади та сховища підприємств, організацій і установ (крім іноземних, дипломатичних представництв), незалежно від їх відомчої належності та форм власності, у пункти пропуску через державний кордон України та митниці, а також у виробничі приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю;

б) за постановою та з санкції відповідного прокурора по нагляду за виконанням законів спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, а у невідкладних випадках – з наступним повідомленням прокурора протягом доби в разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані у розкритті та розслідуванні злочинної діяльності, на строк до 10 діб опечатувати архіви, каси, приміщення (за винятком житлових) чи інші сховища, брати їх під охорону, а також вилучати предмети і документи у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України.

Спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання.

При цьому учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування чи судово-

го розгляду справ сприяє викриттю організованих злочинних угруповань і вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі.

У боротьбі з організованою злочинністю спеціальним підрозділам Служби безпеки України надається право використовувати спеціальні технічні засоби у випадках та порядку, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальним процесуальним кодексом України.

Згідно до п. 1 ст. 17 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України взаємодіє з підрозділами органів Національної поліції, Національним банком України, Міністерством фінансів України, Міністерством зовнішніх економічних зв'язків України, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону України та іншими міністерствами і відомствами.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 14 «Організована злочинність»

Засади чи положення	Кримінологічне прогнозування організованої злочинності	Кримінологічний аналіз організованої злочинності	Кримінологічне планування запобіжних заходів
Поняття та сутність			
Правове забезпечення			
Задачі			
Структурно-функціональна компонента суб'єктів			
Шляхи до вивчення даної проблеми			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траскторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Поняття корупції та корупційних злочинів

Кримінологічне визначення поняття «корупція»

Термін «корупція» походить від сполучення латинських слів «*correi*» (кілька учасників, що вступають у відносини з приводу одного предмета) і «*rumper*» (ламати, пошкоджувати, порушувати, скасовувати). У результаті утворився самостійний термін *corruptere*, який передбачає участь у діяльності кількох осіб, метою яких є «гальмування» нормального ходу судового процесу або процесу владного управління в суспільстві. Таким чином, корупція розглядається ще й як елемент (ознака) організованої злочинності.

Вченими наводиться широке різноманіття визначень понять корупції, що в результаті призводить до неправильних висновків у кримінологічних дослідженнях з корупційної тематики. Так, дослідники доводять, що в загальному вигляді корупція – це «соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь або є приховуванням чи потуранням їм»¹. Інші науковці визначають корупцію як протиправну діяльність певних осіб, спрямовану на використання свого службового та суспільного статусу для особистого збагачення, збагачення своїх родичів і прибічників, отримання інших переваг і благ усупереч інтересам суспільства².

Більшість авторів при визначенні поняття «корупція» звертають увагу на отримання державними службовцями за вчинення певних дій нематеріальних благ. Наприклад, учені погоджуються з тим, що корупція – це корисливе використання посадовою особою органів державної влади та управління свого службового становища для особистого збагачення. Предметом аналізу виступають, як правило, дисфункції бюрократичного апарату, групові та корпоративні інтереси.

Корупція – багатоаспектне, багаторівневе, системно організоване соціальне явище, що органічно інтегрує в собі як економічну, юридичну, етичну, так і соціальну складові. Вона пронизує всі сфери і підсистеми суспільного буття, зачіпає інтереси всіх соціальних груп, прошарків і класів суспільства, вражає економіку і політику, соціальну сферу та культуру. Це особлива форма протиправної діяльності, злочин проти суспільства, державної влади, інтересів державної служби всіх рівнів, взаємодія між посадовцем і особою, які добровільно вступили у змову. Звідси – незаконність

¹ Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : [монографія] – К. : Атіка, 2001. – 304 с.

² Аркуша Л. И. Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррупционных связей. – Одесса : Одесская нац. юр. академия, 2003. – С. 41.

отримання матеріальних і нематеріальних благ, формування аморального соціального середовища¹.

Аналіз вживання терміна «корупція» в кримінологічній літературі свідчить про те, що вченими інколи використовуються не лише загальні формулювання, а й такі, що виключають одне одного. Часто такі формулювання зводяться до такого: корупція характеризується використанням посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб. При цьому як суб'єкт корупційних дій розглядається особа, наділена державною владою. При визначенні поняття «корупція» вченими в деяких випадках розглядається роль й іншої сторони, яка часто добровільно, з корисливих інтересів пропонує «хабар», розуміючи, що її дії незаконні. Так, подібну ситуацію враховує нобелівський лауреат О. А. Санчес. На його думку, «корупція – таємна змова між державними службовцями і бізнесменами для досягнення протизаконних та аморальних переваг»².

Корупція – це не просто сукупність певних протиправно-корисливих діянь, а особливо небезпечне «соціальне зло, що породжується глибинними соціальними суперечностями суспільства, держави та його інститутів»³.

Сучасне законодавче визначення корупції

Аналіз міжнародно-правових документів також свідчить про існування різних підходів до розуміння корупції. Так, у Резолюції «Практичні заходи боротьби з корупцією», оприлюдненій на VIII Конгресі ООН із запобігання злочинності, корупція визначається як «порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що проявилися в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності»⁴. Довідковий документ ООН «Про міжнародну боротьбу з корупцією» формулює поняття корупції як «зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях»⁵. У Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятому 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1979 р., поняття корупції пропонується визначати відповідно до національного права, але в загальному контексті під корупцією слід розуміти «вчинення або невчинення дії при виконанні обов'язків або з причин цих обов'язків у результаті одержання подарунків, що приймаються або вимагаються, обіцянок або стимулів кожного разу, коли має місце така діяльність або бездіяльність»⁶. У цьому міжнародно-правовому акті поняття корупції включає в себе

¹ Пиголенко І. В. Хабарництво як соціальний феномен сучасного суспільства [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_4/Pugolenko.pdf.

² Оскар Ариас Санчес. Анализ коррупции в различных странах // Следователь. – 2006. № 10. – С. 55–58.

³ Четвериков В. В. Административно-правовые меры противодействия коррупции в деятельности исполнительной власти // Право и политика. – 2008. № 2. – С. 303.

⁴ Практичні заходи боротьби з корупцією : Резолюція VIII Конгресу ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками (Гавана, 27 серпня – 07 вересня 1990 р.) // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / [упоряд. : М. І. Камлик та ін.]. – К. : Школяр, 1999. – С. 65–68.

⁵ Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією : підготовлений Секретаріатом ООН, № 169/14. – Каїр : ООН, 1995. – 47 с.

⁶ Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / [упоряд. : М. І. Камлик та ін.]. – К. : Школяр, 1999. – С. 5.

неправомірну поведінку посадової особи внаслідок отримання подарунків, тобто враховує її моральний аспект. У Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, ратифікованій Законом України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV, корупцію визначено як прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, давання або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабар, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи¹. Палермська конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності вказує на обов'язкові ознаки корупції, а саме: пропозиція чи надання, вимагання або прийняття будь-якої неправомірної переваги, у тому числі такої, яка зроблена навмисно; будь-яка неправомірно надана перевага включає в себе як матеріальну вигоду, так і переваги нематеріального характеру; корупційні діяння можуть вчинятись як особисто, так і через посередників².

Не зважаючи на закріплення терміну «корупція» у ч. 6 п. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції»³, на сьогодні не лише не існує єдиного розуміння поняття корупції, а і його єдиного визначення, яке враховувало б всі особливості корупційних діянь, причому навряд чи воно буде надано в майбутньому, можливо ніколи. Під час вивчення окремих наукових питань має бути обране те поняття корупції, яке найбільше підходить для мети дослідження. З приводу доцільності чи недоцільності закріплення у законодавстві України поняття корупції, то М. І. Мельник зазначає, що у законі такого визначення не повинно бути, тому що корупція – це складне соціальне, економічне, правове, політичне явище, а за явище відповідальність наставати не може. Відповідальність повинна наставати за певні прояви корупції, корупційну поведінку⁴.

Корупційну злочинність, яка є предметом кримінології, не можна розглядати окремо від корупції як явища та не враховуючи розробки в інших галузях науки, які вивчають корупцію. Тож, досліджуючи корупційну злочинність, слід розглядати корупцію в усіх її проявах, які не є предметом кримінології, однак доповнюють і збагачують кримінологічні розвідки в цьому напрямі.

Корупція як явище в кримінології досліджується за суспільно-соціальними і політико-економічними критеріями, які відображують його суспільно небезпечну сутність. Разом з тим, ці критерії відображують і кримінально-протиправну сутність цього явища. Ці два аспекти дають підстави для розгляду корупційної злочинності і через корупцію.

Корупційний злочин і корупційна злочинність

Термін «корупційний злочин» вживається в юридичній науці науковцями багатьох держав світу, зокрема в міжнародному документі – Кримінальній конвенції про бо-

¹ Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. № 16. – Ст. 266.

² Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнята Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. : Міжнародний документ від 15 листопада 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – Ст. 340.

³ Про запобігання корупції : Закон України від від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

⁴ Мельник М. І. Антикоруційне законодавство України: досвід застосування та проблеми вдосконалення // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 64–69.

ротьбу з корупцією¹. Кримінальне законодавство деяких країн прямо вказує на корупційний характер окремих складів злочинів. Так, Кримінальний кодекс Киргизької Республіки передбачає відповідальність за такий злочин, як корупція, а Кримінальний кодекс Республіки Молдова – за недотримання посадовою особою вимог закону про боротьбу з корупцією та протекціонізмом.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією»² всі корупційні правопорушення, пов'язані з отриманням неправомірної вигоди, належать до злочинів. Крім того, *термін «хабар» замінений поняттям «неправомірна вигода»*.

Кримінологічне поняття «*корупційний злочин*» запропонував Мельник М. І., який визначив його як будь-який умисний злочин, який вчиняється службовою особою органу державної влади або органу місцевого самоврядування з використанням влади або свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб.

Корупційну злочинність при цьому вчений визначив як відносно масове соціально-правове явище, яке включає всю сукупність корупційних злочинів та осіб, які їх вчинили³. Корупційні злочини полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування наданої їм влади або посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб⁴.

Зарубіжні вчені під корупційним злочином пропонують розуміти умисне суспільно-небезпечне діяння, основним або додатковим об'єктом якого є інтереси державної служби та державного управління, вчинене особою, уповноваженою на виконання державних функцій, що поєднується з використанням свого становища для отримання майнових благ і переваг, а також протиправне надання майнових благ і переваг іншим особам.

Корупційну злочинність відповідно визначають як відносно масове, класове, історично змінюване, соціально-правове, негативне явище у вигляді сукупності (системи) корупційних злочинів, вчинених у певний період і в певному регіоні⁵. Подібний підхід до визначення корупційної злочинності застосовує і вітчизняний вчений⁶, який

¹ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: міжнар. документ від 27 січня 1999 р. № ETS173 // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квітня 2013 р. № 221-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. № 10. – Ст. 119.

³ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2002. – 32 с.

⁴ Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : [монографія]. – К. : Атіка, 2001. – С. 17.

⁵ Кемали Е. С. Коррупционная преступность лиц, уполномоченных на выполнение государственных функций (криминологические и уголовно-правовые проблемы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е. С. Кемали. – Алматы, 2007. – 23 с.

⁶ Шемякін О. В. Протидія і запобігання корупційним злочинам у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. – К. : 2013. – 19 с.

вважає корупційну злочинність відносно масовим негативним, соціально-правовим явищем, що безпосередньо посягає на встановлений порядок здійснення службової діяльності юридичними особами юридичного та приватного права, а також порядок надання неслужбовими особами публічних послуг з метою одержання неправомірної вигоди.

Вищезазначені поняття корупційної злочинності близькі до характеристики злочинності, яке надав один із засновників української кримінології І. М. Даньшин: «відносно масове, історично мінливе, яке має певну територіальну та часову поширеність соціальне явище, що являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених кримінальним законом¹.

Враховуючи думки вчених, конвенційне закріплення цього терміна та застосовуючи підхід до визначення поняття «корупційна злочинність», виходячи із закріплення поняття злочину в КК України², який позначає його як «діяння», можна в широкому розумінні визначити *корупційну злочинність як статистично обумовлену сукупність злочинних діянь осіб і груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами*.

Організована корупційна злочинність – це різновид економічної злочинності – статистично обумовлена сукупність злочинних діянь осіб і груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами та кваліфікуються за ознаками, притаманними організованій злочинній групі та злочинній організації³.

Щодо корупційних злочинів, які є такими згідно з кримінальним законодавством України, то їх перелік чітко визначений. *Відповідно до примітки до ст. 45 КК України корупційними злочинами відповідно до цього Кодексу вважаються злочини, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364–1, 365–2, 368–369–2 цього Кодексу⁴.*

Про нагальну потребу визначати у КК України самостійне поняття корупційного кримінального правопорушення, як і корупційного злочину, поки ще не йдеться з цієї причини, що воно закріплено в Законі України «Про запобігання корупції»⁵, а також в міжнародних правових актах, ратифікованих Україною. Так, згідно з абзацом п'ятим 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» *корупційне правопорушення* – це діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-пра-

¹ Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. – 2-ге вид. Перероб. і доп. – Х. : Право, 2009. – С. 23.

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. №2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. №25–26. – Ст. 131.

³ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. – К. : 2015. – С. 14.

⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. №2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25–26. – Ст. 131.

⁵ Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. №1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – №49. – Ст. 2056.

вову відповідальність. За КК України¹ злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Поняття злочинності є родовим, що містить у собі численність окремих видів і груп злочинів (насильницькі, корисливі, службові, злочини у сфері громадського порядку тощо). Співвідношення між злочинністю й окремими злочинами можна уявити як співвідношення роду й виду. Таким чином, злочин є формою прояву злочинності, що робить злочинність видимою, такою, яка фіксується через різноманітність окремих злочинних проявів. Проте різні підходи до визначення сутності злочинності та пошуки філософів, юристів, психологів і представників інших галузей знань у різних країнах світу, які намагалися визначити її соціальну обумовленість, тривалість існування, можливість викорінення тощо, сьогодні призвели до формування переважно двох напрямів розвитку кримінологічної теорії: соціологічного та правового².

Корупційний злочин не є таким, що містить єдиний склад, – це видове поняття. Корупційні злочини – це певна група злочинів, об'єднаних характерними для них ознаками корупції. Відсутність, наприклад, такого визначення у законодавстві Німеччини жодним чином не перешкоджає правоохоронним органам цієї країни належним чином протидіяти вчиненню корупційних злочинів. Під корупційним злочином законодавець *вже* розуміє передбачене в Особливій частині КК України суспільно небезпечне діяння, яке містить ознаки корупції та корупційного правопорушення³. Тож, таке визначення корупційного злочину може застосовуватися при розв'язанні проблем корупційної злочинності.

Поняття «протидія корупції»

Різноманітність кримінологічних підходів до визначення поняття «протидія корупції» є однією з проблем, пов'язаних із дослідженням явища⁴. Серед науковців існує тенденція вживати терміни «протидія», «боротьба», «запобігання», «подолання», «викорінення», «профілактика» корупційної злочинності і навіть «контроль» за злочинністю тощо при дослідженні будь-яких аспектів корупції, не вдаючись до їх змістовного значення. Назва чинного антикорупційного закону⁵ містить слово «запобігання». Термін «протидія» щодо злочинності застосовується в міжнародних угодах універсального характеру. Однак в таких документах не дається визначення «протидії».

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

² Вербенський М. До питання розуміння поняття «злочинність» у кримінологічній теорії: генеза та сучасний стан // Публічне право № 3 (7) (2012). – С. 108.

³ Мезенцева І. Визначення предмета корупційних злочинів // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. № 5(38). – С. 76; Сімех Р. Поняття корупційного злочину за законодавством України та Федеративної Республіки Німеччина (порівняльно-правовий аспект) / Р. Сімех // Науковий часопис Національної академії прокуратури України – 2015. № 1. – С. 167 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/5–2015/simex.pdf>.

⁴ Бусол О. Ю. Термінологічні проблеми визначення поняття «протидія корупційній злочинності» // Поняття та категорії юридичної науки : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. До 145-річчя академіка Всеукраїнської академії наук Миколи Івановича Палієнка (1869–1937) (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2014. – С. 181, 182.

⁵ Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. № 49. – Ст. 2056.

Наприклад, Конвенція ООН проти корупції¹ містить ст. 5, яка проголошує, що «1. Кожна Держава-учасниця згідно з основоположними принципами своєї правової системи розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції, яка сприяє участі суспільства і яка відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності і непідкупності, прозорості й відповідальності». Частини 2–4 ст. 5 цієї Конвенції містять як термін «запобігання», так і «боротьба», і «протидія» корупції, але в тексті самого документа немає роз'яснень цих термінів.

Незважаючи на уявну тотожність понять «протидія корупції» і «боротьба з корупцією», слід їх розмежовувати. Дійсно, терміни «боротьба» та «запобігання» корупційним злочинам доречніше вживати при виявленні правоохоронними органами інформації щодо наміру злочинців учинити злочин, його планування та виконання. Разом із тим, коли йдеться про корупційну злочинність як соціальне явище, то протидія їй включає в себе законодавчу, аналітичну, наукову, координаційну, експертну діяльність, діяльність органів контролю, розвиток міжнародних зв'язків, виконання цільових програм із питань протидії корупції тощо.

У Законі України «Про запобігання корупції»² також немає визначення терміна «протидія корупції», хоча в п. 12 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 11, п. 4, 12 ч. 1, ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 17 використовується цей термін, тому О. Ю. Бусол пропонує включити його до цього Закону, визначивши його як «систему правових, організаційних, соціальних, ідеологічних, психологічних заходів, які проводяться як на державному, так і на локальному рівнях, комплексно або окремо, з метою мінімізації небезпечного впливу корупційних проявів на розвиток суспільства».

До «протидії корупції» належать заходи, які проводять усі члени суспільства в особі його інститутів, фізичних і юридичних осіб з метою мінімізації корупції, усунення або нейтралізації її причин та умов відповідно до їх обов'язків з виконання державних функцій, а також із власної ініціативи»³.

Суб'єкти протидії корупції поділяють на спеціалізовані та загальні. Діяльність спеціалізованих суб'єктів впливає з їх обов'язків, передбачених законом або суспільних повноважень, які закріплені в установчих документах. Загальними суб'єктами слід вважати усіх інших, діяльність яких спрямована на протидію корупційній злочинності. Закон України «Про запобігання корупції» визначає конкретний перелік суб'єктів, які вживають заходи щодо запобігання і протидії корупції. Спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції – це органи прокуратури, органи внутрішніх справ України, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції. Але Закон не надає визначення терміна

¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Міжнародний документ від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована із заявами Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V) // Відомості Верховної Ради України. – 2007. № 49. – Ст. 2048.

² Про запобігання корупції : Закон України від від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. № 49. – Ст. 2056.

³ Бусол О. Ю. Термінологічні проблеми визначення поняття «протидія корупційній злочинності» / О. Ю. Бусол // Поняття та категорії юридичної науки : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. До 145-річчя академіка Всеукраїнської академії наук Миколи Івановича Палієнка (1869–1937) (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – С. 184.

«суб'єкти, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції»¹. Конвенції універсального та регіонального характеру щодо боротьби з корупцією визначають термін «суб'єкт корупції» згідно з прийнятими у певному регіоні правовими традиціями і діючою правовою системою. Це ускладнює виконання міжнародним документом своєї основної функції – однакового застосування та тлумачення міжнародних норм і стандартів. Окрім загальних ознак, суб'єкт корупційних злочинів характеризується особливою ознакою, до якої належить виконання особою покладених на неї державних функцій, що характеризує її як спеціального суб'єкта. Міжнародно-правові акти універсального (в рамках Організації Об'єднаних Націй) і регіонального характеру (в рамках Ради Європи, Організації американських держав, Африканського союзу, Співдружності Незалежних Держав) обов'язково містять визначення спеціального суб'єкта як одного з елементів складу злочину, який характеризує діяння саме як корупційний злочин².

Для загального розуміння й однозначного застосування усіма суб'єктами, які здійснюють протидію корупції, О. Ю. Бусол пропонує включити до статті 1 чинного антикорупційного Закону³ термін «суб'єкти протидії корупції» і для цілей цього Закону визначає його як «сусільство в особі його інститутів, усі фізичні та юридичні особи, які вживають заходи з метою мінімізації корупції, усунення або нейтралізації її причин та умов, згідно із Законом України «Про запобігання корупції», відповідно до їх обов'язків з виконання державних функцій, а також із власної ініціативи»⁴.

§ 2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності й особи корупціонера

Безпосередній об'єкт кримінологічного дослідження корупційної злочинності складається з:

- 1) кримінологічної характеристики корупційних злочинів окремих видів;
- 2) загальних і окремих питань стану та динаміки корупційної злочинності;
- 3) причин і умов здійснення різних злочинів, що належать до корупційної злочинності;
- 4) особи злочинця – суб'єкта корупційних злочинів.

Окремим напрямом кримінологічного дослідження виступає запобігання корупційним злочинам, зокрема, правові основи, система суб'єктів, їхні повноваження з цих

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

² Галиев Ф. Х. Формирование правовой культуры как основа борьбы с преступностью [Електронний ресурс] / Ф. Х. Галиев // Матеріали междунар. науч.-практ. конф. (г. Уфа, 16–17 октября 2003 г.). – Уфа : РИО БашГУ, 2003. – Ч. I. – С. 39.

³ Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. № 49. – Ст. 2056.

⁴ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.08. – К. : 2015. – С. 23.

питань, а також самі заходи, що безпосередньо здійснюються на запобігання конкретним корупційним злочинам¹.

При наданні кримінологічної характеристики корупційної злочинності можна застосувати метод так званого «аналітичного скринінгу» злочинності, який полягає в тому, щоб за допомогою аналізу соціальних (політичних, економічних, правових, моральних) явищ, що відбуваються в суспільному житті, ідентифікувати злочинність, тобто виявити ознаки ураженості нею тих чи інших сфер суспільного життя. На підставі ідентифікації методом аналітичного скринінгу проявів злочинності у сферах економіки, політики, медицини, освіти, земельних відносин, будівництва, зовнішньоекономічної сфери, податкового адміністрування, місцевого самоврядування, правоохоронної діяльності тощо можна забезпечити активну форму вже кримінально-процесуального реагування на злочинні прояви. При цьому кількісна характеристика вітчизняної злочинності має другорядне значення, а першорядного набуває в сучасних умовах її якісна характеристика². Цей факт пояснюється тим, що офіційна статистика не висвітлює всієї корупції в Україні через недоліки статистичної звітності та високу латентність цього виду злочинності. Офіційні дані про корупцію відображають лише активність правоохоронних органів у протидії цьому явищу, але не реальний рівень корупційної злочинності. Тож статистична інформація не повинна автоматично сприйматися як надійний вимірник рівня корупції. Офіційна статистика щодо корупційних злочинів може бути однаково як індикатором рівня корупції, так й індикатором активності правоохоронних органів. І навпаки, інтерв'ю з кваліфікованими експертами можуть дати точні висновки щодо поширеності, рівня та природи корупції. У разі, коли завданням дослідження не є проблеми ефективності роботи правоохоронних органів, то немає концентруватися виключно на аналізі офіційної статистики цих органів, хоча стан, структура, динаміка і географія корупційної злочинності є важливими складовими дослідження цього явища.

Особа корупціонера

Кримінологічна характеристика особи злочинця є системою рис, що характеризують особу, яка вчинила злочин, прояву її суспільного існування і життєвої позиції, що зумовлює або полегшує вчинення злочину³.

Під особою розуміють людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності. Поняття «особа» як цілісність людини (лат. *persona*) і «особистість» як її соціальний і психологічний образ (лат. *personalitas*) – термінологічно цілком різні.

Особу злочинця характеризує сукупність істотних стійких властивостей і ознак, які обумовлені соціально-демографічними, соціально-рольовими та морально-психологічними характеристиками, які у свою чергу включають мотиви та цілі його злочинної поведінки. Відповідно до цього можна виділити кілька *видів злочинців, які вчиняють кримінальні корупційні правопорушення*.

¹ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2012. – 19 с.

² Костенко О. Як розв'язати вузол із політики, економіки та моралі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/problema-no1-zlochinnist>.

³ Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Кондрашков, Н. С. Лейкина; под. ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юридическая литература, 1975. – С. 31.

До першого виду суб'єктів вчинення злочину належать особи, які займають високі посади у державних органах та відповідальне становище. Велика сфера повноважень надає їм відчуття всездозволеності та впливовості на будь-які суспільні відносини. Вольові якості таких осіб дають їм можливість розглядати свою посаду не як обов'язок виконання покладених на них повноважень, а як засіб до незаконного збагачення.

Другу групу осіб представляють злочинці, які працювали на користь підприємства, установи, організації та виконували роботу і перебували з таким підприємством, установою, організацією у трудових відносинах. Для цих суб'єктів не обов'язкове зайняття високої посади в органах державної влади, але, виконуючи посадові обов'язки, вони також можуть вчиняти кримінальні корупційні правопорушення. Це може бути сфера медицини, освітніх, комунальних послуг тощо.

Як окрему, третю групу суб'єктів вказаних злочинів складають особи, які надають публічні послуги – аудитори, нотаріуси, оцінювачі, інші особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, арбітражного керуючого, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій). Їхня діяльність зазвичай відрізняється від тих посадових осіб, які виконують свої повноваження на постійній чи тимчасовій основі в органах державної влади чи місцевого самоврядування, але особливості їх діяльності також передбачають можливість зловживання ними для отримання неправомірної вигоди.

До четвертої групи осіб варто віднести осіб, які не обов'язково займають відповідальне становище чи посаду, але в силу свого матеріального становища можуть набути для себе певні переваги, блага або послуги, які за законом їм не належать, через надання неправомірної вигоди тим особам, до компетенції яких належать зазначені вище питання. Це злочинці так званого корисливого типу.

До п'ятої групи належать суб'єкти корупційних злочинів, яким притаманний правовий нігілізм. У таких осіб виробилося хибне розуміння щодо залагодження своїх проблем. Як правило, їм легше надати неправомірну вигоду для отримання певного результату, ніж виконати усі обов'язкові, передбачені законом процедури для цього¹.

Проблема особи злочинця у кримінології є однією з ключових. Її значущість визначається тим, що злочин, будучи актом свідомої людської поведінки, значною мірою обумовлюється сутністю і особливостями особи, яка обирає таку форму поведінки.

Корупціонери характеризуються специфічними моральними властивостями та психологічними особливостями. До них слід віднести: психологічна установка використовувати посаду виключно з корисливою метою, готовність проігнорувати закон, пожертвувати професійною честю заради вигоди, впевненість у владі грошей, переконаність у можливості та доцільності вирішувати життєві питання незаконним способом. Дані особи мають такі риси, як жадібність та заздрість². Велике значення на

¹ Мезенцева І. Кримінологічна характеристика особи корупційного злочинця // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. № 3. – С. 70.

² Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. – К.: Атіка, 2001. – С. 248, 249.

формування таких характеристик має соціальне середовище особи, наявність в ньому осіб з високим рівнем матеріального достатку, а тим більше досягнутого за рахунок корупційної діяльності¹.

Особа злочинця, як більш об'ємне поняття, включає самі різноманітні сторони особистості, її позитивні та негативні властивості (широке розуміння) чи лише негативні, ті, які сприяли вчиненню злочину (вужьке розуміння). Відповідно до цього в кримінології *під особою злочинця розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик в тій чи іншій мірі притаманних людям, винним в злочинній діяльності визначеного типу² чи сукупність типологічних соціально значимих і психологічних, властивостей, якостей індивіда, обумовлюючих скоєний ним злочин³.*

Корупційні злочини вчиняються переважно особами у віці 30 років і старше, що зумовлюється існуючою ієрархічною драбиною в системі органів державного та громадського управління, внаслідок чого значною мірою ускладнюється зайняття відповідальної посади у меншому віці. Зайняття особою відповідної посади, що передбачає виконання певних владних повноважень, серед іншого також вимагає обов'язкової наявності однієї або декількох вищих освіт, а часом і стажу роботи.

Корупційна злочинність спостерігається переважно на низових рівнях державного та громадського управління, що пояснюється такими обставинами як, по-перше, пропорційна більшість посадових осіб низових ланок врядування порівняно зі службовцями вищої категорії, по-друге, більший рівень професійності та відповідальності характерний саме для службових осіб вищих ланок державного та громадського врядування. Злочинна корупційна поведінка особи, як правило, є результатом поступової трансформації свідомості у напрямку відхилення особи від правомірного виконання наданих їй владних повноважень до їхнього неправомірного використання всупереч інтересам служби з метою досягнення особистих корисливих або інших цілей. Такі негативні зміни в особі пов'язуються із формуванням нової мотиваційно-ціннісної сфери людини, що уможливорює вчинення нею корупційних злочинів⁴.

За іншими висновками вчених, типовим корупціонером є чоловік у віці від 40 до 50 років з вищою освітою, який працює в низовій управлінській ланці (ця ознака є найбільш суперечливою), не має судимості і характеризується позитивно. Такий портрет додатково пояснює те, чому так рідко виявляються корупційні злочини. Поняття *«особа корупціонера»* та *«службова особа»* є нетотожними і співвідносяться як терміни *«особа злочинця»* (сукупність різноманітних ознак особи, які судом можуть бути враховані при застосуванні кримінальної відповідальності; використовуються для виявлення та профілактики корупції) і *«суб'єкт злочину»* (вичерпний набір юри-

¹ Кримінологія / за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 507.

² Злочинність в Україні : стат. збірн. / Державний комітет статистики України. – К. : 2001. – С. 57.

³ Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/664/3.%20Mychailenko%20D.%20Kriminalog%20kharakter.pdf?sequence=1>

⁴ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2012. – 19 с.

дично значимих ознак, які є необхідними умовами для наявності корупційного злочину взагалі)¹.

Корупціонери у переважній більшості є комунікабельними людьми, легко встановлюють соціальні контакти, контролюють власну поведінку, їм не притаманні імпульсивність, агресивність, емоційна нестабільність. В основі мотивації полягає гіпертрофоване прагнення до задоволення матеріальних потреб, брак духовного розвитку, схильність до ризику, байдужість до інтересів інших людей, заздрісність, амбіційність, користолюбство, кар'єризм, здириство і жахерливість, культ грошей та матеріальних цінностей, жадоба накопичення і влади. Усе це свідчить про деформовану ціннісну орієнтацію таких осіб².

Стимулювання правомірної поведінки та недопущення корупційної поведінки охоплює такі завдання як формування індивідуальної та суспільної правосвідомості, створення позитивних факторів розвитку особи і соціуму економічного, політико-правового, морально-психологічного й культурного характеру, забезпечення належного виконання особами владних повноважень. Підвищення рівня економічної забезпеченості службових осіб та інших осіб, яким надані владні повноваження, пов'язане зі створенням таких умов роботи, за яких одержання хабара має бути економічно не вигідним порівняно із правомірним виконанням своїх повноважень в інтересах служби³.

§ 3. Детермінанти корупційної злочинності

Вивчаючи детермінацію злочинності, як економічної, так і загальнокримінальної, зокрема організованої корупційної, слід ураховувати загальний зв'язок функціональних, статистичних, причинних, інших факторів, взаємозумовленість предметів, явищ, процесів тощо⁴. Загалом корупційна злочинність є результатом перетину системи криміногенних і антикриміногенних факторів, виявлення яких і дослідження питань їхньої взаємодії є необхідною передумовою наукового забезпечення діяльності з протидії корупційній злочинності. Тому завданням кримінології є пізнання таких факторів, ранжування їх за ступенем значущості та впливу на злочинність, встановлення ступеня взаємозв'язку між собою та групами найбільш значущих інших явищ⁵.

¹ Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/664/3.%20Mychailenko%20D.%20Kriminalog%20kharakter.pdf?sequence=1>

² Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні // Наукові дослідження. – 2014. Вип. 28. – С. 74.

³ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2012. – 19 с.

⁴ Бусол О. Ю. Детермінація організованої злочинності: кримінологічний аспект //– Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2012. № 1 (3). – С. 131.

⁵ Кримінологія : учебник для вузов / [под ред. В. Д. Малкова]. – [27-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 528 с.

Визначаючи шляхи удосконалення соціальних, економічних та правових заходів протидії організованій злочинності та корупції, необхідно, насамперед, виходити зі специфіки її причинного комплексу. Чинники, що входять до цього комплексу, багато в чому збігаються з загальними причинами злочинності. Злочинність являє собою комплекс найбільш глибоких та гострих деформацій суспільства, його політичної, економічної, соціальної та духовної сфер¹. Своєрідність причинного комплексу організованої корупційної злочинності визначається, насамперед, її проникненням у владні відносини. Саме від стану цілісності, консолідованості інститутів держави залежать інші його параметри. Звичайно, ця узгодженість буде природною, якщо держава, як соціальний регулятор, як інструмент узгодження суспільних, державних, корпоративних та приватних інтересів, будується саме на засадах свободи, справедливості і гуманізму. З найбільш суттєвих державних деформацій кримінологи відзначають: криміналізацію влади, її корумпованість (комерціалізацію); проникнення у владні структури представників злочинного світу; заміну державних функцій організованою злочинністю, тіншовою політичною силою². Але особливо важливим, вузловим центром проблеми є дослідження механізмів розподілу владних повноважень, які делегуються державі суспільством у економічній сфері.

Загалом у сучасних реаліях можна класифікувати такі основні *політичні, економічні, правові, організаційно-управлінські і соціально-психологічні фактори* вчинення корупційних злочинів:

1) політичні:

– наявність в державі олігархічної еліти, яка бере на себе функцію керівництва масами в державі завдяки пасивності, недосконалості правової свідомості та культури громадян;

– низька політична культура суспільства, зокрема представників громадянських інституцій;

– недосконалість судової системи та непослідовність у проведенні антикорупційної політики, що породжує у державних службовців вищого рангу, потенційно схильних до вчинення корупційних діянь, відчуття безкарності;

– недостатньо активне використання державою резерву впливу громадських організацій у протидії корупційним правопорушенням з ініціативи самої держави;

– відсутність ефективного парламентського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, у тому числі керівників правоохоронних органів;

– відсутність або слабкість політичної волі вищого керівництва держави для проведення відповідних реформ;

– неефективність діяльності антикорупційних підрозділів органів державної влади в Україні у протидії корупційній злочинності;

– використання засобів масової інформації як політичного впливу влади, що призводить до підвищення криміналізації суспільства.

¹ Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы / под. ред. В. А. Номоконова. – Владивосток, 1999. – 132 с.

² Скобликов П. «Теневая юстиция»: формы проявления и реализации / П. Скобликов // Российская юстиция. – 1998. – № 10. – С. 23.

2) *економічні*:

- несприятливі умови для діяльності усіх суб'єктів господарювання, особливо малого і середнього бізнесу, що призводить до вчинення їх представниками корупційних діянь;
- непрозорість процесів приватизації, вирішення інших господарських питань, оцінки прибутків, обсягу податків, одержання пільг тощо;
- заробітна плата, яка не адекватна сучасним реаліям та розрив між доходами підприємців і державних службовців, наділених повноваженнями управління економічними процесами;
- не цільове використання грошових коштів, виділених державним і громадським організаціям України зарубіжними донорами.

3) *правові*:

- недосконалість нормативно-правової бази функціонування державного апарату, що зберігає його надмірну закритість, не забезпечує ефективної протидії зловживанням державних службовців, не сприяє чіткому контролю за їх діяльністю та надійному правовому захисту громадян від свавілля посадових осіб;
- відсутність цілісної системи правових засобів впливу на фактори, що обумовлюють вчинення корупційних злочинів;
- недосконалість антикорупційного законодавства;
- порушення суддями, слідчими суддями та прокурорами норм процесуального та матеріального права, конвенційних документів Ради Європи щодо захисту прав людини і основоположних свобод тощо.

4) *організаційно-управлінські*:

- некоректна регламентація правил поведінки державних службовців, процедури здійснення їх повноважень;
- формальний підхід, декларативність, непослідовність, зволікання з прийняттям законів, політизованість законодавчої антикорупційної політики України;
- наявність у службових осіб дискреційних повноважень;
- порушення закону при призначенні на посади державних службовців (в обхід вимогам конкурсу через знайомство, особисту відданість, близькість політичних уподобань тощо), які не мають відповідних для зайняття посади державного службовця ділових та моральних якостей;
- необгрунтовано часті ротації персоналу, порушення вимог атестації кадрів;
- ігнорування наукових основ при здійсненні протидії корупційній злочинності;
- несвоєчасне та неадекватне корегування Національної стратегії протидії корупції;
- застосування не адекватного механізму протидії корупційній злочинності «українського зразка» (а не корупції взагалі);
- недостатність врахування проблеми формування рівня правової культури та правосвідомості громадян при розробці державної антикорупційної політики

5) *соціально-психологічні*:

- низька соціальна культура громадян, зокрема зорієнтованість громадян на протиправне вирішення власних життєвих питань, внаслідок чого корупція стає правилом поведінки;

- наявність корисливої мети використання посади державного службовця на етапі вступу на службу;
- моральна деформація керівників, яка виявляється як у вчиненні ними корупційних злочинів, так і ліберальному ставленні до вчинення корупційних діянь підлеглими (кругова порука);
- порушення принципу невідворотності покарання за вчинення корупційних злочинів.

§ 4. Запобігання корупційній злочинності

Стратегія протидії корупційній злочинності

Всю різноманітність *антикорупційних стратегій запобігання корупційній злочинності* поділяють на три види:

- 1) системна стратегія усунення причин;
- 2) стратегія «війни»;
- 3) стратегія свідомої пасивності.

В реальності антикорупційна стратегія часто являє собою гібрид цих трьох видів. Однак у будь-якому випадку домінує те або інше начало. Як видно з самої назви *стратегії усунення причин*, основний акцент при розробленні ставиться на усуненні причин, які породжують корупцію, а не зовнішніх маніфестацій цієї проблеми (корупціонерів). Системна стратегія усунення причин не передбачає жорсткого покарання корупціонерів, хоча і не заперечує можливості їх кримінального переслідування. Тож цю стратегію можна розглядати як універсальну для застосування в будь-якому суспільстві. Водночас зазначена стратегія часто приймає характер інституційної пастки у випадку розгляду дієвості стратегії в залежності від наявності або відсутності антикорупційного закону та/або спеціалізованої антикорупційної установи. Такі варіанти антикорупційних стратегій можуть демонструвати вид «антикорупційного інституціоналізму», доведеного до абсурду. Ряд країн, які запровадили спеціалізовані органи з протидії корупції, стикнулися з проблемою розквіту корупції в цих органах.

Стратегія «війни» полягає в протидії зовнішнім проявам корупції (випадками давання «хабарів» конкретним чиновникам), з вже існуючою корупцією, з конкретними корупціонерами. Прикладом слугує Китай 1951–1952 рр. зі своєю програмою «три анти-» (антикорупція, антибюрократизм, антимарнотратство). Застосовується смертна кара, створюються спеціальні народні суди для розгляду корупційних справ, урядом вимагається від кожної особи повідомляти про випадки корупції. Основні переваги стратегії «війни» полягають у тому, що держава займає чітко визначену позицію відносно корупції, що демонструє політичну волю, швидкому і помітному для суспільства результату. Як недолік можна зазначити, що посилення покарання за корупційні дії приводить до поглиблення різниці між прибутком посадової особи від викриття корупціонерів і розміром тих обмежень, які понесе корупціонер. Зазначена стратегія може бути прийнята лише як короткостроковий напівазахід наведення ладу для подальшої якісної зміни курсу в антикорупційній кампанії.

Відмінною рисою *стратегії свідомої пасивності* є твердження про неефективність і безплідність активних дій, направлених на боротьбу з корупцією. Найважливішою перевагою цієї стратегії є те, що вона не вимагає фінансових, матеріальних і людських ресурсів для свого здійснення. Вона допускає спонтанну зміну культури – не нав'язує жодної моделі культурного поля, тому зберігається абсолютна свобода для природного мимовільного розвитку. Як недолік, у державі відсутня можливість регулюючої дії на динаміку корупції. Держава не зможе зняти з себе відповідальності за наслідки такого самоусунення. Істотною загрозою стратегії свідомої пасивності слід визнати можливість переходу корупції в принципово нову стадію розвитку, загрозову перетворенням держави в клептократію. Одним з гірших варіантів розвитку ситуації може бути вкорінення культури корупції.

Згідно Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки»¹ **запобігання корупції включає виконання таких завдань:**

- 1) Запобігання корупції у представницьких органах влади.
- 2) Створення доброчесної публічної служби.
- 3) Запобігання корупції у діяльності органів виконавчої влади.
- 4) Запобігання корупції у сфері державних закупівель.
- 5) Запобігання корупції у судовій системі та органах кримінальної юстиції.
- 6) Запобігання корупції у приватному секторі.
- 7) Доступ до інформації.

Механізми протидії корупційній злочинності

У кримінології не визначено чіткого переліку механізмів², які б запобігали вчиненню корупційних злочинів, хоча це питання час від часу порушувалося дослідниками. Проте відомі історичні приклади країн із низьким рівнем корупції, в яких заходи протидії корупції привели до значних успіхів: Республіка Сінгапур, Гонконг, Португалія, Швеція. Це свідчить про те, що механізми протидії корупції об'єктивно існують. Успіх Сінгапуру в мінімізації корупції може бути визначений, як подвійна політика зменшення як можливості, так і стимулу до вчинення корумпованих діянь. Досвід Сінгапуру в контролі над корупцією також демонструє можливість мінімізації корупції, якщо присутня сильна політична воля. Саме політична воля визначає зміст, а через це й ефективність інших основних елементів протидії корупції, тобто ефективність протидії корупції в цілому. Під *політичною волею* розуміються дійсні наміри політичного керівництва країни реально протистояти корупції у всіх її проявах і на всіх рівнях державної влади. Вияв політичної волі обумовлюється комплексом чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру: існуючою політичною системою, особистими якостями керівників вищих органів державної влади, характером суспільної

¹ Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1699-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. № 46. – Ст. 2047.

² Поняття «механізм», який вживається в контексті протидії корупційній злочинності – це сукупність стану і процесів, з яких складається будь-яке фізичне, психологічне та інше явище або внутрішній устрій, система будь-чого.

психології, рівнем правосвідомості громадян, рівнем розвитку демократичних інститутів суспільства, які забезпечують вияв такої волі та її реалізацію¹.

Протидія злочинності повинна ґрунтуватися на чіткому та виразному розумінні того, яких змін у її стані, структурі і динаміці можна буде досягти, вдосконалюючи відповідні інститути і норми. Звідси стає зрозумілою та роль, яку відіграє вивчення кримінологічної практики і соціальної дійсності для формування і реалізації стратегії та механізму протидії злочинності².

Говорячи про механізми протидії корупційній злочинності, не можна оминати порушене професором М. Костенком питання реформування кримінальної юстиції на основі впровадження на практиці концепції «активної юстиції». Ця концепція полягає в такому: діяльність державних органів, уповноважених протидіяти злочинності, має бути спрямована на активне виявлення злочинних проявів у всіх сферах суспільного життя шляхом застосування для цього не лише інструментів, передбачених нормами кримінально-процесуального законодавства, а й інструментів, що є в арсеналі сучасних соціальних технологій. Зокрема, це стосується такого інструменту, як метод «аналітичного скринінгу» злочинності, у тому числі корупційної злочинності. А це, згідно з «натуралістичною» кримінологією, є найефективнішим і найперспективнішим способом протидії злочинності³.

Модель оптимізації боротьби зі злочинністю описує протидію корупції на макро-рівні. Існує і мікроекономічний підхід до економічного моделювання корупції та боротьби з нею, який ґрунтується на розробленій американським економістом Г. Беккером економічної теорії злочинності, яка побудована на порівнянні вигоди, що очікується, та можливих збитків від правопорушення. Беген Є. І. статистично підтверджує обернену залежність вигоди корупціонера від його витрат на здійснення корупційних дій. Отже, створюючи умови, за яких витрати хабарника збільшуються, держава може знизити вигоду від одержання неправомірної вигоди, а отже, зменшити привабливість цього виду корупції⁴.

Сучасна вітчизняна і зарубіжна кримінологічна наука має доволі багатий арсенал ефективних інструментів протидії злочинності, який, на жаль, не використовується в Україні. Ігнорування його робить Україну незахищеною від різноманітних «кризогенних» факторів. В Україні кримінальний компонент є чинником усіх криз – і політичних, і економічних, і правових, і моральних. Іншими словами, злочинність відіграє значну роль в існуванні будь-якої кризи. Проте, на жаль, протидія злочинності зводиться до «вдосконалення» юстиції, тобто до фактора, який має паліативне значення,

¹ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2002. – 32 с.

² Литвинов О. М. Стратегія протидії злочинності // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. № 1 (1). – С. 384.

³ Костенко О. М. Наука проти злочинності. Концепція «активної юстиції» [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2010. № 31. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/LAW/nauka_proti_zlochinnosti_kontseptsiya_aktivnoyi_yustitsiyi.html.

⁴ Беген Є. Емпіричні дослідження статистичних закономірностей процесу здійснення корупційних діянь в економіці // Вісник Львів. нац.-го унів.-ту ім. Івана Франка. – Серія «Економічна». – 2010. № 43. – С. 81, 86.

і зовсім не використовується радикальний фактор, а саме: підвищення правової культури громадян. Це веде до гіпертрофії ролі юстиції й атрофії ролі правової культури громадян у протидії корупційній злочинності. Така протидія суперечить законам кримінології і тому завжди є неефективною¹.

Говорячи про особливості корупції в Україні як корупції кризового типу, що вражає не лише державу, а й громадянське суспільство та саму українську націю, слід звернути увагу на те, що економічні кризи ніколи не відбуваються без фактора корупції в їх механізмі, а сама корупція є живильним ґрунтом і для кризових явищ у сфері права і моралі. Таке уявлення про корупцію «українського зразка» обумовлює те, що для ефективної протидії їй має бути розроблена адекватна саме цьому типу корупції (а не корупції взагалі) технологія протидії².

Корупція є комплексним феноменом, який не можна пояснити з позицій лише одного фактора. При цьому зв'язок корупції з проблемами, що її породжують, є двостороннім. З одного боку, ці проблеми поглиблюють корупцію, їх вирішення може сприяти зменшенню корумпованості влади. З другого – протидії масштабній корупції заважає така сама корумпованість влади. Звідси випливає, що зменшити та обмежити корупцію можна лише шляхом одночасного вирішення проблем, що її породжують³.

Механізми протидії корупційній злочинності в Україні: репресивні – кримінальні заходи впливу (карально-некаральні);

культуралогічні – забезпечення свободи слова та ЗМІ; просвітництво тощо; опосередковані – забезпечення системної державної політики; створення незалежної судової системи; удосконалення антикорупційного законодавства; забезпечення адекватної реаліям українського суспільства кримінальної політики; побудова ефективної системи кримінальної юстиції; забезпечення прозорості інформації та процедур; інформаційне забезпечення громадян; соціальне забезпечення державних службовців; наукове супроводження заходів протидії корупційній злочинності, застосування міжнародного досвіду, напрацювань інших наук, зокрема, кібернетики в протидії корупційній злочинності в Україні⁴.

Комплекс антикорупційних заходів має забезпечувати своєчасне виявлення та припинення впливу організованих злочинних угруповань на осіб, уповноважених виконувати владні функції, а також уможливлення формування злочинних об'єднань самих корупціонерів. На рівні із запобіганням власне корупційній злочинності має забезпечуватись ще й кримінологічне попередження інших супутніх їй негативних соціальних явищ, у тому числі організованої та економічної злочинності.

¹ Костенко О. М. Наука проти злочинності. Концепція «активної юстиції» [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2010. – № 31. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/LAW/nauka_proti_zlochinnosti_kontseptsiya_aktivnoyi_yustitsiyi.html.

² Костенко О. М. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології // Політичний менеджмент. – 2009. № 1. – С. 50.

³ Енгибарян Л. Н. Феномен коррупции в условиях глобализации (теоретический анализ) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.02 «Теория, методология и история социологии». – М. : 2006. – 28 с.

⁴ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. – К. : 2015. – С. 292.

Визначальними принципами організації системи запобігання корупційній злочинності виступають їхня чітка ієрархічність та структурованість, розподіл компетенції, всеохоплюючий характер діяльності, неприпустимість неправомірного втручання у їхню діяльність, а також обов'язковість взаємного інформування. З метою позитивного впливу на правову свідомість суспільства базовим також є принцип відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Залучення органів громадських інститутів до формування змісту попереджувальних заходів, визначення форм і методів їхнього здійснення, а також надання самостійної компетенції місцевим органам влади у виробленні заходів відповідно до існуючої специфіки їхньої реалізації має істотно доповнювати державне регулювання протидії корупційній злочинності¹.

Антикорупційна культура особи

Пріоритет у антикорупційній політиці України надається удосконаленню правового законодавства та створенню державних антикорупційних органів. Але досвід показує, що більшість законів і заходів, спрямованих на боротьбу з корупційною злочинністю, на практиці не дає позитивних результатів. Причини такого стану справ пов'язані з культурою, менталітетом, традиціями корупційної діяльності в органах державної влади і правоохоронних органах.

Рівень антикорупційної культури можна виразити як мірою освоєння індивідом своїх прав як громадянина, так і використання їх з точки зору виконання обов'язків. Коли ми говоримо про антикорупційну культуру, то маємо на увазі також і те, що кожна людина повинна вміти: тлумачити ті або інші положення закону і визначати сферу їх дії; застосовувати в своїй життєдіяльності правові знання проти корупції; знаходити вихід із заплутаних правових ситуацій, а значить, використовувати закон для захисту своїх прав і інтересів². Антикорупційна культура громадян може робити серйозний вплив на регулювання правових процесів; сприяти консолідації різних соціальних груп у справі підтримки і зміцнення законності та порядку в суспільстві; створювати передумови для того, щоб громадяни поважали закон, що на ділі означає сприяти ефективному функціонуванню правової системи.

У контексті культурологічної концепції можна виділити деякі *заходи щодо мінімізації корупційної злочинності*: формування у громадян з дитинства у всіх закладах (від дитячих садків до вищих навчальних закладів) світогляду, в якому немає місця корупційній поведінці, через просвітницькі передачі телебачення, радіо, в мережі Інтернет, призначені для певних вікових груп; залучення працівників засобів масової інформації до висвітлення подій, пов'язаних з корупційними діями, та заходів протидії корупції; взаємодія з представниками суспільних і церковних інституцій з питань виховання громадян у контексті осуду корупції в суспільстві; поширення антикорупційних знань, методів виявлення й оцінки рівня корумпованості державних службовців; створення системи заохочувальних заходів для державних службовців, які дотримуються антикорупційної поведінки, а також заохочення та захисту громадян, які

¹ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – К. : 2012. – 19 с.

² Пустовалова И. Н. Формирование правосознания – основное условие деинституализации коррупционных отношений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.advokat-natarius.ru/s27>.

надають достовірні відомості про корупційні правопорушення; формування у громадян думки про престижність державної служби; підтримка професійних організацій з етики і моралі.

Сприяття мінімізації корупційної злочинності в Україні можна виключно в поєднанні законодавчих заходів, кримінального судочинства з просвітницькими методами, спрямованими на підвищення соціальної культури громадян. Для цього потрібна політична воля, яка спрямована на формування ідеології нетерпимості до корупції і яка і буде вищим проявом культури¹.

Вимірювання та оцінювання корупції

При дослідженні рівня корупційної злочинності слід враховувати, що поняття «вимірювання» та «оцінювання» не є тотожними. Вимірювання рівня корупції здійснюється за допомогою соціальних індикаторів або індексів (кількісний показник), а оцінювання корупції слід розуміти як узагальнення результатів виміру та надання відповідної оцінки щодо корупції, формулювання висновків тощо (якісний показник). Вимірювання рівня (характеристика) корупції здійснюється при оцінюванні: взаємовідносин між країнами; в окремій країні; в кожній сфері соціального життя країни (глобальне, державне та локальне вимірювання). Ключові критерії для оцінювання: реальний стан корупції (поширеність); сприйняття корупції населенням; ефективність заходів протидії корупції².

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 15 «Корупційна злочинність»

Зasadничі положення	Корупція та корупційні злочини	Кримінологічна характеристика корупційної злочинності	Особа корупціонера	Детермінанти корупційної злочинності	Запобігання корупційній злочинності
Поняття					
Критерії дослідження корупції в кримінології					
Види злочинців					
Напрями запобігання					
Фактори вчинення злочинів					
Механізми протидії					
Заходи протидії					

¹ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Бусол Олена Юріївна. – К., 2015. – С. 303.

² Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Бусол Олена Юріївна. – К., 2015. – С. 103.

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

§ 1. Регіональні особливості злочинності в Україні: поняття та кримінологічна характеристика

Як загальновідомо, злочинність існує не як віддалена абстракція, а є конкретним негативним явищем, яке становить потенційну загрозу безпеці суспільним відносинам і кожній людині у межах реальних вулиць, районів міст, селищ, областей. Зазначені обставини вимагають від кримінологів, з одного боку, використовувати більш ефективні методики територіального аналізу злочинності, а з другого – переносити акценти наукових досліджень із загальнодержавного на конкретний територіальний рівень – регіону, області, міста і т.д., вивчати регіональні особливості злочинності та пристосувати наукові результати до конкретних потреб місцевих практичних органів.

Це пов'язано з тим, що загальнодержавні середні показники та тенденції злочинності, на яких ґрунтується сучасна кримінологічна теорія і практика, не завжди повною мірою враховують регіональну специфіку злочинності. Загальнодержавні середні показники, які відображають кількість, структуру, динаміку, інтенсивність і т.д. злочинності складаються із високих її кількісно-якісних параметрів у одних регіонах і, відповідно, низьких у інших. Врахування під час організації протидії злочинності лише загальнодержавних її показників може призводити до однобокості у сприйнятті інформації, ігнорування її негативних тенденцій на окремих територіях, що обумовлює викривлення реального стану злочинності і застосування неефективних заходів її запобігання. За таких умов державні та правоохоронні органи не працюють на випередження злочинності, втрачають ініціативу, своєчасно не локалізують осередки спалаху злочинності в окремих регіонах – «донорах злочинності». Внаслідок цього відбувається суттєве зниження ефективності заходів, спрямованих на запобігання злочинності у країні.

Вивчення регіональних особливостей злочинності у кримінології вважається одним із перспективних напрямків для отримання нових наукових кримінологічних знань про територіальну специфіку злочинності у межах конкретних адміністративно-територіальних систем, її закономірності, регіональні схожості та відмінності, особливості детермінації і т.д.. На основі цього розширюються можливості у запобіганні злочинності.

Регіональні особливості злочинності – це визначальні кількісно-якісні параметри злочинності, що відображають специфіку кримінологічної обстановки міст регіонального значення, області, чи групи областей, країни або декількох країн, які зумовлені існуванням та дією як загальних, так і особливих місцевих факторів (географічних, історичних, соціально-економічних, культурних, організаційних тощо), які необхідно враховувати під час розробки та реалізації стратегії із запобігання злочинності.

Регіоном (лат. regio, regionis – країна, область, район) – визнається частина території однієї або декількох областей чи сусідніх країн з більш-менш однорідними географічними, природними, економічними, соціально-політичними та культурними умовами.

Предметом аналізу регіональних особливостей злочинності є сама злочинність у регіонах, кількісно-якісні характеристики її рівнів, структури, динаміки і т.д. Аналіз регіональної злочинності включає у себе два рівні: сукупності злочинів і її складових. *На першому* з них аналізується інформація про сукупність злочинних проявів у межах всієї досліджуваної території та її елементів (декількох країн або областей у межах однієї країни). *На другому рівні* предметами аналізу є інформація про злочинні прояви, вчинені на окремих складових територіях області, скажімо на територіях міст, районів, стосовно яких вивчаються територіальні особливості злочинності¹.

Для регіональних особливостей злочинності притаманні деякі статистичні закономірності: нерівномірність розподілу злочинності на території країни; диференційованість показників; стійкість інтенсивності та структури територіального розподілу; відносна стабільність груп регіонів за рівнем кримінальної враженості; асинхронність у змінах динамічних рядів злочинності в регіонах в межах однієї країни².

Проведеними комплексними дослідженнями інтенсивності злочинності у 27 регіонах (у 24 областях, АР Крим та містах Київ і Севастополь) України в період з 2001 до 2014 рр. фіксувалися стійкі відмінності в її показниках – у рівні, структурному розподілі між регіонами, коефіцієнтах, динаміці, географії тощо³. Схожі регіональні особливості злочинності простежувалися і протягом наступних років. Відмінності між регіонами в абсолютних показниках злочинності сягають 6–7 – кратного, а у коефіцієнтах на 100 тис. населення – 2–3 – кратного розміру. Наприклад, тільки у 2017 році порівняно з 2014 роком із загальної кількості зареєстрованих злочинів в Україні, за регіонами зафіксовано такий розподіл: у Дніпропетровській області у 2014 р. вчинено 46835, а у 2017 р. – 44343 (–5,4%) злочинів, або 1427: 1373 (–4%) на 100 тис. населення; у Запорізькій у 2014 р. зафіксовано – 33621, у 2017 р. – 31944 (–5%) злочинів, або 1900: 1836 (–3,4%) на 100 тис. населення; у Харківській у 2014 вчинено – 30937, тоді, як у 2017 р. – 34986 (+13%) злочинів, або 1140: 1295 (+13%) на 100 тис. населення; у Чернівецькій області у 2014 р. зареєстровано – 7836, у 2017–9213 (+17%) злочинів, або 862: 1014 (+17%) на 100 тис. населення. Тільки у м. Київ у 2017 році вчинено 70662 злочинів (2415 на 100 тис. нас.) Схожі відмінності простежуються і на прикладі інших регіонів країни.

Вже тривалий час в Україні функціонують яскраво виражені структурні регіональні особливості злочинності. Вони простежувалися не лише впродовж 2001–2016 рр., а збереглися і у 2017 році. Наприклад, як і у минулі роки у 2017 р. місто Київ є абсолютним лідером у країні за кількістю та інтенсивністю злочинності.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3-х кн [Текст]. – К. : Ін Юре, 2008. – Кн. 3 : Практична кримінологія. – С. 72–77.

² Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України : концептуально-методологічний та праксеологічний вимір [Текст] : монографія. – Одеса : ОДУВС, 2014. – С. 112–201.

³ Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08/ А. М. Бабенко. – Запоріжжя, 2015. – 515 с. – С. 135–155.

Останнім часом тут вчиняється кожний сьомий від усіх зареєстрованих офіційною статистикою злочинів. Інтенсивність злочинності у м. Києві становить 2415 злочини на 100 тис. населення. А сумарна кількість злочинних дій по Київській області, включаючи і м. Київ складає 19%, що дорівнює сумі і частці злочинів трьох областей сходу України: Дніпропетровській – 44343 (8,46%), Харківській – 34986 (6,67%) та Запорізькій – 31944 (6,1%) області. Загальна питома вага за кількістю злочинів у останніх трьох областях становить 21,23%. Друге місце за інтенсивністю злочинності у країні посідає Запорізька область з показником 1836 злочинів на 100 тис. населення. У той же час за абсолютною кількістю вчинених злочинів після Києва посідає Дніпропетровська область 44 343 (8,46%) злочини. Такі показники майже повністю співпадають не лише із сумарною долею внеску (8,6%) у загальнодержавну структуру злочинності, а і дорівнює загальній сумі злочинів, вчинених у чотирьох областях західних регіонів України – у Волинській (10834), Хмельницькій (11644), Ів. Франківській (11183) та Рівненській (11413) (див. Табл.16.1.).

Регіональні особливості злочинності чітко простежуються також на рівні їх структурного розподілу за окремими видами злочинів. Причому, внесок різних видів злочинів у структуру злочинності помітно відрізняється не лише на загальнодержавному, а і на регіональному рівні. Так, питома вага злочинів проти власності у регіональній структурі злочинності Одеської (65%), Харківської (69%) та Дніпропетровській (66%) області є вищою ніж питома ваги цих злочинів в середньому по Україні (64%). У той же час, як у Миколаївській (61%), Чернівецькій (58%) та Івано-Франківській (52,5%) вона є помітно нижчою. Характерною особливістю Дніпропетровської області є помітно нижча за українські показники питома вага злочинів проти життя та здоров'я особи – 5% (7,3% по Україні) і помітно вища доля злочинів у сфері обігу наркотичних засобів – 9% (5,5% по Україні), відповідно. Регіональні особливості структурного розподілу злочинності у Херсонській області полягають у схожості із українськими показників питомої ваги злочинів у сфері власності – 64%:64%, та більшою питомою вагою злочинів проти життя та здоров'я особи – 10% (7,3% по Україні). Аналогічні відмінності простежуються і у інших регіонах України (Табл. 1)

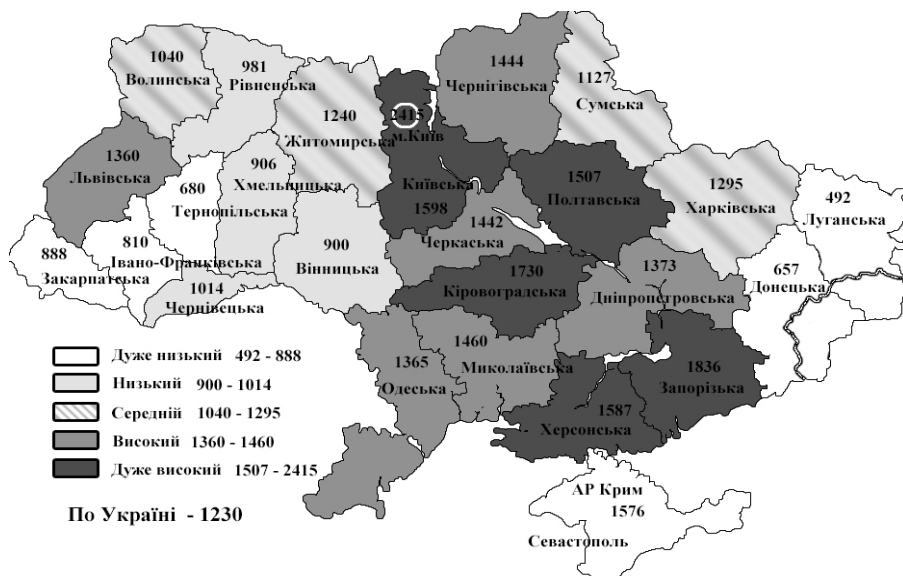
Криміногенний простір України підпорядковується закономірностям розподілу п'яти класів регіонів на три укрупнені зони. До зони негативної кримінологічної групи належать регіони з *дуже високою* та *високою* кримінальною враженістю територій; перехідну зону утворюють регіони із *середнім* рівнем кримінальної враженості; позитивну складають регіони з *помірною* та *низькою* кримінальною враженістю територій. Зона негативної кримінологічної групи поділяється на дві самостійні підгрупи: а) звичайного та б) екстремально-критичного типу (значної соціальної напруженості, реальної терористичної загрози, кримінологічного колапсу, підвищеного рівня латентності злочинності)¹ (див. Картограму 16.1.).

¹ Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. ... докт.юрид.наук: спец.12.00.08. – Запоріжжя, 2015. – С. 121.

**Структура найбільш розповсюджених видів злочинів
у окремих регіонах України у 2017 році**

Регіон / вид злочинів	Загальна злочинність	Питома вага регіону у загальній структурі (%)	Злочини проти власності	Кількість та питома вага по регіону від злочинів проти власності (%)	Злочини проти життя та здоров'я особи	Кількість та питома вага по регіону від злочинів життя та здоров'я особи (%)	Злочини у сфері наркотичних засобів	Кількість та питома вага по регіону від злочинів у сфері наркотичних засобів (%)
По Україні	523911	100%	335910	64%	38274	7,3%	29010	5,5%
Дніпропетровська	44343	8,46%	29362	66%	2263	5%	3832	9%
Харківська	34986	6,67%	24239	69%	2414	7%	1647	5%
Одеська	32576	6,21%	21104	65%	1808	5,5%	1379	4%
Херсонська	16760	3,2%	10814	64%	1627	10%	957	6%
Миколаївська	16798	3,2%	10242	61%	1574	9%	905	5%
Івано-Франківська	11183	2,1%	5873	52,5%	1195	11%	396	3,5%
Чернівецька	9213	1,75%	5345	58%	849	9%	406	4%

Картограма 16.1.

Географія інтенсивності злочинності в регіонах України у 2017 р.¹

Покажемо той факт, що навіть на груповому рівні у межах однієї кримінологічної зони існують суттєві криміногенні диференціації. Наприклад, у кримінологічній зоні з *дуже високим рівнем кримінальної враженості* відмінності в коефіцієнтах інтенсивності злочинності коливаються від 1507 до 2415 злочинів на 100 тис. населення, з *низькою кримінальною враженістю* – від 492 до 888 злочинів на 100 тис. населення і т.д.. Описані диференціації є характерними для будь-якої зони й ступеня кримінальної враженості регіонів (див. Картограму 16.1.).

У рамках комплексного вивчення злочинності на рівні окремого регіону доцільно її вивчати у розрізі міст та сільських населених пунктів області. Проаналізуємо приклад за матеріалами Одеської області. У кримінології прийнято використовувати класифікацію, запропоновану фахівцями у галузі містознавства та містобудівництва. За цим критерієм міста та населені пункти області поділять на: *малі* (до 20 тис. осіб); *середні* (20–50 тис. осіб); *великі* (50–500 і вище тис. осіб); *дуже великі* (500 тис. – 1 млн. осіб); *особливо великі*, або міста-мільйонери (понад 1 млн. осіб)². Така класифікація є дуже зручною і до того ж часто вживається в кримінології³. За цими ознаками станом

¹ Показники інтенсивності злочинності у АР Крим відображають розрахунки середніх даних, які фіксувалися з 2001 до 2014 року.

² Перцик Е. Н. Города мира : География мировой урбанизации. Москва: Междунар. отношения, 1999. – С. 245.

³ Докладніше див. : Портнов И. П. Город и преступность. Государство и право. 1993. №2. С. 13–18; Портнов И. П. Проблемы профилактики преступности в городах (по материалам органов внутренних дел): дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1993. 220 с.; Филонов В. П., Федоренко Д. В. Преступность в особо крупном промышленном городе: состояние, причины и меры по ее предупреждению: монография. Донецк : ДИВД МВД Украины, 2002. – 281 с.

на 2016 р. до *особливо великого міста* належить м. Одеса з населенням – 1 016 515 осіб; до категорії *великих* належать міста Білгород-Дністровськ (57 375 осіб), Ізмаїл (72 450 осіб), Черноморськ (72 450 осіб); до *середніх* і *малих* – Подільськ (40 640 осіб), Южне (32 003 особи), Теплодар (10 251 особа) і т.д. На території Одеської області немає дуже великих міст із населенням від 500 тис. до 1 млн. осіб. Разом із цим, особливості містобудівної політики Одеси полягають у тому, що чотири райони цього міста за кількістю населення та за розмірами дорівнюють до великих міст: Суворовський – 193 432 особи, Малиновський – 242 936 осіб, Київський – 256 625 осіб, Приморський – 259 000 осіб. Така ситуація значно підсилює дію міграційних, урбанізаційних і цілої низки соціально-демографічних чинників на стан злочинності у районах міста, ускладнює практику протидії їй, вимагає від керівництва районних правоохоронних органів особливих організаційних, управлінських і профілактичних підходів, співрозмірних за масштабом, інтенсивністю, кількістю та переліком запобіганню злочинності у великих містах.

За статистичними даними¹ у період із 2014 по 2016 рр. простежується негативна динаміка злочинності не лише на рівні Одеської області, а й у більшості населених пунктах регіону. Найбільш негативною динамікою характеризувалися великі міста та густозаселені населені пункти регіону. Якщо по всій Одеській області у 2016 р. кількість зареєстрованих злочинів становила 34 650 фактів (+16% до попереднього року), то у м. Одеса вона зросла більш ніж на чверть – із 12 518 до 17 469 зареєстрованих випадків (Табл. 16.2.). На фоні зростання злочинності у містах та селищах міського типу у загальній структурі злочинності відбувається збільшення частки міської злочинності. Наприклад, якщо у 2014 р. питома вага злочинів, учинених у містах та селищах міського типу, становила 73%, в Одесі – 39,5%, то у 2016 р. ці показники сягали – 76,6% та 50,1% відповідно (див. Таблицю 16.1.). За результатами нашого дослідження встановлено, що станом на 2016 р. злочинність лише семи міст Одеської області складала 66,1% від усієї злочинності регіону (Одеса – 17 883 злочини, Ізмаїл – 1 824, Білгород-Дністровський – 1 527, Черноморськ – 951, Подільськ – 417, Южне – 219, Теплодар – 43. При цьому найбільший вплив на криміногенну ситуацію у регіоні здійснює Одеса. Тут щорічно концентрується близько 50% від усіх учинених у регіоні злочинів. Якщо в одному з великих після Одеси міст – Ізмаїлі вчиняється 5,3% правопорушень (1 824) від усієї злочинності по області, то у будь-якому районі Одеси злочинів вчиняється у кілька разів більше (у Приморському – 19,4% (6 711); Суворовському – 10,7% (3 714); Малиновському – 10,4% (3 610); Київському – 10,1% (3 848)).

Зміни у регіональній динаміці злочинності багато в чому зумовлюються тенденціями злочинності у містах, а особливо в адміністративних районах Одеси. Так, серед-

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2016 року. Прокуратура Одеської області. URL: http://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112751&libid (дата звернення 01 травня 2017 року); Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2015 року. Прокуратура Одеської області. URL: http://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112741&libid (дата звернення 01 травня 2017 року); Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2014 року. Прокуратура Одеської області. URL: http://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111623&libid=100135 (дата звернення 01 травня 2017 року).

ня загально регіональна динаміка збільшення злочинності у 2015–2016 рр. на рівні +18% (у 2015 р. учинено 29 364 злочини, у 2016 р. – 34 650) формувалася за рахунок зниження злочинності у сільськогосподарських районах області та її зростання у великих, особливо великих містах та їх районах. Наприклад, якщо в Ананьївському районі відбулося зменшення з 361 до 234 злочинів (– 35,2%), у Великомихайлівському з 272 до 162 (– 40,4%), у Красноокнянському з 274 до 166 (– 39,4%), то динаміка злочинності у містах, навпаки, характеризувалася її зростанням: у Білгород-Дністровську з 1 170 до 1 527 (+30,5%), Ізмаїлі – з 1 227 до 1 824 (+48,7%), Одесі – з 13 257 до 17 883 (+26%). При цьому на районному рівні в Одесі спостерігалось зростання злочинності абсолютно в усіх районах міста: у Київському на +27,2% (з 3 026 до 3 848), Малиновському на +28,4% (з 2 812 до 3 610), Суворовському на +31,1% (з 2 832 до 3 714). Нарешті, найбільше зростання злочинності зафіксоване у Приморському районі – на +46,3% (з 4 587 до 6 711).

За даними, отриманими нами в результаті відбору, розрахунків та групування показників, населені пункти¹. Одеської області за рівнем інтенсивності злочинності на 100 тис. населення об'єднуються у п'ять класів (див. Картограму 16.2.).

Першу групу населених пунктів Одеської області² складають міста та інші населені пункти з *низькою кримінальною враженістю*, з інтенсивністю злочинності від 472 до 664 злочинів на 100 тис. населення. До неї увійшли 7 населених пунктів (або 18,5% від загальної кількості населених пунктів). Найнижчою інтенсивністю злочинності характеризувалося м. Теплодар з інтенсивністю злочинності 419 злочинів на 100 тис. населення. Цьому місту нами був присвоєний рейтинг 1; загальна кількість населення у ньому складає 10 251 особа; на другому місці опинився Болградський район із відповідними показниками – 512 (з населенням – 69 367 осіб); далі ми отримали такі дані: Великомихайлівський – 521 (рейтинг 3), з населенням 31 083 особи; Іванівський – 585 (рейтинг 4), з населенням 26 510 осіб; Котовський – 607 (рейтинг 5), з населенням 27 334 особи; Фрунзенський – 637 (рейтинг 6), з населенням 27 334 особи; Тарутинський – 662 (рейтинг 7), з населенням 38 901 особа. У цю групу увійшли в основному території сільськогосподарського призначення.

¹ *Примітка.* Населений пункт – це населене місце, первинна одиниця розселення людей у межах однієї забудованої земельної межі.

² *Примітка.* Під час проведення дослідження в рейтингову оцінку населених пунктів включені показники інтенсивності злочинності географічні і демографічні дані області, міст, сільськогосподарських районів та районів міста (макрорівень – область; мезорівень – міста та райони, в тому числі й сільськогосподарські обласного значення; мікрорівень – адміністративні райони міста Одеса). Одеська область, місто Одеса та райони м. Одеса (останні за кількістю населення і рівнем злочинності перевищують показники великих міст, сконцентрованих в області) також включені до рейтингової оцінки. Під час розрахунків вони розглядаються не як узагальнюючі системи чи підсистеми, а як статистичні одиниці, тобто як об'єкти – носії певних власно притаманних характеристик, що проявляються на макрорівні (область), мезорівні (місто) та мікрорівні (район), а, отже, відносно автономних елементів. Такий підхід застосовано з метою більш точного, об'єктивного, диференційованого і всебічного вивчення генеральної сукупності.

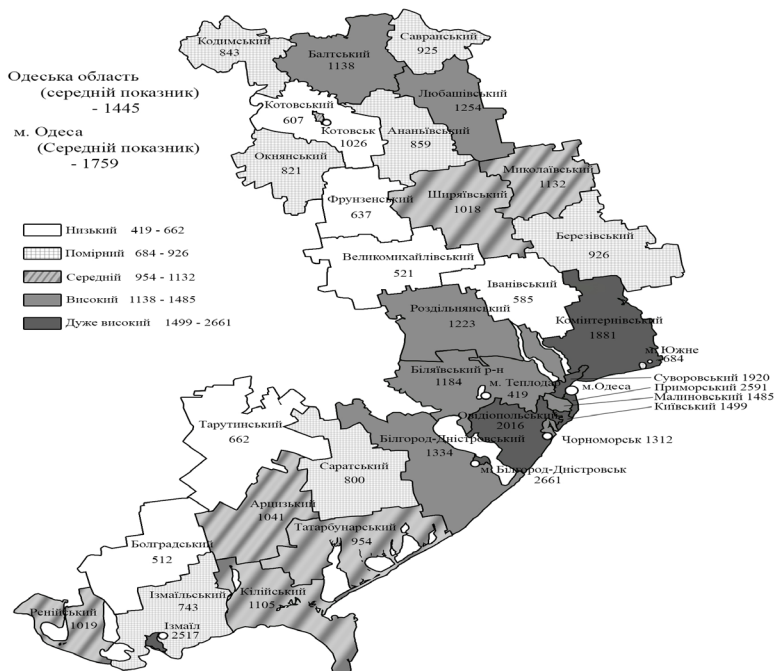
Табл. 16.1.

Динаміка та структура злочинності у містах та селищах міського типу в Одеській області за 2014–2016 рр.

Зареєстровано злочинів	2014 р.	Питома вага від області (%)	2015 р.	Питома вага від області (%)	2016 р.	Питома вага від області (%)
Одеська область	25 731		29 364 (+13%)		34 650 (+16%)	
у містах та селищах міського типу	18 846	73,2	21 567	73,4	26 554	76,6
у м. Одеса	10 175	39,5	12 518	42,6	17 469	50,1
у сільській місцевості	6312	24	7243	24,6	7368	21,1

Картограма 16.2.

Географія інтенсивності злочинності (на 100 тис. населення) у містах, районах та сільських населених пунктах Одеської області 2016 р.

Другу групу населених пунктів склали території з *помірною кримінальною враженістю* від 684 до 925 злочинів на 100 тис. населення. Такими показниками харак-

теризуються 7 (18,5%) населених пунктів: м. Южне – 684 (рейтинг 8), з населенням 32 003 особи; Ізмаїльський район – 743 (рейтинг 9), з населенням 51 685 осіб; Саратовський – 800 (рейтинг 10), з населенням 45 145 осіб; Красноокнянський – 821 (рейтинг 11), з населенням 20 216 осіб; Кодимський – 843 (рейтинг 12), з населенням 29 756 осіб; Ананьїнський – 859 (рейтинг 13), з населенням 27 217 осіб; Савранський – 925 (рейтинг 14), з населенням 19 143 особи.

До третьої групи увійшли території *із середньою кримінальною враженістю* від 954 до 1 132 злочинів на 100 тис. населення. У цей клас увійшли 8 (21%) населених пунктів: Березівський район – 926 (рейтинг 15), з населенням 33 910 осіб; Татарбунарський – 954 (рейтинг 16), з населенням – 38 901 особа; Ширяєвський – 1 018 (рейтинг 17), з населенням – 27 207 осіб; Ренійський – 1 019 (рейтинг 18), з населенням – 37 461 особа; м. Подільськ – 1 026 (рейтинг 19), з населенням 40 640 осіб; Арцизький район – 10 41 (рейтинг 20), з населенням – 45 400 осіб; Кілійський – 1105 (рейтинг 21), з населенням – 52 730 осіб; Миколаївський – 1 132 (рейтинг 22), з населенням – 16 159 осіб.

Четверту групу склали території *із високим рівнем кримінальної враженості* від 1 138 до 1 485 злочинів на 100 тис. населення. Такою інтенсивністю характеризуються 8 (21%) населених пунктів: Балтський район – 1 138 (рейтинг 23), з населенням 41 987 осіб; Біляєвський – 1 184 (рейтинг 24), з населенням 93 749 осіб; Роздільнянський – 1 223 (рейтинг 25), з населенням 58 294 особи; Любашівський – 1 254 (рейтинг 26), з населенням – 30 771 особа; м. Черноморськ – 1 312 (рейтинг 27), з населенням – 72 450 осіб; Білгород-Дністровський район – 1 334 (рейтинг 28), з населенням 57 375 осіб, 1 445 (рейтинг 29), з населенням 2 396442 особи, Малиновський район Одеси – 1 485 (рейтинг 30), з населенням 242 936 осіб.

Дуже високим рівнем кримінальної враженості від 1 499 до 2 661 і вище злочинів на 100 тис. населення характеризуються 8 (21%) населених пунктів: Київський район Одеси – 1 499 (рейтинг 31), з населенням 256 625 осіб; Одеса – 1 759 (рейтинг 32), з населенням – 1 016 515 осіб; Комінтернівський район – 1 881 (рейтинг 33), з населенням 70 804 особи; Суворовський район Одеси – 1 920 (рейтинг 34), з населенням 193 432 особи; Овідіопольський район – 2 016 (рейтинг 35), з населенням – 77 278 осіб; м. Ізмаїл – 2 517 (рейтинг 36), з населенням 2 517 осіб; Приморський район Одеси – 2 591 (рейтинг 37), з населенням 259 000 осіб; м. Білгород-Дністровськ – 2 661 (рейтинг 38), з населенням 60 718 осіб. Як видно з наведених даних, останні дві групи поєднують густозаселені, переважно великі, або з ознаками великих населені пункти. Крім цього, з отриманих результатів та представленої картограми (Картограма 16.2.) видно, що *навколо міста Одеса сформований пояс кримінологічної нестабільності, що складається із групи населених пунктів із високим та дуже високим рівнем кримінальної враженості*. За схожою схемою можна проводити регіональний кримінологічний аналіз стану злочинності у будь-якому регіоні або місті України.

Із усього вищевикладеного можна зробити висновки, що для злочинності у межах населених пунктів як на рівні декількох так і у розрізі одного регіону притаманні такі статистичні закономірності та особливості: нерівномірність розподілу злочинності на території області; диференційованість показників у межах однієї кримінологічної

групи; помітна стійкість інтенсивності та структурного розподілу питомої ваги злочинності між населеними пунктами регіону; відносна стабільність (у межах декількох років) груп населених пунктів за рівнем кримінальної враженості; суттєві відмінності у показниках злочинності міських і сільських населених пунктів; асинхронність у коливаннях рядів динаміки злочинності. Територіальні відмінності злочинності, як і на рівні декількох регіонів, в абсолютних показниках сягають 6-7кратного, а у коефіцієнтах на 100 тис. населення – 3–5-кратного розміру; кількість та інтенсивність злочинності у великих та особливо великих регіонах промислового типу є на кілька порядків вищими за території сільськогосподарської орієнтації.

§ 2. Криміногенні фактори, що детермінують злочинність у регіонах України

За результатами кримінологічних досліджень, на регіональну злочинність з різною інтенсивністю впливають від 250 до 300 факторів. Одні з них обумовлені загальнодержавними, а інші – пов'язані із специфічними комплексами місцевих чинників. Правоохоронні органи, в силу своїх повноважень, не в змозі контролювати і впливати на всі з них. Їх впливом охоплюється лише 40–50 факторів. Інші ж знаходяться у сфері впливу регіональних і центральних органів державної влади. За їх змістовною характеристикою, вони представлені у вигляді шести груп: історичні, географічні, соціально-економічні, соціально-психологічні, організаційно-правові, і фактори, пов'язані з правоохоронною і правозастосовною діяльністю¹.

У цьому сенсі, кожний регіон, незалежно від його територіальних розмірів, розвитку економіки й кількості населення, представляє собою певну соціально-економічну систему, яка характеризується властивою лише йому структурою, елементами, ознаками та видами продуктивних сил і взаємозв'язків у межах даної території. Це, у свою чергу, обумовлює наявність специфічних регіональних протиріч і, як наслідок, існування особливостей детермінації та функціонування супутніх негативних процесів у вигляді злочинності, яка тут виступає невід'ємною складовою – її негативною частиною, а отже, і своєрідною регіональною підсистемою.

Складовими регіону, як соціально-економічної системи, що породжує той або інший ступінь суспільних протиріч, вважається економічна та демографічна самодостатність, спеціалізація й структура виробництва та господарства, економічні і культурні зв'язки як міжрегіональні, так і зовнішні, благоустрій населених пунктів і добробут населення, культура і освіта, рівень надання послуг, зайнятість трудових ресурсів, забезпечення громадського порядку і громадської безпеки.

Класифікацію факторів, які обумовлюють злочинність на регіональному рівні в різних сполуках групується за декількома критеріями. У кримінології наводять такі їх групи й перелік: *за видами соціальної діяльності*: демографічні, міграційні, законності організації соціальної інфраструктури, економічні, соціальні й со-

¹ Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08/ А. М. Бабенко. – Запоріжжя, 2015. – С.222–302.

ціально-психологічні (ослаблення традиційних форм соціального контролю за окремою особою, у зв'язку з урбанізацією, акселерацією, алкоголізацією та наркотизацією населення), організаційно-правові (ухвалення законів, що передбачають посилення кримінальної відповідальності за вчинення тяжких злочинів, ухвалення актів про амністію, практика помилування й т.д.); *за рівнем та ступенем впливу на відповідні об'єкти*: фактори, що характеризують частину зовнішнього середовища, складають об'єкт безпосереднього впливу; фактори, що характеризують елементи зовнішнього середовища, які не входять в об'єкт безпосереднього впливу, але певним чином (прямо або непрямо) впливають на нього; за критерієм їх стійкості, зокрема, фактори стабільні (географічні, кліматичні, особливості структури економіки міста, району й т.д.) і мінливі (рівень розвитку економіки, політичні, кримінологічні та демографічні явища). *Специфічні місцеві фактори*: рівень доходів та рівень безробіття у регіоні; співвідношення рівня смертності до рівня народжуваності; кількість одружень та розлучень у регіоні; показники, що відображають кількість дітей, які виховуються у неповних сім'ях; рівень насиченості регіону установами, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі; ступінь політичної та економічної стабільності у регіоні (як правило похідний від загальнодержавного); рівень алкоголізації та наркотизації регіону; економічні проблеми в регіоні, нестача фінансових ресурсів, нерозвинена інфраструктура; ступінь психологічного відчуття незахищеності населення, відсутність упевненості в майбутньому; нездатність органів місцевої влади й місцевого самоврядування вирішувати соціально-економічні проблеми регіону; незадовільна економічна ситуацію в регіоні; низький професіоналізм управлінського персоналу в галузевих структурах виконавчої влади; прорахунки у діяльності місцевих правоохоронних органів у запобіганні злочинності і т.д..

За джерелами походження виділяють зовнішні та внутрішні фактори впливу на злочинність. У контексті дослідження А. М. Бабенко, до першої групи належать *зовнішні фактори*, які мають місце в українському суспільстві та впливають на злочинність в окремих регіонах через взаємодію з внутрішніми факторами. Їх вплив на злочинність, так само, як і регіональна її детермінація є неоднозначною, оскільки детермінанти переломлюються через призму сукупностей внутрішніх регіональних криміногенних та антикриміногенних факторів соціально-кримінологічної обстановки. Залежно від існуючого набору внутрішніх регіональних особливостей, зовнішні фактори здійснюють свій вплив з різною інтенсивністю. Інколи, стикаючись з регіональними криміногенними факторами, вони підсилюють свою дію, а з антикриміногенними, навпаки, – нейтралізуються у своїй дії.

Друга група охоплює сукупність *внутрішніх факторів*, які породжують регіональну соціально-кримінологічну обстановку. Вони обумовлюються особливостями історичного формування регіону; географічними особливостями його розташування стосовно кордонів та інших регіонів; наявністю і якістю транспортних зв'язків; наявністю та переліком тих або інших природних ресурсів, з відповідним розміщенням характерних для конкретних територій виробничих комплексів. Взаємозалежними від указаних факторів є розвиток економіки регіону; його соціально-територіальна інф-

раструктура; рівень безробіття; політична ситуація; демографічні показники; особливості культурної та релігійної ситуації; традиції, погляди, світосприйняття, психологічні установки та орієнтації місцевого населення тощо.

Якщо врахувати, що регіональна система злочинності є складовою загальнодержавної, ієрархічно підпорядкованою частиною (елементом) складної соціальної системи, то важливе значення відводиться характеристиці внутрішніх і зовнішніх структурних зв'язків, на які впливають закономірності функціонування інших систем. Виходячи з цього, всі її структурні елементи є взаємозалежними від дії детермінуючих факторів, інших систем і підсистем, оскільки вони відзначаються наявністю багатьох різноманітних внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин з різними соціальними системами, що функціонують у державі, у регіонах або групах регіонів.

Крім вище зазначених факторів, особливе значення відводиться історичним, географічним і культурологічним системам факторів. Перші характеризуються історією виникнення та розвитку регіону, особливістю формування його кордонів і т.д. Наступні дві обумовлюються географічним місцем розташування регіону, його природними ресурсами, які впливають на спосіб виробництва, наявність транспортної системи, промислово-господарчу інфраструктуру, характер забудови поселень, особливості розселення, склад та структуру населення, його традиції та звичаї, способи проведення дозвілля, рівень правосвідомості, його відношення до закону й т.і.

Вирішення проблеми пізнання детермінації регіональних особливостей злочинності й визначення її окремих факторів у різних регіонах нашої країни може бути методологічно можливим у разі порівняння заздалегідь побудованих моделей: демографічного розподілу населення (його кількісний і структурний розподіл у регіонах, щільність і т.д.), особливостей економічного, соціального й т.д. стану регіонів з аналогічними моделями регіональної злочинності. У такому разі з'являється можливість для багатофакторного комплексного, диференційованого аналізу системи: а) соціального середовища та б) регіональної злочинності на рівні взаємозалежних сукупностей. Це, у свою чергу, відкриває можливість отримати цінний аналітичний матеріал для поглиблення кримінологічних знань не лише про закономірності злочинності, а й про причини її регіональних відмінностей у рівні, структурі, інтенсивності й т.д. Крім цього, це надасть можливість отримати більш глибоку інформацію про природу феномену регіональних особливостей злочинності.

Всі з перелічених факторів, діють на загальнодержавному та регіональному рівні, підсилюють або зменшують дію негативних місцевих факторів, обумовлюють наявність певного криміногенного середовища в тому або іншому регіоні, а отже, і продукують специфічний стан злочинності. Залежно від регіонального набору та специфіки впливу на соціальні процеси криміногенних і антикриміногенних факторів, обумовлюється й особливий рівень, динаміка, структура, територіальна поширеність злочинності і її видів. Саме в цих показниках проявляються регіональні особливості – відмінності та закономірності злочинності. З наведеного констатуємо, що на регіональну систему злочинності впливає ціла система не тільки загальнодержавних, а й місцевих факторів впливу на злочинність, яка для кожної території має свою специфіку.

В цілому, злочинність і її регіональні особливості обумовлюються складними факторними комплексами, які, у свою чергу, є наслідками найбільш глибоких і гострих деформацій, що протидіють економічному, соціальному, моральному й духовному розвитку суспільства, викликають відчуження громадян від пануючої ціннісно-нормативної системи суспільства, породжують деформацію правової свідомості. Сучасний рівень розвитку кримінологічної науки не дозволяє виділити всі фактори, які впливають на злочинність у регіонах, і простежити механізм та ступінь цього впливу, а лише дозволяє виявити найбільш значимі, домінуючі або вирішальні серед них.

Узагальнюючи результати представлених вище даних, слід мати на увазі, що за ступенем реакції на зміни кримінологічних показників параметрів регіональної злочинності всі перелічені фактори зводяться до декількох узагальнених груп. У *першій групі* вирішальна роль належить загальним процесам і явищам, головним чином, регіональним особливостям географічного положення регіону, їх історичному розвитку, наявності тих або інших природних ресурсів, виробничих комплексів. Ця група факторів формується автономно від сучасної системи запобігання злочинності, є відносно незалежною від неї, але має враховуватися під час організації запобігання злочинності. *Друга група факторів* об'єднує в собі політичні, соціально-демографічні та економічні фактори. Вони, з одного боку, можуть бути наслідками попередньої діяльності державних органів, а з іншого – виявитися результатом малоефективної регіональної політики та правоохоронної діяльності у сфері протидії злочинності. Корегуються вони, як правило, унаслідок послідовної та цілеспрямованої діяльності органів центральної та місцевої влади. *Третя група* об'єднує соціально-психологічні та інформаційні фактори, які корегуються діяльністю на загальнодержавному та місцевому рівні. У *четверту групу факторів* ми об'єднали особливості: правоохоронної діяльності; регіональної, кримінологічної, кримінально-правової й т.д. політики держави та її регіональних представництв на містах. Останні дві групи, за наявності відповідної волі як державних, так і регіональних органів влади, є найбільш доступними для змін і корегування.

Усі перелічені явища й процеси мають складний характер взаємодії й найчастіше комплексно впливають на зміни стану злочинності в регіонах і в країні. Так, явища історичного та соціально-психологічного характеру (наприклад, наявність великої кількості тюрем у регіоні, високий рівень алкоголізації або враженості свідомості населення кримінальними традиціями та звичаями й т.д.) можуть бути факторами високого рівня злочинності або окремих її видів у регіоні, діючи, так би мовити, по горизонталі. Вони можуть підсилюватися або послаблятися за рахунок інформаційного, соціального або економічного впливу з боку держави, – тобто по вертикалі. У свою чергу, процеси і явища соціально-психологічного порядку здійснюють вплив на характер і інтенсивність соціально-економічних і політичних процесів як по горизонталі, так і по вертикалі, тобто діють на рівні регіону, трансформуючись на рівень держави і, навпаки, із загальнодержавного рівня розповсюджуються на регіональний рівень.

§ 3. Запобігання злочинності у регіонах України

Запобігання злочинності у регіонах України – це об’єктивно обумовлена кримінологічна стратегія і один із головних напрямків регіональної кримінальної та кримінологічної політики. У цьому контексті кримінологічний аналіз, прогнозування, планування й програмування запобігання злочинності в регіонах, діяльність державних та правоохоронних органів із протидії злочинності, що являє собою взаємопов’язану модель очікуваних змін соціального середовища, свідомості й поведінки суб’єктів правовідносин, що роблять соціально не вигідним учинення злочинів у результаті цілеспрямованого впливу заходів кримінальної та кримінологічної політики.

Запобігання злочинності в регіонах має носити системний характер. Регіональна система запобігання має специфічну мету, завдання, рівні, об’єкти, суб’єкти, засоби впливу. *Метою* системи запобігання регіональній злочинності є встановлення профілактичного контролю за регіональним кримінологічним середовищем і вплив на фактори, що обумовлюють злочинність у регіонах. Результатом реалізації цієї мети має бути істотне зниження кількісних і позитивні зміни якісних показників злочинності в регіонах і, як наслідок, стабілізація криміногенної ситуації в країні.

Вітчизняна система запобігання злочинності у регіонах розглядається через призму існуючих сукупностей кримінально-правових і кримінологічних заходів, які реалізуються державними та громадськими організаціями й установами як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.

Ефективна регіональна система запобігання має ґрунтуватися, по-перше, на особливостях стану злочинності й систем життєдіяльності конкретних українських регіонів; по-друге, на диференційованості в забезпеченні правоохоронних органів відповідним нормативним (регіональні плани та програми), кадровим, фінансовим і методичним потенціалом; по-третє, на врахуванні специфіки соціально-кримінологічної обстановки конкретних регіонів. Вітчизняна система запобігання регіональній злочинності розглядається як складова більш глобальних систем – національної та світової безпеки. У зв’язку з цим, під час її формування необхідно враховувати не тільки кримінологічно значущі зовнішньополітичні та загальнонаціональні, а й внутрішньорегіональні конфігурації розвитку суспільства. Структурно вітчизняна система запобігання регіональній злочинності складається з двох нерівнозначних частин: «загальносоціальні» заходи (вони спеціально не спрямовуються на злочинність, але створюють умови не вигідності вчинення злочинів) та «спеціальні». Самостійна, центральна й головна роль у регіональній системі запобігання злочинності відводиться профілактиці злочинності.

Зменшення рівня регіональної злочинності обумовлюється ефективністю регіональної соціально-економічної та кримінологічної політики. Загальносоціальні запобіжні заходи за своєю масштабністю та різнобічністю чинять вплив на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин, усувають протиріччя, що гальмують нормальний розвиток регіонів. Вони усувають негативні економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, культурні, нормативно-правові та інші передумови регіональної злочинності. На груповому та індивідуальному рівнях вони нерепресивним способом створюють атмосферу не вигідності протиправної діяльності.

Зменшенню показників регіональної злочинності сприяє орієнтація державної політики регіонального розвитку на стимулювання ефективності соціально-економічного розвитку всіх регіонів, раціональне використання їх ресурсного потенціалу, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства, забезпечення високого рівня та якості життя населення регіонів, і як наслідок – створення сприятливого середовища для законослухняної та неvigідності протиправної поведінки. Істотному підвищенню рівня і якості життя населення, і як наслідок, зменшенню злочинності у регіонах, сприятиме впровадження інноваційної моделі регіонального економічного і соціального розвитку на основі використання високих технологій. Залежно від спеціалізації регіонів, істотні резерви у збільшенні місцевих доходів від видобутку вугілля, обігу в металургії, сільському господарстві тощо містяться в модернізації виробництва за рахунок впровадження високих технологій.

У концептуальній основі спеціально-кримінологічного запобігання регіональній злочинності в Україні є системний, комплексний, цільовий і стратегічний характер такої діяльності. Спеціально-кримінологічне запобігання має спрямовуватися на зміцнення правопорядку шляхом істотного зниження кількісних і позитивних змін якісних показників злочинності в регіонах і як наслідок – у країні. Цілісна концепція організації запобігання регіональній злочинності базується на ідеї зменшення реальних обсягів злочинності шляхом підвищення контролю за регіональним простором за рахунок впровадження сучасних науково-технічних засобів, закріплення законослухняної поведінки населення на рівні традицій, звичаїв, сімейно-побутових установок і застосування превентивного впливу на детермінанти регіональної злочинності.

Запобігання регіональній злочинності має здійснюватися усіма наявними кримінологічними засобами і спрямовуватися на: отримання об'єктивних даних про стан злочинності в регіонах (про її регіональні закономірності: особливості структурного розподілу, динаміку, коефіцієнти, нерівномірності територіальної поширеності, кримінальну враженість регіонів окремими видами злочинів тощо); вдосконалення прогнозування, програмування та планування запобігання злочинності з урахуванням її місцевих закономірностей і специфіки детермінації; вдосконалення застосування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства з урахуванням еволюції суспільних відносин; впровадження інноваційних технологій та новітніх наукових досягнень з аналізу й охорони регіонального криміногенного простору та використання передового зарубіжного досвіду запобігання злочинності. Потребують розробки та впровадження сучасні системи із технічного забезпечення зменшення можливості для вчинення злочинів: обладнання вулиць відеокамерами спостереження, встановлення у громадських місцях масового відвідування приборів сканування та виявлення зброї і наркотиків, обладнання автомобілів поліцейських нарядів системами GPS, базами розшуку злочинців Інтерполу та Європолу, використання у поліцейській діяльності новітніх методик аналізу злочинності та розшуку злочинців, заснованих на Geo- та Gis- технологіях тощо.

Під час вдосконалення типової моделі регіональної системи запобігання злочинності необхідно брати до уваги конкретні регіональні закономірності злочинності,

вона має враховувати такі особливості: 1) оцінку криміногенної ситуації слід здійснювати з урахуванням кримінологічного типу регіону; 2) планування та програмування запобіжних заходів необхідно здійснювати з урахуванням соціально-економічного профілю регіону: промислові, промислово-аграрні, аграрно-промислові, аграрні; 3) під час програмування та планування запобіжних заходів необхідно врахувати зміни та тенденції злочинності у сусідніх внутрішньодержавних та у прикордонних з Україною регіонах; 4) робота місцевих правоохоронних органів має акцентуватися на профілактиці злочинності та налагодженні взаємодії з місцевим населенням регіонів; 5) спрямування на виявлення та усунення регіональних криміногенних факторів злочинності; 6) врахування позитивного досвіду протидії злочинності в інших регіонах та країнах світу; 7) регіональні програми запобігання злочинності повинні бути узгоджені з комплексними програмами соціально-економічного розвитку регіонів.

Важливим резервом і одночасно прогресивною формою нерепресивних заходів протидії злочинності у регіонах є пропаганда і закріплення законослухняної поведінки на рівні традицій, звичаїв та позитивних сімейно-побутових установок. Інформаційна і виховна державна регіональна політика має орієнтуватися на закріплення та підтримування в суспільній думці населення позитивних цінностей, орієнтованих на повагу до охоронюваних законом суспільних відносин, на толерантне відношення до оточення, поважне ставлення до честі, гідності та недоторканості особистості; орієнтуватися на беззаперечне дотримання закону; формувати негативне ставлення до будь-яких проявів злочинності. Профілактичне значення традицій і звичаїв, на відміну від інших запобіжних заходів, полягає в тому, що вони діють безперервно, належать до найбільш гуманних засобів профілактичної діяльності, оскільки в їх основі знаходиться метод переконання. Соціальний контроль і профілактичний вплив традицій і звичаїв є невичерпним додатковим резервом у запобіганні регіональній злочинності. Встановлено, що традиції та звичаї підвищують стійкість і дієвість групових норм поведінки, забезпечують згуртованість соціальних груп. Разом з цим, вони виконують функцію соціального закріплення певної соціально прийнятної поведінки. Особливої уваги потребує перешкодження розповсюдженості «кримінальної субкультури» як одного з найвпливовіших і небезпечних факторів криміналізації свідомості населення.

Важлива роль у запобіганні злочинності у регіонах належить правильному плануванню та програмуванню запобігання регіональній злочинності правоохоронними органами. Їм слід враховувати: 1) тип соціально-кримінологічної обстановки регіону; 2) види та ступінь розповсюдження тих або інших видів правопорушень у регіоні; 3) рівень латентної злочинності; 4) конкретні кримінально активні групи населення.

Основні вимоги до структури регіонального плану запобігання злочинності мають бути такими: а) структура регіонального плану має повною мірою відображати соціально-кримінологічну обстановку регіону; б) ґрунтуватися на комплексному аналізі, тенденціях і прогнозі злочинності в регіоні; в) спрямовуватися на усунення впливу регіональних факторів криміногенного і підсилення дії факторів антикриміногенного характеру; г) сприяти об'єднанню зусиль усіх суб'єктів, в тому числі і населення, на запобігання злочинності в регіоні; д) орієнтуватися на створення антикримінального

психологічного середовища; є) забезпечувати взаємодію у запобіганні злочинності з правоохоронними органами прилеглих регіонів; ж) використовувати зарубіжний досвід запобігання злочинності; з) враховувати вітчизняний передовий досвід запобігання злочинності та окремим її видам. У системі запобігання регіональній злочинності необхідно віддавати перевагу прогресивним формам не репресивних заходів протидії злочинності: пропагуванню і закріпленню законослухняної поведінки на рівні традицій, звичаїв та сімейно-побутових установок. Значний профілактичний резерв у запобіганні злочинності у регіонах міститься у релігійній та інформаційній профілактиці. Релігійна, інформаційна і виховна державна та регіональна політика мають орієнтуватися на закріплення і підтримування у суспільній думці населення позитивних цінностей, орієнтованих на повагу до охоронюваних законом суспільних відносин, на толерантне відношення до оточення, поважне ставлення до честі, гідності та недоторканості особистості і майна, орієнтуватися на беззаперечне дотримання закону, на формування у суспільній думці населення негативного ставлення до будь-яких проявів злочинності.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 16 «Запобігання злочинності у регіонах України»

Засадничі положення	Загальна характеристика злочинності у регіонах України	Фактори, які обумовлюють регіональні особливості злочинності в Україні
Поняття		
Цілі та задачі регіонального аналізу злочинності та її причин		
Кількісно-якісні параметри регіональної злочинності та фактори, що на неї впливають		
Значення для практики запобігання		
Структурно-функціональна характеристика регіональної системи запобігання злочинності		
Власні пропозиції щодо покращення запобігання злочинності у регіоні		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожний стовпчик основними положеннями, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* наведіть основні кількісно-якісні параметри регіональних особливостей злочинності (кількість та перелік регіонів оберіть на власний розсуд);

* представте систему місцевих факторів, що обумовлюють регіональні особливості злочинності у обраних групах;

* на основі отриманих даних визначте основні пріоритети, цілі та задачі у запобігання злочинності у обраних групах регіонів;

* запропонуйте заходи із покращення практики із запобігання злочинності у регіоні;

* згрупуйте запропоновані заходи за сферами та специфікою їх впливу (технічні, організаційно-управлінські, виховні і т.д.).

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток творчості та логічного мислення, сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених з необережності

Злочини, вчинені з необережності, являють собою частину загальної злочинності та включають у себе сукупність передбачених кримінальним законодавством злочинів, що характеризуються необережною формою вини у виді злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості, які вчинені в державі за певний період. Ці злочини утворюють технічну, професійну, службову, побутову та інші види необережності. Вони посягають на різні суспільні відносини та вчиняються у багатьох сферах діяльності людини, зокрема: на виробництві в процесі експлуатації різних технічних комплексів, машин, механізмів, агрегатів, транспортних засобів та інших джерел підвищеної небезпеки; у різних галузях виробничої і господарської діяльності при виконанні видобувних, будівельних, монтажних, ремонтних, транспортних, вибухових та інших небезпечних робіт. Зазначені посягання також мають місце при поводженні з небезпечними для здоров'я і життя людини предметами, матеріалами та речовинами.

Вчинення цих злочинів характерно для організаційної та управлінської діяльності службових осіб, при використанні людиною сфери довілля. Вони також є поширеними у багатьох інших сферах професійної діяльності. Останнім часом кількість цих злочинів збільшується у побуті, домашньому господарстві, під час аматорських дослідів, пов'язаних з використанням різних технічних засобів, приладів та обладнання, а також під час дозвілля, зокрема при екстремальних розвагах та на небезпечних атракціонах.

Кримінологічною теорією для предметного дослідження та запобігання злочинам, що учиняються з необережності, розроблено їх класифікацію, яку здійснюють переважно за сферами діяльності, в яких вони вчиняються. На цій підставі вказані злочини поділяються на такі основні види:

– злочини у сфері експлуатації технічних засобів, технологічного обладнання, транспортних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної безпеки. До цього виду злочинів відносяться необережні діяння, що призводять до заподіяння суспільно небезпечних наслідків або створення загрози їх настання. Серед них це переважно злочини проти безпеки руху та експлуатації залізничного, водного, повітряного, автомобільного, міського електричного, магістрального трубопровідного транспорту (статті 276, 281, 282, 286, 287, 288, 291, 292 КК України);

– злочини у сфері безпеки виробництва, до яких відносяться: порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України), порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК України), порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273 КК України), порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274 КК

України), порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275 КК України) та деякі інші;

– злочини у сфері професійної діяльності, що пов'язані із заподіянням істотної шкоди внаслідок неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, встановлених законодавством або спеціальними правилами, зокрема: неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України), неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140 КК України), порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України), порушення різних правил охорони довкілля та робіт у сфері довкілля (розділ VIII КК України);

– злочини, пов'язані з порушенням правил поведіння з різними небезпечними предметами, матеріалами та речовинами (статті 264, 267, 320, 326 КК України), розголошенням державної таємниці або втратою документів, що містять державну таємницю (статті 328, 329 КК України) тощо.

– злочини, пов'язані з виконанням службових обов'язків: службова недбалість (ст. 367 КК України), порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 КК України), невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК України);

– злочини проти життя та здоров'я особи, вчинені у побутовій сфері: вбивство через необережність (ст. 119 КК України), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) та деякі інші;

– злочини проти встановленого порядку несення військової служби: недбале ставлення до військової служби (ст. 412 КК України), порушення правил поведіння зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК України), порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415 КК України), порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК України), порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК України) та деякі інші.

Таким чином, перелік злочинів, що вчиняються з необережності, є досить розгалуженим і, як правило, визначається в кримінальному законодавстві з урахуванням особливостей цієї форми вини. Разом з цим кримінальний закон не містить поняття необережного злочину, але вживає цей термін в окремих кримінально-правових нормах (статті 45, 46, 81, 82 КК України та ін.). Водночас необхідно враховувати, що деякі склади злочинів передбачають вчинення злочину як умисно, так і з необережності (наприклад, передбачені статтями 267, 270, 320, 419 КК України та ін.), а відтак навіть формулювання складу злочину в законі не завжди прямо вказує на форму вини. Отже злочини, вчинені з необережною формою вини, структурно не визначені в кримінальному законодавстві, їх окремо не обліковує офіційна статистика, а певна частина цих діянь, зокрема порушення законодавства про охорону праці, службова не-

дбалість, деякі злочини проти довкілля, взагалі характеризуються високим рівнем латентності.

Разом з цим, вітчизняна та іноземна кримінологія не приділяє належної уваги злочинам, що вчинюються з необережності. Аналіз багаторічних кримінологічних досліджень переконливо показує тенденцію постійного збільшення рівня необережних злочинів. За спостереженнями кримінологів у 60-х рр. XX ст. їх питома вага в Україні складала майже 5%, у 80-х рр. – 12–15%, а у XXI ст. вже перевищує 20%¹. Очевидно, що така тенденція продовжиться у зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу та стрімкого розвитку сфери високих технологій.

Кримінологічні дослідження показують, що у структурі злочинів, вчинених з необережності, переважають злочини проти безпеки руху та експлуатації залізничного, повітряного, водного, автомобільного та магістрального трубопровідного транспорту, які складають 3,4% у структурі загальної злочинності. Розкриваючи, у свою чергу, стан цього виду злочинності, необхідно вказати, що кількість аварій, катастроф й інших небезпечних інцидентів на транспорті становить близько 80% усіх злочинів, вчинених з необережності. Порівняно з ними, за вибірковими кримінологічними дослідженнями, близько 10% становить службова недбалість, 3–5% – порушення законодавства про охорону праці, 3–4% – вбивства через необережність.

Інші діяння в структурі необережних злочинів – це порушення спеціальних норм і правил, які призводять до аварій, пожеж та інших небезпечних наслідків, вчинення яких пов'язано з порушеннями службовими та іншими особами своїх службових чи професійних обов'язків. Разом з цим, необхідно враховувати, що розвиток матеріального виробництва, його технічної та технологічної інфраструктури, подальша автоматизація та роботизація виробництва, впровадження надсучасних технологій, створення штучного інтелекту обумовить необхідність передбачення в кримінальному законодавстві України нових складів злочинів з необережною формою вини, що буде впливати на зміни в рівні, структурі та динаміці вказаних злочинів.

Державна офіційна статистика не відображає необхідних даних про обсяг та розмір шкоди, якої завдають необережні злочини людині, суспільству та державі, тому такий їх важливий кримінологічний показник, як ціна визначити важко. Разом з цим, приблизну ціну необережних злочинів можна визначити з урахуванням вибірових даних, що стосуються їх вчинення у різних галузях людської діяльності.

Так, в Україні щорічно відбувається 30–40 тис. дорожньо-транспортних подій, під час яких гине від 3 до 4 тис. осіб, а близько 40 тис. одержують тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості. При цьому за даними моніторингового кримінологічного аналізу питома вага порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту разом з іншими транспортними злочинами складає 3,4% від загального рівня злочинності в Україні².

¹ Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2014. – С. 452.

² Моніторинговий кримінологічний аналіз злочинності в Україні (2009–2014 роки) : моногр. / [Блажівський Є. М., Козьяков І. М., Книженко О. О., Литвак О. М., Яриш О. Н. та ін.]. – К. : Національна академія прокуратури України, 2014. – 2014. – С. 23.

Соціально-економічні втрати України від дорожньо-транспортного травматизму в цілому оцінюються в 4,5 млрд. доларів США на рік, що становить приблизно 3,4% валового внутрішнього продукту, включаючи матеріальні витрати, пов'язані з пошкодженням та знищенням транспортних засобів, об'єктів транспортної інфраструктури, зниженням продуктивності праці, та людськими втратами через серйозні травми або смерть унаслідок дорожньо-транспортних пригод¹.

У кримінологічній літературі відзначається, що за останні 30 років в Україні у різних галузях виробництва травмовано понад 4 млн людей, тобто постраждав кожен третій працівник, зайнятий у виробничій сфері, а щодня на підприємствах країни одержують травми більш як 100 працівників, понад 30 із них стають інвалідами. Зокрема, навіть за очікуваними результатами виконання Загальнодержавної соціальної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014–2018 роки травматизм, пов'язаний з виробництвом, характеризується високими кількісними показниками потерпілих: від 10150 осіб у 2014 році до 7650 осіб у 2018 році².

Водночас, тенденція зменшення кількості потерпілих на виробництві пов'язана зі скороченням економічного потенціалу країни, звуженням сфери виробництва і водночас значною кількістю аварійних виробничих споруд та зношених виробничих фондів, які не відповідають вимогам з охорони праці.

Ризик стати жертвою необережних злочинів на виробництві є дуже високим. При цьому одними з найбільш небезпечних серед галузей промисловості за кількістю загиблих залишається вугільна, гірничорудна, металургійна, машинобудівна, хімічна промисловості, а також транспорт, будівництво та енергетика.

Дуже небезпечними та поширеними серед необережних деліктів в Україні є порушення правил пожежної безпеки, внаслідок чого за останні 10 років виникло понад 600 тис. пожеж, що в середньому становить більше 62 тис. випадків на рік. Унаслідок цих пожеж загинуло 28,4 тис. людей і 15,7 тис. було травмовано. Тільки прямі збитки, завдані пожежами, склали 9 млрд грн, а загальні матеріальні втрати – понад 34 млрд грн., внаслідок яких гинуть тисячі людей, пошкоджуються і знищуються промислові, паливо-енергетичні, складські, ринкові та інші об'єкти³.

Колосальним тягарем для України у всіх вимірах залишаються наслідки всесенської катастрофи на Чорнобильській АЕС, викликані злочинною необережністю її персоналу, постійні ланцюги аварій на залізничному, водному, повітряному, автомобільному, міському електротранспорті та магістральному трубопровідному транспорті. Внаслідок службової недбалості останніми роками на складах військових частин та інших воєнізованих формувань від виникнення пожеж відбувалися підриви арсе-

¹ Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 червня 2017 р. №481-р. // Офіційний вісник України від 28.07.2017. – 2017. – № 59. – Ст. 1808.

² Загальнодержавна соціальна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014–2018 роки : Затверджено Законом України від 4 квітня 2013 року № 178-VII // Відомості Верховної Ради України від 07.03.2014–2014. – № 10. – Ст. 112.

³ Аналітичний огляд стану техногенної та природної безпеки в Україні за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dsns.gov.ua/ua/Analitichniy-oglyad-stanu-tehnogennoyi-ta-prirodnoyi-bezpeki-v-Ukrayini-za-2015-rik.html>. – С. 14.

налів бойових припасів, вибухових речовин, що супроводжувалися їх знищенням, загибеллю і травмуванням людей та їх майна, значним забрудненням довкілля (с. Богданівка, Запорізька обл.; с. Балаклея, Харківська обл. та ін.). Так, у Збройних Силах України, включаючи події АТО на Сході України, значна кількість небойових втрат пов'язана з необережним поводженням зі зброєю, порушення правил водіння бойових та транспортних машин та іншими випадками ігнорування заходів безпеки військовослужбовцями. Зокрема, за даними Міністерства оборони України, протягом 2016 року небойові втрати українських військових перевищили втрати на фронті, що становило 256 військовослужбовців, при цьому 39 з них загинули внаслідок необережного поводження зі зброєю, 29 загинули внаслідок нещасних випадків, 18 – у дорожньо-транспортних пригодах, 10 – через отруєння, 4 внаслідок порушення заходів безпеки¹.

Ще в середині минулого століття кримінологи відзначали, що шкода від необережної злочинності в цілому значно перевищує шкоду, яка спричиняється умисними злочинами. При цьому обсяг та розмір такої шкоди не завжди можна визначити, що часто пов'язано з відсутністю відповідних науково обґрунтованих методик, що особливо стосується необережних злочинів проти довкілля, якими спричиняється шкода надрам, атмосфері, фауні, флорі та водним ресурсам.

Сучасні кримінологічні дослідження показують, що особи, які вчиняють злочини з необережності, переважно не характеризуються наявністю чіткої установки антисоціальної спрямованості, що притаманна особам, які вчиняють умисні злочини. Така специфіка пояснюється тим, що, незважаючи на загальну сутність необережної та умисної суспільно небезпечної поведінки, особливістю необережної поведінки є те, що в її змісті завжди переважають такі ознаки, як неухважність, безпечність, безвідповідальність, легкомудство та інші подібні якості, що за умов певної ситуації стають спусковим гачком запуску механізму цієї поведінки.

Кримінологічна характеристика осіб, які учиняють злочини з необережності, показує, що у більшості випадків виникненню цих діянь сприяють негативні психологічні і моральні якості людей, адже в їх поведінці часто домінують такі риси, як відсутність почуття загальноприйнятого в суспільстві обов'язку та відповідальності, що обумовлює спрощене, неухважне, недисципліноване ставлення до соціальних, технічних і правових норм, які регулюють поведінку членів суспільства, нездатність чи небажання щодо критичної оцінки необережного поводження з огляду на можливі наслідки своєї суспільно небезпечної поведінки².

Отже, ці особи мають негативні якості, властиві багатьом категоріям злочинців з урахуванням наявності короткочасної і ситуативної антигромадської установки. Таким чином, залежно від ступеня небезпечності злочинної необережності можливо визначити декілька типів осіб, що вчиняють такі злочини.

¹ За 2016 рік небойові втрати українських військових перевищили втрати на фронті – Міноборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/ato/za-2016-rik-neboyovi-vtrati-ukrayinskih-viyskovih-perevischili-vtrati-na-fronti-minoboroni-860624.html>.

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : У 3 кн. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 684.

Перша з них – це група осіб, психологія яких, під впливом ринкових перетворень, характеризується антисуспільною установкою, пов'язаною з умисним порушенням загальних і спеціальних норм безпеки, агресивністю, гонитвою за матеріальним зиском, егоцентризмом, авантюризмом, зневагою до суспільних інтересів.

Визначальними для другої групи осіб, які характеризуються асоціальною установкою, є такі типові риси, як внутрішня недисциплінованість, невинуватене самоутвердження, кар'єризм, азарт, схильність до ризику, невинуватена завзятість, переоцінка власного досвіду та професійної майстерності.

Вдається, що вказані групи осіб за їх указаними психологічними установками переважно поєднують між собою такий вид необережної форми вини, як злочинна самопевненість.

Нарешті, третя група осіб, які вчиняють злочини з необережності, характеризується девіантною установкою, яку в морально-психологічному плані відображають такі якості, як неувважність, недисциплінованість, поспіх, незконцентрованість, імпульсивність, уповільнена реакція тощо.

Визначена кримінологічна типологія осіб, які вчиняють злочини з необережності, за характером і ступенем антигромадської установки і мотивації їх злочинної поведінки є характерною щодо необережного типу злочинців, з урахуванням значного впливу ситуативного фактору.

При цьому кримінологічні дослідження показують, що деформація ціннісних орієнтацій необережних злочинців не має такого рівня і глибини, яких вона досягає в осіб, які вчиняють умисні злочини. Окремі негативні психологічні якості таких осіб поєднуються з орієнтирами на позитивні цінності, що притаманні законослухняній частині суспільства, адже, як правило, вони позитивно характеризуються за місцем роботи чи проживання.

Аналіз соціально-демографічної характеристики осіб, які вчиняють злочини з необережності, показує, що їх переважна більшість (понад 90%) відрізняється явним пріоритетом чоловічої статі. Така ситуація обумовлюється домінуванням інтересів чоловіків у сфері техніки та технологій, природним тяжінням до ризику, функціонуванням у надзвичайних та небезпечних ситуаціях. Разом з цим, спостереження останніх років показують, що відбувається тенденція зростання питомої ваги жіночої статі, що особливо знаходить свій прояв у необережних злочинах, пов'язаних зі сферою дорожнього руху, що обумовлюється бурхливим процесом автомобілізації в країні.

Вивчення вікових особливостей осіб, які вчиняють злочини з необережності, дає підстави для висновку, що серед них найбільша питома вага належить особам віком від 20 до 40 років. Зазначений віковий ценз обумовлюється тим, що, враховуючи переважно технократичний характер цієї злочинності, функціонування у цій сфері діяльності вимагає певного рівня освіти, відповідної кваліфікації, а нерідко й відповідного досвіду або стажу роботи у певній галузі діяльності.

Так, зокрема, вікова характеристика осіб, які вчиняють необережні злочини у сфері дорожнього руху, обумовлюється вимогами законодавства та нормативно-правових актів, в яких керування різними категоріями транспортних засобів дозволяється при досягненні особою певного віку, зокрема: мототранспортними засобами і мотоколяс-

ками – з 16-річного віку; автомобілями, колісними тракторами, самохідними машинами, сільськогосподарською технікою – з 18-річного віку; автомобілями з причепами або напівпричепами – з 19-річного віку; автобусами, трамваями і тролейбусами – з 21-річного віку.

У подальшому, як показують статистичні дані, відбувається суттєве зменшення вчинення водіями транспорту цих злочинів, що пояснюється придбанням належної кваліфікації та досвіду експлуатації транспорту та більш відповідальним відношення до виконання своїх обов'язків.

§ 2. Причини та умови злочинів, вчинених з необережності

Кримінологічна теорія детермінації злочинності як негативного соціального явища охоплює як умисну, так і необережну злочинність. Разом з цим, детермінація злочинів, що вчинюються з необережності, має певні особливості, що обумовлені їх об'єктивними та суб'єктивними ознаками, а також роллю обстановки та ситуаційних факторів їх вчинення.

Причини злочинів, що вчинюються з необережності, їх рушійна сила знаходять свій прояв через комплекс факторів, які утворюють негативні установки особи, особливості розвитку небезпечної ситуації, використання загально небезпечних предметів, матеріалів і речовин, джерел підвищеної небезпеки, а також знарядь та засобів.

Втім кримінологічна характеристика цих злочинів показує, що при аналізі необережної злочинної поведінки особи не слід переоцінювати значення ситуаційних моментів, оскільки, незважаючи на їх значний вплив, вирішальне значення у вчиненні необережного злочину належить суб'єктивному фактору.

Сама по собі ситуація не може бути причиною необережного злочину без її взаємодії з людським фактором, оскільки центральним, ключовим елементом будь-якого злочину буде залишатись усвідомлене вчинення особою певної дії або бездіяльності. При цьому такі злочинні діяння, залежно від рівня соціальних, психологічних, моральних та інших деформацій особи, завжди будуть ґрунтуватися на протиправній та винній поведінці.

Породженню причин необережної злочинності безперечно сприяють обставини, що створюють можливість виникнення та постійного відтворення цих діянь, тобто умови, що призводять до реалізації причин, які, у свою чергу, викликають вчинення злочину з необережності. Кримінологічні дослідження показують, що спектр таких умов досить різноманітний та включає як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, до яких можна віднести:

- відсутність ефективної державної політики у сфері охорони праці та життя і здоров'я працівників;
- недостатню увагу державних органів до проблем охорони у сфері середнього та малого бізнесу;

- відсутність державної системи управління охороною праці в окремих галузях економіки та у регіонах;
- низький рівень виробничої бази промислових об'єктів у різних галузях матеріального виробництва, високу концентрацію екологічно небезпечних виробництв (металургійні, добувні, хімічні та ін.);
- фізичну та моральну зношеність основних фондів на виробництві, зокрема машин і механізмів;
- неналежний рівень контролю з боку відповідних службових осіб за технікою безпеки, за дотриманням норм і правил з охорони праці;
- недостатній рівень професійної підготовки фахівців у певних галузях діяльності, де використовуються механізми підвищеної небезпеки, відсутність періодичного підвищення кваліфікації спеціалістів, детального ознайомлення з новою технікою й устаткуванням;
- порушення працівниками порядку, правил та умов експлуатації машин, механізмів та устаткування;
- відсутність на виробництві, в цехах, на робочих місцях необхідної нормативної та технічної інформації, правил безпечного поводження з певними матеріалами чи речовинами, інструкцій з експлуатації машин і механізмів тощо, або недосконалість цих матеріалів;
- відсутність та недосконалість технічних систем забезпечення безпеки у сфері доквілля, неефективність протипожежного обладнання та запобіжних засобів;
- незабезпечення працівників відповідних виробництв засобами індивідуального захисту;
- порушення режиму праці та відпочинку на виробництві, відсутність постійного або періодичного медичного огляду персоналу;
- конструктивні технічні недоліки виробничого обладнання, машин і механізмів та агрегатів;
- порушення термінів технічного обслуговування машинного парку, неякісний або недбалий ремонт техніки, транспортних засобів та іншого устаткування;
- використання при ремонті транспортних засобів та іншого рухомого складу нестандартних або саморобних деталей, несертифікованих матеріалів або речовин;
- використання застарілого технічного обладнання та складових технологічного процесу;
- низький рівень культури виробництва та правової культури персоналу підприємств, організацій і установ та інші.

Безперечно, що специфіка певних умов, які сприяють вчиненню необережних злочинів, визначається особливостями сфери людської діяльності, в якій вони відбуваються. Враховуючи, що більшість таких необережних діянь вчинюється проти безпеки руху та експлуатації транспорту, такими умовами виступають організаційні, управлінські, економічні, технічні, виробничі, медичні, інфраструктурні та правові фактори, зокрема:

- недосконалість системи підготовки працівників залізничного, водного, повітряного, автомобільного та інших видів транспорту;

- вади контролю і нагляду за виробничою дисципліною;
- недоліки системи нагляду за дотриманням норм і стандартів безпеки руху та експлуатації рухомого складу;
- інтенсивне збільшення рухомого складу різних видів транспорту в країні;
- конкуренція пасажирських перевізників;
- недостатнє фінансування транспортної системи, що призводить до її незадовільного стану, порушення безпечних норм, правил та стандартів;
- морально застарілий парк транспортних засобів;
- недоліки технічного обслуговування транспортних засобів;
- вади контролю технічного стану рухомого складу;
- порушення термінів експлуатації транспортних засобів та обладнання;
- порушення режиму праці працівників транспорту;
- низький рівень транспортної дисципліни;
- недостатній рівень професійної майстерності;
- відсутність та неналежний контроль за станом здоров'я персоналу (втома, хворобливий стан тощо);
- недостатній рівень надання медичної допомоги потерпілим;
- неналежний рівень стану залізничних колій, автодоріг й інших шляхів та недостатнє впровадження новітніх технологій щодо контролю вимог безпеки перевезень;
- недосконале законодавче забезпечення сфери функціонування транспорту у питаннях відповідальності за дотримання вимог та нормативів щодо безпеки руху та експлуатації транспорту;
- неузгодженість законодавчого і нормативно-правового регулювання, недостатній рівень транспортної правової культури та правосвідомості громадян й інші.

§ 3. Запобігання злочинам, вчиненим з необережності

Кримінологічна теорія виходить з того, що запобігання злочинам, вчиненим з необережності, як і іншим видам злочинів, здійснюється на трьох взаємопов'язаних рівнях: загальносоціальному; спеціально-кримінологічному та індивідуальному.

Серед указаних рівнів запобігання необережній злочинності перевага належить заходам загальносоціального запобігання, оскільки вони являють собою комплекс заходів соціального, економічного, організаційного, управлінського, технічного, правового та іншого характеру, що передбачаються у загальнодержавних програмах, планах, стратегіях та інших документах вищих органів державної влади, реалізація яких, як правило, здійснюється протягом середньострокових та довгострокових термінів.

Це заходи глобального характеру, спрямовані на подальший розвиток ринкових відносин, розбудову економіки країни, вдосконалення управління суспільством, сприяння науково-технічному прогресу, впровадженню високих технологій, забезпеченню ефективної охорони безпеки праці.

Реалізація таких масштабних заходів об'єктивно сприяє покращенню безпекових умов у всіх сферах життєдіяльності суспільства, підвищенню рівня охорони праці та техніки безпеки, впровадженню сучасних засобів механізації, автоматизації, комп'ютеризації та штучного інтелекту у виробництві, зміцненню виробничої і технологічної дисципліни, підвищенню соціальної відповідальності і правосвідомості осіб, зайнятих на виробництві, у підприємницькій діяльності, сімейно-побутових відносинах, а також під час відпочинку та дозвілля.

В Україні останніми роками на здійснення вказаних підходів реалізується значна кількість державних заходів, адже за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України йдеться в середньому про понад 50 державних цільових програм, які виконуються згідно із законами України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України.

Аналіз даних процесів в Україні дає підстави вважати, що у найближчі роки мають бути реалізованими у відповідних державних цільових програмах такі пріоритети соціально-економічного розвитку України: розбудова засад національної безпеки та оборони; пенсійна реформа та вдосконалення системи соціального забезпечення населення; реформа медичного обслуговування; розвиток науково-технічної сфери та реформа освіти; реструктуризація енергетики, стимулювання виробництва електроенергії із відновлюваних джерел; модернізація ГТС, нафтопереробних потужностей і стимулювання конкуренції на ринку нафтопродуктів; земельна реформа і розвиток агропромислового сектору; модернізація дорожньої інфраструктури та рухомого складу транспорту; модернізація житлово-комунального господарства; розбудова електронного врядування; створення ефективної системи інформаційної та кібернетичної безпеки.

Серед діючих програм можна визначити такі: Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України 26 травня 2015 р. №287; Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затверджені Законом України від 21 грудня 2010 р. №281; Загальнодержавна соціальна програма захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013–2017 роки, затверджена Законом України від 7 червня 2012 р. №4909; Загальнодержавна соціальна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014–2018 роки, затверджена Законом України від 4 квітня 2013 р. №178; Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року, затверджена Постановою Правління Національного банку України від 18 червня 2015 р. №391; Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 червня 2017 р. №481-р., а також інші важливі соціальні програми та проекти.

Разом з цим, слід визнати необхідним розробку та прийняття Стратегії або Національного плану дій щодо забезпечення охорони праці та запобігання іншим ризикам у сфері безпеки життєдіяльності.

Світовий досвід реалізації подібних програм, передбачених цими та іншими документами, а також виконання на регіональному та місцевому рівнях інших заходів

загальносоціального характеру показує їх важливе значення та реальні можливості у запобіганні злочинам, вчинюваним з необережності. Адже дійсно, без суттєвих зрушень у розвитку економіки, технічного переозброєння виробництва, впровадження найбільш сучасних технологій, підвищення безпекових та соціальних гарантій населення не має підстав розраховувати на зниження рівня необережної злочинності в суспільстві. Перераховані вище чинники прямо чи опосередковано впливають на всі сегменти як виробничої, так і невиробничої діяльності людей, створюючи належне підґрунтя щодо правомірної поведінки.

Таким чином, запобігання необережним злочинам пов'язано з вирішенням економічних, соціальних, управлінських, технічних, правових та виховних проблем.

Спеціально-кримінологічні заходи, порівняно із загальносоціальними, при запобіганні вказаним злочинам певною мірою мають дещо обмежений характер. Зазначена обмеженість запобіжної діяльності щодо злочинів, які вчинюються з необережності, пов'язана з особливостями кримінально-правової структури цих діянь, оскільки їм не притаманні такі властивості, як стадії вчинення злочину, співучасть у злочині, що, в свою чергу, суттєво відрізняє їх механізм від умисних посягань. Адже обізнаність правоохоронних органів про готування до злочину чи замах на злочин, підшукування співучасників, а також знарядь при умисній злочинній діяльності надає можливість із застосуванням гласних і негласних процесуальних дій вчасно виявити особу, яка готується до вчинення злочину, припинити розпочатий злочин, викрити співучасників організованих злочинних угруповань, а отже своєчасно запобігти злочину. Що ж стосується необережних злочинів, то можливість застосування таких заходів їх запобіганню практично відсутня.

Разом з цим, серед заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, вчиненим з необережності, домінуюче місце повинні займати напрямки, пов'язані з особливостями механізму необережного злочину. Суттєве значення в цьому механізмі джерел підвищеної небезпеки, загально небезпечних предметів, знарядь та інших засобів вимагає підвищеної уваги вказаним елементам при розслідуванні та судовому розгляді даних злочинів. Застосування необхідних процесуальних заходів, проведення допитів, експертиз, слідчих експериментів та багатьох інших слідчих дій фактично надає органам розслідування та суду значні можливості щодо виявлення впливу вказаних чинників механізму злочину на причини і умови його вчинення.

З'ясування у кримінальному провадженні управлінських, організаційних, технічних, правових та інших недоліків і вад має слугувати для суб'єктів профілактики важливим матеріалом для вжиття заходів щодо розробки більш досконалих і безпечних умов діяльності людини у довіллі, усунення недоліків, дефектів, несправностей в машинах на виробництві, покращення стану та безпеки експлуатації рухомого складу та його інфраструктури на транспорті, вилучення і заміни застарілого обладнання та механізмів, впровадження передових екологічних технологій, технічного вдосконалення і підвищення надійності устаткування та поліпшення контролю за його технічним станом, своєчасної діагностики технічних систем та технологічного процесу, нейтралізації небезпечних факторів, властивих шкідливим виробництвам і зменшення шкоди від їх експлуатації, вдосконалення правової регламентації вимог його экс-

платуації та правил техніки безпеки при поводженні з об'єктами цієї сфери, обмеження доступу без необхідності працівників і сторонніх осіб до експлуатації машин і механізмів та зон їх експлуатації, вилучення із побутового обігу загальнонебезпечних предметів, зокрема зброї, отруйних, радіоактивних та вибухових речовин та ін.

Окремим напрямом спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що вчинюються з необережності, є: забезпечення належного технічного стану об'єктів інфраструктури, що становлять підвищену небезпеку (шляхи сполучення, шахти, кар'єри, цехи, конвеєри, технологічні лінії, підвісні канатні дороги, витяги тощо); поступова заміна джерел підвищеної небезпеки залежно від об'єктивної можливості і економічної доцільності їх негативного впливу на людей та довкілля; виведення з експлуатації будівель і споруд, що перебувають в аварійному стані; скорочення персоналу на виробництвах з небезпечними, шкідливими умовами праці; контроль за небезпечною ситуацією при відхиленні устаткування від норм, стандартів і режимів роботи; впровадження на виробництві, транспорті спеціальних пристроїв та обладнання, що сигналізують про наявність небезпечної або аварійної ситуації чи блокують неправильні дії; чітка регламентація дій у типових небезпечних ситуаціях і відпрацювання стандартів поведінки в них та ін. Такі заходи щодо запобігання необережним злочинам мають вживати та вносити пропозиції щодо усунення виявлених недоліків спеціальні безпекові, контролюючі, природоохоронні, правоохоронні та інші органи і служби.

Вирішальний резерв запобіжної діяльності щодо злочинів, які вчинюються з необережності, містить індивідуальний рівень їх запобігання, адже кримінальна деформація осіб, які їх вчинюють, на порядки нижче тієї, що характеризує умисних злочинців. Отже, цей рівень запобігання необережній злочинній поведінці у певних сферах людської діяльності надає можливість використання профілактичних заходів вже на ранніх етапах, зокрема при належному підборі персоналу на роботу, яка пов'язана з обслуговуванням та експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, використанням небезпечних матеріалів і речовин, зброї та багатьох інших небезпечних предметів. При цьому такий відбір повинен враховувати освітні і професійні характеристики особи, а також приймати до уваги психофізіологічні якості особи. Важливим профілактичним засобом є встановлення і здійснення контролю за діяльністю та поведінкою осіб, пов'язаною із підвищеною небезпекою, контроль за станом їх фізичного та психічного здоров'я з урахуванням медико-психологічних рекомендацій.

Важливе запобіжне значення має обов'язковий інструктаж персоналу залежно від їх функціональних службових та виробничих обов'язків; невідворотність відповідальності працівників за недотримання правил безпеки, а службових осіб – за порушення законодавства та нормативно-правових актів з охорони праці; обмеження особи можливості виконувати певні функції, зокрема пов'язані з експлуатацією транспорту; навчання правилам дорожнього руху, пожежної безпеки, порядку поводження зі зброєю, боєприпасами, небезпечними матеріалами та речовинами. У невиробничій сфері запобіганням необережним злочинам має слугувати оволодіння правилами використання побутової техніки та пристроїв, що мають небезпечні властивості (електричне і газове устаткування і прилади, каміни, газонокосилки, інструменти, піротехнічні вироби тощо).

Особливої уваги на індивідуальному рівні потребують заходи запобігання необережним злочинам у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, що полягають у комплексному впливі на людський фактор у функціонуванні транспортної системи. Йдеться про необхідність суворого дотримання порядку допуску осіб до керування транспортними засобами на всіх видах транспорту, а також постійний контроль за додержанням правил безпеки на транспорті особами, які виконують функції його експлуатації та приймають участь у ньому (працівники транспорту, пасажирів, велосипедисти, пішоходи та ін.).

Впливовим важелем запобігання злочинній необережності є своєчасне реагування на адміністративні правопорушення, які часто передують вчиненню цих злочинів, особливо тих, що пов'язані з перебуванням водіїв у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин, а також лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, адже питома вага таких осіб у дорожньо-транспортних правопорушеннях складає близько 8,0%.

Перспективним у цьому напрямі є сучасні дослідження щодо створення та впровадження на автомобільному, водному та деяких інших видах транспорту безпілотних транспортних засобів, керування якими буде повністю здійснюватися штучним інтелектом, який буде позбавлений вказаних вище небезпечних вад.

Запобігання необережним злочинам на індивідуальному рівні потребує врахування впливу на їх значну частину поведінки жертви, що вимагає необхідності вивчення її особистості, механізму і мотивації поведінки та інших якостей. Особливістю поведінки потерпілих є її коливання в ситуації необережних злочинів у межах від правомірної до протиправної, що залежить від соціальних, фізичних, психологічних, професійних та інших властивостей жертви. При цьому усунення умов, пов'язаних з неправомірною та протиправною поведінкою, сприятиме суттєвому зниженню рівня необережної злочинності. Адже, наприклад, за статистикою понад 46% потерпілих учасників дорожнього руху (пішоходи, велосипедисти) сприяють своєю небезпечною поведінкою виникненню дорожньо-транспортних деліктів.

Серед правових заходів потребує вдосконалення: законодавство та нормативно-правова база, що регулює суспільні відносини у зазначених сферах; посилення виховного впливу на осіб, діяльність яких пов'язана з джерелами безпеки, поводження в умовах аварійних ситуацій, техногенних катастроф та інших небезпечних інцидентів; виконання правил безпеки у сфері дорожнього руху, охорони праці та техніки безпеки на виробництві; дотримання безпеки при поводженні з небезпечними вантажами, речовинами та матеріалами; утримання в належному стані транспортної інфраструктури та інших об'єктів.

Запобіжні заходи щодо злочинів, вчинених з необережності, мають багато спільних рис із заходами захисту від протиправних деліктів, а також нещасних випадків, що відбуваються у виробничій, транспортній, побутовій та інших близьких до них сферах, оскільки такі явища, як «алкоголізм», «наркоманія», а останнім часом і «селфomanія», та інші небезпечні явища стають живильним середовищем для виникнення необережної злочинної поведінки особи. А отже протидія цим «фоновим» явищам через індивідуальні виховні, медичні, правові заходи, підвищення правової культури

ри і дисципліни громадян має бути засобом запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 17 «Необережна злочинність»

Засадничі положення	Необережна злочинність	Кримінологічна характеристика	Детермінанти необережної злочинності
Поняття			
Критерії дослідження			
Види злочинців			
Заходи протидії			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* вибрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Поняття, правова природа та кримінологічна характеристика структури економічної злочинності

У сучасному розумінні економіка включає в себе процес взаємодії людей у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання товару, формування певної суспільно-економічної формації, пошуку ефективних шляхів виробництва матеріальних благ і послуг в умовах обмежених ресурсів з метою задоволення потреб людини та суспільства в цілому. При цьому, в залежності від сфери поширення та структури відносин існування, виділяють три рівні економіки – мікроекономіка, макроекономіка та світова економіка та її окремі регіони (рівень взаємодії національних та наднаціональних господарств).

Уперше наукове визначення терміну «*економіка*» було запропоновано ще давньогрецькими мислителями (Ксенофонт «Економікс»), яке складається з двох слів «*ойкос*» (дім, господарство) та «*номос*» (знаю, закон, правило), що дослівно означає «мистецтво ведення домашнього господарства» або «*управління домашнім господарством*». Звідси, будь-яку діяльність, спрямовану на виготовлення певного продукту або надання послуг, називають господарською діяльністю, а підприємства, організації тощо, в яких відбувається така діяльність, – суб'єктами господарювання.

Економіка, з організаційно-правових позицій, це система взаємопов'язаних та упорядкованих правом елементів, які утворюють необхідний господарській механізм, який повинен забезпечити задоволення потреб людей та суспільства шляхом створення необхідних життєвих благ. При цьому, господарський механізм складається із деяких важливих елементів: власність та господарська діяльність, зміст та сутність якої визначаються формами власності, які функціонують у відповідній державі. Підкреслюючи таку роль власності у функціонуванні господарського механізму, у Конституції України закріплено, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству (п. 3 ст. 13) та встановлений обов'язок держави забезпечувати захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (п. 4 ст. 13). Це дозволяє встановити в Україні необхідний господарський порядок, якій формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (ст. 5 ГК України).

Потрібно враховувати, що процеси, які відбуваються в економіці, не завжди мають позитивну спрямованість. Сукупність суспільно небезпечних діянь, які порушують

встановлений господарський правопорядок, визнаються економічними злочинами. Відомо, що злочинність – це форма соціальної поведінки людей, які порушують нормальне функціонування суспільного організму. Економічна злочинність є окремим видом такого соціального явища, а співвідносяться вони як ціле (злочинність) та частина (економічна злочинність).

У науковій доктрині існує декілька визначень цього поняття та переліку суспільно небезпечних діянь, які можливо віднести цієї групи злочинів. Достатньо часто в основі такої диференціації лежить різний підхід до визначення таких злочинів. Наприклад, якщо в основі такого визначення знаходиться кримінально-правовий підхід тобто визначення залежить від тих об'єктів кримінально-правової охорони, які порушуються в результаті вчинення відповідних злочинів, то до цієї групи відносять злочини проти власності і злочини у сфері господарської діяльності. Часто, виділення такої групи злочинів саме таким чином, дає змогу визначати цю сукупність суспільно небезпечних діянь «злочинами у сфері економіки». В той же час, якщо в якості такого критерію використовуються ознаки, які характеризують суб'єкта таких суспільно-небезпечних діянь, то такий підхід характеризується як кримінологічний. З врахуванням такого підходу до даної групи злочинів в загальному плані відносять корисливі злочини: проти власності, у сфері економічної діяльності та проти інтересів служби в господарських організаціях¹. Наявність різних підходів до визначення сутності цієї групи злочинів не дозволяє мати єдине (єдині) визначення економічної злочинності і частіше мова йде про перелік злочинів, які входять до цієї групи.

Так, наприклад, економічна злочинність визначається як сукупність декількох десятків складів злочинів, передбачених кримінальним законом, до яких відносяться: розкрадання, незаконні угоди з валютними цінностями, виготовлення чи збут фальшивих грошей чи цінних паперів, укриття доходів від оподаткування, обман споживачів, укриття коштів в іноземній валюті, незаконне підприємництво у торгівлі, контрабанда, випуск, продаж товарів, що не відповідають вимогам безпеки, та інші злочини².

Згідно іншої точки зору, вважається, що одна із головних ознак економічних злочинів полягає в тому, що їх переважна частина – це корисливі діяння, що вчиняються особами, які виконують певні функції у сфері виробництва і послуг, а також особами, пов'язаними із регулюванням цієї діяльності та контролем за нею, що і відображає її зміст³.

Кримінальні правопорушення економічної спрямованості характеризуються різноманітністю, високоінтелектуальним характером, швидкою адаптацією злочинців до нових форм та методів фінансово-господарської діяльності та опануванням нових банківських, податкових і митних технологій, які супроводжують провадження гос-

¹ Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. Передмова Джеса Меххема (Іллінойській ун-т, США). Одеса, Астропринт, 2000, С. 134.

² Кримінологія : Учебник для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. А. И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 628.

³ Матусовский Г. А. Экономические преступления : криминалистический анализ. – Харьков : Консум, 1999. – С. 15.

подарських операцій. Зараз в цій сфері почало вчинятися злочинне використання інформаційних технологій.

У доктрині кримінального права за радянських часів висловлювалися різні позиції щодо визначення злочинів економічної спрямованості, при цьому, переважно, відносили до даного виду кримінальних правопорушень загальні господарські злочини, в тому числі екологічні, злочини у сфері промисловості, сільського господарства, торгівлі та побутового обслуговування, транспортні злочини, службові злочини та загальнокримінальні злочини, що вчинюються з корисливих мотивів тощо¹.

Дане визначення піддавалося критиці через невиправдане розширення меж економічної злочинності та натомість пропонувалося розрізнити три окремі групи проявів суспільно небезпечних діянь:

- злочини в сфері економіки – переважно господарські злочини, вчинювані в різних сферах;

- економічну злочинність – злочини у сфері господарської діяльності, в тому числі з використанням службового становища;

- злочини економічного характеру – інші діяння, що пов'язані із спричиненням матеріальної шкоди чи отриманням матеріальної вигоди.

Також досить часто, поняття економічного злочину та злочину у сфері економіки ототожнювали. Наприклад, О. Яковлев висловлював позицію, згідно якої економічні злочини (наприклад, крадіжки, хабарництво (*авт. корупційні діяння*)) – це злочини корисливі, майнові і, разом з тим, це злочини в сфері економіки. Він визначав економічну злочинність як сукупність корисливих зазіхань на власність, порядок управління господарством, що вчинюються особами, які займають певні соціальні позиції в структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані з цими позиціями².

У свою чергу, В. М. Попович під економічною злочинністю визначає сукупність економічних злочинів, вчинених у сфері цивільного обігу речей, прав, дій за певний період часу з протиправним використанням легітимних технологічно-облікових операцій, фінансово-господарських і цивільно-господарських інструментів, організаційно-регулятивних та контрольно-управлінських прав і повноважень³.

На думку А. М. Бойко, злочинність у сфері економіки охоплює злочини, які окрім господарського механізму національної економіки, посягають і на інші основні структурні елементи економічної системи, такі як власність, інтереси служби у сфері господарської діяльності тощо, а формулювання «злочини економічної спрямованості», охоплює будь-яку злочинну діяльність, спрямовану на отримання економічної вигоди. Враховуючи сказане, науковець пропонує позначати явище економічної злочинності терміном «злочинність у сфері господарської діяльності», тим самим акцентуючи увагу на її природі⁴.

¹ Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні (курс лекцій). Навчальний посібник – К. : Кондор, 2009–282 с.

² Яковлев А. М. Социология экономической преступности. – М. : Наука, 1988. – 256 с.

³ Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. – 524с.

⁴ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 80–82.

Однак, така позиція піддається критиці в силу того, що далеко не всі господарські злочини посягають на ринкову систему господарювань¹.

Разом з тим, явище економічних злочинів характеризується подвійним спрямуванням, з одного боку – направленість кримінальних правопорушень (сфера суспільних відносин, на які направлене злочинне посягання), а з іншого – зазначається ознака економічного інтересу особи, яка вчиняє такий злочин, визначеної мети у вигляді отримання незаконної вигоди.

Виходячи зі вказаного, економічні злочини включають протиправні діяння, спрямовані на порушення відносин власності та існуючого порядку здійснення господарської діяльності. А, відповідно, економічна злочинність – сукупність протиправних, суспільно небезпечних, передбачених кримінальним законом правопорушень, які спрямовані на відносини власності (майнові відносини) та проти існуючого порядку здійснення господарської діяльності.

У свою чергу, видається можливим виокремити певну структуру даного виду злочинності. Так, злочини проти власності у своїй сукупності можна поділити на:

- корисливі злочини, що посягають на власність з ознаками розкрадання;
- корисливі злочини, що посягають на власність при відсутності ознак розкрадання;
- некорисливі злочини, що посягають на власність та «предикативні» злочини проти власності.

Злочини у сфері господарської діяльності утворюють систему із таких однорідних груп правопорушень:

- злочинів проти грошового обігу, фондового ринку, бюджетної системи та порядку приватизації;
- злочини проти системи оподаткування та загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- злочини проти здійснення господарської діяльності, порушення принципів добросовісної конкуренції та прав кредиторів.

Аналіз офіційних статистичних даних національного рівня свідчать, що за 2013 рік було зареєстровано 334 821 злочинів проти власності та 11104 злочинів у сфері господарської діяльності, за 2014 звітний рік – 311 342 та 8418 злочинів відповідно, у 2015 році – 362 213 та 7631 злочинів, а у 2016 році було зафіксовано 405 549 злочинів проти власності та 6940 кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Потрібно підкреслити, що в цілому протидія, в тому числі і попередження економічної злочинності в сучасних умовах, це не тільки застосування суто правоохоронних заходів. Така діяльність багато в чому пов'язана з необхідністю розробки загальних заходів економічної безпеки особи, суспільства, держави. Багато в чому це пов'язано з віднесенням до цієї групи злочинів і нових видів суспільно небезпечних діянь.

До нової формації економічних злочинів можливо віднести, про що вище вказувалось, і вчинення таких злочинів з використанням комп'ютерних технологій. Вважа-

¹ Навроцький В. О. Кримінальне право: Особлива частина: курс лекцій. – К.: Т-во «Знання», 2000. – С. 354–355.

ється, що, наприклад, тільки в країнах Центральної та Східної Європи злочинна нажива від цієї групи злочинів займає третє місце після наркозлочинів та злочинів пов'язанні з незаконним обігом зброї. Враховуючи, що це достатньо нова група злочинів, є різні спроби диференціювати такі діяння всередині цієї групи. Так, наприклад, існують економічні злочини, які вчиняються з використанням засобів комп'ютерної техніки. Найчастіше це відбувається при вчиненні шахрайства; підробки, виготовленні або збуті підроблених кредитних або розрахункових карт чи інших засобів доступу до банківських рахунків, електронних грошей; виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) та ін.

Ще одна група злочинів, це діяння, вчинення яких напряму пов'язано з використанням комп'ютерних технологій. Це, наприклад, вчинення так званих комп'ютерних викрадень. З'являються суспільно небезпечні діяння, які не криміналізовані, але вчинення яких вже має значну матеріальну шкоду. Це, наприклад, крадіжка комп'ютерних послуг, яка може включати так звану комп'ютерну торгівлю викраденими паролями або такими паролями, які стали відомі особі з виконанням ним відповідних службових (комерційних) обов'язків, незаконне одержання і розголошення відомостей, що становлять комерційну, податкову або банківську таємницю та ін. Потрібно відмітити, що злочинність, яка пов'язана з суспільно небезпечним використанням комп'ютерних технологій, які можуть проявлятися у будь-яких сферах соціального життя, потребують свого окремого спеціального аналізу¹.

В цілому, суспільна небезпека економічної злочинності полягає в негативному впливі останньої на суспільні інститути, порушення встановленого порядку функціонування та нормальної діяльності матеріальних аспектів держави – її економіки, руйнування встановлених в кожній державі (групі держав) встановлених правил розподілу доходів.

§ 2. Основні ознаки та детермінанти економічної злочинності

Однією із ознак економічної злочинності є високий рівень латентності. Латентність економічних правопорушень досить велика тому що саме тіньовий сектор економіки за деякими оцінками перевищує легальний. Якщо порівнювати загальний рівень, то латентність економічної злочинності як мінімум на порядок вище латентності загальнокримінальної злочинності. Це залежить, насамперед, від об'єктивної сторони злочину; треба враховувати також зацікавленість і можливості суб'єктів злочину. У прихованні загальнокримінальних і економічних злочинів, наприклад, авторитети і кримінальні комерсанти, зайняті незаконними операціями, мають різні можливості.

¹ Lev Streltsov. Див., більш детально з цього приводу: Streltsov Lev. The System of Cybersecurity in Ukraine: Principles, Actors, Challenges, Accomplishments. European Journal for Security Research. November 2017, Volume 2, Issue 2, p.p. 147–184.

Примітним є те, що даними дослідження міжнародної Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА), присвяченому оцінці та прогнозу розвитку глобальної тіньової економіки, Україна посідала третє місце (1,953 трлн грн або 45,96% від минулорічного ВВП країни, який склав 2,38 трлн грн) серед 28 країн, що входили до вказаного рейтингу.

Винятково висока латентність економічних злочинів пояснюється цілим рядом причин. Одна з них напряму пов'язана з можливостями виявлення і попередження цілого ряду злочинів у фінансово-банківській системі, у зовнішньоекономічній діяльності, у сфері комп'ютерної інформації представляють велику складність, особливо в аспекті практичної реалізації, що підкреслює необхідність покращення підготовки осіб, які займаються виявленням, розслідуванням та правовою оцінкою цих злочинів.

Окрім притаманного високого рівня *латентності*, економічній злочинності властиві наступні ознаки та властивості:

- досить часто даний вид злочинності носить організований характер;
- суб'єктний склад економічних злочинів можуть складати особи, які не займаються господарською діяльністю, службові особи, підприємці, інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності;
- високий ступінь розповсюженості правопорушень у сфері легальної і нелегальної економічної діяльності (тіньової економіки);
- як наслідок, злочини, які складають економічну злочинність завдають як значних матеріальних збитків, так і економічної, політичної, моральної шкоди суспільству і державі;
- економічні злочини характеризуються умисною формою вини та спрямовані особистого збагачення за рахунок неправомірної економічної вигоди;
- даному виду злочинності характерний високий рівень рецидиву і професійності (професійної злочинності).

Причини економічної злочинності впливають з різних сфер суспільного життя – економічної, соціальної, політичної, релігійної. Особливість економіки як соціального державного інституту полягає у направленості його на забезпечення стійкості певних суспільних відносин, матеріального виробництва та споживання, раціонального розподілу матеріальних благ, прибутку, що становить основу співжиття, розвитку, стабільності та громадського спокою, достатку та рівня життя громадян.

Відтак, причини злочинності – це негативні явища, які породжують її, та умови злочинності – це явища, котрі безпосередньо не породжують злочинності (наслідку), але слугують певними обставинами, що сприяють її виникненню та існуванню, тобто в певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи чи не перешкоджаючи породженню злочинності¹.

У кримінологічній літературі класифікація причин й умов злочинності здійснюється за декількома критеріями: за природою; за рівнем функціонування; за змістом

¹ Криминальная мотивация // Под ред. Кудрявцева В. Н. – Москва, 1986. – С. 39.

і способом дії; за джерелами. За природою причини й умов поділяються на об'єктивні та суб'єктивні¹.

Об'єктивні фактори існують незалежно від волі людини. До них належать: стан екології, економіки, соціальний лад, спадковість, клімат та ін. Що стосується злочинності загалом, як об'єктивні її причини постають конкретні суперечності суспільного буття, економічних і соціальних відносин людей. Об'єктивні умови це недоліки організаційного й технічного порядку, що підтримують, поживають дію суб'єктивних і об'єктивних причин злочинності².

Суб'єктивні фактори охоплюють все особистісне, що залежить від волі людини: свідомість, звички, нахили, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції, несвідомі елементи психіки людини, її психічне здоров'я. До суб'єктивних причин відносяться елементи соціальної психології, що суперечать моралі та проявляються у викривлених потребах, інтересах, установках, меті, які призводять до скоєння злочинів.

Суб'єктивні умови – це демографічні та соціально-психологічні особливості населення³.

Отже, *детермінанта* – це комплекс причин та умов, сумісна дія яких викликає наслідок, злочинність і злочин.

І. Балашов визначив, що в значенні «детермінанти» практично може вживатися термін «чинник» або «фактор», що, в свою чергу, являє собою рушійну силу аналізованого процесу, яка визначає його характер, окремі риси⁴. Аналіз теоретичної бази щодо даного питання приводить до висновку, що більшість вчених висловлюють схожу позицію з приводу визначення явища детермінанти, однак, при цьому, називають різні їх класифікації.

З врахуванням цих загальних положень, *причини економічної злочинності можливо поділити на певні групи:*

– *економічно-соціальні причини*, до яких можна віднести: бідність; безробіття; бездомність; соціально-економічні контрасти серед різних верств населення; надмірна та неефективна податкова навантаженість; непропорційне оподаткування фонду заробітної плати; неспіврозмірність доходу, прожиткового мінімуму та цінових категорій; неефективна цінова політика; неготовність суспільства до різких змін та тенденцій ринкової економіки; не забезпечення ефективного дотримання свободи та майнових інтересів громадян; системні недоліки сучасних економічних перетворень; існування органічного зв'язку фінансової злочинності з ринковими відносинами, в основі яких лежить приватна власність, ідея вільного підприємництва; наявний мотив корисливої зацікавленості; наявність мотиву корпоративної зацікавленості,

¹ Сущенко В. Д., Лихovej В. В. Про деякі криміногенні фактори, що сприяють злочинності у Збройних силах України // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. – 2000. № 1. – С. 54.

² Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения // *Вопросы борьбы с преступностью*. – Москва : Юрид.лит. – 1980. – вып. № 33. – С. 28.

³ Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения // *Вопросы борьбы с преступностью*. – Москва : Юрид.лит. – 1980. – вып. № 33. – С. 29.

⁴ Балашов І. Детермінанти злочинів у сфері підприємництва // *Право України*. – 2008. № 4. – С. 45–49.

тобто ухилення від сплати податків і шахрайство з фінансовими ресурсами «на благо підприємства, його працівників та інтересів підприємницької справи»; наявність економічної та соціально-правової обумовленості негативного ставлення до законодавчих розпоряджень та їх дотримання і виконання;

– *політичні причини*, до яких можна віднести наступні: корумпованість державного апарату та керівної ланки недержавного сектору економіки; доступ державних службовців до обслуговування та розподілу витрат державного бюджету; направленість інтересу таких службових осіб на особисте збагачення, а не на належне виконання прокладених на останніх обов'язків, встановлених законом; утворення «політичних кланів»; відсутність чіткої системної політики у сфері економічних правовідносин в цілому та щодо кримінальної політики зокрема; недостатність належного досвіду політиків щодо формування планомірної політики ринкової економіки, впровадження відповідних інституцій тощо;

– *причини нормативно-правового характеру*, до яких слід віднести: недосконалість положень чинного законодавстві у зазначеній сфері; непослідовність правової політики; існуючі прогалини та суперечливість окремих норм; застарілість певних положень та невідповідність останніх викликам існуючих інформаційним технологіям; невідповідність змін адміністративного, кримінального та господарського права потребам економічної та правоохоронної практики; «закладення» до нормативно-правової бази попередньо можливих механізмів легалізації доходів, відмивання грошей тощо; зниження захищеності державної та комунальної власності від кримінального проникнення, зміщення пріоритетів державного впливу в бік захисту приватної та недержавної форм власності, несистемне та науково необґрунтоване перетворення суспільних та економічних відносин за допомогою нормативно-правового механізму; відсутність прозорості надходження та витрат державних коштів; фрагментарність правового регулювання, велика кількість поточних (тематичних) нормативно-правових актів, законів спеціальної дії, підзаконних нормативно-правових актів; нормативна невизначеність щодо закріплення єдиних для усіх учасників економічних відносин умов і порядку господарської діяльності та розрахунків за спожиту продукцію; незабезпечення законів та інших нормативно-правових актів дієвими механізмами реалізації і контролю тощо;

– *причини організаційно-господарського характеру* – недоліки в організації виробничо-господарської діяльності підприємств, неналежний стан матеріально-технічного постачання, недоліки в здійсненні бухгалтерського обліку, оформленні господарських і фінансових операцій, низький та корумпований потенціал кадрового складу правоохоронних органів; невідповідність відповідних органів оперативно виявляти та фіксувати незаконні доходи; відсутність спільного механізму контролю фінансових та правоохоронних структур за грошовими потоками, в тому числі бюджетних коштів; численні реорганізації правоохоронних структур; нечіткий та непослідовний розподіл повноважень та компетенції між відповідними правоохоронними органами; наявність розширених управлінських дозвільно-розпорядчих та контролюючих повноважень центральних та місцевих органів влади щодо приватизації, оренди державного майна, фондового ринку, фінансування державних цільових програм, проведення тендерних

процедур при державних закупівлях, визначень переможців конкурсів, розпоряджень коштами державних і місцевих бюджетів, надання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг, переваг при укладанні контрактів, а також у надмірному адмініструванні ціно і тарифоутворень; значна кількість бюрократичних процедур при реєстрації, отриманні дозволів, надань звітності, проходжень митного, валютного, екологічного, санітарного та інших видів контролю; низька якість підбору і розстановки кадрів на керівні і матеріально відповідальні посади; неналежний контроль та охорона товарно-матеріальних цінностей; не забезпечення контролю і нагляду за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції;

– *причини ідеологічного та соціально-психологічного характеру*. Соціально-психологічні фактори є наслідком дії економічних, політичних, соціально-управлінських факторів, що детермінують економічну злочинність, бо вони відбиваються у суспільній свідомості й значною мірою впливають на ставлення окремого громадянина до існуючої економічної системи.

Водночас, за спрямованістю детермінант економічної злочинності останні можна поділити на *провокуючі* (в тому числі: наявність відкритих схем вчинення злочину, що підтверджується дієвою злочинною практикою, особистісна психологія, корислива спрямованість суб'єкта, незадовільний стан законодавства та некомпетентність працівників правоохоронних органів, наявність відпрацьованих корупційних схем, які можна використати по «знайомству» тощо); на *привертаючі* (у тому числі: сучасний стан підприємництва в Україні, рівень та якість правового виховання, триваючий процес формування ринкової економіки, вплив новітніх інформаційних технологій тощо); на *сприяючі* (складність документального обліку та ведення підприємницької діяльності, незадовільний стан боротьби з цим різновидом злочинності тощо).

Запропонована класифікація детермінант економічної злочинності по своїй суті відображає фактори мікроекономічного та макроекономічного рівня, однак діють одночасно та в сукупності, що посилює кількість та якість кримінальних правопорушень у зазначеній сфері. При цьому, зазначені класифікації є досить умовними, оскільки кожен із названих факторів може відображати різний причинно-наслідковий зв'язок. Взагалі, причини та умови, що впливають на стан та динаміку економічних злочинів, обумовлені сферою діяльності, носять комплексний характер, у зв'язку з чим, завданням держави в особі відповідних органів є виявлення та забезпечення ліквідації тих недоліків, які є причинами й умовами, що сприяють скоєнню кримінальних правопорушень досліджуваного виду.

§ 3. Попередження економічної злочинності

Попередження злочинів – це особливий вид соціального управління, покликаний забезпечити безпеку правоохоронних цінностей, і полягає в розробленні та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення й усунення детермінант злочинності, тобто чинників (факторів) у різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумов-

люють злочинність, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки¹.

В Україні існує й нормативне визначення поняття попередження злочинів. Так, наприклад, у п. 1.1 «Настанови про діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ України з попередження злочинів» зазначається, що «попередження злочинів – це вид діяльності працівників органів та підрозділів внутрішніх справ щодо виявлення, послаблення впливу та нейтралізації дії причин і умов, які сприяють їхньому вчиненню, вживання заходів до осіб поведінка яких свідчить про високу ймовірність скоєння ними злочину. Забезпечення активного залучення громадськості до цієї роботи, інформування населення про засоби і способи правомірного захисту від злочинних посягань»².

Протидія як діяльність відповідних державних органів носить системний характер. Вона має специфічні об'єкти, суб'єкти, засоби попереджувального впливу. У ній виділяються загальне, спеціальне, індивідуальне попередження злочинності. З урахуванням складного характеру детермінації причинності злочинності, об'єкт попереджувального впливу складний, це:

- 1) зовнішні обставини, якщо мова йде про індивідуальну злочинну поведінку;
- 2) процеси, що відбуваються в самій злочинності, які приводять до нового відтворення, нерідко розширеної, злочинної поведінки, або – стосовно до злочину – процесу, залежно насамперед від самого злочинця (продовження вживання ним наркотиків, проведення ним дозвілля в криміногенному або прямо кримінальному середовищі і т. д.);
- 3) процеси взаємодії злочинності та офіційного суспільства. Зокрема, зміцнення системи соціального контролю, контролюючих та правоохоронних органів.

Відсутність спеціального законодавчого підґрунтя щодо попереджувальної діяльності органів державної влади, вимагає визначення її правових основ. Таку основу становлять: Конституція України; кодифіковані законодавчі акти (КК України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, ЦК України, ГК України); Закони України, які регулюють діяльність правоохоронних органів та суду, законодавчі акти галузевого спрямування, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, що визначають положення щодо охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю окремих державних та громадських формувань; акти міністерств та відомств, рішення місцевих органів влади з питань боротьби зі злочинністю і правопорушеннями, охорони громадського порядку; загальнодержавні, регіональні та місцеві програми боротьби зі злочинністю та профілактики правопорушенням. Наведені нормативно-правові акти і документи частково розкривають окремі аспекти загальної проблеми правового забезпечення діяльності органів державної влади щодо попередження правопорушень в цілому, та економічних злочинів зокрема, однак не

¹ Оперативно-розшукова діяльність: Навч. посіб. / Під ред. Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук, О. М. Джужа. – К. : Правова єдність, 2009. – С. 172.

² Наказ МВС України «Про затвердження Настанови про діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ України з попередження злочинів»: від 25.06.2001 р., – № 507.

можуть замінити спеціального законодавчого акта, який би системно регулював відносини у цій сфері.

У попереджувальній діяльності виділяють загально-соціальний та спеціально-кримінологічний рівні. Загально-соціальне попередження злочинності пов'язане з найбільш значущими видами соціальної діяльності, масштабними заходами щодо розвитку економіки, соціальної інфраструктури, управлінської сфери, підтримання культури й моральності, зміцнення конституційних засад законності стосовно забезпечення прав, свобод, законних інтересів громадян та їх соціального захисту. Такі заходи, як правило, розглядають як основу спеціальної профілактики, оскільки вони спрямовані на обмеження підґрунтя злочинності та протидію криміногенним факторам у суспільстві.

Сучасний стан злочинності в значній сфері потребує продовження пошуків щодо вдосконалення існуючих та створення нових систем, комплексів та інших структур, здатних протидіяти правопорушенням на зазначених рівнях.

Попередження економічної злочинності на загальносоціальному рівні здійснюється в результаті сукупності економічних, ідеологічних, правових та інших заходів. Це підвищення життєвого рівня громадян, розвиток демократії, прозорість, гласність діяльності державних інституцій, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, громадських організацій, підприємств різних форм власності, суспільної активності населення (не тільки політичної), підвищення рівня освіти і культури, правової свідомості. Подібні заходи не мають безпосередньої спрямованості на боротьбу зі злочинністю, але вони створюють передумови, які протистоять появі причин і умов злочинності в цілому.

У свою чергу, спеціально-кримінологічне попередження злочинності складається із заходів, які безпосередньо направлені на усунення причин і умов вчинення злочинів, у даному випадку – економічних.

До таких заходів можна віднести:

- створення ефективної системи нормативної бази галузевого спрямування (фінансово-кредитна сфера, діяльність фондового ринку, валютні операції, експортно-імпортні операції, криптовалюта тощо), з чіткими та зрозумілими дефініціями, без надмірного змістовного навантаження, з урахуванням тенденцій інформаційного суспільства;
- впровадження дієвих, ефективних та урегульованих механізмів приватизації об'єктів нерухомості, регулювання обігу підкацизних товарів, діяльності публічних торгів, проведення тендерів різних рівнів;
- спрощення дозвільної системи (не за рахунок скасування необхідності одержання того чи іншого дозволу, а за рахунок демократизації процесу одержання належного дозволу);
- запровадження спільних заходів правоохоронних та фінансових структур моніторингу діяльності крупного бізнесу, масштабних фінансових операцій, контролю за визначеними суб'єктами щодо обсягу реалізованої продукції та активів;
- посилений контроль за виводом активів в оффшорні зони;

- запровадження цільових комплексних заходів перевірок правоохоронними органами одночасно з реєстраційними відділами (на предмет вірності та повноти реєстраційних даних), з податковими інспекціями (на предмет бухгалтерської перевірки), з фінансовим моніторингом (на предмет ухилення від сплати встановлених платежів шляхом заниження реальних вартостей активів) тощо;
- пошук та взяття на контроль суб'єктів господарської діяльності, які мають сімейний та родинний зв'язок складу учасників такої діяльності;
- виявлення, попередження та запобігання діяльності етнічних та інших видів злочинних угруповань, які діють у економічному секторі державного чи регіонального рівня;
- чітке закріплення компетенції кожного контролюючого органу та запровадження ефективного оперативного методу їх взаємодії, обміну інформації та кадровим потенціалом;
- уніфікація законодавства та узгодженості діяльності служб і підрозділів органів внутрішніх прав;
- виявлення та усунення корумпованих зв'язків у фінансових та адміністративних структурах;
- виявлення операцій з ознаками рейдерства;
- зменшення податкового навантаження з одночасним посиленням відповідальності за порушення приписів у даній сфері;
- створення правового механізму та відповідної інфраструктури для протидії відмиванню коштів і повернення незаконно вивезених з України капіталів;
- забезпечення сприятливих умов для розвитку підприємництва та формування ефективної системи управління державним сектором економіки;
- стимулювання інвестиційних процесів тощо.

Водночас, слід приймати до уваги, що попередження економічної злочинності має бути ґрунтоване на опрацюванні та регламентації не лише кримінального спектру відповідальності, а й конституційного, адміністративного, фінансового, бюджетного, господарського, цивільного вектору правової політики в державі. Ефективність попередження економічної злочинності залежить від реалізуваної державної політики боротьби зі злочинністю, забезпечення економіко-соціальної та правової обумовленості такої політики.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 18 «Економічна злочинність»

Основоположні засади	Поняття економічної злочинності	Види та ознаки економічних злочинів	Причини економічної злочинності
Поняття та сутність даного явища			
Структура досліджуваного явища			
Практичне значення теоретичних положень			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагомим, задоволені ви чи ні своїми результатами.

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ ДО ЗМІН

§ 1. Розвиток системи правосуддя в сучасних умовах

Загальний динамізм соціального розвитку обумовлює існування динаміки в усіх явищах, що його наповнюють. Не становить виключення й система права, щодо якої динаміку можна спостерігати як в цілому, так й стосовно окремих галузей права, які її утворюють. Це дає підстави стверджувати про наявність динаміки кримінального права, яку ми визначаємо як форму існування положень кримінального права, яка володіє власною структурою, має складний циклічний характер і пов'язана з іншими соціальними явищами і процесами, та яка в інтегрованому вигляді відображає особливий стан цілеспрямованого внутрішнього і зовнішнього розвитку і функціонування системи кримінального права¹.

Беручи за основу дослідження динаміки крізь призму чотирьох її обов'язкових характеристик (одиниці, часових відносин, просторових відносин та напрямку), можна провести аналіз динаміки кримінальної відповідальності за будь-які злочини. Аналіз саме цієї групи злочинів та питань кримінальної відповідальності за їх вчинення у сучасних умовах набуває особливого значення, як у зв'язку з їх певною поширеністю, так й з проблемами встановлення ознак конкретних складів злочинів, а також їх латентністю. А це в свою чергу взаємопов'язано із розробкою системних заходів запобігання та протидії злочинності проти правосуддя.

У період розбудови України як правової держави законодавче регулювання відповідальності за посягання на нормальну діяльність суду з відправлення правосуддя та інших органів, які забезпечують реалізацію рішень суду або проведення досудового розслідування, має особливе значення.

Суди з огляду на свій конституційний статус зобов'язані охороняти права і свободи людини і громадянина, устрій країни та інші, перераховані у ст. 1 Кримінального кодексу України, соціальні цінності. Натомість негативне втручання в їх діяльність у будь-якій формі, вочевидь, завдає значної шкоди авторитету держави в цілому та в частині протидії злочинності та іншим видам правопорушень, зокрема.

В умовах намагання здійснення судової реформи та реформи правоохоронної системи ще більшу актуальність має підвищення ролі і значення правосуддя у новій системі суспільних відносин і складній ієрархії державних органів. Реальна ефективність правосуддя є прямо залежною від того, наскільки суспільні відносини, які ви-

¹ Балобанова Д. О. Динаміка кримінального права як об'єкт наукового дослідження: поняття та ознаки // Наукові праці НУ «ОЮА». – Т. 13. – О. : Юрид. література, 2013. – С. 392–399.

никають при відправленні правосуддя, будуть забезпеченні засобами кримінально-правової охорони¹.

В іншому випадку суспільство втратить інтерес до участі в підтриманні правопорядку. У правосвідомості людей зароджуються умови для загального несприйняття судової функції, а то й осуду державної правової політики взагалі².

Як наголошується у Рекомендації № R (94) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо незалежності, ефективності та ролі суддів, незалежність судів є передумовою верховенства права та основоположною гарантією справедливого суду. Незалежність і недоторканість суддів не є привілеєм суддівського корпусу, а встановлюється з метою забезпечення і дії принципу верховенства права та права осіб на справедливе правосуддя. Право кожного на незалежний і безсторонній суд закріплено міжнародними актами, передусім Загальною декларацією прав людини (ст. 10) та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6).

Однією з необхідних характеристик динаміки кримінального права є напрямок, тобто той факт, що процес відбувається від чогось до чогось, що зміна передбачає перехід з одного стану в інший. Будь-який динамічний стан означає деяку модифікацію одиниці в категорії «від ... до». Цей рух «від ... до» і є напрямом процесу³. Дослідження цієї складової в динаміці кримінального законодавства України представляє, напевно, найбільший інтерес, оскільки дозволяє встановити, які якісні зміни зазнала одиниця дослідження, на яких етапах вони зараз знаходяться і які тенденції у розвитку кримінального права та кримінології в нашій державі можуть бути виявлені.

В цілому, обмежуючись періодом з моменту прийняття Кримінального кодексу України 2001 р., можна визначити дві основні характерні риси розвитку кримінального права. Одна з них визначається пом'якшенням кримінальної репресії, друга – збереженням, а інколи навіть посиленням відповідальності за деякі злочинні прояви. Слід зазначити, що аналіз змін, які вже були внесені до КК України та які запропоновані в різного роду законопроектах, свідчать про ухил в бік посилення кримінальної репресії. Крім того, особливістю внесення змін до КК України (у тому числі в питаннях відповідальності за злочини проти правосуддя) є їх хаотичність та неузгодженість між собою та з іншими нормативними актами.

Ще однією тенденцією, яка набула особливого значення в останні роки, є запровадження в кримінальне законодавство України нових (для законодавства, але не завжди для доктрини) інститутів та положень. Зазначена тенденція пов'язана з намаганням України виконати певні свої зобов'язання перед світовою спільнотою, а також із залученням положень кримінально-правового характеру, які притаманні законодавству країн континентальної Європи, з метою гармонізації з ним. Ця тенденція в час-

¹ Мірошніченко С. С. Злочини проти правосуддя: теоретичні і прикладні проблеми запобігання та протидії: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія прокуратури України. – К., 2012. – С. 80.

² Мірошніченко С. С. Злочини проти правосуддя: теоретичні і прикладні проблеми запобігання та протидії: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія прокуратури України. – К., 2012. – С. 143.

³ Сорокин П. Социальная и культурная динамика : Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / пер. с англ., комментарии и статья В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 82.

тині визначення кримінальної відповідальності за злочини проти правосуддя знаходить свій прояв у встановленні окремого складу злочину – умисного невиконання службовою особою рішень Європейського Суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК). Крім того, значна кількість рішень ЄСПЛ за заявами проти України пов'язана з порушеннями різних прав та свобод людини і громадянина саме при здійсненні правосуддя.

Поряд з цим, продовжуючи намагання запровадити ідею поділу кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки, авторами Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» (альтернативний) № 7279–1 від 16.11.2017 р.¹ пропонується переглянути перелік кримінальних правопорушень проти правосуддя, у тому числі шляхом встановлення кримінальної відповідальності як за кримінальні проступки за ті діяння, які діючим законодавством визнаються адміністративними деліктами (наприклад, пропонується внести ст. 386¹ КК «Перешкоджання з'явленню до суду присяжного» замість існуючої ст. 185⁵ КпАП «Перешкодження явці до суду народного засідателя, присяжного»; ст. 391¹ КК «Незаконна передача заборонених предметів особам, яких тримають у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань» замість ст. 188 КпАП).

Правова система нашої держави, незважаючи на вже 26-річний термін з дня проголошення незалежності України, продовжує знаходитися в процесі розвитку. Запорукою належного рівня правового регулювання виникаючих суспільних відносин, та й, відповідно, їх охорони засобами кримінального права, є не тільки створення нових правових норм, а й певна наступність, запозичення того, що вже було створено й довело своє право на існування під час тривалого апробування. Подібний висновок свідчить про існування спадкоємних зв'язків, наступність у праві.

Наступність притаманна й кримінальному законодавству про відповідальність за правопорушення проти правосуддя. Аналогічний розділ існував в Особливій частині Кримінального кодексу 1960 р. – глава 8 «Злочини проти правосуддя» та деякі з тих складів, що зараз відносяться до злочинів проти правосуддя, містилися в главі IX «Злочини проти порядку управління» (наприклад, порушення правил адміністративного нагляду (ст. 196¹ КК 1960 р.)). В цілому, майже всі злочини знайшли своє відображення у КК 2001 р., хоча змінювалася їх редакція. У той же час з'явилися п'ять статей, аналогічних яким не було у КК 1960 р. – порушення права на захист (ст. 374 КК 2001 р.), втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК), погроза або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398 КК), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ст. 399 КК), посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК). Це свідчить про підвищення ролі захисника у відправленні правосуддя у різних категоріях справ та визнання його рівності в провадженні з представниками систем правоохоронних та судових органів.

¹ Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 7279–1 від 16.11.2017 р. (альтернативний) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62902.

Вище згадуваний законопроект № 7279–1 пропонує більш суттєві зміни до розділу XVIII КК України 2001 р. Крім змін у диспозиціях та санкціях тих норм, що вже існують (аналіз яких потребує окремого дослідження), вищезазначеної криміналізації окремих діянь шляхом переведення їх з кола адміністративних деліктів до кримінальних проступків, пропонується:

– виключити ст. 376 КК «Втручання в діяльність судових органів» та ст. 397 КК «Втручання в діяльність захисника чи представника особи» у зв'язку із запровадженням загальної норми, передбаченої ст. 147¹ КК «Примушування». Це робиться з огляду на поширеність такого діяння і з метою зниження загального рівня казуальності кримінального закону України. Примушування – злочин, який полягає у вимозі вчинити певні дії або утриматися від вчинення певних дій чи іншої поведінки, поєднаної з погрозами застосувати фізичне насильство щодо потерпілого чи його близьких, або знищити чи пошкодити майно потерпілого чи його близьких, або розголосити відомості, що ганьблять потерпілого чи його близьких. Встановлення кримінальної відповідальності за примушування як злочин проти волі, честі і гідності людини впливає з міжнародних договорів України і положень стст. 3, 28, 29 Конституції України щодо охорони свободи, честі і гідності людини як найвищої соціальної цінності. На сьогодні кримінальна відповідальність за примушування – вимагання від людини вчинення незаконних дій або утримання від вчинення законних дій чи іншої поведінки відповідно до вказівок винного із застосуванням психічного насильства щодо потерпілого чи його близьких передбачена КК Білорусі, Литви, Болгарії, Польщі, Швейцарії, Австрії, Іспанії, Італії, Сан-Марино, ФРН, Голландії, Швеції та інших держав;

– виключити ст. 377 КК «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного», ст. 378 КК «Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного», ст. 379 КК «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя», ст. 398 КК «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи», ст. 399 КК «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи», ст. 400 КК «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги», оскільки посягання на життя людини, незалежно від посади, яку вона займає, не може каратися різною мірою покарання, життя усіх людей має однакову цінність, а отже й не повинно бути спеціальних норм щодо відповідальності за посягання на окремих суб'єктів. У зв'язку з цим уточнено п. 8 ч. 2 ст. 115 КК щодо відповідальності за умисне вбивство «особи чи її близької особи у зв'язку з виконанням цією особою службового, професійного або громадського обов'язку». Аналогічну ознаку внесено до всіх статей, що передбачають відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень, іншої шкоди особі, погрозу тощо;

– виключити ст. 389¹ КК «Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості» через її надлишковість, оскільки угоди затверджуються відповідним вироком суду (ст. 475 КПК), їх невиконання є невиконанням судового рішення, за що передбачена кримінальна відповідальність у ст. 382 КК «Невиконання судового рішення»;

– виключити ст. 391 КК «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань» як таку, що, на думку авторів законопроекту, суперечить ст. 63 Конституції України: статус засудженого не означає, що за вчинення адміністративного чи дисциплінарного проступку, хоча б і злісно повторюваного, він повинен нести саме кримінальну, а не підвищену адміністративну чи дисциплінарну відповідальність.

Пропозиції щодо внесення змін до Розділу XVIII Особливої частини КК, викладені в Проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 7279 від 10.11.2017 р.¹ не є настільки суттєвими та стосуються тільки підвищення покарання за ч. 1 ст. 374 КК «Порушення права на захист» та ч. 1 ст. 376 КК «Втручання в діяльність судових органів», що одночасно призводить до переведення їх з кола злочинів невеликої тяжкості (які мають належати до кримінальних проступків за запропонованою класифікацією кримінальних правопорушень) до злочинів середньої тяжкості.

§ 2. Напрямки змін щодо відповідальності за злочини (кримінальні правопорушення) проти правосуддя

З моменту прийняття нового КК України 5 квітня 2001 р. та набрання ним чинності 1 вересня 2001 р. було прийнято 17 законів, якими вносилися зміни до Розділу XVIII Особливої частини КК «Злочини проти правосуддя». Всі ці закони за їх значущістю та змістовним навантаженням можна поділити на декілька груп:

I. Закони, якими вводяться нові склади злочинів або відбувається криміналізація діянь (це не завжди тотожні явища).

II. Закони, якими здійснюється декриміналізація діянь.

III. Закони, якими встановлюються нові ознаки існуючих складів злочинів.

IV. Закони, спрямовані на приведення у відповідність положень КК та інших нормативно-правових актів.

Окреме місце можна відвести законам, один з яких втратив чинність через 11 днів після вступу в законну силу – один з «славнозвісних» «диктаторських» законів від 16 січня 2014 р. (Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: закон України від 16.01.2014 р. № 721-VII (втратив чинність на підставі Закону «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28.01.2014 р. № 732-VII)), а інший був визнаний неконституційним Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі

¹ Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 7279 від 10.11.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62859.

комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» № 20-рп/2009 від 10.09.2009 р. (Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України: закон України від 15.01.2009 р. № 890-VI).

I. До законів, якими *вводяться нові склади злочинів або відбувається криміналізація діянь*, слід віднести Закони України:

1) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження автоматизованої системи документообігу в адміністративних судах» від 05.06.2009 р. Цим законом КК був доповнений ст. 376¹, яка встановлює відповідальність за незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду;

2) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 р. Прийняття цього закону є цікавим прикладом неузгодженості та хаотичності сучасного законодавчого процесу – ним знов була встановлена кримінально-правова заборона ухилення від сплати штрафу, як виду покарання (ч. 1 ст. 389 КК), яка до того була декриміналізована Законом України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. Ухилення від сплати штрафу не визнавалося злочином протягом 3 днів – з 05.10.2016 р. (дата набрання чинності Законом «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р.) до 08.10.2016 р. (дата набрання чинності Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 р.). Така кількість та «якість» змін викличе на практиці проблеми не тільки безпосереднього застосування законів, а й ті, що пов'язані з дією закону у часі, його зворотної сили та дії проміжного закону (стст. 4–5 КК);

3) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13.04.2012 р. Цим законом КК був доповнений ст. 381¹ КК (невиконання слідчим вказівок прокурора), яка в подальшому була виключена з кодексу, та ст. 389¹ КК (умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості). Не можна не погодитися з думкою професора Хавронюка М. І., що поява ст. 389¹ у КК є прикладом надмірної криміналізації, адже змістом такої угоди є, у тому числі, узгоджене покарання¹. Тому, якщо угода не виконується, то це або ухилення від покарання (стст. 389, 390 КК), або невиконання обов'язків щодо співпраці у викритті злочинів, які мають бути вчиненні до укладення угоди;

4) «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р., яким введена нова стаття 400¹ КК та встановлена кримінальна відповідальність за представництво в суді без повноважень.

II. До законів, якими *здійснювалась декриміналізація діянь*, відносяться Закони України:

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. – К. : Ваіте, 2014. – С. 808.

1) «Про виконавче право» від 02.06.2016 р. – декриміналізація на три дні ухилення від сплати штрафу як виду покарання;

2) «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р., яким була виключена ст. 381¹ КК, оскільки відповідальність за невиконання вимог прокурора встановлена в Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 185⁸).

III. До законів, якими *встановлюються нові ознаки існуючих складів злочинів*, слід віднести наступні закони:

1) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 03.03.2005 р., яким у ст.т. 384 КК (завідомо неправдиве показання), 385 КК (відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків) доповнена ознака часу їх вчинення – під час виконавчого провадження, в новій редакції викладена ст. 388 КК щодо встановлення відповідальності за дії щодо майна, на яке накладено арешт або яке описане чи підлягає конфіскації. У подальшому законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг» від 22.09.2011 р. сфера застосування ст. 388 КК була ще розширена за рахунок незаконних дій з заставленим майном;

2) «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» від 15.04.2008 р., яким перелік дій у ст. 371 КК доповнено незаконним триманням під вартою, а у ст. 373 КК уточнено, що примушування давати показання не повинно супроводжуватися ознаками катування;

3) «Про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб)» від 04.11.2010 р., яким було розширено коло предметів злочинів за ч. 1 ст. 384 КК (завідомо неправдиве показання) за рахунок завідомо неправдивого звіту оцінювача про оцінку майна під час здійснення виконавчого провадження;

4) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів» від 14.05.2015 р., яким в якості кваліфікуючої ознаки постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови передбачено вчинення відповідних дій з метою перешкодження законній професійній діяльності журналіста (ч. 2 ст. 375 КК). Появу такої кваліфікуючої ознаки слід розглядати виключно крізь призму криміналізаційного приводу, пов'язаного з намаганнями продемонструвати виконання Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (96) 4 «Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску» (ухвалена 03.05.1996 р. на 98-й сесії), які передбачають, що в демократичному суспільстві свобода засобів масової інформації та вільне й безперешкодне здійснення журналістами їхніх функцій важливе, зокрема, для інформування громадськості, вільного формування й вираження думок та ідей, а також для перевірки діяльності органів державної влади. З огляду на це Комітет міністрів Ради Європи рекомендував національним урядам керуватися у своїй діяльності та політиці основними принципами, що стосуються захисту журналістів, котрі працюють за умов

конфліктів і тиску, викладеними у Додатку до згаданої вище Рекомендації, а також застосовувати їх без обмеження й дискримінації за будь-якою ознакою до іноземних і місцевих журналістів. Але видається, що постановлення суддею завідомо неправосудного рішення з метою перешкодити законній професійній діяльності журналіста не може розглядатися як більш небезпечний злочин, ніж аналогічні дії щодо «пересічених» громадян, а тим більше «прирівнюватися» до таких дій, які спричинили тяжкі наслідки;

5) «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р., яким внесені зміни в ч. 1 ст. 344, ч. 4 ст. 382, ч. 1 ст. 384, ч. 1 ст. 385 КК щодо відповідних дій під час конституційного провадження або щодо суддів Конституційного Суду, або щодо рішень КСУ;

6) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16.11.2017 р., яким ознака розголошення даних, що ганьблять людину, принижують її честь і гідність, в ст. 387 КК визнана кваліфікуючою (ч. 3), а також міститься уточнення, що відповідальність настає тільки за умови розголошення відповідних даних без письмового дозволу уповноважених осіб.

IV. До законів, спрямованих на *приведення у відповідність положень КК та інших нормативно-правових актів* належать Закони України:

1) «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України щодо діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України» від 14.04.2009 р., яким слова «виправна установа» в стст. 391, 392 КК замінили словами «установа виконання покарань»;

2) «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р., яким ст. 382 КК (невиконання судового рішення) отримала нову редакцію з метою узгодження законодавства в частині використання термінів, передбачених спеціальним законодавством з питань судоустрою;

3) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13.04.2012 р., яким узгоджено використання термінів, передбачених новим КПК та діючим КК в частині відповідальності за злочини проти правосуддя (наприклад, кримінальні правопорушення, досудове розслідування тощо) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України від 16.05.2013 р.;

4) «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р., яким назва ст. 384 КК викладена в новій редакції – «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» – та ч. 1 цієї статті та ст. 385 КК доповнені вказівкою на незаконність відповідних дій перед новим органом – Вищою радою правосуддя.

Для дослідження сучасних тенденцій щодо встановлення кримінальної відповідальності та протидії кримінальним правопорушенням, які посягають на правосуддя, необхідно з'ясувати зміст тих відносин, які поставлені під охорону кримінальним

законом, тобто що саме складає поняття «правосуддя». Конституцією України (ст. 124) та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. (ст. 5) визначається, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Судова система України будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. У відповідності до цих принципів суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Але, визначаючи правосуддя як державну діяльність, яку проводить спеціально уповноважений орган (суд) шляхом розгляду й вирішення справ в особливій, встановленій законом процесуальній формі, не можна оминати увагою той факт, що в КК України поняття правосуддя використовується в більш широкому розумінні. Встановлюючи родовий об'єкт для певної групи злочинних посягань, законодавець включає до змісту терміну «правосуддя» крім безпосередньої діяльності суду з відправлення правосуддя, тобто поновлення порушених прав або притягнення до різного роду юридичної відповідальності осіб, які порушили нормативні приписи, ще й діяльність органів досудового розслідування (дівання та досудового слідства), органів, які виконують вироки суду (у кримінальних справах), рішення суду (в інших категоріях справ) та інші судові акти, а також діяльність інших суб'єктів, що приймають участь у провадженні по справі та у виконанні відповідних рішень уповноважених органів. Така позиція законодавця є цілком обгрунтованою, оскільки названі суб'єкти забезпечують функціонування механізму судочинства або є невід'ємною частиною цього механізму.

В літературі зустрічаються різні класифікації злочинів проти правосуддя, але всі вони переважно зводяться до обрання в якості критерію або суб'єкта злочину, або об'єкту кримінально-правової охорони. Найбільш обгрунтовано видається класифікація саме за об'єктом кримінально-правової охорони, тому з урахуванням особливостей основних безпосередніх об'єктів злочинів проти правосуддя ці суспільно небезпечні діяння можуть бути поділені на такі види:

1) злочини, які посягають на конституційні принципи діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду (стст. 371, 372, 374–376, 376¹, 400¹ КК);

2) злочини, які посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку, власність суддів, присяжних та інших учасників судочинства (стст. 377–379, 398–400 КК);

3) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують одержання достовірних доказів та істинних висновків у провадженні по справі (стст. 373, 383–386, 397 КК);

4) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують своєчасне розкриття та припинення злочинних посягань (стст. 380, 381, 387, 395, 396 КК);

5) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують належне виконання судових рішень і відбування призначеного покарання (стст. 382, 388, 389, 389¹, 390–394 КК).

Крім того, існують класифікації за суб'єктами відповідних злочинів:

1) злочини, що вчиняють службові особи, які здійснюють чи забезпечують здійснення правосуддя (стст. 371–375, 376¹, 380, 381, ч. 2 ст. 387 КК);

2) злочини, що вчиняють засуджені та особи, які перебувають під вартою (стст. 389, 389¹, 390–395 КК);

3) злочини, що вчиняють інші учасники провадження (стст. 383–385, ч. 1 ст. 387, ст. 400¹ КК);

4) злочини, що вчиняють особи, які не є учасниками провадження (стст. 376–379, 382, 386, 388, 396–400 КК)¹.

Слід відмітити, що всі класифікації є вельми умовними, оскільки необхідно враховувати певні нюанси. Так, безпосередні об'єкти аналізованих злочинів дуже переплетені один з одним, а отже більшість злочинів можуть бути включені в різні групи одночасно. Так, примушування давати показання (ст. 373 КК) можна віднести й до групи злочинів, які посягають на конституційні принципи діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду, й до злочинів, які посягають на відносини, що забезпечують одержання достовірних доказів та істинних висновків у судовому провадженні, й навіть до злочинів, які посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку, власність суддів, присяжних та інших учасників судочинства. Злочин, передбачений ст. 376¹ КК, може бути вчинений також і загальним суб'єктом; злочин, передбачений ст. 381 КК, може бути вчинено іншим учасником провадження; кваліфікуючою ознакою злочинів, передбачених стст. 376 і 382 КК, є вчинення їх службовою особою. Тому всі запропоновані класифікації сприяють виключно полегшенню засвоєння ознак відповідних складів злочинів та на цій підставі розробити належні заходи протидії злочинності у цій сфері.

Судова статистика свідчить, що у структурі кримінальних проваджень, які були розглянуті місцевими загальними судами з ухваленням вироку, злочини проти правосуддя (стст. 371–400 КК) посідають не останнє місце. За даними Аналізу стану здійснення судочинства в 2016 р. (за даними судової статистики), підготовленого відділом аналізу судової статистики та узагальнення судової практики Верховного Суду України, у 2016 р. було розглянуто 1,5 тис. справ відповідної категорії (1,9% від загальної кількості), що на 0,3% менше ніж у 2015 р. (1,9 тис. справ або 2,2%)². Аналогічна тенденція прослідковується при аналізі даних за 2015 та 2014 рр.³ Згідно даних цього ж Аналізу провадження про злочини проти правосуддя, вони посідають 7-е місце, разом із справами про злочини проти громадського порядку та моральності (стст. 293–304 КК) (1,9% від загальної кількості), між справами про злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) (стст. 402–435 КК) (3,6% від загальної кількості) та справами про злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (стст. 338–360 КК) (1,5% від загальної кількості).

При цьому оприлюднена судова практика (згідно з даними Єдиного державного реєстру судових рішень) та Звіт про склад засуджених у 2016 р., підготовлений

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. – К. : Ваіте, 2014. – С. 791.

² Аналіз стану здійснення судочинства в 2016 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576)

³ Аналіз стану здійснення судочинства в 2015 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282)

Державною судовою адміністрацією України, вказує на відсутність обвинувальних вироків та засуджених за окремими статтями про злочини проти правосуддя, хоча це не може свідчити про те, що ці злочини не вчиняються. Так, наприклад, за цей час немає засуджених осіб у справах про злочини, передбачені ст. 371 КК (завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою), ст. 372 КК (притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності), ст. 373 КК (примушування давати показання), ст. 374 КК (порушення права на захист), ст. 375 КК (постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови), ст. 376 КК (втручання в діяльність судових органів), ст. 376¹ КК (незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду), ст. 378 КК (умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного), ст. 379 КК (посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя), ст. 380 КК (невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист), ст. 381 КК (розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист), ст. 386 КК (перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку), ст. 387 КК (розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування), ст. 394 КК (втеча із спеціалізованого лікувального закладу), ст. 397 КК (втручання в діяльність захисника чи представника особи), ст. 398 КК (погроза або насильство щодо захисника чи представника особи), ст. 399 КК (умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи), ст. 400 КК (посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги) КК¹. Певна частка цих злочинів може бути вчинена спеціальними суб'єктами – службовими особами, уповноваженими державою на здійснення певних функцій в сфері правосуддя, але відсутність відповідних проваджень аж ніяким чином не свідчить про те, що усі працівники правоохоронних органів належним чином виконують свої службові обов'язки та не порушують законодавство. Так, у 2015 р. за порушення різних прав обвинуваченого (стст. 371–374 КК) було засуджено 2 особи (обидві за ст. 371 КК – завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою). Тоді як переважну більшість засуджених за злочини проти правосуддя у цей же період становили особи, які вже були засуджені або перебували під вартою (84% від загальної кількості або 1577 осіб)².

Крім наявності певних недоліків у формулюванні норм кримінального закону, які перешкоджають належному його застосуванню у певних випадках, відповідна статистика свідчить й про каральний ухил судової практики та нерівність становища різних суб'єктів відповідних правовідносин. Такий висновок підкріплює й аналіз рішень Європейського суду з прав людини стосовно України, який засвідчує, що значна їх кількість присвячена порушенням різних положень ст. 5 Конвенції про захист прав

¹ Звіт про стан засуджених у 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/2016_zvit.

² Звіт про стан засуджених у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Sud_statustuka_Zvit_2015/.

людини і основоположних свобод, яка закріплює право на свободу та особисту недоторканність в контексті законного ув'язнення, арешту і затримання особи¹. Такі порушення було встановлено у рішеннях, змістом яких були:

– затримання особи на підставі протоколу, який не містить достатніх доводів на обґрунтування підозри (рішення у справі «Корнейкова проти України» (Korneykova v. Ukraine) від 19 січня 2012 р., заява №39884/05);

– складення протоколу про затримання особи через значний час після фактичного затримання;

– незадокументоване затримання і утримання особи у приміщеннях відділу міліції (рішення у справі «Ічин та інші проти України» (Ichin and Others v. Ukraine) від 21 грудня 2010 р. (заяви №№28189/04 і 28192/04);

– тримання під вартою за відсутності відповідного судового рішення або на підставі судового рішення, яке не містило належного обґрунтування для взяття особи під варту чи для продовження строку тримання під вартою (рішення у справах «Солдатенко проти України» (Soldatenko v. Ukraine) від 23 жовтня 2008 р. (заява №2440/07), «Світлорусов проти України» (Svetlorusov v. Ukraine) від 12 березня 2009 р. (заява №2929/05), «Новік проти України» (Novik v. Ukraine) від 18 грудня 2008 р. (заява №48068/06));

– використання адміністративного арешту з метою забезпечення перебування особи, що підозрюється у вчиненні злочину, в розпорядженні слідчого (рішення у справі «Доронін проти України» (Doronin v. Ukraine) від 19 лютого 2009 р. (заява №16505/02), пп. 54–56, «Гарькавий проти України» (Garkavyu v. Ukraine) від 18 лютого 2010 р. (заява №25978/07), пп. 67–68).

Аналіз динаміки законодавства про відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя дозволяє наголосити, що відповідна форма існування цих положень кримінального права володіє власною структурою, має складний циклічний характер і пов'язана з іншими соціальними явищами і процесами, які зумовили розвиток норм кримінального закону. Зберігаючи певну наступність у формуванні норм, кримінальне законодавство, в частині відповідальності за злочини проти правосуддя, набуло й власних рис. Тенденціями, що характеризують його динаміку, можна назвати, по-перше, посилення відповідальності, як шляхом криміналізації діянь, так й внесенням нових ознак до існуючих складів злочинів; *по-друге*, приведення положень кримінального закону у відповідність до інших нормативно-правових актів (хоча й не завжди своєчасне). Гуманізація відповідальності не спостерігається – два приклади декриміналізаційних законів мають дуже специфічний характер, про що було зазначено вище. Не зважаючи на відносно активну законотворчість по відношенню до Розділу XVIII Особливої частини КК, продовжують існувати певні недоліки формального й змістовного характеру. У випадку прийняття законопроекту №7279–1 в якості закону цей розділ зазнає суттєвих змін, так само, як й весь кримінальний закон.

¹ Кульчицький Н., Бортновська З. Європейський суд з прав людини у справах щодо України. Огляд практики ЄСПЛ за 2012 рік // Юридичний вісник України. – 2013. – 11–24 травня.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 19
«Кримінальні правопорушення проти правосуддя:
сучасний стан та тенденції до змін»

Заходи протидії злочинності в залежності від об'єктів кримінально-правової охорони та суб'єктів вчинення правопорушень	Кримінальні правопорушення проти правосуддя	Правосуддя як об'єкт кримінально-правової охорони	Тенденції у протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя
Основоположні засади			
Поняття та сутність даного явища			
Мета та задачі дослідження			
Класифікація досліджуваних явищ			

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

§ 1. Кримінологічна характеристика

Поняття злочинів проти навколишнього природного середовища повинно бути універсальною і фундаментальною категорією, оскільки воно: 1) лежить в основі змісту кримінально-правових норм розділу VIII КК України; 2) дозволяє відмежовувати склади злочинів проти навколишнього природного середовища від аналогічних адміністративно-правових деліктів; 3) пов'язане з іншими нормами та інститутами Загальної частини КК, які використовуються при застосуванні норм зазначеного розділу цього кодифікованого нормативно-правового акту; 4) слугує оптимальному визначенню кола діянь у досліджуваній сфері; 5) сприяє правильному розумінню суті цих діянь; 6) є важливим для побудови санкцій зазначених складів злочинів; 7) має значення для визначення цілей окремої кримінально-правової норми в зазначеній сфері; 8) необхідне для визначення заходів запобігання злочинів проти навколишнього природного середовища; 9) впливає на криміналізацію і декриміналізація діянь у цій сфері; 10) нагальне для створення системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища; 11) є суттєвим для протидії злочинності у цій сфері; 12) важливе для вдосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в окресленій сфері.

Зважаючи на зазначене вище, можна констатувати, що поняття злочинів проти навколишнього природного середовища має бути методологічною основою для вирішення проблем, встановлених у цій главі роботи. Звертається увага на те, що незважаючи на таке значення цього феномену, термін «злочини проти навколишнього природного середовища» не знайшов свого закріплення у чинному КК України (хоча розділ VIII КК України отримав назву «Злочини проти довкілля»). Наголошується, що в теорії кримінального права ці злочини мають різну назву («екологічні злочини», «злочини проти довкілля», «злочини у сфері охорони природи») та різноманітні визначення. Слід зазначити, що це зумовлено такими факторами: 1) визначення поняття відбувалося лише на підставі ознак злочину; 2) при формулюванні дефініції виходили з посягання на певні суспільні відносини, які автори розуміли по-різному; 3) надмірне захоплення не вивірною термінологією для назви розділу КК України, а отже, і для назви злочинів.

На підставі принципу інтеграції екологічних питань у політику дії Європейського співтовариства¹ нами була запропонована концепція інтеграційної екологічної політики України, яка передбачає наступне: 1) інтеграцію вимог щодо захисту навколиш-

¹ Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища. Навч. посібник. – Львів : Екоправо, 2004. – С. 83–87.

нього природного середовища в усю політику держави; 2) спрямування діяльності в напрямку зміцнення державного управління у сфері навколишнього природного середовища; 3) орієнтацією на швидке надання згоди Верховною Радою України на дію міжнародних договорів і ефективно дотримання приписів міжнародно-правових актів в аналізованій сфері; 4) визначення стратегії пріоритетних сфер, в які необхідно інтегрувати екологічні питання; 5) узгодженість політики на основі поєднання роботи в рамках різних правових актів, включаючи оцінку взаємозв'язків між біорізноманіттям і зміною навколишнього природного середовища та інтеграцію питань цього різноманіття в комплексне екологічне законодавство України; 6) об'єднання інституцій держави стосовно екологічної політики; 7) постійний моніторинг стану навколишнього природного середовища; 8) включення екологічних питань в усі ключові ініціативи на рівні держави; 9) забезпечення вимог щодо охорони навколишнього природного середовища у рішеннях Кабінету Міністрів України; 10) визначення Верховною Радою України пріоритетів для інтеграції навколишнього природного середовища в ключові сфери політики держави; 11) створення транскордонного екологічного співробітництва з сусідніми країнами і регіонами всередині держави¹.

Зазначені положення дають підстави сформулювати **визначення злочинів проти навколишнього природного середовища** – це суспільно небезпечні, кримінально-протиправні, умисні або необережні діяння, вчинені суб'єктами цих злочинів із застосуванням знарядь, засобів, способів, джерел вчинення злочинів, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої системи життєдіяльності й людини, та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу завдання такої шкоди.

Погоджуючись з судженням, яке має місце в юридичній літературі, що «розуміючи умовність і неповноту, властиві будь-якому визначенню, можна констатувати, що найбільш обґрунтованим і поширеним тепер є визначення злочинності, як негативно-соціального, історично мінливого правового явища, що полягає у вчиненні частиною членів суспільства вчинків, які заподіюють шкоду іншим членам суспільства або суспільства в цілому, відповідальність за які передбачена кримінально-правовими нормами»². Враховуючи те, що злочинність виокремлюють за різними критеріями, в тому числі й за розділами Особливої частини КК України, які мають значення для кримінологічної характеристики злочинності, запропоноване нами визначення злочинів проти навколишнього природного середовища буде необхідним для розуміння злочинності проти навколишнього природного середовища.

У юридичних джерелах існують різні думки стосовно розуміння екологічної злочинності: 1) Е. Н. Жевлаков – вважає, що екологічна злочинність – відносно масове соціально-правове явище, що виражається в сукупності екологічних злочинів, які посягають на відносини в сфері охорони навколишнього середовища, екологічну без-

¹ Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : Монографія. – К. : Нац. академія управління. 2011. – С. 13.

² Кулик О. Г. Злочинність та її ознаки // Кримінологія : підручник . – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 42.

пеку, екологічні права громадян, що захищаються Конституцією РФ, які заподіюють або здатні завдати шкоди навколишньому середовищу і здоров'ю людини¹; 2) Т. В. Кленова – вважає, що екологічна злочинність – це негативне соціальне явище в сфері використання природних ресурсів, яке проявляється у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 246–262 КК РФ²; 3) Б. Б. Тангієв – стверджує, що «екологічна злочинність являє собою складну систему, яка складається з екологічних злочинів, тобто суспільно-небезпечних, винних, протиправних, таких, що завдають шкоду навколишньому природному середовищу і здоров'ю людині діянь, заборонених і караних у відповідності з кримінальним законом, які посягають на суспільні відносини з охорони оточуючого людину природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, включаючи забезпечення екологічної безпеки особи, населення, суспільства, нації і стійкого розвитку держави, особливою групою злочинів, які посягають на екологічні права і свободи громадян, сприятливе навколишнє середовище і інтереси держави в сфері створення умов для стійкого розвитку російського суспільства, а також комплексу детермінуючих цю злочинність факторів»³; 4) В. В. Дурдинець, О. М. Джужа, В. В. Василевич – під екологічною злочинністю сповідають сукупність злочинів, що посягають на екологічну безпеку, та опосередковано на життя й здоров'я людей⁴; 5) Ю. А. Турлова під екологічною злочинністю розуміє соціальне явище, що має небезпечний для суспільства об'єктивно-функціональний соціально-конструктивний характер та проявляється у поведінці, яка заборонена кримінальним законодавством та посягає на навколишнє природне середовище або його окремі об'єкти, створюючи небезпеку біологічним основам існування людства⁵.

Аналіз цих поглядів на екологічну злочинність свідчить, що, по-перше, назва злочинів у науці кримінального права та злочинності сформульовані некоректно, оскільки поняття «екологічний» передбачає позитивну характеристику явища, а злочин або злочинність – негативну. За законами формальної логіки вони не можуть поєднуватися. Крім того, поняття «довкілля» не містить змістовного навантаження. Отже, треба використовувати поняття «злочини проти навколишнього природного середовища», а стосовно злочинності «злочинність проти навколишнього природного середовища»; по-друге, що визначення злочинності Е. М. Жевлакова, Т. В. Кулікової, В. В. Дурдинця, О. М. Джужі, В. В. Василевича потребують уточнення, виходячи з поняття злочинів проти навколишнього природного середовища, а визначення Б. Б. Тангієва надто широке, та має протиріччя у змісті. Більш сприятливим є визначення екологічної злочинності Ю. А. Турлової.

¹ Жевлаков Е. Н. Екологічні злочини. – М., 2002. – С. 182.

² Кленова Т. В. Об уголовной политике противодействия экологической преступности в современной России // Экология и уголовное право : поиск гармонии : Материалы международной науч. практ. конференции. – Краснодар, 2011. – С. 47.

³ Тангиев Б. Б. Экокriminalология. Парадигма и теория. Методология и практика криминологии. – СПб : Изд-во Р. Асланова, Юридический центр Пресс», 2005. – С. 108.

⁴ Дурдинець В. В., Джужа О. М., Василевич В. В. Екологічна злочинність // Криминологія: підручник для студентів вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.. – К. : 2002. – С. 289.

⁵ Турлова Ю. Криминологічний аналіз сучасного стану екологічної злочинності в Україні // Вісник Нац. акад. прокуратури України. № 3 (45). 2016. – С. 66.

Маючи визначення загального поняття злочинності та злочинів проти навколишнього природного середовища можна запропонувати поняття злочинності проти навколишнього природного середовища: «Злочинність проти навколишнього природного середовища – це негативне, соціальне, історично мінливе правове явище, що полягає у вчиненні частиною членів суспільства вчинків, які є суспільно небезпечними, кримінально протиправними, умисними або необережними діяннями, здійсненими суб'єктами цих злочинів із застосуванням знарядь, засобів, способів, джерел вчинення, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої системи життєдіяльності людини, та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу завдання такої шкоди.

Відповідальність за злочини проти навколишнього природного середовища передбачена статтями 236–254 КК України розд. VIII «Злочини проти довкілля».

Поряд з поняттям «екологічна злочинність» існує і більш широке поняття «злочинність у сфері екології», яке згідно із Кримінальним кодексом України включає окрім перерахованих у розд. VIII цього Кодексу і такі злочини, як незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 265); незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію (ст. 265–1); порушення вимог режиму радіаційної безпеки (267-1); порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274); екоцид (ст. 441) і деякі інші поза рамками розд. VIII КК України.

Виходячи з твердження, яке діє в існуючих публікаціях, що поняття стану як елемента кримінологічної характеристики, у філософському значенні як категорія, визначається сукупністю ознак і суттєвих якостей¹. Натомість у юридичній літературі під станом злочинності розуміють сформульовану в узагальнених оцінках кількісних та якісних характеристик інформаційну модель явища, що відображає внутрішні й зовнішні взаємозв'язки, закономірності функціонування основи тенденції розвитку². Тому, дослідження стану злочинності проти навколишнього природного середовища означає узагальнену характеристику всіх її показників і передбачає отримання об'єктивної інформації про рівень, структуру, географію та динаміку зазначеної категорії³. Це необхідно для здійснення належних законодавчих, економічних, організаційних правозастосовних та інших заходів протидії цій злочинності.

Ґрунтуючись на запропонованій нами системі злочинів проти навколишнього природного середовища, до яких відносяться злочини, передбачені розд. VIII КК України⁴, та використовуючи офіційні статистичні дані, зробимо кримінологічний аналіз основних показників злочинності проти навколишнього природного середовища в Україні починаючи з 2001 року.

¹ Лукьянов И. Ф. Сущность категории «Свойство : значение для исследования проблемы отражения». – Мысль, 1982. – С. 46.

² Головкин Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні і феномен, детермінація, запобігання : Монографія. – Х. : Право, 2011. – С. 56.

³ Турлова Ю. Указана робота. – С. 66.

⁴ Матвійчук В. К. Указана робота. – С. 92–93.

Питома вага злочинів проти навколишнього природного середовища у загальній структурі злочинності в Україні за період 2001–2017 рр. характеризується наступними показниками: 1) 2001 р. зареєстровано всього злочинів 503676, серед них – проти навколишнього природного середовища 1374 (їх питома вага 0,27%); 2) 2002 р. – 450661; 1247 (питома вага 0,27%); 3) 2003 р. – 556351; 1977 (питома вага 0,35%); 4) 2004 р. – 520105; 1877 (питома вага 0,36%); 5) 2005 р. – 485725; 2165 (питома вага 0,46%); 6) 2006 р. – 420900; 1919 (питома вага 0,46%); 7) 2007 р. – 401293; 1960 (питома вага 0,49%); 8) 2008 р. – 390162; 1860 (питома вага – 0,48%); 9) 2009 р. – 439459; 2204 (питома вага – 0,5%); 10) 2010 р. – 505371; 2098 (питома вага – 0,42%); 11) 2011 р. – 520218; 2162 (питома вага – 0,42%); 12) 2012 р. – 447174; 2217 (питома вага – 0,5%); 13) 2013 р. – 563560; 2952 (питома вага – 0,52%); 14) 2014 р. – 529139 (враховуючи тимчасово окуповані території); 2664 (питома вага – 0,5%); 15) 2015 р. – 565182; 3198 (питома вага – 0,57%); 16) 2016 р. – 369644; 3301 (питома вага – 0,87%); 17) 2017 р. – 317633; 3301 (питома вага – 1,04%).

Зазначені вище статистичні дані дають підстави стверджувати про низький рівень облікованості злочинів проти навколишнього природного середовища, зокрема, середнє річне значення абсолютної кількості зареєстрованих (облікованих) злочинів цієї категорії протягом 2001–2017 років становило 2249 злочинів. Слід зауважити, що відтворення стійкої кількості злочинів проти навколишнього природного середовища, їх динаміка свідчать про соціально-правову природу злочинності проти навколишнього природного середовища. У той же час, як це впливає з кримінологічної літератури, доля екологічної злочинності в загальній структурі злочинності, не дивлячись на загальну тенденцію до збільшення її обліку залишається незначною та становить 0,3–0,5%¹. За 17 років відносні показники злочинності проти навколишнього природного середовища (питома вага) зросли у 2 рази.

Невисокі в порівнянні з деякими іншими видами злочинності показники рівня і питомої ваги злочинів проти навколишнього природного середовища не дають підстав говорити про сприятливу ситуацію в екологічній сфері. Висока латентність цих діянь свідчить, що злочини проти навколишнього природного середовища є одними з найбільш суспільно небезпечних та розповсюджених протиправних діянь.

Одна із причин негативної ситуації з виявленням і розслідуванням аналізованих злочинів, – відсутність можливості швидкого і об'єктивного визначення шкоди, сучасних економічно реальних і соціально виправданих методичних стандартів установлення ціни природних ресурсів та послуг, нормативів якості оточуючого середовища. Специфіка злочинів проти навколишнього природного середовища полягає в тому, що їх виявлення напряму залежить від ефективності здійснення уповноваженими державними органами контролю і нагляду в сфері користування природними ресурсами та іншими сферами навколишнього природного середовища. Крім того, постійне, протягом 17 років, і не завжди обґрунтоване реформування уповноважених державних органів у природоохоронній сфері та незадовільний

¹ Поліщук Г. С. Стан і тенденції екологічної злочинності в Україні // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. №4 (65). – С. 123.

стан державного контролю активно сприяло росту латентної злочинності і, як наслідок, зниженню показників офіційної статистики по виявленим і зареєстрованим злочинам.

Недостатній, а як правило і зовсім відсутній державний контроль у сфері використання та охорони природних ресурсів створив сприятливі умови для розквіту контролю кримінального. Професійна злочинність у сфері навколишнього природного середовища, зростаючи з корумпованими державними чиновниками, відповідальними за прийняття рішень у сфері природоресурсного регулювання, стали набувати рис організованої злочинності. Низьке виявлення злочинів тягне за собою відчуття безкарності.

Визначеність злочинності проти навколишнього природного середовища як соціально-правового явища забезпечується проявом її сутності, закономірного порядку організації, набуття характеру транснаціональної і професійної, взаємодією та співвідношенням між її окремими структурними елементами. Розподіл сукупності зареєстрованих фактів вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища на окремі види та їх кількісне співвідношення з цілим, а саме злочинністю проти навколишнього природного середовища складає її структуру. У відповідності з тлумаченням Філософського енциклопедичного словника структура (від лат. *struhtura* – будова, порядок, зв'язок) становить сукупність істотних, відносно стійких, закономірних зв'язків між частинами (елементами) об'єкта, що забезпечують його єдність¹.

В основу названого інституту (злочини проти навколишнього природного середовища) та при визначенні системи злочинності проти навколишнього природного середовища і розподілу злочинів, покладено 3 критерії, це: 1) з родового об'єкта злочину; 2) безпосереднього об'єкта злочину; 3) відповідного природного об'єкта. Залежно від його характеру вони поділяються на категорії, тобто 10 груп: 1) злочини, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують умови раціонального використання, охорони, відтворення та оздоровлення землі (ст. 239. Забруднення або псування земель; ст. 239–1. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст. 239–2. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах; ст. 254. Безгосподарське використання земель); 2) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення надр (ст. 240. Порушення правил охорони або використання надр); 3) злочини, що посягають на суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони відносин щодо захисту суверенних прав України над континентальним шельфом України з метою розробки і розвідки його природних багатств, а також проведення досліджень, розвідки, розробки природних багатств та інших робіт на континентальному шельфі (ст. 244. Порушення законодавства про континентальний шельф України); 4) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення рослинного світу (ст. 245. Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу; ст. 246. Неза-

¹ Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 611.

конна порубка лісу; ст. 247. Порушення законодавства про захист рослин); 5) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення водних об'єктів (ст. 242. Порушення правил охорони вод; ст. 243. Забруднення моря); 6) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення атмосферного повітря (ст. 241. Забруднення атмосферного повітря); 7) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення тваринного світу (ст. 248. Незаконне полювання; ст. 249. Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251. Порушення ветеринарних правил); 8) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови з охорони від умисного знищення, або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252. Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду); 9) злочини, що посягають на відносини, які забезпечують умови охорони екологічної безпеки (ст. 236. Порушення правил екологічної безпеки; ст. 253. Проектування чи експлуатація систем захисту довкілля); 10) злочини що посягають на відносини які, забезпечують умови для протидії приховуванню або перекрученню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, невжиттю заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237. Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238. Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення).

Злочини дев'ятої групи (стст. 236, 253 КК України) виявлялися 68 разів (відповідно 59 та 9). Крім того, за аналізований період злочини десятої групи (стст. 237, 238 КК України) обліковувалися 9 разів (відповідно 6 та 3) Злочини третьої групи (ст. 244 КК України) обліковувалися протягом аналізованого періоду 2 рази, тобто майже не застосовуються. Злочини, передбачені восьмою групою (ст. 252 КК України) обліковувалися щороку в середньому 20 разів. Злочини другої групи (ст. 240 КК України) є надто поширеними, рівень їх має тенденцію до зростання і рівень їх облікованості зріс у середньому більше ніж в 11 разів. Злочини п'ятої групи (стст. 242, 243 КК України) характеризуються невисокою облікованістю – протягом 17 років було виявлено 415 злочинів, більшість з яких представлено порушенням правил охорони вод 96,3%. Решту становить забруднення моря – 3,7%. Злочини першої групи виявлялися в середньому 1423 разів, що становить 4,6% усієї кількості злочинів проти навколишнього природного середовища (стст. 239, 239–1, 239–2, 254 КК України). Злочини сьомої групи (стст. 248, 249, 250, 251 КК України) характеризуються тим, що вони повністю представлені незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом 91,7% та незаконним полюванням – 8,0%, решта припадає на порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК). Натомість жодного разу не обліковувалися злочини, передбачені ст. 250 КК. Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів.

Найбільшу частину серед злочинів проти навколишнього природного середовища має четверта група (стст. 245, 246, 247 КК України). Так, незаконна порубка лісу (ст. 246 КК) утворює найпоширеніші злочини 96,2%, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК) – 3,6%, а порушення законодавства про захист рослин (ст. 247 КК) – 0,2%. Іншими словами ця група злочинів становить – 41,8% серед усіх злочинів проти навколишнього природного середовища.

■ § 2. Запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища

Для з'ясування цієї проблеми заслуговує, на наш погляд, точка зору А. Ф. Зелінського¹, що «профілактика не має на увазі конкретний злочин, а забезпечується через попередження криміногенних ситуацій, їх усунення, ослаблення дії криміногенних факторів, захисту об'єктів від посягань ... Поряд з тим, запобігання злочинам спрямоване на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. Припинення, спрямоване на злочинну діяльність, що вже розпочалася, має за мету забезпечити настання її шкідливих наслідків». Тому заслуговує на підтримку точка зору Б. М. Грека, що «під запобіганням (попередженням) злочинів треба розуміти особливий вид соціального управління, покликаний забезпечити безпеку правоохоронних цінностей і який полягає в розробці та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення та усунення детермінант злочинності, а також справленні запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки»².

У наш час явище злочинності проти навколишнього природного середовища, на думку більшості вчених і практиків, – одна із самих не розроблених і мало вивчених сфер кримінології. Більшість наукових праць присвячуються кримінально-правовій і кримінологічній характеристиці окремих злочинів проти навколишнього природного середовища і проблемам їх розслідування. Подібна ситуація обумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних обставин соціально-економічного, політичного і правового характеру. Суспільство і держава вимушені прикладати значні зусилля по припиненню виключно небезпечних видів кримінальної поведінки. У той же час, оцінюючи окремі наслідки посягань на навколишнє природне середовище, слід визначити, що їх небезпека для людства багато в чому перевищує шкоду, що завдається найбільш тяжкими злочинами, описаними в Особливій частині КК України. У зв'язку з цим важко переоцінити комплекс заходів, який здійснюють державні й суспільні органи, організації, установи з метою виявлення і усунення (нейтралізації) причин і умов вчинення злочинів, що тягнуть за собою можливість настання негативних для

¹ Зелінський А. Ф. Кримінологія : Курс лекцій. – Харків : Прапор, 1996 р. – С. 141–142.

² Грек Б. М. Запобігання злочинності // Кримінологія : Підручник ; за заг. ред. Л. С. Сміяна., Ю. В. Нікітіна. – К. : Нац. акад. управління, 2010. – С. 103.

навколишнього природного середовища наслідків. Необхідна ефективність зазначених заходів можлива лише при наявності вичерпної, наскільки це можливо, інформації про явище, що вивчається та входить у предмет кримінологічного дослідження.

При формуванні системних заходів запобігання злочинності проти навколишнього природного середовища важливо володіти відомостями про її характеристики, що відображають найбільш специфічні риси цього явища. У першу чергу мова йде про статистичні дані, такі як рівень, питома вага, темпи росту і т. ін. Крім того, необхідні: абсолютні показники злочинності проти навколишнього природного середовища які є в офіційній статистиці, тобто зареєстрованих злочинів за рік; питома вага даного виду злочинності у відсотках від числа всіх облікованих за рік злочинів. Монографічні та інші дослідження злочинності проти навколишнього природного середовища показують, що рівень її латентності виключно високий і може суперничати з аналогічними показниками, які характеризують злочинність у сфері економічної злочинності. У цілому питома вага злочинів проти навколишнього природного середовища в загальній кількості зареєстрованої злочинності виросла за останні 17 років у два рази. На жаль, реальна шкода, що завдається в результаті вчинення злочинів проти навколишнього природного середовища, не відображається в офіційних даних, що характеризують стан злочинності в Україні, тому немає нічого дивного в тому, що суспільство подекуди абсолютно байдуже відноситься до свідчень хижачького відношення до природних ресурсів. Разом з тим тільки матеріальні збитки від подібних дій оцінюються щорічно десятками – сотнями мільярдів доларів, не кажучи вже про можливості настання незворотних наслідків, які ведуть до екологічної катастрофи. Екологи всього світу, передові вчені всього світу закликають людство визнати свої помилки, переосмислити результати своєї діяльності й прийняти всі необхідні заходи до збереження навколишнього природного середовища і самої людини як виду на землі. Реальність же говорить про те, що запобігання злочинності проти навколишнього природного середовища в Україні до цього часу не вважається пріоритетним напрямком в діяльності правоохоронних органів.

Слід погодитися з точкою зору Є. Г. Клетневої, що «основними причинами і умовами екологічної злочинності є наступні: нерівномірні демографічні зміни (демографічний вибух і демографічний спад) за окремими територіями і країнами; урбанізація населення; науково-технічний прогрес; нераціональне ведення сільськогосподарського виробництва; знищення лісового фонду; ведення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог; соціально-економічна і політична напруженість між державами і всередині них; недосконалість законодавства»¹. Нейтралізація криміногенного впливу перерахованих явищ – це пріоритетне завдання нашої держави.

Екологічна ситуація в Україні не покращується. Саме по собі посилення відповідальності за заборонені законом протиправні діяння практично ніколи не призводило

¹ Клетнева Е. Г. Экологическая преступность в Российской Федерации: понятие, причины, условия и предупреждение: автореферат. дис. ... канд. юр. Наук. – Казань, 2007. – С. 3.

до зниження злочинності, тому вимагається комплексна система заходів, у першу чергу соціально-економічних, політичних, культурно-виховних, правових, організаційних, щоб зсунути процес з мертвої позиції.

У зв'язку з цим вкрай важливим є формування громадської участі в реалізації положень екологічної доктрини. Зокрема, пропонуються наступні напрямки її функціонування: формування і розвиток інститутів громадянського суспільства в сфері екології; розвиток інститутів суспільного контролю; організація суспільної екологічної експертизи. Найважливішою умовою визнається взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, бізнесом з метою дотримання балансу інтересів суспільства влади і бізнесу в сфері використання ресурсів навколишнього природного середовища. На місцях актуально розпочати розвиток і просування муніципальної екологічної і природоресурсної проблематики з врахуванням природної специфіки регіонів, де проводяться зазначені заходи.

У плані інформативності діяльності необхідне сприяння забезпеченості гласності в екологічній сфері, оперативне інформування громадськості у випадках екологічних катаклізмів для уникнення розвитку стихійних деструктивних соціальних процесів, а також моніторинг стану середовища життєдіяльності людини в Україні.

Однією з важливих ознак, що характеризує сучасну злочинність проти навколишнього природного середовища, є зростання її організованості і професіоналізму. Це обумовлено низкою причин екологічного порядку, які дозволяють отримати значний кримінальний прибуток унаслідок хижацької експлуатації природних ресурсів. За оцінками фахівців, більше половини подібних злочинів носять транснаціональний характер, об'єднуючи організовані злочинні групи декількох країн. Ця обставина не тільки багатократно підвищує тиск антропогенних факторів на природу, але й суттєво утруднює діяльність правоохоронних структур з виявлення та припинення таких діянь. У свою чергу організованість злочинності передбачає наявність корупційних зв'язків криміналітету з представниками державної влади, зобов'язаних забезпечити необхідний рівень безпеки від реакції правоохоронних структур на тривалу злочинну діяльність. Відповідно, при формуванні системи запобіжних заходів необхідно враховувати важливість антикорупційних заходів і дій, спрямованих на виявлення організованих злочинних груп. Міжнародне співтовариство в сфері протидії злочинності в сфері навколишнього природного середовища не повинно обмежуватися обліком інформації і передачею позитивного досвіду роботи національних природоохоронних формувань. Вимогою часу стали розробка та проведення системних міжнародних операцій з виявлення і ліквідації транснаціональних злочинних угруповань.

Важливою є розробка кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини в сфері навколишнього природного середовища, поряд з відповідальністю фізичних осіб. Удосконалення законодавчої бази забезпечення екологічного благополуччя населення в першу чергу пов'язано з необхідністю термінового прийняття ряду законів: про екологічну безпеку населення, про екологічне страхування, про екологічний аудит, про екологічну освіту і таке ін., а також внесенням необхідних змін до чинного за-

конодавства. Так, багато вчених висловлюються про назрілу необхідність доповнення кримінального законодавства нормами про кримінальну відповідальність за реалізацію проєктів господарської діяльності без позитивного висновку екологічної експертизи, торгівлю і контрабанду рідкісних, зникаючих видів фауни і флори, ввезення з-за кордону та розповсюдження продукції і товарів, що не відповідають вимогам безпеки, і деякі інші екологічно небезпечні діяння. При цьому прийняття нових актів та внесення змін до чинних нормативно-правових актів має бути досить продуманим, обґрунтованим, підкріпленим глибоким і всебічним аналізом ситуації та правозастосовної практики.

Гострота проблем, що накопичилися в сфері екології, викликає необхідність розробки і здійснення системи заходів із захисту законних прав людини і громадянина на сприятливе навколишнє природне середовище. Можна погодитися із твердженням багатьох вчених про необхідність розробки програми з оздоровлення навколишнього природного середовища України. Разом з тим програми які приймалися раніше на державному рівні щодо сталого розвитку, концепції екологічної безпеки та інші документи, не були забезпечені відповідним фінансуванням; залишилися декларативними і не привели ні до яких позитивних зрушень у справі охорони навколишнього природного середовища, організації раціонального природокористування і забезпечення екологічної безпеки. У зв'язку з цим необхідно перш за все передбачити фінансове і матеріально-технічне забезпечення реалізації таких програм.

Протидія злочинам проти навколишнього природного середовища ведеться на підставі та в рамках законів, а також відповідних їм підзаконних актів. В останніх детально має викладатися алгоритм дій, орієнтованих на запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища та міститися необхідні директиви правоохоронним і природоохоронним відомствам, інструкції з проведення першочергових заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки.

Загальносоціальні заходи попередження такої злочинності повинні бути спрямовані на розвиток і зміцнення економіки країни, підвищення рівня добробуту населення, його екологічної і правової культури. До першочергових заходів слід віднести розвиток і вдосконалення законодавства, орієнтованого на забезпечення екологічного благополуччя населення, гарантії якого передбачені ст. 16 Конституції України.

Особливості запобігання злочинності проти навколишнього природного середовища пов'язані перш за все з необхідністю визнання забезпечення екологічного благополуччя населення пріоритетним напрямком державної політики України, а також пріоритетним напрямком діяльності державних контролюючих і правоохоронних органів; забезпеченням дотримання екологічного законодавства в діяльності державних, комерційних та інших організацій, посадових осіб, підприємців та громадян; вдосконаленням екологічного та іншого, пов'язаного з ним законодавства; вдосконаленням діяльності контролюючих і правоохоронних органів, зміцненням їх координації і взаємодії з метою зміцнення в Україні законності і правопорядку в екологічній сфері.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 20
«Злочинність проти навколишнього природного середовища»

Основоположні засади	Злочини проти навколишнього природного середовища та злочинність проти навколишнього природного середовища	Кримінологічна характеристика злочинності проти навколишнього природного середовища	Показники динаміки злочинності проти навколишнього природного середовища	Запобігання злочинності проти навколишнього природного середовища
Поняття				
Концепція інтеграційної екологічної політики				
Критерії дослідження злочинності проти навколишнього природного середовища в кримінології				
Напрямки запобігання				
Негативні фактори, щодо вчинення злочинів				
Механізм протидії				
Заходи протидії				

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожен клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Причини та умови вчинення злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)

Враховуючи, що лише заходами кримінального покарання неможливо подолати злочинні прояви серед військовослужбовців, важлива роль в їх запобіганні відводиться кримінології.

При цьому причини розглядаються як соціально психологічні явища, що безпосередньо породжують, відтворюють злочинність і злочин як свій закономірний наслідок.

Як зазначає Є. Б. Пузиревський, «злочинність військовослужбовців – це об'єктивне, соціальне, історично мінливе, негативне явище у вигляді сукупності всіх злочинів, вчинених особами із числа Збройних сил, інших військ і військових формувань, а також громадянами, що перебувають у запасі, під час проходження ними військових зборів і персоналом військових частин, з'єднань, установ у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або в розташуванні цих частин, з'єднань і установ, за певний час і в певному просторі»¹.

Особовий склад Збройних Сил України та інших військових формувань України є невід'ємною частиною народу України, який втілює риси, особливості і якості, що характерні всім громадянам держави. У військових частинах і підрозділах знаходять відображення всі ті соціальні явища і процеси, які мають місце в суспільстві, тому що «в історії армії з дивовижною ясністю резюмується вся історія громадянського суспільства»². З огляду на це причини злочинних проявів у військових формуваннях не мають суттєвих відмінностей від причин злочинності в суспільстві у цілому і характеризуються лише певними особливостями.

Основна особливість причин військових злочинів, що здійснюються у військах і силах, полягає у специфічному переломленні загальних причин злочинності через своєрідні умови життя, побуту, дозвілля і діяльності військовослужбовців.

Всю сукупність причин, що породжують кримінально карані дії у військах і силах, можна поділити на три групи:

а) причини, що пов'язані з умовами виховання, життя і діяльності правопорушників до призову на військову службу;

б) причини, що пов'язані з умовами військової служби і вихованням правопорушників у військових частинах і підрозділах;

¹ Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / Є. Б. Пузиревський. – Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 16.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 29. – С. 154.

в) суто військові причини й умови, які обумовлюють (детермінують) злочини військовослужбовців.

До першої групи належать причини об'єктивного характеру. Так, опинившись, скажімо, у неблагополучних умовах (неправильне сімейне виховання, безпритульність тощо), деякі юнаки ще заздалегідь до призову на військову службу підпадають під вплив антисуспільних елементів, у результаті чого набувають поганих навичок та інших негативних соціально-психологічних рис. Будучи призваними на військову службу, ці особи іноді мають криміногенний вплив на інших нестійких військовослужбовців і за певних обставин можуть вчинити злочин.

Щодо причин та умов правопорушень і злочинів, які перебувають поза Збройними силами, то такими причинами й умовами можуть бути загальні недоліки і протиріччя соціально-економічного, ідеологічного, культурного, політичного, національного, психологічного, організаційно-управлінського, медико-біологічного характеру.

При цьому умови розглядаються як явища, що самі не породжують злочинність і злочини, а сприяють, полегшують, інтенсифікують формування і дію причини.

Військові формування не можуть займатися тим, щоб думати, як їм прогудувати самих себе. Про них повинна турбуватися держава, а не навпаки, оскільки це призводить до зниження їх рівня боєготовності, посилення соціального розподілу і незадоволення певної частини офіцерського складу тим, що їм доводиться займатися «не своєю справою»; падіння престижу військової служби тощо.

Друга група причин пов'язана безпосередньо з окремими негативними умовами життя і побуту військовослужбовців, що виникають внаслідок недоліків у виховній роботі, організації дозвілля і відпочинку воїнів під час служби тощо.

Зокрема, до цієї групи причин необхідно віднести, перш за все, загально-соціальні та економічні фактори.

Так, недофінансування бойової підготовки підрозділів і військових частин сприяє зриву розпорядку дня, значна частина якого призначена для виконання завдань бойової підготовки. У результаті певна частина військовослужбовців, призваних на строкову військову службу, не зайнята чи зайнята не тим, чим передбачено метою військової служби. Незайнятість за призначенням, наявність «зайвого часу» негативно позначається на проходженні військової служби певної частини військовослужбовців і прямо чи опосередковано впливає на їхню поведінку, характер взаємин між військовослужбовцями. Історичний досвід засвідчує, що армія, яка не воює (у нашому розумінні – не займається бойовою підготовкою), рано чи пізно розкладається як морально, так і ідеологічно.

У цілому визначальними факторами у структурі об'єктивних причин злочинних проявів є соціально-економічні явища і процеси. На поведінку окремих військовослужбовців ці протиріччя впливають через несприятливі умови морального формування особи (умови життя, виховання, навчання, праці, відпочинку, побуту, матеріальної забезпеченості тощо). Але слід підкреслити, що ці об'єктивні передумови (фактори) не призводять безпосередньо із неминучістю до військових правопорушень. Пройшовши через свідомість людини, вони можуть втілитися лише у відповідні особисті якості і мотиви злочинної поведінки (користь, егоїзм, прагнення до задоволення),

керуючись якими військовослужбовець у конкретній ситуації може посягнути на військовий правопорядок.

До об'єктивних причин також належать причини ідеологічного характеру: недостатня загальна і правова культура і культура побуту, дозвілля, людських стосунків; невисокий рівень свідомості деяких військовослужбовців тощо. Ідеологічні фактори являють собою другий рівень причин злочинності, нерозривно пов'язаних із явищами соціально-економічного характеру. Вони охоплюють сферу свідомості, а наша свідомість – лише образ зовнішнього світу. Водночас суспільна свідомість і її нижчий рівень – щоденна свідомість, хоча зрештою й визначається економічними відносинами, але має певну самостійність.

Ідеологічні причини тісно пов'язані із соціально-психологічними факторами, які становлять третій рівень внутрішніх об'єктивних причин, безпосередньо пов'язаних зі злочинною поведінкою. Негативні традиції, погляди і звички минулого живуть і відроджуються у щоденній свідомості і побутовій психології перш за все у тих військовослужбовців, у яких невисокий рівень культури, зокрема правової.

Ідеологічні і соціально-психологічні причини в умовах військових формувань України проявляються специфічно. Їх особовий склад, постійно оновлюючись, завжди характеризується молодим віком. А деякій частині молоді характерні слабкість моральних переконань, недобросовісне ставлення до праці і військової служби, нерозвиненість суспільно-корисних потреб та інтересів. Недостатня соціальна зрілість окремих військовослужбовців може слугувати сприятливим підґрунтям для появи в них негативних поглядів, традицій і навичок минулого. Крім того, в молодому віці великий вплив на поведінку людей має групова думка, навіювання, наслідування, конформізм, мода й інші соціально-психологічні фактори.

До третьої групи причин і умов, суто військового характеру, належать окремі недоліки – такі, як недостатня взірцевість деяких командирів і начальників у дисципліні і військовій службі; ненормальні взаємовідносини окремих військовослужбовців у колективі; послаблення боротьби з пияцтвом; неухважне ставлення до потреб і запитів підлеглих; безконтрольність, безгосподарність, безкарність, потурання, викривлення дисциплінарної практики; порушення статутних вимог в організації служби військ і сил, дозвілля і відпочинку військовослужбовців тощо. Ці причини безпосередньо пов'язані з військовою (армійською) специфікою. Справедливо зазначалося, що армійські умови життя, взаємини військовослужбовців, старших і молодших, начальників і підлеглих, військовий колектив, малі соціальні групи мають неабиякий вплив на формування особи військовослужбовців і закріплення антисуспільних орієнтацій у деяких військовослужбовців. Ці недоліки особливо негативно впливають на тих військовослужбовців, які до військової служби піддавалися несприятливому впливу навколишнього середовища¹.

При цьому варто зазначити, що недотримання статутів Збройних Сил України – це доволі стійкий елемент армійської дійсності.

¹ Лунеев В. В. Советская криминология (причины, предупреждение и методы изучения преступлений военнослужащих) / В. В. Лунеев. – М. : Юр.лит., 1978. – С. 100.

Специфічні *організаційно-управлінські причини* військових злочинів пов'язані з низкою особливостей проходження військової служби (закритість для громадянського суспільства певної інформації про життя військового підрозділу), специфікою військового колективу (замкнута група молодих людей з особливою груповою психологією), корпоративністю і небажанням «виносити сміття з хати», хибною практикою оцінки діяльності командира за кількістю вчинених у його підрозділі порушень військової дисципліни і низкою інших специфічних обставин.

Серед цих обставин однією з найбільш криміногенно значущих є так звана «кругова порука». Таке явище, властиве не тільки військовому, але й більшості інших замкнутих чоловічих колективів. В зв'язку з цим це впливає на зведення нанівець практично будь-яких зусиль військового командування чи органів юстиції щодо встановлення правопорушників. Природа «кругової поруки» на сьогодні до кінця не вивчена у зв'язку з багатоаспектністю її прояву і широким діапазоном факторів, що її обумовлюють (детермінують). Але уявляється очевидним, що корені цього явища лежать у системі суспільного виховання, коли з ранніх років дитині навіюють, що ябедником бути недобре. Надалі вироблені психологічні стереотипи знаходять доволі сприятливий ґрунт у замкнутому середовищі військового колективу. Виникле протиріччя між одним з основних принципів побудови військового колективу – його згуртованістю – і вимогами статутів Збройних Сил України доповідати командирі про всі пригоди (включаючи нестатутні взаємовідносини) військовослужбовців через недостатній життєвий досвід, хибне розуміння військового товаришування і специфіку військових взаємовідносин своєрідно вирішується на користь «згуртованості колективу». Створюється парадоксальна ситуація: у викритті правопорушника не зацікавлений ніхто – ні сам правопорушник (що закономірно), ні потерпілий (оскільки побоюється бойкоту з боку товаришів по військовій службі), ні офіцер (оскільки може зазнати дисциплінарного покарання), ні військовий колектив (оскільки може отримати статус підрозділу, «що відстає»).

Необхідно визнати, що існування у військовому колективі неформальної системи взаємовідносин військовослужбовців є порушенням організаційно-управлінських взаємовідносин. А використання цієї системи деякими офіцерами для підвищення ефективності виконання поставлених завдань є чи не основними причинами порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями та детермінує їх тим сильніше, чим глибша і стійкіша ця система і чим більше терпимості проявляє до неї офіцерський корпус.

Економічні причини. Як уже зазначалося, військові формування України вимагають значних матеріальних вкладень. Військовослужбовці повинні стати професіоналами. Їх грошове забезпечення повинно бути таким, щоб за вчинені ними правопорушення вони відповідали, в окремих випадках, перш за все своїм грошовим забезпеченням. Також вимагає значного покращення соціально-побутова сторона життєдіяльності військовослужбовців.

Соціальні причини. Військовим формуванням важко позбутися призовників, які мають клеймо «соціального аутсайдерства». Разом із тим необхідно намагатися покращити кадровий склад військовослужбовців строкової військової служби.

Соціально-психологічні причини. Ніде так не проявляються вікові відмінності, як у військових формуваннях. Пов'язано це з тим, що:

- 1) призовники – це вчорашні школярі, серед яких вікові відмінності культивуються з першого класу;
- 2) Збройні сили в сучасному їх вигляді завдають юнакам, у яких ще немає психологічної стабільності, сильної психологічної травми;
- 3) вікові відмінності проявляються не лише серед солдатів і матросів, а також і серед офіцерів;
- 4) психології юнаків взагалі характерний поділ людей за віковою ознакою.

Із зазначеного видно, що всі три рівні взаємопов'язані. Так, причини і умови другого рівня, які знаходяться в Збройних силах, взаємопов'язані із причинами і умовам першого рівня, які пов'язані з умовами виховання, життя і діяльності правопорушників до призову на військову службу, але в їх специфічному переломленні для армійського середовища. Особливості причин і умов другого рівня полягають не стільки у їх змісті, скільки в своєрідному переломленні загальних причин через умови життя, побуту і діяльності військовослужбовців, а також через обставини, що сприяють здійсненню злочинів у військових частинах та з'єднаннях¹, тобто причин і умов, що детермінують злочинність на третьому рівні.

§ 2. Причини та умови вчинення конкретного військового злочину

Проблема дослідження причин і умов конкретного військового злочину завжди викликала зацікавленість у кримінологів. Як зазначає В. Н. Кудрявцев, причини індивідуальної протиправної поведінки включають такі групи явищ:

- 1) антисуспільні погляди певного кола осіб;
- 2) зовнішні обставини, що сформували ці погляди;
- 3) різні життєві ситуації².

Під причинами конкретного правопорушення розуміють: мотив правопорушення як суб'єктивну безпосередню причину; несприятливу життєву ситуацію; несприятливі умови морального формування особи; умови, що сприяють досягненню протиправного результату³.

Для з'ясування причин конкретного злочину доцільна наступна схема допиту підозрюваного (обвинуваченого):

- 1) рік і місце народження, стан здоров'я, індивідуально-психологічні особливості особи, освіта, професія, сімейний стан, інтереси, звички, життєві цілі й орієнтації;

¹ Лунеев В. В. Криминология (Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР): учебник / Под ред. А. Г. Горного / В. В. Лунеев. – М. : Военный Краснознамённый институт, 1986. – С. 78–79.

² Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юр.лит., 1968. – С. 72.

³ Лунеев В. В. Криминология (Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР): учебник / Под ред. А. Г. Горного / В. В. Лунеев. – М. : Военный Краснознамённый институт, 1986. – С. 150–151.

2) ставлення до навчання, праці, громадських обов'язків, поведінка в побуті, школі, на виробництві, наявність і характер заохочень, судимостей;

3) виховання в сім'ї, її склад, вік, стан здоров'я, заняття, освіта, поведінка батьків, ставлення батьків до обвинуваченого, стосунки в сім'ї, житлові умови і матеріальна забезпеченість;

4) виховання на виробництві, характер праці, вплив начальників і товаришів по роботі;

5) умови військової служби і виховання у військовій частині; її призначення; рівень дотримання статутних вимог у військовій частині; характер взаємовідносин підозрюваного (обвинуваченого) з військовим колективом, командирами, товаришами по службі, поведінка підозрюваного (обвинуваченого) в армії; наявність, кількість і характер заохочень і стягнень; заходи впливу, що застосовувалися командуванням, армійською (флотською) громадськістю з виховання підозрюваного (обвинуваченого);

6) конкретна життєва ситуація здійснення злочину;

7) мотиви і мета здійснення злочину¹.

Крім відповідей підозрюваного (обвинуваченого), важливі дані про нього можуть бути отримані під час вивчення документів. Варто, в цьому зв'язку, усіяко підтримувати пропозицію щодо відправки призовників до місця військової служби разом із їхніми особовими справами, підготовленими в райвійськкоматах.

Вивчення причин конкретного правопорушення надасть змогу:

1) узагальнити і систематизувати одиничні причини й умови і перейти від одиничного до загального (загальнотеоретичних і практичних висновків);

2) виявити слабкі місця в профілактичній роботі конкретної військової частини і, ліквідувавши їх, підвищити її боєздатність;

3) доповнити чинний Кримінальний процесуальний кодекс України нормою про внесення по результатах проведеного досудового розслідування обґрунтованого й ефективного подання слідчого чи окремої ухвали суду для усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину;

4) викрити всіх винних, порушити «кругову поруку» і відновити соціальну справедливість, що матиме вагоме превентивне значення.

До основних напрямків проведення перевірок у військових частинах належать: а) вивчення загального стану і причин правопорушень; б) вивчення стану і причин окремих видів правопорушень; в) вивчення стану і причин правопорушень серед різних категорій військовослужбовців; г) вивчення стану і причин правопорушень, вчинених у різних умовах військової служби; д) вивчення ефективності діяльності органів військової юстиції; е) попереджувальна робота командування².

Детальне вивчення причин і умов вчинення військових злочинів обґрунтовує їх профілактику з наукової точки зору: «...виявляючи причини й умови злочинності на

¹ Лунеев В. В. Криминология (Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР): учебник / Под ред. А. Г. Горного / В. В. Лунеев. – М. : Военный Краснознаменный институт, 1986.. – С. 276–277.

² Там само. – С. 283–284.

всіх її рівнях, кримінологія показує характер і напрямок необхідних попереджувальних заходів»¹.

Як свідчить практика, формам військових злочинів характерна неабияка гнучкість і мінливість. «Це як погода, яка весь час змінюється. Не існує таких моделей поведінки, до яких би ці правопорушення не могли пристосуватися»².

Форма є організацією стійких зв'язків між елементами, що становлять її зміст. Форми військових злочинів залежать від:

- 1) виду Збройних Сил і роду військ та сил;
- 2) рівня латентності вказаних правопорушень;
- 3) рівня військової дисципліни. Чим жорсткіша дисципліна, то більш прихованих форм набувають військові злочини;
- 4) ефективності діяльності органів військової юстиції;
- 5) ставлення сержантів, старшин до «дідівських» (нестатутних) традицій;
- 6) ставлення до цих злочинів офіцерів. У цьому випадку форми правопорушень залежать, у свою чергу, від того:
 - а) чи самі офіцери беруть участь у кримінальних випадках;
 - б) залучають до цього старших за призовом військовослужбовців;
 - в) пасивно самовідсторонюються;
 - г) намагаються протистояти з різним ступенем активності.

§ 3. Запобігання насильницьким злочинам військовослужбовців

Нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями, які називають ще на-вмисними злочинами проти воїнської честі та гідності, обумовлені численними безпосередніми й окремими обставинами, що завжди пов'язані із суто воїнськими відносинами – взаємовідносинами військовослужбовців між собою в процесі виконання обов'язків із військової служби. Ці обставини накладають певний відбиток на мотивацію злочинів, передбачених статтею 406 КК України.

Злочини проти воїнської честі зазвичай здійснюються не для досягнення яких-небудь раціональних цілей, а є для правопорушника самоціллю, проявом його наміру протиставити себе інтересам військової служби, іншим військовослужбовцям. Соціальне спрямування особи правопорушника цієї групи – вкрай егоїстичне.

Рівень освіти і культури осіб, які здійснюють злочини проти воїнської честі, за середньостатистичними показниками, як правило, нижчий, ніж у військовослужбовців, які добросовісно виконують свій військовий обов'язок. Багато суб'єктів цих правопорушень виховувалися без батька чи в інших неблагополучних сімейних умовах. Близько половини правопорушників негативно характеризувалися до призову на

¹ Кудрявцев В. Н., Карпец И. И., Коробейников Б. В. Курс советской криминологии. – М. : Юр.лит, 1985. – Т.1. – С. 18.

² Белановский С., Марзеева С. Войны однополчан // Век XX и мир. – 1990. – № 11. – С. 28.

військову службу¹. Ці проступки можуть розглядатися як свого роду «дозлочинна поведінка» правопорушників – нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями. Злочини, передбачені ст. 406 КК, зазвичай вчинюються з мотивів самоутвердження старших, за призовом військовослужбовців, над молодими солдатами (бажання проявити свою натуру, перевагу, грубу силу) і з інших вузькогоспичних спонукань.

Ситуації, в яких здійснюються злочини цієї групи, найчастіше вчинюються військовослужбовцями строкової військової служби на останньому році служби (тепер – в останній період служби) і, як правило, пов'язані з воїнським побутом і дуже рідко мають місце на навчаннях військ та сил чи в бойовій обстановці.

Завдання послідовного викоринення злочинних проявів і, зокрема нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями у Збройних силах та інших військових формуваннях України є науково обґрунтованим, реальним і можливим для виконання.

Сукупність профілактичних заходів включає соціальні заходи економічного, організаційного, ідеологічного, виховного і правового характеру. Вся система заходів запобігання (профілактики) будується відповідно до характеру причин, які обумовлюють існування антисоціальних явищ серед військовослужбовців. Щодо об'єктивних причин потрібно застосовувати заходи, які нейтралізують, компенсують чи блокують їх дію шляхом застосування заходів організаційного, правового чи виховного характеру. А щодо загальних причин суто військового характеру, які є результатом помилок, недоопрацювань, недоліків тощо окремих командирів і начальників, потрібно застосовувати заходи, які повністю їх ліквідували б чи виключили. При цьому економічні обставини, що обумовлюють злочини, вимагають вирішення економічних питань, організаційні можуть бути усунуті заходами організаційного удосконалення, виховні – підвищенням рівня виховної роботи тощо. Оскільки навіть окремий злочин – результат цілої сукупності негативних впливів, то заходи щодо його запобігання повинні носити комплексний характер.

Щодо особового складу військових частин диференційований підхід до організації виховно – попереджувальної роботи повинен здійснюватись із врахуванням різних категорій військовослужбовців.

Весь комплекс запобіжних заходів необхідно спрямувати до однієї загальної мети – виховати у кожного військовослужбовця позитивні соціально-моральні та правові якості, оскільки лише активна морально-правова позиція особи здатна протистояти спонуканням злочинної поведінки.

Провідна роль у забезпеченні законності і статутного порядку належить командирі чи начальнику. Згідно зі ст. 58 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, він є єдиначальником і особисто відповідає перед державою за всі сторони життя ввіреної йому військової частини².

¹ Командиру о военно – уголовном законодательстве: / Под общей ред. А. Г. Горного. – М. : Воениздателство, 1985. – С. 159.

² Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.

Закони і статuti Збройних сил України надають командирu велику владу та широкі права. В їх розпорядженні є такі заходи, як дисциплінарні заохочення і стягнення; передача справ на розгляд військових колективів; застосування інших заходів громадського впливу; притягнення до матеріальної відповідальності; порушення кримінального провадження проти осіб, що вчинили злочин, чи відмова в його провадженні.

Міністр оборони України вимагає від командирів і начальників усіх рівнів забезпечити вірне застосування законодавства в підлеглих військових частинах і підрозділах, суворо дотримуватися законності під час підготовки до видання наказів, директив та інших нормативно-правових актів – основи соціальної справедливості і захищеності військовослужбовців.

Ним поставлена вимога суттєво поліпшити стан військової дисципліни та правопорядку. Викорінення порушень законності в діяльності командирів і начальників є не тільки правовою проблемою, а переростає в проблему морально-політичну. Через неї ми демонструємо своє ставлення і до держави як творця закону, і до людини як особи, що має всі права і свободи громадянина України.

Усім таким особам необхідно твердо засвоїти, що в Збройних силах і інших військових формуваннях України, як і у всьому нашому суспільстві, будь-які спроби відступу від законів, чим би вони не мотивувалися, терпимими бути не можуть. Але закони обов'язкові для всіх, їх необхідно суворо виконувати.

В умовах Збройних сил перш за все йдеться про організацію військової служби, бойового навчання, життя і побуту, відносин між військовослужбовцями відповідно до вимог статутів Збройних Сил України. Для кожного у військовій частині повинно бути зрозуміло і очевидно, що ніхто і ніколи незважаючи ні на що, по відношенню до іншого, не порушить закон.

Одним із головних шляхів вирішення цього завдання є подальше підвищення рівня статутного порядку. Вимоги статутів Збройних Сил України в сукупності являють собою ідеальну модель військового порядку і поширюються на все життя особового складу.

Було б спрощенням обмежувати сферу вимог військових статутів внутрішнім порядком у казармі, тим більше ототожнювати його тільки з зовнішнім лоском. Вихованська дисципліна та покора забезпечують успіх усієї діяльності військовослужбовців. Це і зразкове несення бойового чергування, вартової і внутрішньої служб, і чітка організація бойової, гуманітарної і правової підготовки, і суворе дотримання розпорядку дня, і розумна організація відпочинку людей.

Життя, побут і діяльність військовослужбовців, упорядковані в суворій відповідності з вимогами статутів Збройних Сил України, відрізняються чіткістю, простотою, цілеспрямованістю. Тут не буває нічого зайвого чи непотрібного.

Все, що прописано статутами Збройних Сил України, необхідно для військової служби і навчання воїнів. Відступ же від статутних вимог неминуче веде до порушення порядку, недоліків у справах. Скільки нарікань сьогодні викликає, наприклад, таке явище, як відривання людей від бойової підготовки, від занять і тренувань. А починається це в основному з «доповнень» до запланованих завдань. У результаті цього особовий склад відволікається на непередбачені планом господарчі роботи, що не

тільки знижує якість бойової, гуманітарної і правової підготовки, але й підриває військову дисципліну, спотворює моральні норми.

В житті військової частини, підрозділу повинен панувати військовий порядок і організованість, а це саме по собі дисциплінує людей. Більше успіхів буде досягнуто за умови, що боротьба за дотримання суворого статутного порядку почне розгортатися у вищих ланках видів Збройних сил і родів військ та сил, оперативних командуваннях, об'єднаннях, бригадах. Засвоєний тут вірний стиль – усе робити так, як приписують статуту Збройних Сил України – перейде у з'єднання, військові частини, аж до самої дрібної військової одиниці, та буде мати благотворний вплив на стан військової дисципліни, на формування атмосфери творчого пошуку, діловитості, законної вимогливості у великому і малому, статутні відносини у військових колективах.

Статутний порядок, у якому так багато сконцентровано, утверджується нелегко, і тому захищати його від нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями теж непросто але вкрай потрібно. Їх соціальні коріння в намаганні частини військовослужбовців підмінити військовий статут, перед яким усі рівні, своїм неписаним «статутом», шляхом духовного насильства і фізичного глуму нав'язувати товаришам по службі «правила», що дозволяють одним перекладати обов'язки на інших, присвоювати ті чи інші привілеї потрібно ламати усім комплексом запобіжних заходів.

Нестатутні відносини не вичерпуються сумнозвісною «дідівщиною», хоча вона особливо поширена. Так, наприклад «казарменне» хуліганство нерідко проростає на ґрунті земляцтва, «суперменства». **Нестатутні відносини** – це гостре протистояння закону і беззаконня, обов'язку, честі і безчестя. Тому проблема нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями продовжує залишатися гострою, дискредитуючи статутний порядок і військові формування в очах народу України. З метою якнайшвидшого викорінення і зменшення до мінімуму нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями офіцерський склад, в будь-якому військовому колективі, повинен будувати системні запобіжні заходи враховуючи основи ідейного виховання, роз'яснення і впровадження у життя і побут воїнів принципів моралі і вимог статутів Збройних Сил України.

Життя незаперечно доводить: чим вища свідомість (правосвідомість) воїнів, то тим глибше вони розуміють значення зразкової військової дисципліни, відносин військового товаришування і дружби, взаємної поваги і вимогливості.

Беручи це до уваги у воїнів потрібно виховувати високу свідомість, єдність поглядів і переконань, спільність корінних інтересів і намагань до високої бойової готовності – це духовні сили, які піднімають людей над конфліктами і є передумовами здорової морально-психологічної атмосфери у військових колективах.

У формуванні взаємовідносин велику роль відіграє систематична робота з роз'яснення вимог законів, статутів Збройних Сил України і Військової присяги, норм моралі, значення єдиноначальності, субординації, військового товаришування і дружби.

Під час організації цієї роботи треба мати на увазі, що формалізм, парадність і компанійщина не можуть не позначитись на свідомості воїнів, розумінні ними свого обов'язку і зобов'язань. Час оновлення вимагає шукати нові підходи в пропаганді

й агітації, в індивідуальній роботі. Уміле роз'яснення складних процесів у житті народу України, міжнародної обстановки, прямі й обгрунтовані відповіді на гострі питання історії нашої держави і повсякденного життя виховують у воїнів патріотичні почуття, дотримання законодавства, готовність відстоювати, а якщо знадобиться – захищати зі зброєю в руках незалежність і територіальну цілісність України. Правдиве слово якнайкраще сприяє формуванню міцних ідейних переконань, становить основу внутрішніх орієнтирів дисциплінованої поведінки.

Взаємини в колективі тісно пов'язані з військовим порядком. Зв'язок цей взаємний. Статутний військовий порядок у всіх його ланках немислимий без статутних взаємовідносин військовослужбовців, у свою чергу статутний порядок об'єктивно сприяє встановленню і зміцненню вірних стосунків.

Статутний порядок як система єдиної статутної організації і єдиної статутної вимогливості для всіх військовослужбовців робить військову службу ясною і зрозумілою. Чіткий розпис і неухильне виконання розпорядку дня, суворий порядок у казармі, в парку машин, повна визначеність посадових обов'язків стають об'єктивними передумовами формування стереотипної поведінки, а отже, і взаємовідносин. Воїн знає, розуміє і постійно відчуває: так вимагає статутна система, так чинять інші, так повинен чинити він. Доцільність статутного порядку усвідомлюється кожним військовослужбовцем дуже швидко, тому що вносить розміреність і визначеність у повсякденне життя підрозділу, рівномірний розподіл навантажень. Будь-який відступ від статутного порядку викликає порушення звичного воїнського стереотипу діяльності – звідси здивовані питання, негативні оцінки, дисциплінарні проступки, порушення закону.

Порушення статутного порядку створює підґрунтя для прояву антиколективістських, егоїстичних спрямувань окремих військовослужбовців, нерідко призводить до порушення встановленого ритму підрозділу, нічим не виправданого зменшення службового навантаження для одних і надмірного його збільшення для інших.

Рішучі заходи з наведення порядку і зміцнення військової дисципліни, єдність вимог з боку всіх командирів та начальників і інших військових службових осіб, суворий контроль за службою і побутом воїнів, чітке виконання розпорядку дня, висока організація бойової, гуманітарної і правової підготовки – все це сприяє дотриманню військової дисципліни, встановленню вірних взаємовідносин та запобіганню злочинності.

Ефективним засобом боротьби проти нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями є аналіз і об'єктивність оцінки стану військової дисципліни, боротьба з прикриттям, прикрашанням дійсного стану справ.

Життя, щоденна практика свідчать про те, що для серйозної роботи зі зміцнення організованості і статутного порядку кожен командир і начальник усіх рівнів повинен уміти глибоко і всебічно аналізувати стан військової дисципліни. Важливо, щоб вдумливий аналіз не підмінявся простим збиранням різноманітних фактів, «пишнобарвних» прикладів, а дозволяв бачити причини військових злочинів, нестатутних взаємовідносин, їх носіїв, намічати дійові заходи з їх викорінення.

Вкрай негативно позначаються на ефективності протидії правопорушенням факти приховування злочинів. Важливо зрозуміти, що ніщо не є таким згубним, як окозамилювання. Ніякі статистичні хитромудрості не вирішують проблеми зміцнення військової дисципліни. Прикриття, відсутність реагування на злочини в суворій відповідності з законом у їх початковій стадії призводить до більш тяжких наслідків.

За таких умов нерідко сержантський (старшинський) склад стає на бік порушників, щоб позбавити себе від їхніх претензій.

На формування статутних норм поведінки військовослужбовців значний вплив має особистий приклад офіцерів і, зокрема, командирів і начальників усіх без винятку.

В умовах суспільних змін в Україні воїни судять про офіцерський склад за ступенем їхньої порядності і чесності, доступності до справедливості, за здатністю в будь-якій обстановці керуватися вимогами чинного законодавства і, зокрема, статутами Збройних сил України. Від цього вирішальною мірою залежить як авторитет, так і кінцеві результати їхньої діяльності.

Особистий приклад керівника в організації взаємовідносин із підлеглими – важлива складова дотримання статутних норм поведінки особового складу військової частини. Він завжди в полі зору воїнів. Якщо з їхнього боку є прояви чванства, підкреслення своїх заслуг у вирішенні загальноколективних завдань, грубість у спілкуванні з підлеглими, нехтування інтересами воїнів, то це не лише помічається, але й оцінюється як зразок організації власної поведінки. Необхідно завжди пам'ятати, що взаємні стосунки начальників і підлеглих багато в чому підпорядковані закону бумеранга: все, що виходить від перших до останніх, повертається до перших уже в більш спотвореній формі.

Справедлива, законна вимогливість, доброзичливість і такт командира та начальника породжують виконавську дисципліну підлеглих і повертаються до нього щирою повагою і зразком наслідування. Все це дозволяє йому бути ближчим до людей, знати їхні настрої, запити. У таких командирів не може бути «сюрпризів», аномальностей у підрозділах. Ситуацію вони знають завжди, впливають на неї і керують.

Найближчими помічниками офіцерів у зміцненні і дотриманні статутного порядку є прапорщики (мічмани) і сержанти (старшини) – безпосередні начальники і вихователі рядового складу. Щоб вони успішно виконували свої обов'язки, з ними необхідно щоденно працювати, вчити їх методики виховання підлеглих, добиватися особистої зразковості у виконанні вимог статутів Збройних сил України.

Велике значення у створенні здорової громадської думки у військових колективах, у формуванні правильного ставлення до подій та явищ громадського і колективного життя є залучення громадськості до боротьби з порушниками статутного порядку.

Досягається це шляхом ідейного загартування активу, його зразковістю у бойовому, гуманітарному, правовому навчанні і дисципліні. Постійно тримати актив у курсі подій, що відбуваються, виробляти в нього оцінку цих подій із вірних позицій означає перетворювати його в могутній генератор, джерело здорових відносин і вірних поглядів на військову службу, навчання, взаємовідносини. *Актив* – наймогутніша сила, що дозволяє попередити і викоренити окремі нездорові прояви у колективній думці і взаємовідносинах.

У регулюванні взаємних відносин дуже важливий диференційований підхід до кожної категорії військовослужбовців, до кожного воїна. Широке використання у цій роботі мають методики поетапної профілактики нестатутних взаємовідносин. Ці методики повинні ґрунтуватися на передовому досвіді, який було накопичено з успішного вирішення завдань щодо згуртування воїнських колективів, запобігання в них нестатутних взаємовідносин.

Але цей досвід може бути успішно реалізований тільки завдяки дотримання певних умов: всебічного врахування специфіки завдань, які вирішуються підрозділом (військовою частиною); вірним розподілом молодих воїнів у підрозділах; знанням офіцерами особливостей військовослужбовців різних періодів служби і психології; спілкування з молодими людьми; старанною підготовкою заходів, які проводяться, з обов'язковим продумуванням їх емоційної сторони, стовідсотковою участю в них особового складу, повсякденною цілеспрямованою індивідуальною виховною роботою з кожним воїном. У випадку відсутності кого-небудь із військовослужбовців на заходах, що проводяться, командування підрозділу зобов'язане в індивідуальному порядку довести до нього прийняте особовим складом рішення, роз'яснити його зміст і важливість у підтриманні здорової моральної атмосфери, добитися його усвідомлення і внутрішнього сприйняття воїном.

Методики також повинні передбачати систематичне повторення всіх запланованих заходів у кожний період навчання на місяцях, під час подальшої роботи з особовим складом, але з урахуванням змін, що відбулися у військових колективах. Застосування рекомендацій, у діяльності кожного офіцера, повинно бути творчим, продуманим. Робота щодо цілеспрямованої профілактики нестатутних взаємовідносин також повинна органічно поєднуватись з оптимальною організацією планомірного бойового навчання, виховної роботи, постійною діагностикою відносин, що складаються у військових колективах, формуванням чіткого дотримання статутних взаємовідносин і нещадною боротьбою з носіями нездорових традицій у підрозділах.

Оскільки проблема з викориненням нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями до кінця не вирішена, то органи військового управління, військового командування продовжують розробляти відповідні документи, мета яких допомогти офіцерському складу в запобіганні цим негативним явищам.

Таким документом, за часи незалежності України стали Методичні рекомендації командирам військових частин (підрозділів) щодо організації профілактики порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, затверджених Міністром оборони України 01.05.2003 року. У них, зокрема, зазначено, що «викладені в них основні складові профілактики правопорушень розглядаються як методична складова діяльності командира – єдиноначальника з організації роботи посадових осіб військової частини у напрямку нейтралізації однієї з болючих проблем повсякденної життєдіяльності військ»¹.

У Методичних рекомендаціях 2003 року викладено підхід до усвідомлення сутності статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, наведено основні

¹ Довідник з питань організації гуманітарного та соціального забезпечення, зміцнення військової дисципліни. – К. : ГУР МО України, 2005. – С. 164.

фактори і причини їх виникнення і живучості, дано характеристику форм прояву і видів порушень статутних правил взаємовідносин, а також визначено зміст профілактичної роботи службових осіб військової частини та основні вимоги до її організації.

Крім того, визначено основні заходи *загальної і спеціальної* профілактики цих злочинів, та з урахуванням досвіду військової практики надається методика поетапної профілактики порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями.

Цінність цієї Методики полягає в тому що в ній детально передбачена профілактична робота не тільки в період проходження строкової військової служби, а ще й до призову в армію, зокрема:

- 1) на етапі роботи з призовною молоддю;
- 2) на етапі підготовки до прийому молодого поповнення;
- 3) на етапі прийому молодого поповнення, звільнення в запас військовослужбовців, що виступили встановлені строки військової служби;
- 4) на початковому етапі військової служби молодих воїнів у підрозділі;
- 5) на етапі активного опанування воїнами бойовою спеціальністю і зміцнення внутрішньокolleктивних зв'язків у підрозділі.

Розглянемо їх більш детально. Так, на першому етапі основне завдання військових комісаріатів полягає в активному формуванні у призовників колективістських якостей, вірних уявлень про статутний порядок у військових колективах, профілактичній виховній роботі серед юнаків, схильних до негативних зразків поведінки.

На етапі підготовки до прийому молодого поповнення основна увага в підрозділах і військових частинах звертається на підбір і методичне інструктування офіцерів, прапорщиків, мічманів, сержантів, старшин і активу для роботи з молодими воїнами. З цією метою командири і начальники, штаби, органи з гуманітарних питань підбирають для роботи у військовому приймальнику найбільш підготовлених і дисциплінованих офіцерів, прапорщиків, мічманів, сержантів, старшин, солдатів і матросів. Із кожним з них проводять індивідуальні бесіди, інструктажі. Звертається увага на високу відповідальність у виконанні службових обов'язків, на необхідність прояву педагогічного такту, доступності для молоді. Ставляться завдання щодо затвердження у воїнів установки на швидке входження у колектив.

На третьому етапі – прийому молодого поповнення, звільнення в запас військовослужбовців, що виступили встановлені строки військової служби, основне завдання полягає в забезпеченні суворого статутного порядку у військовому приймальнику, вірному формуванні у юнаків перших навичок у виконанні службових обов'язків, продуманій організації проведень воїнів, що звільняються в запас. У перші дні перебування у військовому приймальнику з молодими воїнами вивчаються вимоги законодавства і статутів Збройних Сил України про взаємовідносини у військових колективах, роз'яснюється, як поводитись у тих випадках, коли хто-небудь із товаришів по службі посягає на їхню гідність.

Організуючи виховну роботу з молодими воїнами, офіцери забезпечують обстановку доброзичливості й уваги. Проявляють постійну турботу про підлеглих, чуйність і такт у взаємовідносинах. Ведуть нещадну боротьбу з випадками лихослів'я, грубості, образ з боку сержантського (старшинського) складу і солдатів (матросів)

більш ранніх строків призову. Активно формують у молодих воїнів повагу до порядку. Добиваються твердої переконаності підлеглих у дотриманні принципу справедливості і рівної відповідальності за дотримання військової дисципліни і правопорядку.

На початковому етапі служби молодих воїнів у підрозділі, який є найбільш відповідальним у роботі щодо запобігання злочинам, основне завдання полягає в забезпеченні адаптації молодих воїнів до умов військової служби, входження їх у колектив підрозділу, усвідомлення розуміння установок на дружбу, військове товаришування.

На етапі активного опанування воїнами бойової спеціальності і зміцнення внутрішньокolleктивних зв'язків у підрозділі головні зусилля зосереджуються на поглибленні вивчення мікроклімату у всіх без винятку військових колективів і повсякденного формування міцних і стійких статутних взаємовідносин між військовослужбовцями. У червні (грудні) всі інстанції від оперативного командування до військової частини повинні будувати свою роботу так, щоб кожен підрозділ був глибоко вивчений і був під неперервним впливом. У цей період неодмінно організовується систематичне відвідування командирами, начальниками, офіцерами органів з гуманітарних питань, офіцерами управління, начальниками служб бригади (полку), підрозділів у різний час доби для проведення бесід, індивідуальної виховної роботи, надання допомоги в налагоджуванні побуту і нормальних умов життєдіяльності воїнів. Мета відвідувань – вивчення стану справ, аналіз інформації про те, як згуртовується колектив, взаємовідносини в ньому.

На особливу увагу заслуговують викладені у Методичних рекомендаціях від 01.05.2003 року пропозиції щодо попередження порушень статутних правил взаємовідносин за умови поєднання п'яти напрямків цієї діяльності.

Причому три перші напрями діяльності осіб командного складу стосуються запобігання правопорушенням у цілому:

перший – наведення і підтримання в кожному підрозділі міцного статутного порядку, безумовна взірцевість та зацікавленість офіцерського складу в його забезпеченні;

другий – послідовна і систематична робота щодо вивчення динаміки взаємовідносин між військовослужбовцями, знання реального стану справ у військовому колективі;

третій – повсякденна турбота про побут, відпочинок, здоров'я військовослужбовців, забезпечення їхньої соціальної захищеності. А два наступні стосуються виключно запобігання і профілактики нестатутних взаємовідносин у контексті їх фактичного обліку і принципового реагування на них;

четвертий – дотримання вимог чинного законодавства задля ефективної протидії нестатутним проявам:

– при прояві ознак (випадків) нестатутних проявів – вживання передбачених Дисциплінарним статутом Збройних сил України або Кримінальним кодексом України заходів;

– забезпечення реальної підтримки командира, який викриває порушення, вживає законних заходів за фактами правопорушень, дотримання принципу презумпції «службової невинуватості» посадової особи за об'єктивну і принципову доповідь;

- вживання заходів, адекватних вчиненому правопорушенню;
- широка гласність фактів та випадків порушення статутних правил взаємовідносин;

п'ятий – критерій оцінки роботи командира військової частини (підрозділу) щодо профілактики порушення статутних правил взаємовідносин: не кількість кримінальних справ, а результативність заходів, яких було вжито щодо їх виявлення, ефективність роботи з недопущення таких випадків¹.

Необхідно підтримувати намагання тих командирів і начальників, які не на словах, а своїми наполегливими діями, не покриваючи їх, намагаються позбутися «дідівщини».

Основні зусилля слід зосередити на забезпеченні реалізації конституційних прав, свобод, соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей, формуванні здорової морально-психологічної обстановки у військових колективах.

Пріоритетним напрямком діяльності – є забезпечення збереження життя і здоров'я особового складу.

Також потрібно вживати невідкладні заходи щодо припинення негативних тенденцій зростання кількості злочинів та інших подій у Збройних Силах України, досягти стійкого поліпшення правопорядку через жорсткий контроль, наполегливого впровадження організаційних, виховних та психологічних заходів, налагодження ефективної та системної роботи щодо їх профілактики та запобігання.

Наступним напрямком є підвищення ролі та значення громадських інститутів, передусім зборів офіцерів і жіночих рад, у поліпшенні морально-психологічного стану особового складу та забезпечення зразкової поведінки військовослужбовців².

Що стосується проблеми «дідівщини», то перед командним складом всіх рівнів стоять наступні завдання:

- зосередити роботу на згуртуванні колективів, підтриманні в них товариських взаємин, встановленні справедливості під час розгляду можливих конфліктних ситуацій, впровадженні здорового способу життя, гідної поведінки на службі і в побуті;
- провести проблемно-цільову роботу щодо вивчення причин, обставин та умов правопорушень, пов'язаних із порушеннями статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями³.

У цих та інших документах, що вже напрацьовані протягом 1991–2017 років, детально передбачений комплекс заходів щодо посилення боротьби з правопорушеннями.

¹ Довідник з питань організації гуманітарного та соціального забезпечення, зміцнення військової дисципліни. – К. : ГУР МО України, 2005. – С. 170.

² Про стан військової дисципліни у Збройних Силах України у 2004 році, виконання директиви Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28 жовтня 2002 року № 1–1/1384 «Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: // Матеріали колегії Міністерства оборони України від 25.01.2005 р. /Архів Адміністративного департаменту Міністерства оборони України за 2005 р.

³ Про стан військової дисципліни у Збройних Силах України у 2004 році, виконання директиви Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28 жовтня 2002 року № 1–1/1384 «Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: // Матеріали колегії Міністерства оборони України від 25.01.2005 р. /Архів Адміністративного департаменту Міністерства оборони України за 2005 р.

Наступний напрямок із запобігання та протидії злочинності це тісна співпраця з органами юстиції, що забезпечить новий підхід із акцентом на профілактику. Ширше також потрібно використовувати прокурорські застереження, регулярно запрошувати офіцерів військових прокуратур, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України в інтересах попередження правопорушень, переважно шляхом індивідуальних бесід із військовослужбовцями.

Крім того, потрібно підвищувати виховні можливості відкритих судових процесів. У період їх підготовки і проведення командирам військових частин необхідно формувати здорову колективну думку, старанно готувати місця їх проведення, забезпечувати в них участь усього особового складу.

Вище зазначені напрямки дозволять більш ефективно впроваджувати заходи з викорінення у військах і силах правопорушень, зокрема: вивчення причин і умов, що сприяють військовим злочинам; застосування різних видів юридичної відповідальності до військовослужбовців, які вчинили ці правопорушення, а також до осіб, які своїми діями (бездіяльністю) сприяли їх здійсненню.

Хворобливий процес переходу нашої держави на нові економічні відносини, що супроводжується падінням моральних засад, диференціація населення за майновою ознакою, втрата принципу опори не на закон, а на культ сили, що укріпився у свідомості значної частини молоді, також негативним чином позначається на стані злочинності і судимості військовослужбовців за насильницькі злочини. Дослідження причин і умов нестатутних взаємовідносин у військових колективах з усією очевидністю свідчить про те, що деякі юнаки приходять на військову службу вже заражені цими недугами. Зароджування «таких відносин» розпочинається ще у школі, потім отримує «доводку» у ПТУ та інших навчальних закладах. Крім того, стан справ у цій сфері ускладнився значним і швидким, щодо коротких термінів, скороченням Збройних Сил. Історичний досвід показує, що в такі періоди рівень злочинності завжди зростає, оскільки знижується функціональна діяльність начальницького складу, падає престиж військової служби, а разом із цим – рівень військової дисципліни і порядку.

Тому, виходячи з оцінки реального стану справ, Генеральний штаб Збройних Сил України найбільш вагомими напрямками зміцнення військової дисципліни та правопорядку вважає:

- забезпечення пріоритетності в діяльності органів військового управління всіх рівнів щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку, комплексного підходу до їх вирішення, поєднання профілактичних та дисциплінарно-правових заходів, стимулювання військової служби різних категорій військовослужбовців;

- організацію планової, повноцінної бойової підготовки вирішальним фактором підтримання статутного порядку у військах і силах;

- забезпечення дотримання чинного законодавства, статутів Збройних Сил України, прав та гарантій військовослужбовців. Під час планування цієї роботи звернути особливу увагу на військові частини, що підлягають реформуванню та розформуванню;

- удосконалення системи контролю за станом правопорядку у військах (силах), позбавлення від посадових осіб, які приховують дійсний стан справ, не вживають дієвих заходів щодо забезпечення правопорядку серед підлеглих;

- всебічну підтримку посадових осіб, які виявляють негативні явища та причини, що їх породжують, активно та рішуче вживають відповідних заходів;
- підвищення ролі сержантів у навчанні, вихованні особового складу, організації їх повсякденної життєдіяльності та зміцненні військової дисципліни. Забезпечення першочергового комплектування посад молодших командирів військовослужбовцями військової служби за контрактом, організація їхньої всебічної підготовки;
- індивідуалізацію роботи з людьми. Підвищення ролі психологічної роботи в під-розділі і військовій частині¹.

Таким чином, ставиться завдання захистити ті суспільні відносини, на які здійснюються посягання, що виникають між військовослужбовцями в процесі встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, а також між військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. Бо, як передбачає стаття 2 Європейської хартії прав солдатів строкової служби (в редакції від 16.09.1996 р.), «жоден солдат не повинен зазнавати тортур чи жорстокості, чи принизливого ставлення до себе»².

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 21 «Військова злочинність»

Основні характеристики	Кримінологічна характеристика	Взаємодія військового командування, правоохоронних та судових органів
Поняття та сутність		
Правове забезпечення		
Об'єкти і суб'єкти що протидіють військовій злочинності		
Заходи, що здійснюють правоохоронні органи в сфері запобігання військовій злочинності		
Шляхи вдосконалення кримінологічного забезпечення військової злочинності		

¹ Про стан військової дисципліни у Збройних Силах України у 2004 році, виконання директиви Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 28 жовтня 2002 року № 1–1/1384 «Про додаткові заходи щодо поліпшення дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: // Матеріали колегії Міністерства оборони України від 25.01.2005 р. /Архів Адміністративного департаменту Міністерства оборони України за 2005 р.

² Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально – правове та кримінологічне дослідження) / За заг. ред. Матвійчука В. К. : Монографія. – К. : КНТ, 2006. – С. 213. Карпенко М. І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібник / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. К. Матвійчука. – К. : ВД «Дакор», 2013. – С. 423.

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності мігрантів в Україні

Міграція (від лат. *migrant, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) як різновид соціальної мобільності населення – це вид, спосіб і форми переміщень осіб без громадянства або громадян у внутрішньодержавному чи транснаціональному просторах, що обумовлюються на практиці, зокрема, соціально-економічними та політико-культурними причинами¹.

Сучасний розвиток злочинності визначається низкою ключових тенденцій, що формують її природу: криміналізацією свідомості внаслідок деформації правової культури; розривом традиційних соціальних зв'язків між людьми в контексті масової міграції та соціальної поляризації суспільства; деструктивним сприйняттям реальності внаслідок руйнування традиційної для теперішнього суспільства системи цінностей. Етичний плюралізм ускладнює моральну оцінку злочинних діянь і створює підґрунтя для виправдання злочинної поведінки, що в комплексі з проблемами соціального та соціокультурного характеру (зокрема міграції) стає безпосередньою причиною криміналізації суспільства.

Проблема злочинності мігрантів у вітчизняній кримінологічній науці не представлена комплексними дослідженнями, можна говорити тільки про низку кримінологічних розвідок у цій сфері.

При цьому, вивчення проблеми злочинність мігрантів в кримінологічному аспекті має неабияке значення, що визначається низкою обставин: мігранти істотно впливають на кримінологічну ситуацію в регіоні і країні; цей вплив за умов соціальної кризи суттєво впливає на злочинність; виникає ціла низка нових економічних, соціальних, політичних, духовних проблем, у т.ч. таких, що зачіпають міжнародно-правові аспекти, положення іноземців на території держави, забезпечення їх безпеки тощо².

Злочинність мігрантів слід розглядати як сукупність, передбачених законом про кримінальну відповідальність, злочинів, що вчиняються у визначеному часовому проміжку та певній території особами, які відповідно до ратифікованих Україною міжнародно-правових актів і національного законодавства визнаються мігрантами.

Найбільш характерним для кримінології є поділ міграції на легальну і нелегальну (залежно від правових підстав перебування особи в державі), на трудову і соціальну (за метою в'їзду та перебування особи в державі), а також на міжнародну (зовнішню) та внутрішньодержавну (внутрішню) (залежно від політико-географічного призна-

¹ Римаренко Ю. І. Міжнародне міграційне право. Університетський курс: підручник / Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2007. – С. 58.

² Мозоль А. П. Злочинність мігрантів (кримінологічна характеристика) / А. П. Мозоль // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7 (2). – С. 115.

чення міграції). При цьому мігранти, відповідно, поділяються на легальних і нелегальних, трудових і соціальних, а залежно від їх громадянської належності – на іноземців або осіб без громадянства та внутрішньо переміщених осіб (власних громадян).

Для злочинності мігрантів характерним є прояв певної стабільності її кількісно-якісних показників і структурна одноманітність. Передусім це пов'язано із наявністю двостороннього впливу державної кримінологічної політики, оскільки у більшості країнах світу поряд із забезпеченням заходів реагування держави на протиправні форми поведінки мігрантів формується також специфічний напрям державної політики, спрямованої на врегулювання міграційних процесів.

Рівень злочинності мігрантів порівняно із злочинністю іншої категорії громадян і її питома вага у структурі злочинності в цілому становить близько 2–3%, однак залежить від кількості мігрантів, які перебувають у певний проміжок часу у відповідному адміністративно-територіальному просторі.

В останні роки в Україні має місце відносно стабільний рівень злочинності мігрантів: відповідно до офіційної статистики у 2013 р. було виявлено понад 1,8 тис., у 2014 р. – 2,2 тис. та у 2015 р. – 1,9 тис. злочинів, які вчинені іноземцями та особами без громадянства.

Злочинності мігрантів властиві певні особливості, зокрема, переважну більшість у її структурі займають такі злочини проти власності як крадіжки і грабежі, такі злочини проти авторитету органів державної влади й місцевого самоврядування як підроблення документів та їх використання, а також такі злочини проти життя та здоров'я особи як умисне вбивство та нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Близько 15% становлять злочини щодо незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, а також щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами.

Продовжують впливати на рівень, структуру та динаміку української злочинності вчинювані мігрантами такі злочини у сфері недоторканості державного кордону як незаконне переправлення осіб через державний кордон і порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї.

Корупційні, військові злочини та злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку не є характерними для злочинності мігрантів. Однак останніми роками спостерігається негативна тенденція до вчинення мігрантами цієї групи злочинів, що, передусім, обумовлено збільшенням випадків призначення мігрантів на деякі посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, надання дозволу проходження військової служби іноземцям, а також ескалація збройного конфлікту на Сході України. Хоча питома вага таких злочинів у структурі злочинності мігрантів є незначною, однак, за певних умов, вона може збільшитися.

Нелегальна міграція як фонове для злочинності явище, як правило, пов'язана з різними видами протиправної діяльності, у т.ч. з торгівлею людьми, контрабандою, браконьєрством, дедалі частіше мігранти потрапляють під вплив екстремістських і терористичних організацій.

Вивчення кримінальних проваджень (справ), пов'язаних із незаконною міграційною діяльністю, за останні 15 років дають підстави стверджувати, що в Україні акти-

візується діяльність організованої злочинності, що спеціалізується, насамперед, на створенні транснаціональної розгалуженої мережі управління нелегальними імміграційними потоками¹.

У кримінології виділяється також таке поняття як *кримінальна міграція* – сукупність переміщень осіб через державний чи адміністративно-територіальний кордони задля підготовки або вчинення злочину. На відміну від злочинності мігрантів, для кримінальної міграції вчинення злочину визначається сенсом перебування в країні в'їзду. Він може поєднуватися з іншими сенсами знаходження в чужій країні, однак є обов'язковим для кримінального мігранта.

Одним з різновидів кримінальної міграції є виїзд з держави постійного перебування з метою уникнення від кримінальної відповідальності. Для країни виїзду це кримінальна еміграція, а для країни в'їзду – кримінальна імміграція. Кримінальна рееміграція являє собою виїзд з країни перебування задля уникнення притягнення в ній до кримінальної відповідальності за вчинені злочини².

Також не слід ототожнювати *злочинність мігрантів* із *злочинністю, пов'язаною з іноземцями*, оскільки суб'єктами міграційних процесів можуть виступати не тільки іноземці чи особи без громадянства, але й громадяни України (так звані внутрішньо переміщені особи), які переміщуючись у середині країни також можуть вчиняти злочини.

§ 2. Причини та умови злочинності мігрантів

Причини та умови злочинності мігрантів являють собою комплекс тих соціально-негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність у цілому, однак процес детермінації злочинності мігрантів має свої особливості.

Кримінологами виділяються три лінії детермінації злочинності мігрантів:

- комплекс причин та умов, що впливають на формування особи злочинця до виникнення проблемної життєвої ситуації, які обумовили мету міграції;
- фактори, що обумовлюють проблемну життєву ситуацію, які сформували мету міграції, її стимулювання;
- комплекс обставин, що чинять вплив на мігрантів після їх прибуття в той або інший населений пункт³.

Перша лінія детермінації висвітлюється в багатьох розділах цього підручника. Спеціальні дослідження злочинності мігрантів дають нові яскраві підтвердження того, що неблагополуччя в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах призводять до невіршених протиріч, проблем і кінфліктних ситуацій, які стимулюють зростання рівня криміналізації суспільства. Серед населення виникають і поширюються верстви

¹ Нікітін Ю. В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства: монографія / Ю. В. Нікітін. – К. : ВНЗ «НАУ», 2009. – С. 104.

² Преступность мигрантов-иностранцев и ее предупреждение: монография / [Литвинов А. А., Чирков Д. К. и др.]. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 21–22.

³ Бабаев М. М. Преступность приезжих в столичном городе / М. М. Бабаев, М. В. Королева. – М. : Акад МВД СССР, 1990. – С. 49.

населення, які живуть за межею бідності, бездомні, безробітні, розчаровані в захисті законом цінностей і готові на будь-які, в т.ч. антигромадські, способи забезпечення своїх потреб, що виявляються в гострих стресових ситуаціях і відчують різні психологічні впливи. Вимушена міграція частіш за все пов'язана із втратою мігрантами свого попереднього соціального статусу, втратою житла, роботи¹.

Злочинність мігрантів збільшується і в умовах, коли на території країни виявляється все більше іноземців, які тікають з країн, де висока терористична активність, охоплених війнами, соціальними потрясіннями, а також з відсталих країн з більш низьким життєвим рівнем населення. Вивчення проблеми злочинності іноземців дало змогу встановити пряму залежність між нелегальною міграцією і злочинністю серед цієї категорії осіб².

Для сучасної української структури злочинності мігрантів особливістю є значне збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, що обумовлене незаконною анексією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та актами агресії на східних територіях України.

Як слушно відмітила Т. А. Денисова, збільшення обсягів нелегальної міграції, обумовлених, насамперед, бойовими діями на Сході країни, сприяють вчиненню злочинів, зокрема проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи тощо. З початку проведення Антирористичної операції можна спостерігати зростання незаконного переміщення зброї, вибухових речовин, порушення державного кордону, збільшення терористичних актів, убивств тощо³.

Важливим фактором впливу на злочинність мігрантів чинить відсутність в державі, до якої прибувають мігранти, чіткої системи їх обліку та реєстрації (у т.ч. біометричної верифікації та ідентифікації) з моменту перетинання ними державного чи адміністративного кордонів, а також контролю за їх подальшим пересуванням в межах країни.

Зазначені зовнішні та внутрішні фактори тісно взаємодіють із особистісними характеристиками мігрантів. Саме тому, важливе значення для пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі злочинності мігрантів і забезпечення вжиття відповідних превентивних заходів, має вивчення особи мігрантів, які вчинили злочини, та умов їх соціалізації в приймаючому суспільстві.

Переважає більшість мігрантів є працездатними, але без вищої освіти. Зазвичай у силу об'єктивних причин мігранти мають некваліфіковану, фізично виснажливу і мало оплачувану роботу. Для мігрантів, як правило, проблемою є винаймання житла і побутова облаштованість. Практика свідчить, що мігранти на новому місці проживання доволі часто поповнюють ряди маргіналів. Вони мешкають із сім'ями в перенаселених гуртожитках, а також в іншому мало пристосованому для проживання приміщенні. Це не дозволяє зняти психологічне напруження і втому після виснажливої фізичної праці, а побутова необлаштованість створює атмосферу нервозності

¹ Криминологія: учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 823.

² Там само. – С. 827.

³ Денисова Т. А. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і проблеми незаконної міграції / Т. А. Денисова // Держава та регіони. Серія: Право. – 2016. – № 2(52). – С. 72.

й агресивності в поселеннях мігрантів. Значного розповсюдження в таких осередках набувають хамство, брутальність і хуліганські прояви. Наведені та низка інших чинників впливають на культуру міжособистісного спілкування мігрантів, провокують перманентні сімейно-побутові конфлікти криміногенного характеру¹.

Міграція з позиції дослідження злочинності мігрантів становить певний соціальний процес взаємодії мігрантів з приймаючим суспільством, одним з негативних наслідків якої стає виникнення злочинності мігрантів. Масова міграція тягне за собою інтернаціоналізацію злочинного середовища та неминуче зіткнення в соціальному просторі приймаючого суспільства із встановленими правовими нормами і традиційними цінностями груп мігрантів, які не поспішають асимілюватися в цьому суспільстві та дотримуватися чинного законодавства держави, культури приймаючого соціуму. Культурна несумісність етнічних груп, що знаходяться на різних щаблях соціального та соціокультурного розвитку, також виступає як один із важливих факторів, що впливає на злочинність в сучасному суспільстві. У багатьох випадках невідповідність ціннісних установок стає однією з причин вчинення мігрантами правопорушень і злочинів (у т.ч. тяжких) на території приймаючих держав.

§ 3. Запобігання злочинності мігрантів

Запобігання злочинності мігрантів є невід'ємною складовою системи запобігання усієї злочинності та здійснюється на декількох рівнях: загальносоціальному та спеціально-кримінологічному (у міграційному середовищі та індивідуально з мігрантами).

Загальносоціальними є заходи, що утворюють передумови для виключення можливості існування злочинності мігрантів та усувають проблеми, пов'язані з перебуванням мігрантів у приймаючому суспільстві.

Значний обсяг заходів загальносоціального характеру визначені Стратегією державної міграційної політики України на період до 2025 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 №482-р. Метою Стратегії є, зокрема, спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави. В основі Стратегії лежить спільна та скоординована діяльність компетентних органів виконавчої влади; міжнародних урядових і неурядових установ та організацій міграційного спрямування (Міжнародна організація з міграції, Управління Верховного Комісара ООН з прав біженців тощо).

Важливим аспектом загальносоціального запобігання злочинності мігрантів полягає у проведенні *міграційної амністії* – програми, відповідно до якої держава дає можливість нелегальним мігрантам узаконити своє перебування в державі. Насамперед мова йде про легалізацію мігрантів, чиє видворення було тимчасово припинено або неможливе, які проживають в Україні протягом тривалого часу, працюють, мають родини і, як наслідок, певною мірою інтегровані де-факто в українське суспільство;

¹ Шакун В. І. Міграція і злочинність: навч.-практ. посіб. / В. І. Шакун. – К. : УАВС, 1996. – С. 13–14.

не вчинили будь-яких кримінальних правопорушень в Україні та не становлять жодної загрози для національної безпеки та громадського порядку.

Спеціально-кримінологічні заходи орієнтуються на систему детермінант злочинів, які вчиняються мігрантами, задля зменшення їх впливу чи повного усунення. Вони передбачають зокрема:

- обмеження злочинних традицій і звичаїв;
- поновлення спеціальних підрозділів міграційного контролю в системі Державної міграційної служби України;
- посилення спроможності органів охорони державного кордону щодо запобігання і протидії нелегальній міграції;
- систематичне проведення спеціальних профілактичних заходів під умовною назвою «Мігрант», «Кордон», «Студент» тощо;
- створення системи соціальної інтеграції (реінтеграції) мігрантів;
- жорстке дотримання умов надання дозволу на імміграцію іноземців та осіб без громадянства у державу та надання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового чи тимчасового захисту;
- покращення та забезпечення контролю мікроклімату в міграційному середовищі, особливо серед діаспори, недопущення проявів агресії, жорстокості тощо.

У міграційній сфері дієвими заходами щодо запобігання злочинності може стати автоматизація обліку та реєстрації мігрантів.

Зокрема на сьогодні усі міжнародні пункти пропуску через державний кордон України підключені до бази даних Інтерполу, що створило умови для виявляти під час в'їзду в Україну мігрантів, які розшукуються в інших державах за вчинення злочинів.

Відповідно до Указу Президента України від 30.08.2017 № 256/2017 в Україні також розпочала своє функціонування національна система біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, чим посилено контроль за їх в'їздом в Україну та виїздом з неї. Такий облік дає змогу збору та накопичення біометричних даних (таких як, наприклад, відбитки пальців і зображення обличчя мігранта), значення яких має не аби яке кримінологічне значення, зокрема, для ідентифікації особи злочинця.

Важливим елементом спеціально-кримінологічного запобігання злочинності мігрантів є також вирішення деяких проблем кримінальної відповідальності іноземців та осіб без громадянства, призначення їм покарання та звільнення від відповідальності задля уникнення випадків осідання в державі раніше судимих іноземців і рецидивної злочинності мігрантів.

Перш за все, мова має йти про недопустимість призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, для *нелегальних мігрантів* – іноземців або осіб без громадянства, які незаконно перетнули державний кордон України, а також іноземців або осіб без громадянства, які законно прибули в Україну, але втратили підстави для перебування в державі. Такі покарання мають призначатися лише особам, які мають чинні посвідки для проживання в Україні, тремін дії яких перевищує триваюче, не пов'язане з позбавленням волі покарання.

Крім того, в усіх випадках вчинення злочину нелегальним мігрантом, за яке не може бути призначене покарання у виді позбавлення волі, або ж суд вважає неможливим призначення такого покарання, під час призначення покарання суд повинен ухвалювати рішення щодо примусового видворення чи реадмісії з території держави іноземців після відбуття ними покарання, у т.ч. в разі звільнення їх від кримінальної відповідальності, внаслідок акту амністії чи помилування, а також після відбуття покарання.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 22 «Злочинність мігрантів»

Основні характеристики	Кримінологічна характеристика	Взаємодія держав
Поняття та сутність		
Правове забезпечення		
Об'єкти і суб'єкти що протидіють злочинності мігрантів		
Міжнародна співпраця		
Заходи, що здійснюють правоохоронні органи в сфері запобігання міграційній злочинності		
Шляхи вдосконалення кримінологічного забезпечення злочинності мігрантів		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

§ 1. Поняття та сутність кримінологічної безпеки

Історія розвитку людства свідчить, що всі соціальні об'єднання, а тим паче державні утворення, забезпечують свій розвиток та існування за рахунок власної безпеки. Створення нової концепції і науково-прикладної моделі кримінологічного забезпечення національної безпеки України сприятиме ефективній протидії злочинності та розбудові політичних, соціально-економічних й ідеологічних пріоритетів державного устрою України.

Національна безпека (national security) як парадигма державного існування у світовій практиці використовувалась з давніх часів. Ще в стародавньому Римі та Єгипті у плані державності і правового забезпечення існування громадян і суспільства розглядались питання безпеки. Так, Цицерон, у своїх працях, проблему безпеки ставив на чільне місце, кажучи, що «перш за все кожному виду живих істот природа дарувала намагання захищатися, захищати своє життя... уникнути всього того, що здається шкідливим, та набувати і здобувати собі все необхідне для життя»¹. У слов'янських народів православна церква також зосереджувала на цьому увагу. У Старому Заповіті наголошується, що тілесне життя «полягає в задоволенні вимог двох головних інстинктів: інстинкту самозбереження та інстинкту продовження роду»².

Але, як відомо, та ж церква, як суспільна організація, у своїй боротьбі за виживання часто ставила на перший план певні духовні цінності (боротьба з єретиками, іконоборцями, іншими релігіями, атеїзмом тощо). Ця боротьба часто супроводжувалась втратами тисяч і тисяч людських життів.

Стрімкий науково-технічний прогрес, який здійснено на рубежі ХХ – ХХІ століть, додав людству значно більше ризиків, а ніж за усі попередні часи. У 2010 році в своєму докладі Пан Гі Мун, Генеральний секретар ООН, підкреслив «по суті безпека людей означає їх вільність від того, що загрожує їх правам, вільність від страху, а навіть від того, що загрожує їх життю»³.

В умовах сучасної української дійсності, як зазначено в ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України» об'єктами та цілями національної безпеки є:

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;

¹ Цицерон, Марк Тулій. О государстве; О законах; О старости; О дружбе; Об обязанностях; Речи; письма / сост., примеч., анот. Е. В. Ляпустина; авт. предисл. Е. И. Темнов. – М. : Мысль, 1999. – С. 31.

² Протоіерей Серафим Слобідський. Закон Божий. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. – С. 72.

³ BAN KI-MOON: Human security. Report of the Secretary-General United Nations 2010, A/64/701, p.5; Протоіерей Серафим Слобідський. Закон Божий. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. – С. 72.

– держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Також є сенс зауважити, що Законом «Про основи національної безпеки України» визначено сфери, де суб'єкти державного управління національною безпекою мають забезпечити захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, а саме: правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління під час виникнення негативних тенденцій до створення загроз національним інтересам¹.

Як видно із змісту Закону «Про основи національної безпеки України», в ньому визначені основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у різних сферах життєдіяльності.

Водночас, сучасні науковці (В. Ф. Баранівський², Л. А. Маслова³ та інші), посиляючись на вітчизняний та зарубіжний досвід останніх років, привертають увагу на зростання ролі проблем духовної безпеки в системі національної безпеки сучасного українського суспільства. При цьому під духовними аспектами національної безпеки розуміється, по-перше, здатність нації (народу) до збереження та наслідування поколіннями своєї духовної та культурної самобутності. По-друге, це здатність нації (народу) до духовної інтеграції, підтримки єдності та гармонії групових, індивідуальних та соцістальних інтересів, подоланню ціннісного розколу та посттрансформаційної кризи світосприйняття⁴. Дійсно, проблема духовної єдності, консолідації для сучасної України нині є надважливою у забезпеченні безпеки українського суспільства.

Загалом поняття «безпека», згідно з етимологією цього слова, – це «відсутність загрози; збереженість, надійність»⁵, тобто комфортність існування людини і суспіль-

¹ Про основи національної безпеки : Закон України від 19 червня 2003 року №964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39.

² Баранівський В. Ф. Проблеми духовної безпеки українського суспільства. – К. : Видавництво ПП Улянич В. І., 2009. – 160 с.

³ Маслова Л. А. Механізм державного регулювання в системі забезпечення духовної безпеки суспільства. Дис. канд. філос. наук // Нац. ак-я держ. упр. при Президентові України. – К. : 2014. – 248 с.

⁴ Маслова Л. А. Механізм державного регулювання в системі забезпечення духовної безпеки суспільства. Дис. канд. філос. наук // Нац. ак-я держ. упр. при Президентові України. – К. : 2014. – 248 с.

⁵ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – М. Рус. язык. 1980–1991. – Т. 1 А-3. 1989. – С. 67.

ства. Водночас слово «надійний» означає «стійкий, твердий, міцний»¹. Лінгвістичні тлумачення поняття «безпека» явно недостатні, оскільки під відсутністю загрози передбачається досягнення якоїсь ідеальної ситуації (стану), коли ніщо і ніхто, нікому і нічому не загрожує. Такий стан у реальному житті існувати не може. У зв'язку з цим категорія «безпека» не абсолютна, а відносна, і її значення набуває сенсу тільки у сфері конкретної життєдіяльності людини чи суспільства. Вбачаючи на це можна наголосити, що *безпека є об'єктивним станом, це функція рівня загроз і оборонного потенціалу суб'єкта.*

Стан безпеки є функцією багатьох змінних чинників, що можна представити за допомогою формули:

$$\text{СБ} = f(\text{З1}, \text{З2}, \text{З3}, \dots, \text{Зn}) (\text{Оп1}, \text{Оп2}, \text{Оп3}, \dots, \text{Опn})$$

де: СБ – стан безпеки;

f – об'єднана складова загроз;

З1, З2, ..., Зn – загроза 1, загроза 2, (...) загрози n;

Оп1, Оп2, ..., Опn – оборонний потенціал в галузі 1, оборонний потенціал в галузі 2, оборонний потенціал в галузі (...) n.

В найбільш загальному плані до таких суспільних галузей (сфер) відносяться: духовна, політична, соціальна, економічна, військова та інші.

Кримінологічна безпека є важливою складовою безпеки всіх галузей (сфер) життєдіяльності суспільства. Кримінологічна безпека є проблемою комплексною. Вона являє собою *сукупність ідеологічних, політичних, економічних, правових, соціально-психологічних та інших заходів, що розробляються та впроваджуються заінтересованими суб'єктами (державними та громадськими), а також громадянами щодо запобігання та протидії протиправних посягань на права та законні інтереси людини, суспільства, держави.*

Кримінологічна безпека не може існувати сама по собі, в якомусь ідеалі, ізолювано від суспільного життя, співвідношення реальної та потенційної загрози впливу на неї злочинності. Вона тісно пов'язана з усіма складовими соціуму, які є головними чинниками самозбереження, існування і розвитку природного середовища кожної людини зокрема і суспільства в цілому.

Актуальність теорії кримінологічної безпеки обумовлена необхідністю формування нової ідеології протидії злочинності яка переорієнтовує правоохоронну систему з пошуку криміногенних загроз, що стає другорядним, на реалізацію основної задачі – забезпечення безпеки людини, суспільства від злочинних посягань.

Сучасна теорія кримінологічної безпеки покликана спрямувати смисловий акцент з об'єкта нападу (злочинність) на об'єкт захисту (особу, суспільство, державу), які і є гарантантами кримінологічної безпеки. Таким чином доктрина кримінологічної безпеки та її забезпечення повинна визначати характер та спрямованість криміногенних та кримінальних загроз і недопущення їх трансформації у реальну небезпеку (злочин). Тому забезпечення суспільного належного контролю над злочинністю не може бути ефективне без спрямування кримінально-правової системи заінтересованими

¹ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – М. Рус. язык. 1980–1991. – Т. 1 А-3. 1989. – С. 412.

суб'єктами (State authorities and non – State entities), в першу чергу, на захист від витоку загроз безпеці, а вже потім, на сам виток загрози, що і сприятиме випереджаючому характеру та спрямованості кримінологічної безпеки.

Відповідно до галузей (сфер) суспільства виокремлюють певні види безпеки: «духовна безпека», «політична безпека», «економічна безпека», «громадська безпека», «екологічна безпека», «військова безпека», «технологічна безпека», «інформаційна безпека», «кримінологічна безпека» тощо, які є щільно взаємозалежними, оскільки існують у взаємозалежних сферах життєдіяльності суспільства.

Узагальнюючи можна наголосити, що **кримінологічна безпека** – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значимі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави.

Суспільна безпека відповідає інтересам людини, суспільства і держави, але вона постійно знаходиться під впливом різних детермінант. Норми права слугують своєрідним прообразом поведінки для вибору засобів забезпечення безпеки, що і захищає інтереси усього суспільства.

Суттєвою складовою кримінології безпеки суспільства є інтерес, який уособлюється з певними життєво важливими матеріальними благами та інтелектуальними і духовними цінностями. Захищеність інтересів у даному контексті включає в себе співвідношення негативності (протидія протидії) з самою собою і спільністю, яке поєднується у взаємних протидіях загрозам і небезпеці. При цьому існує воля вибору засобів їх запобігання. Бо вольовий аспект як елемент понятійної категорії «безпека» може використовуватися суб'єктами безпеки без будь-яких обмежень. Критерієм його всеосяжності слугує тільки право, яке реалізується через кримінально-правову систему України.

Право призначене регламентувати й ті негативні явища (загрози), від яких необхідно забезпечити особу, суспільство, державу. Закон України «Про основи національної безпеки України» у ст. 1 зазначає, що «Загрози національній безпеці – це наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України»¹. Тобто під загрозами розуміються ті явища і чинники, які посягають на охоронювані правом інтереси, і в даний історичний період вважаються настільки загрозливими, що держава при неефективності інших заходів може застосувати, через суб'єктів безпеки, весь аспект кримінально-правової системи.

Реальний стан безпеки суспільства визначається існуючими або потенційними загрозами, які обов'язково пов'язуються як із сучасною оцінкою характеру цих загроз, так і прогнозованою, як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Але утопічно створювати раціональні протидії загрозам на всі випадки життєдіяльності, їх неможливо

¹ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р., №964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. №39. – Ст. 351; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 р. Указ Президента України №92/2016. [Електронний ресурс] // Режим доступу : URL : president.gov.ua/documents/922016-19832

закріпити в юридичних актах. Законодавець не в змозі точно знати майбутнє. Законодавство можна побудувати тільки на встановлених закономірностях і, звісно, тільки якоїсь частини причин і наслідків загроз та небезпек. Тому право здатне конструювати лише загальні принципи – сталість виявлення, пізнання і подолання загроз (див. Схему 23.1.).

Основними причинами (чинниками) криміногенних загроз безпеці людини, суспільства, є прояви реальних та вже існуючих протиріч, що розвиваються чи можуть розвинути у суспільстві. Це, зокрема, у міжособистісних відносинах, у відносинах між окремими групами, релігійними течіями, між суспільством і державою тощо. У зв'язку з цим, вирішуючи завдання забезпечення кримінологічної безпеки людини і суспільства, необхідно зробити аналіз існуючих детермінант, з точки зору їх впливу на об'єкти безпеки, та впроваджувати своєчасні запобіжні заходи для їхнього захисту.

Вбачаючи на це, для подолання загрози на самій ранній стадії її виявлення, необхідно з'ясувати, які детермінанти безпосередньо чи опосередковано впливають на безпеку. При цьому потрібно керуватися такими положеннями: а) цінності й інтереси людини, суспільства, держави, що можуть бути порушені; б) яким чином загроза може вплинути на сталий розвиток суспільства; в) які криміногенні загрози очікуються в майбутньому; г) їх наслідки; д) яких економічних, правових, управлінських та інших заходів необхідно вжити для усунення або нейтралізації криміногенних загроз; е) коло суб'єктів, які треба залучити для протидії даним загрозам та забезпеченню безпеки; ж) кошторисна оцінка щодо забезпечення цієї програми. Відвертати загрозу потрібно відразу, послідовно і наполегливо, і навіть тоді, коли перший її вплив не спричиняє якихось руйнівних дій, але в подальшому призведе до негативних наслідків.

Суспільство в змозі протидіяти загрозам (злочинності), але без застосування усього арсеналу кримінально-правової системи тут не обійтись. Бо важливою ознакою сучасного суспільства, яке диференційоване на соціальні групи з власними інтересами та все більш ускладненими соціальними взаєминами, є актуалізація проблематики упорядкування соціальних відносин за допомогою права як найбільш універсального регулятора соціального спілкування. Саме особлива роль права і сприяє захисту прав та свобод людини і громадянина.

Заходи запобігання та протидії загрозам мають бути гуманні, духовні і відповідати нормам права. Досягнення позитивного результату можливе лише при узгоджено-системному кримінологічному управлінні усіх суб'єктів забезпечення безпеки суспільства. При цьому застосування будь-яких заходів безпеки, навіть сили, повинно здійснюватись у суворій відповідності чинному національному і міжнародному праву. Бо охоронювані правом інтереси ніколи не бувають ізольовані один від одного. Всі вони так чи інакше поєднані між собою.

В загальній системі кримінологічної безпеки людини, суспільства, держави захист людини від злочинних зазіхань є пріоритетним завданням кримінального законодавства, яке виокремлюється із положень Конституції України (ст. 3 та розділу II). Кримінально-правова ідеологія захисту прав і свобод людини та громадянина, власності і навколишнього середовища, громадського порядку та громадської безпеки, конституційного устрою України, миру і безпеки людини логічно пронизує всю структуру Кримінального кодексу України.

В особливій частині кримінального кодексу значне місце посідає розділ «Злочини проти життя та здоров'я особи», який включає кримінально-правові норми про злочини: проти життя та здоров'я; проти волі, честі і гідності особи; особистої безпеки особи.

Розглядаючи пріоритетність вирішення задачі правового забезпечення кримінологічної безпеки особи та її інтересів, комплекс кримінально-правових норм, орієнтованих на таку безпеку, умовно можна розглядати як у вузькому, формально-юридичному (розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи»), так і в широкому, кримінологічному аспекті. Це стосується, зокрема, захисту інших суспільних інтересів, де кримінальний закон охороняє права особи, яка опинилася у сфері даних інтересів. Такі норма Кримінального кодексу передбачають, зокрема, відповідальність за злочини:

1. У сфері національної безпеки (розділ I), у випадках коли додатковим об'єктом кримінального посягання є життя людини у сфері здійснення державної влади, яка забезпечує її нормальне функціонування та у сфері діяльності політичних партій.

2. У сфері економіки (розділ VI), це стосується злочинів проти приватної власності громадянина.

3. Проти громадської безпеки (розділ IX), де ряд кримінальних діянь становлять потенційну загрозу для правоохоронювальних інтересів громадян (бандитизм, тероризм тощо).

4. Проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (розділ XV), у випадках, коли об'єктом кримінального посягання є особа конкретного представника цієї влади (насильство щодо державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, захоплення як заручника тощо).

5. Проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX), що включають насильницькі дії відносно начальника.

6. Проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку (розділ XX), це мир як складова міжнародного порядку.

Як бачимо інструментом соціально-правового контролю є КК України, але чисельні зміни і доповнення до нього заважають ефективно реалізовувати його на практиці. Поряд з цим, потрібно підкреслити, що на відміну від прямої націленості кримінально-правових заходів на попередження посягань проти особи – кримінологічні, взаємопов'язані із виявленням різноманітних взаємозв'язків різнооб'єктними злочинами. Такий взаємозв'язок може бути безпосередній або опосередкований. Безпосередній взаємозв'язок можна простежити у двооб'єктних (багатооб'єктних) злочинах (наприклад, розбій – ст. 187 КК України). У розбій поряд з основним об'єктом – відносини власності, обов'язковим додатковим об'єктом є відносини, що забезпечують охорону життя або здоров'я потерпілого іншої людини. Попередження цього злочину сприяє досягненню загальної мети кримінологічної безпеки людини. Опосередкований взаємозв'язок здебільшого проявляється у злочинах, де людина, так би мовити, знаходиться осторонь від безпосереднього кримінологічного впливу. Однак у будь-який час може опинитися у полі його дії. Це, зокрема, можна простежити під час посягання на людину та масових безпорядків; хуліганства; злочинів проти здоров'я населення, екологічної безпеки; злочинів проти правоохоронних органів та правосуддя тощо.

Запобігання цих злочинів ефективно сприяє захисту (безпеці) людини, суспільства. З огляду на це, треба зазначити, що вирішуючи задачу безпеки людини, суспільства і держави, треба постійно робити моніторинг кримінологічного та кримінального станів у державі, виявляти та аналізувати фактори, що детермінують злочинність, визначати їх вплив на існуючі в злочинності взаємозв'язки, саме з точки зору їхньої значущості для впровадження кримінально-правових заходів суб'єктами безпеки. Тому декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь суттєво впливають на стан, динаміку та структуру злочинності.

Діяльність, націлена на кримінологічну безпеку людини, суспільства, повинна ґрунтуватися на дослідженні:

1. Сукупності кримінально-правових діянь, що посягають на людину, суспільство.
2. Факторів впливу на злочинність і безпеку людини, суспільства.
3. Особи злочинця, що посягає на інтереси людини, суспільства.
4. Заходів запобігання та протидії злочинності в системі забезпечення безпеки.

Визначені напрямки аналізу лежать у площині об'єкта та предмета кримінології. Так, об'єктом науки кримінології є суспільні явища, пов'язані із злочинністю, причинами та умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також пов'язаних із запобіганням та профілактикою злочинності. Предметом кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології. Вбачаючи на це, впровадження вищезазначеної методології, щодо конкретного об'єкта, дозволяє визначити криміногенні детермінанти, орієнтири ефективного профілактичного впливу на об'єкт, знайти чинники вдосконалення механізму системної протидії злочинності заінтересованими суб'єктами безпеки.

Поряд з цим потрібно брати до уваги і той аспект, що певна категорія осіб, в силу своєї поведінки або способу життя, може бути потенційними жертвами злочину. Це: а) маргінальні об'єкти (повії, наркомани, токсикомани, алкоголіки тощо); б) об'єкти, які відносяться до категорії законослухняних громадян (неповнолітні, пенсіонери, інваліди, жінки). Також в останні десятиліття злочинність звертає увагу на представників малого і середнього бізнесу, банківську сферу, страховий сектор, інвестиційну діяльність.

Однак для реального перетворення віктимної особи в жертву злочину її якості повинні бути доповнені наявною кримінологічною ситуацією. При таких обставинах, реалізація віктимності може проявитися в якості форми відхилення від норм і правил безпечної поведінки. Дослідження цього процесу дозволяє класифікувати форми віктимної активності в залежності від інтенсивності такого відхилення, а також можливості з'ясування соціальних умов, що визначають віктимність особи.

Більш об'ємним поняття віктимності – є поняття, віктимізації, яке розглядають як процес або результат збільшення рівня віктимності особи або певної соціальної групи¹.

Віктимізація – це певний процес перетворення особи на жертву злочину й наслідок цього процесу, що виявляється як на одиничному, так і на масовому рівні².

¹ Краткий кримінологический словарь. – М., 1995. – С. 5.

² Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма [Текст] : моногр. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 102–203.; Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001–2014 рр. : стат. зб. – К. : ВПЦ МВС України, 2014. – 201 с.

Відомий філософ Франк Л. В. запропонував розглядати чотири рівні віктимізації:

- 1) безпосередні жертви, тобто фізичні особи;
- 2) сім'ї;
- 3) колективи, організації;
- 4) населення районів, регіонів¹.

З урахуванням цього критерію диференціація суб'єктів віктимізації поділяється на: 1) фізичні особи й інтеграційні жертви, яким заподіяно шкоду безпосередньо; 2) фізичні особи й інтеграційні жертви, яким заподіяно шкоду опосередковано; 3) інші форми інтеграції людей, що не мають якості адаптивної віктимності, яким шкода завдана опосередковано або побічно.

З кримінологічної точки зору – забезпечення безпеки особи, це не тільки профілактична діяльність щодо об'єкта злочину, але й профілактична робота з потенційними жертвами – віктимологічна профілактика. Вона якраз і є тією системною діяльністю різних соціальних інститутів, направлених на виявлення та нейтралізацію детермінант, що сприяють віктимній поведінці і тим самим стимулюють протиправну поведінку (особи чи групи осіб), щодо конкретних осіб².

Забезпечення кримінологічної безпеки людини, суспільства актуалізує питання створення, як адекватної, існуючим тенденціям, кримінально-правової системи протидії злочинності, так і нових соціальних ідеологем, здатних на законодавчому рівні ввести в правове поле хаотичні рухи суспільства. Державна підтримка віктимологічної профілактики повинна спрямовуватись на: а) наданні громадянам і суспільству відповідної інформації; б) системному механізмі діяльності заінтересованих суб'єктів; в) фінансуванні визначених програм які сприятимуть додатково захищати людину, суспільство від злочинності. Вирішуючи дану константу, треба зважувати на те, що попередити злочин як із соціальної, правоохоронної, економічної так і гуманітарної точок зору краще, а ніж розкривати злочин і мати справу з його наслідками.

Вбачаючи на це, державна політика щодо підвищення ефективності механізмів, здатних реалізувати інтереси суспільства, у сфері кримінологічного забезпечення національної безпеки України, повинна бути націлена на: а) вдосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та запобігання правопорушенням; б) виявлення криміногенних факторів, що сприяють злочинності; в) здійснення кримінологічної експертизи законопроектів аби не допустити їхнього можливого деструктивного впливу на суспільні відносини; г) аналіз реальних та потенційних загроз у різних сферах життєдіяльності; д) оцінку стану національної безпеки, враховуючи внутрішні і зовнішні загрози безпеці людині, суспільству, та на підставі цього чіткого розмежування завдань та повноважень заінтересованих суб'єктів і в першу чергу правоохоронних органів; е) прогнозування та аналіз політичних, економічних та соціальних процесів; підготовку та здійснення комплексних цільових програм забезпечення безпеки людини, суспільства; є) розробку нових форм, заходів і методів запобігання злочинності та впро-

¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии – Душанбе, 1977. – С. 110–111.

² Кримінологічна віктимологія: Навчальний посібник / Моїсєєв С. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін. : За заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.; Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе: монография / К. В. Вишневецкий; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2010. – С. 246–247.

вадження їх у практику; ж) підвищення рівня фахової підготовки співробітників правоохоронних органів, у тому числі, в сфері профілактики правопорушень; з) плідну взаємодію усіх суб'єктів безпеки: органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, посадових осіб, громадських організацій і громадян у забезпеченні правопорядку та безпеки суспільства.

§ 2. Кримінологічна спрямованість у концепції національної безпеки України

Безпека держави та суспільства визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз. Наповнення функції безпеки потенціалом захисту якраз і обумовлено узгодженням інтересів об'єктів безпеки (людини, суспільства, держави). При цьому узгоджено-взаємний інтерес досягає такого стану кримінологічної та суспільної безпеки, що характеризує сукупність потреб України. Забезпечення взаємоузгодженого інтересу здатне надійно реалізувати цивілізаційну життєдіяльність всієї соціальної системи.

Велике значення щодо узгодження інтересів відведено державі. Вона повинна створити такі умови життєдіяльності, які забезпечать нормальне життя і здоров'я, свободу, недоторканість та безпеку людині, власності та іншим цінностям. В такому разі індивіди прийматимуть інтереси суспільства і держави як особистісні, а інтереси суспільства і держави відповідно віддзеркалюватимуть особистісні інтереси конкретних індивідів. Даний *взаємозв'язок і взаємообумовленість життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави і є інтересами нації*. Проявляються вони в різних сферах життєдіяльності (політичній, економічній, соціальній, інформаційній, військовій, науково-технічній, екологічній, інформаційній), через протидію внутрішнім та зовнішнім загрозам. Цей процес віддзеркалює певне ставлення особи чи соціальних груп до діяльності держави у різних сферах суспільного життя, в тому числі у сфері протидії злочинності та забезпеченні безпеки суспільства.

Разом з тим, забезпечення кримінологічної безпеки людини, суспільства, держави вимагає розробку і впровадження основ взаємоузгодженої діяльності суб'єктів безпеки. Універсальність створення такої концепції та відповідного планування дій, з огляду на особливість об'єкта, має на меті покращення кримінологічного стану в державі. Отже, необхідним є не тільки розширення спектра досліджень та використання різних галузей знань, а і їх системність, що і сприятиме механізму досягнення поставленої мети. Комплексний підхід до цієї проблеми дозволяє глибше розкрити сутність, принципи, методи і засоби забезпечення безпеки, що ляжуть в основу розробки цілісної Концепції протидії злочинності в Україні.

Концепція протидії злочинності – фундаментальний документ, який містить теоретико-прикладні засади протидії злочинності шляхом виявлення і усунення чи нейтралізації її детермінант. Концепція передбачає: а) узгодження напрямків протидії злочинності; б) комплекс теоретико-прикладних положень стосовно досягнення поставленої мети в конкретних історичних умовах розвитку суспільства; в) систему

заходів спрямованих на загально соціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну профілактику злочинів.

Реалізація цієї концепції залежить від багатьох обставин, і насамперед від урахування економічних, соціальних, політичних, екологічних, духовних, культурологічних, соціально-психологічних та інших факторів, що обумовлюють злочинність та активної і цілеспрямованої діяльності всіх заінтересованих суб'єктів безпеки (державних органів, громадських організацій і громадян) задля досягнення поставленої мети.

Як свідчать статистичні дані та аналіз раніше прийнятих в Україні концепцій і комплексних програм боротьби із злочинністю, вони розроблялися, затверджувалися і впроваджувалися у життя різними державними інституціями – Верховною Радою, Президентом України та Кабінетом Міністрів. Таке розмаїття не сприяло і не могло сприяти напрацюванню узгоджено-послідовних, взаємопов'язаних і перспективно націлених системних заходів усіх суб'єктів безпеки щодо виявлення і усунення криміногенних загроз та забезпечення безпеки людини, суспільства і держави.

Зміни, які відбулися на рубежі ХХ–ХХІ століть в Україні та українському суспільстві об'єктивно вимагають переосмислення кожним із названих суб'єктів їхньої участі у запобіганні та протидії злочинності, забезпеченні національної безпеки. Враховуючи вищенаведене можна наголосити, що *теоретико-прикладними засадами концепції протидії злочинності* в найближчі 5–10 років мають бути:

1) активна протидія криміногенним загрозам безпеці людини, суспільства і держави включаючи загальносоціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну профілактику;

2) своєчасна нейтралізація порушень конституційних прав і свобод громадян та правопорядку як гарантії соціально-політичної стабільності в державі;

3) поліпшення умов життя всіх членів суспільства та створення атмосфери спокою і безпеки в морально-психологічному плані;

4) всебічне сприяння розвитку громадянського суспільства та усіх його інститутів, а також залучення їх до активної протидії криміногенним загрозам національній безпеці.

Говорячи про правове забезпечення кримінологічної безпеки національних інтересів, перш за все потрібно наголосити, що однією із актуальних в сучасній кримінологічній теорії і практиці була і є проблема правового забезпечення запобігання (попередження) злочинності. На сьогодні в діючому законодавстві України норми, що регламентують антикриміногенну запобіжну діяльність, розпорочені в різних законах, указах, відомчих нормативних актах. Єдиного закону, що об'єднував би у собі усі необхідні атрибути немає. Прийняття закону щодо запобігання злочинності – вимога часу. Намагання же покращення правового забезпечення діяльності, щодо запобігання злочинності, в сфері різних галузей права, що не охоплено їх предметом, не є ефективним. Таке положення негативно впливає на ефективність забезпечення національної безпеки України кримінологічними заходами.

Також потребою часу є необхідність запровадження кримінологічної експертизи як важливого етапу нормотворчого процесу¹, запобігання та протидії злочинності.

¹ Шакун В. І. Кримінологічний вектор українських реформ // Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкина. – Харків: Право, 2016. – С. 9–15.

Це сприятиме убезпеченню від закріплення в нормативних актах положень, що можуть посилити, або сприяти дії причин та умов, що детермінують вчинення злочинів, дестабілізують соціально-економічну обстановку, дотримання прав і законних інтересів громадян і, як наслідок, погіршують кримінологічну ситуацію та правопорядок в Україні.

Поняття «запобігання», в кримінології, трактується як реальна можливість захисту тих соціальних цінностей, які оберігає держава. Воно сприяє не тільки «скороченню сфери застосування кримінально-правових норм, але й так званої ціни злочинності, її шкідливих наслідків»¹. Запобігання злочинності – основоположний елемент «напряму, спрямованості, функціональної ролі та змістовної сутності ... супротиву злочинам»².

Таким чином, *кримінологічне запобігання злочинності* – це система заходів, що вживає держава і суспільство для того, щоб знизити рівень злочинності шляхом усунення чи нейтралізації її детермінант, а також зупинення вже розпочатих злочинів.

Запобігання злочинності включає в себе: по-перше, всеохоплюючу систему заходів усіх суб'єктів із спеціально-кримінологічного запобігання злочинності та проявів окремих злочинів; по-друге, ця діяльність здійснюється між двома сторонами суспільством і злочинцем; по-третє, суспільство з метою недопущення злочинних проявів проти самого себе, як запобіжний захід, здійснює усунення детермінант, що сприяють злочинності; по-четверте, будь-яке демократичне суспільство може існувати тільки дотримуючись принципу верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України). Конституційний Суд України в абзаці 2 пункті 4.1 пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 зазначив, що **верховенство права** вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути передусім ідеями соціальної праведливості, свободи, рівності³, безпеки тощо. Закони, які приймає держава для захисту прав і свобод людини, громадянина, повинні відповідати цьому важливому принципу. В разі вчинення злочину держава застосовує примусові заходи – покарання за злочин.

Надаючи у цьому механізмі запобігання злочинності ключову роль соціальній справедливості, можна зазначити, що запобігання злочинності є однією із сфер соціального управління, спеціально скерованого на профілактику (превенцію) злочинів. У цьому зв'язку державна політика повинна спрямовуватись на покращення соціально-економічного становища тих верств населення, які потребують цього. У першу чергу, це підтримка сім'ї, дітей, малого і середнього бізнесу, вчителів, лікарів, науковців тощо, оскільки одними із причин злочинності сьогодні в державі є обставини кризового становища, що пов'язані з переходом до нових економічних, політичних та ідеологічних відносин.

Поряд з економічною, політичною, соціальною функціями, а також оподаткуванням, фінансовим контролем, розвитком культури, науки і освіти є забезпечення режиму законності і правопорядку. Дві останні якраз і передбачають щільну взаємодію

¹ Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності // Право України. – 2001. № 5. – С. 98.

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика; у 3 кн. – К. : Ін Юре, 2007–2008. – Кн. 3: Практична кримінологія. – 2008. – С. 278.

³ Рішення КСУ № 17-рп/2004 від 29 червня 2010 р. (Справа № 1–25/2010; параграф 3.1).

з соціально-економічними, політичними, культурологічними, духовними та іншими передумовами життєдіяльності суспільства, що і сприятиме забезпеченню охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, дотримання законності.

Фундаментальною основою при забезпеченні режиму законності і правопорядку є: по-перше, визначення суб'єктів; по-друге, визначення мети діяльності; по-третє, визначення заходів та засобів досягнення бажаного результату та чи не є вони проти-законними. Усвідомлення цього процесу є необхідною умовою, бо реалізація владою цієї функції обумовлюється сутністю державної правової політики. Взаємообумовлююча реалізація усіх функцій держави якраз і дасть змогу вирішувати ті завдання і цілі, які ставить перед собою держава, в даному випадку – протидія злочинності та забезпечення національної безпеки України.

В рамках правового механізму кримінологічного забезпечення національної безпеки в першу чергу треба говорити про те, що вже не спрацьовує ідея «влада на почутті страху», але ще і не діє формула «влада на законі». Ті демократичні зміни, які з 1990 р. розпочалися у нашій державі, прийняття Конституції України (1996 р), визнання принципу верховенства права, відмова від каральних підходів до боротьби зі злочинністю та перехід до кримінально-правових гарантій, оскільки вони безпосередньо пов'язані із впливом на злочинність та злочинця (прийняття нового Кримінального кодексу України, 2001 р.) – націлюють на протидію злочинності і забезпечення безпеки суспільства як пріоритету державної політики.

Таким чином, ґрунтуючись на генезисі історичного досвіду та демократичних, соціальних і правових принципах існування сучасного українського суспільства, обумовлюється новий підхід щодо формування концепції національної безпеки України, яка передбачає системну, цілеспрямовану та узгоджену діяльність заінтересованих суб'єктів, прогнозованість етапів її реалізації.

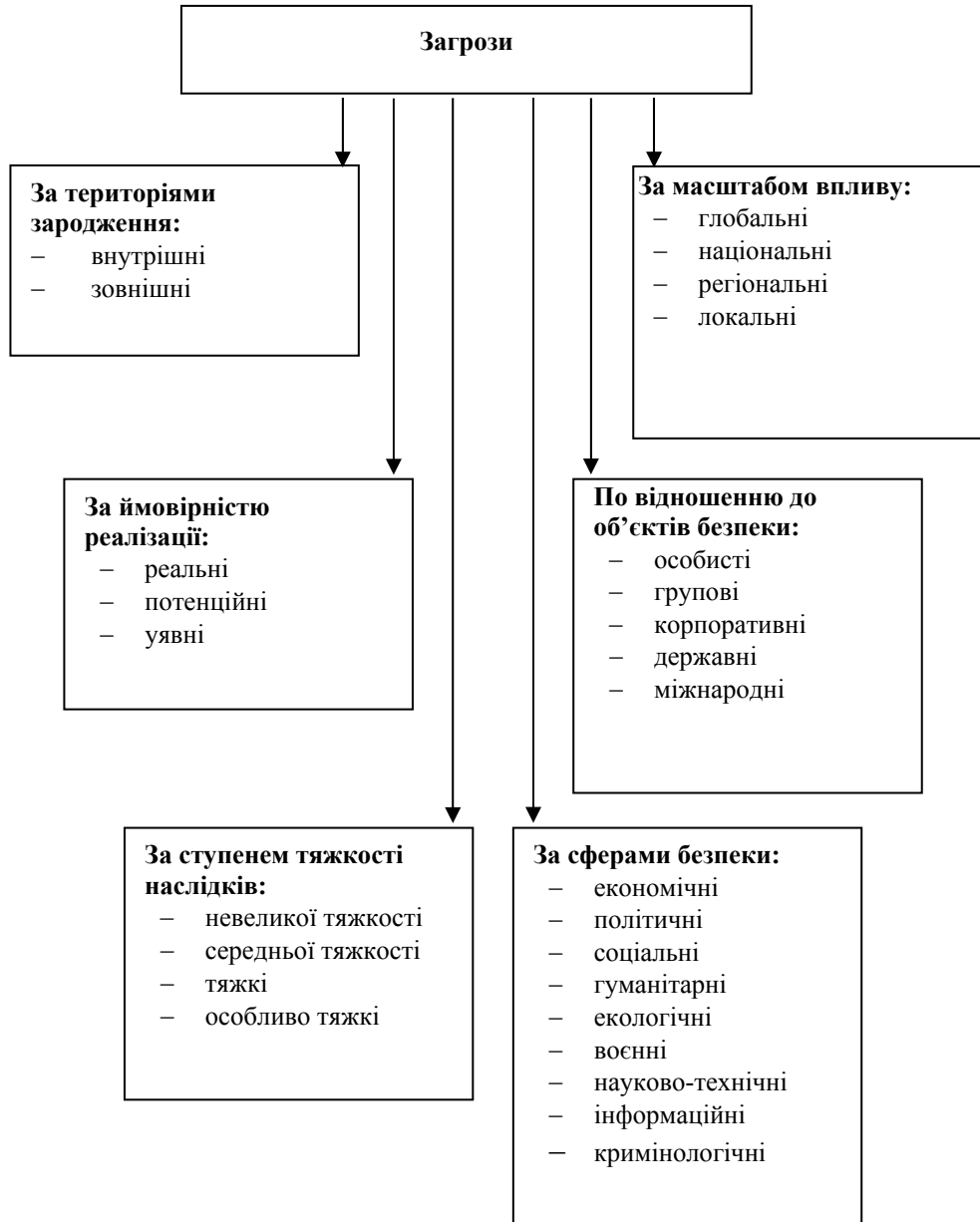
Кримінологічний підхід щодо оцінки різних сфер безпеки України та концепція національної безпеки України має передбачати:

- по-перше, розвиток теорії та практики кримінологічного забезпечення національної безпеки. Вони передбачають систему поглядів, принципів, цілей, задач, напрямків які сприятимуть розробці системного механізму щодо забезпечення безпеки;
- по-друге, чітке визначення об'єкта безпеки. Концепція є її основним документом, що сприяє не тільки становленню системи національної безпеки України але і розробці нормативно-правової та функціональної структури суб'єктів;
- по-третє, для забезпечення мети потрібно вивчати і узагальнювати існуючі наукові напрацювання у цій царині, впроваджувати нові напрямки досліджень в сфері економічної, інформаційної, релігійної, екологічної, військової, соціальної та кібер безпеки, зокрема криміногенні фактори, що сприяють злочинності;
- по-четверте, потрібна міжвідомча і міжгалузєва інституція, яка б на підставі кримінологічно-значимої інформації співпрацювала з міжнародним співтовариством¹.

¹ Organizational for Security and Co-operation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Kyiv Recommendations on Judicial Independence in Eastern Europe, South Caucasus and Central Asia: Judicial Administration, Selection and Accountability (2010) [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/KyivRec?download=true>; Organizational for Security and Co-operation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Legal Digest of International Fair Trial Rights. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/94214>.

Вище зазначене дає підстави зробити висновок, що кримінологічне забезпечення національної безпеки України є однією із ключових в сучасній кримінології. Але це направлення буде мати дієву складову тільки у системному механізмі колективної безпеки держави.

Схема 23.1.
Класифікація загроз національній безпеці за різними підставами

**МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 23
«Кримінологічне забезпечення національної безпеки України»**

Основні характеристики	Кримінологічна безпека людини, суспільства, держави	Національна безпека України
Поняття та сутність		
Правове забезпечення		
Об'єкти і суб'єкти забезпечення безпеки		
Специфічні ознаки, що поєднують з віктимологією		
Заходи, що здійснюють правоохоронні органи в сфері забезпечення безпеки суспільства та протидії злочинності		
Шляхи вдосконалення кримінологічного забезпечення національної безпеки України		

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

ЕПОХА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Підстави і форми міжнародного співробітництва у протидії злочинності

На зламі XX – XXI століть, періоду глобалізаційних змін у світі для кожної держави, та юриспруденції зокрема, постало одне з ключових питань, як, враховуючи ці процеси, повинна розвиватися **кримінально-правова** політика та кримінальне право, щоб протидіяти злочинності та забезпечити міжнародну безпеку і стабільний розвиток кожної із країн.

Основні принципи кримінально-правової політики (вимога захисту законних інтересів, принцип необхідності – *ultima ratio*, провини, законності, субсидіарності, узгодженості) пропонуються основними, або директивними, відповідно до майбутніх правових актів, прийнятих або запропонованих європейськими органами, та таких, що можуть бути втілені в міжнародному європейському та національному кримінальному законодавстві.

Беручи це до уваги у другій половині XX століття держави досягли згоди у створенні таких між – та наддержавних інститутів безпеки, це ООН, Євросоюз. Їх створення сприяло розробці унікальних міжнародно-правових договорів, що регулюють економічні, екологічні, міграційні та глобалізаційні процеси, а також соціальну безпеку, оскільки її вирішення дає можливість існуванню нації. А головною перешкодою на шляху розвитку нації є злочинність, яка створюючи міжнародні угруповання перетворюється у «глобалізаційну злочинність»¹.

Для протидії міжнародній злочинності співтовариство держав здійснює свою співпрацю під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка діє на основі спеціального міжнародного договору – Статуту. Так, у ст. 1 Статуту ООН проголошено, що ООН підтримує міжнародний мир і безпеку, розвиває дружні взаємини між державами; здійснює міжнародну співпрацю у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. У відповідності до ч. 3 ст. 55 і ст. 56 статуту ООН держави зобов'язані співпрацювати в галузі соціальних проблем, зокрема в сфері боротьби зі злочинністю.

Одним із напрямків такої співпраці є обмін досвідом у сфері запобігання та протидії злочинності, та сприяння гуманному поведженню з правопорушниками.

¹ Про стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 12.02.2007 р., – № 105/2007// Офіційний вісник України, – 2007 р., – № 11, Ст. 389; Лунеев В. В. Эпоха глобализации и преступность. – М. : Норма, 2007. – С. 129.

З цією метою розробляються спеціальні програми ООН по боротьбі зі злочинністю та кримінальному правосуддю. В основі Програм рішення Генеральної асамблеї економічної та соціальної ради Комісії ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, а також рекомендації конгресів ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками.

Також ООН розробляє основні стандарти, принципи, рекомендації, формулює міжнародні норми щодо захисту осіб, обвинувачених у здійсненні злочинів та осіб, позбавлених волі. Ці норми у своїй основі ґрунтуються на положеннях Загальної декларації прав людини і Міжнародного пакту про громадські та політичні права.

Слід зазначити, що реальну небезпеку в сфері соціально-економічного розвитку держав, з боку транснаціональної організованої злочинності, міжнародне співтовариство, в особі ООН, усвідомило на початку 70-х років ХХ століття, початку геополітичних змін на світовій арені. У 1971 р. при ООН було створено Комітет із запобігання злочинності та контролю над нею. У функції Комітету входило: визначення політики ООН у сфері контролю над злочинністю; розробка цільових програм та надання консультативної допомоги Генеральному секретареві та регіональним нарадам; направлення у відповідні підрозділи інформаційних матеріалів і проектів резолюцій відносно запобігання злочинам. З метою надання більш обґрунтованих пропозицій щодо запобігання злочинності була розпочата уніфікація даних про злочинність в різних державах. До цього переліку було включено десять видів злочинів: умисне вбивство, зґвалтування, грабіж, крадіжка, шахрайство, викрадення людей, злочини пов'язані з наркотиками, хабарництво і корупція. В одинадцяту графу вносились дані про всі інші зареєстровані тяжкі злочини¹.

Також Генеральна асамблея ООН ухвалила низку документів, які спрямовані на протидію злочинності, це:

- мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими;
- кодекс поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку;
- заходи протидії корупції;
- міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб;
- основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами для підтримки правопорядку;
- декларація основних принципів правосуддя щодо жертв злочинів та зловживання владою;
- основні принципи незалежності судових органів;
- основні принципи, що стосуються ролі адвокатів².

У подальшому, з метою максимальної актуалізації проблеми протидії злочинності у складі економічної та соціальної ради ООН у 1992 р. було створено Комісію з попередженням злочинності та кримінального правосуддя. До комісії входять представники 40 держав – членів ООН, які обираються на три роки. Комісія займається: роз-

¹ Курс кримінології: Загальна частина : Підручник: У 2 кн./О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О. М. Джужи. К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 212–213.

² Кримінологія: Учень / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. Юристь, 1999. – С. 553.

робкою проектів керівних принципів попередження злочинності та кримінального правосуддя; визначає планування заходів ООН по боротьбі зі злочинністю; готує конгреси ООН; сприяє інститутам ООН. Саме в межах Комісії була підготовлена та прийнята 51-ю сесією Генеральної асамблеї ООН (1996 р.) Декларація про злочинність і суспільну безпеку. У Декларації вказано, що всі держави – члени ООН повинні взяти на себе урочисте зобов'язання про взаємну співпрацю з метою попередження небезпечної транснаціональної, зокрема, організованої злочинності, незаконного обігу наркотиків і зброї, контрабанди інших незаконних товарів, організованої торгівлі людьми, терористичних злочинів, корупції та відмивання злочинних доходів.

Поряд з цим ООН готує, так звані, модельні угоди, зокрема: Типовий договір взаємної допомоги в галузі кримінального правосуддя; Типовий договір про передачу кримінального судочинства; Типовий договір про передачу нагляду за правопорушниками, які були умовно засуджені або умовно звільнені; Типовий договір про попередження злочинів, пов'язаних з посяганням на культурну спадщину народів у формі рухомих цінностей, які спрямовані на конкретну суміжну діяльність в тій чи іншій галузі.

Крім Комісії з попередження злочинності та кримінального правосуддя, до системи органів ООН, що спеціально займаються питанням боротьби із злочинністю, входять: Центр з міжнародного попередження злочинності (Віденський центр), Міжрегіональний Римський науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та правосуддя, Азіатський і Далекосхідний інститут ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками (м. Токіо), Інститут з попередження злочинності та боротьби з нею (м. Хельсінкі – ІЖАРЕТ), Африканський інститут ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками (ІЖАРКІ), Арабський дослідницький і учбовий центр з питань безпеки (м. Ель Раде), Австралійський інститут криминології (м. Канберра), Канадський Міжнародний центр по реформах кримінального законодавства і політики кримінального правосуддя (м. Ванкувер). Вище зазначені інституції проводять наукові дослідження, займаються питаннями підвищення кваліфікації кадрів національних правоохоронних органів, надають методичну, матеріальну й технічну допомогу в розробці різного роду проектів, забезпечують заінтересовані організації інформацією щодо злочинності та заходів щодо протидії їй.

Разом з ООН та її спеціалізованими органами значна кількість криминологічних проблем вирішується в рамках міжнародних організацій, що мають консультативний статус в ООН. Серед цих організацій провідне місце займають Міжнародна асоціація кримінального права (МАКП) та Міжнародне криминологічне товариство (МКТ).

Основним завданням МАКП, яка була заснована у 1924 р. на основі Міжнародного союзу фахівців з кримінального права (1889 р.) є: співпраця теоретиків і практиків кримінального права; вивчення злочинності, її причин та заходів боротьби з нею; сприяння у реформуванні кримінального права, пенітенціарної системи та кримінального процесу; вивчення проблем міжнародного кримінального права.

Міжнародне криминологічне товариство (МКТ) було започатковано в Римі у 1938 р.. Воно зробило значний внесок у визначенні проблем криминології, зокрема, інтерна-

ціоналізації злочинності, уніфікації способів вчинення злочинів, заходів запобігання злочинності в сучасних геополітичних умовах розвитку держав.

Президент МКТ Альберт Рейс на XI конгресі, який відбувся у 1993 р. в м. Будапешт, підводячи підсумки конгресу відмітив, що в більшості із 250 докладів, представників із усіх куточків світу, наголошується, що зростання злочинності, на кінець ХХ ст., пов'язано із соціально-економічними змінами, які відбуваються у різних регіонах планети. У зв'язку з цим потрібно більш поглиблено вивчати механізми впливу на злочинність, що обумовлені із політичними, соціальними та економічними змінами, які відбуваються в країнах Центральної та Східної Європи, зокрема, в Болгарії, Польщі, Румунії, Чехії, Словаччині, Росії. Окрім того, злочинність в цих державах вже переходить їх національні кордони.

Особливе місце серед всезагальних інститутів займає Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол – найбільша та найефективніша міжнародна поліцейська організація, яку було створено 7 вересня 1923 р. Створення Інтерполу засвідчило, що міжнародне співтовариство і, зокрема правоохоронні органи, усвідомили, що злочинність виходить за національні кордони, об'єднується та створює більш небезпечні міжнародні злочинні угруповання.

У 1946 р. у передмісті Парижа Сен-Клу була започаткована штаб-квартира Інтерполу де почали напрацьовуватись основоположні правові засади діяльності цієї організації. У 1956 р. був прийнятий Статут Організації, який закріпив назву «Міжнародна організація кримінальної поліції» (МОКП) – Інтерпол. Україна була прийнята в Інтерпол на 61-ій сесії Генеральної асамблеї (1992 р.). Нині кількість членів Інтерполу досягла 190. Більше країн входять лише в Організацію Об'єднаних Націй, з якою Інтерпол встановив тісний зв'язок: має консультативний статус неурядової організації при економічній та соціальній раді ООН.

Відповідно до ст. 2 Статуту, метою Інтерполу є:

а) забезпечення та розвиток широкої взаємної співпраці всіх органів (установ) кримінальної поліції в межах існуючого законодавства країн і у дусі загальної декларації прав людини;

б) утворення і розвиток установ, які можуть ефективно сприяти попередженню та кримінально-правовій боротьбі із загальною злочинністю.

Інтерпол організовує співпрацю держав насамперед щодо протидії усім міжнародним кримінальним злочинам, а також іншим злочинам, які мають міжнародний характер. До них відносяться як «традиційні» злочини: вбивства, озброєні напади, викрадення людей, крадіжки витворів мистецтва, підробка грошей і цінних паперів, усе, що пов'язано з виготовленням і використанням наркотиків, так і «нові» злочини: захоплення заручників, угон літаків, комп'ютерні злочини, «екологічний» бізнес (нелегальне перевезення і поховання радіоактивних і токсичних речовин), міжнародні наймані вбивства, різні види тероризму. За останні роки різко зросла кількість справ, пов'язаних із викраденням дорогих автомобілів престижних моделей і марок. Інтерпол бере також участь і в розшуку військових злочинців.

Найвищий орган Інтерполу – Генеральна асамблея. До неї входять представники усіх країн-членів цієї організації. Генеральна асамблея, крім організаційних і фінан-

сових питань, визначає пріоритетні напрямки діяльності. Організацію роботи Інтерполу здійснює Виконавчий комітет, куди входить президент Інтерполу, три його заступники і дев'ять делегатів – представників поліцейських органів різних регіонів. Повсякденну роботу Інтерполу здійснює Генеральний секретаріат, що координує роботу чотирьох відділів: поліцейського (організація міжнародної співпраці); інформаційного дослідження (правові дослідження, довідкове обслуговування, видавнича діяльність: видання журналу, інформаційних бюлетенів; бібліотека); адміністративного (кадри, фінанси, внутрішня безпека, матеріально-технічне постачання); технічного забезпечення (засоби телекомунікацій, автоматизована обробка даних).

Структурними ланками Інтерполу є Національні центральні бюро Інтерполу (НЦБ), які одночасно є підрозділами поліції країн – членів цієї організації.

Функціями Національних центральних бюро є:

- забезпечення обміном офіційною та конфіденційною інформацією з питань боротьби з транснаціональною злочинністю між національними поліцейськими та іншими правоохоронними органами, Генеральним секретаріатом і НЦБ Інтерполу інших країн;

- організація заходів, через відповідні національні правоохоронні органи, щодо виявлення осіб, предметів і документів, які розшуковуються державами – членами Інтерполу;

- надсилання в Генеральний секретаріат і державам – членам Інтерполу запитів і повідомлень від національних правоохоронних органів про розшук осіб, предметів і документів, а також здійснення спостереження за підозрюваними в злочинній діяльності, іншої інформації з метою попередження та розкриття злочинів;

- формування банку даних про осіб, факти, предмети та документи на підставі інформації, отриманої в процесі міжнародної співпраці;

- сприяння (в межах своєї компетенції) реалізації рішень і рекомендацій Генеральної асамблеї і Генерального секретаріату Інтерполу;

- підготовка аналітичних документів з проблем міжнародної співпраці в галузі боротьби зі злочинністю.

Сьогодні Інтерпол – мабуть єдиний орган де ведеться повномасштабний облік транснаціональних злочинів і осіб, що їх вчинили. Інтерпол – головний координатор інтернаціонального розшуку злочинців. Саме тут визначають стратегічні напрямки діяльності поліції. У зв'язку з цим заслуговує на увагу програма попередження злочинності, розроблена Інтерполом спільно з Радою Європи, ООН, а також за активної участі низки міжурядових комісій, що передбачає:

- підтримку національних центрів по попередженню злочинності, які координують діяльність правоохоронних і контролюючих структур, а також займаються дослідженням причин і факторів, що генерують злочинність;

- фінансове і технічне забезпечення органів місцевого самоврядування, з покладанням на них завдання щодо формування та координації діяльності громадських об'єднань з попередження злочинності на місцевому рівні;

- послідовне проведення в життя програми щодо попередження злочинності з обов'язковим включенням: а) аналізу попереднього досвіду проведення подібних

програм; б) застосування заходів довгострокового характеру, які могли б стати корисними для досягання тактичних цілей; в) наукового підходу, заснованого на всебічних дослідженнях;

- здійснення інформаційно-роз’яснювальної роботи правоохоронними органами;
- надання всебічної підтримки найменш захищеним соціальним верствам населення (дітям, жінкам, етнічним меншинам) та найменш стійким до проявів злочинності;

- залучення громадян до участі в різних програмах з профілактики злочинності, та забезпечення безпеки в районі власного мешкання;

- розвиток міжнародної кооперації в галузі обмеження та зниження дії чинників, що генерують злочинність, таких як зберігання вогнепальної зброї, незаконний обіг наркотиків, а також засобів мас-медіа, що пропагують насильство, релігійну на расову нетерпимість¹.

Поряд з Інтерполом у 90-ті роки ХХ століття були створені Міжнародні кримінальні трибунали які займалися розслідуванням злочинів у Югославії та Руанді. Цей досвід дав поштовх ООН для створення у 1998 році Міжнародного кримінального суду.

§ 2. Міжнародні договори – правова основа співпраці держав щодо запобігання та протидії злочинності

Запобігання та протидія злочинності – одна з найважливіших функцій держави, яка має реалізовуватися з використанням національних матеріально-технічних, фінансових, управлінських і правових засобів. Поряд з цим, аналіз організованої злочинності в різних країнах, а також виявлення загроз проникнення злочинності у міжнародні корпорації, з’ясування небезпеки, яка посилюється таким чином, прозорість державних кордонів, взаємопроникнення економічних ринків збуту дали підстави міжнародному співтовариству на 5-му Міжнародному Конгресі ООН (Женева, 1975 р.) визнати, що злочинність у формі міжнародного бізнесу є більш серйозною загрозою, ніж традиційні форми злочинної поведінки. З огляду на це напрямкам запобігання міжнародній злочинності почали приділяти значну увагу, зокрема на 6-му конгресі (Каракас, 1980 р.) при розгляді питання про правопорушення та правопорушників, які уникають відповідальності згідно з дією національних законодавств, 7-му (Мілан, 1985 р.) та 8-му (Гавана, 1990 р.) Конгресах ООН.

Так, на 7-му Конгресі наголошувалось, що з метою протидії організованій злочинності, яка використовує прогалини в національному законодавстві різних держав уникає відповідальності, необхідна уніфікації законодавства різних країн. Це спрямування отримало свій подальший розвиток і в роботі 8-го Конгресу, де зосередили увагу на: Міжнародному співробітництві з протидії злочинності та кримінально-

¹ Криминология / Под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 168–169.

му законодавстві XXI століття. На Конгресі наголошувалось: «Організована злочинність створює пряму загрозу національній і міжнародній безпеці та стабільності. Вона порушує нормальне функціонування соціальних та економічних інститутів та компрометує їх, а це загроза самій державності та здійсненню демократичних процесів. Злочинність ставить в положення жертви населення цілих країн, експлуатуючи людську уразливість, здобуваючи при цьому доходи. Вона... охоплює і навіть закабляє (поневолює) цілі верстви суспільства... утягуючи їх у різні та взаємопов'язані злочинні справи»¹. Конгрес прийняв ряд проектів угод, які в подальшому сприяли укладанню різними державами світу дво- і багатосторонніх договорів у сфері протидії організованій злочинності, тероризму, екологічним злочинам, незаконному вивезенню пам'яток культури і мистецтва.

Рівень злочинності практично кожної держави дедалі більшою мірою визначається зовнішніми чинниками. Найбільш значимі за ступенем суспільної небезпеки злочини нерідко вчиняються на території двох і більше держав, а сам злочинець або злочинно придбане майно знаходиться за межами держави, де було вчинено злочин. Це обумовлено тим, що з одного боку, влада держави обмежена її кордонами, а з іншого – тим, що позитивні процеси, пов'язані з розширенням політичних, зовнішньоекономічних, торговельних, науково-технічних відносин, сприяли й розвитку негативних явищ: виникненню міжнародних злочинних організацій, які спеціалізуються на тероризмі; замовних вбивствах; незаконній торгівлі зброєю, наркотиками, порнографією; викраденні інформації чи наукових розробок; відмиванні грошей, отриманих злочинним шляхом; контрабанді; фальшивомонетництві; несанкціонованому проникненні в комп'ютерні системи; піратстві та інших злочинах, що загрожують самому існуванню міжнародній співпраці та розвитку людства.

На підставі аналізу наукових праць можна зробити висновки щодо умов криміналізації цих процесів в Україні. До них відносяться:

- прискорення інтеграції України у європейський і світовий ринок товарів і послуг;
- включення нашої держави до міжнародної фінансової та банківської систем, світових систем комунікацій;
- різке збільшення масштабів еміграції з України й іміграції в Україну та поява багатонаціональних міст-мегаполісів;
- «прозорість» кордонів із сусідніми державами (Луганська та Донецька області);
- зрощення кримінальних та владних структур;
- послаблення ефективності діяльності правоохоронних органів та суду, що пов'язано з їх корумпованістю та реорганізацією.

Транснаціональний характер злочинності обумовлює необхідність вироблення та запровадження більш ефективних та системних заходів щодо протидії злочинності на міжнародному рівні. Запорукою успіху є всебічна координація дій, що своєю чергою передбачає постійний обмін інформацією щодо стану злочинності, ознак її прояву і найважливіше – щодо методики її запобігання та протидії. Важливе значення для

¹ Руководство для дискуссии на Восьмом конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. А/CONF. 169/PM.1. Согг. 1. – Р. 39.

уніфікації заходів протидії злочинності, що запроваджуються в угодах, відіграють міжнародні конференції. Так Інтерпол не поодинокі скликав Міжнародні конференції, на яких обговорювались найбільш важливі питання протидії фальшивомонетництву. Це, зокрема в Женеві (1931 р.), Копенгагені (1935 р.), Гаазі (1950 р.), Копенгагені (1961 р.), Мехіко (1979 р.), Мадриді (1977 р.), Найробі (1979 р.) тощо.

З метою надання практичної допомоги державам у вивченні причин та умов, що сприяють злочинності та заходів протидії цьому антисоціальному явищу деякі країни, на підставі двосторонніх угод (договорів), направляли своїх експертів та консультантів у ці країни. Так, кримінологи СРСР, і зокрема України, в 70–80 роки ХХ ст. з питань: дитячої злочинності; прогнозування злочинності; злочинності в містах і селах тощо співпрацювали із своїми колегами із Наукового кримінологічного інституту при Генеральній прокуратурі ЧСРР, кримінологами Народної Республіки Болгарії, НДР, Польщі¹.

Поряд з цим треба зауважити, що кримінологічна школа соціалістичного табору будуючи свої дослідження на емпіричній базі поряд із теоретичним синтезом спрямовувала свої зусилля на протидію злочинності «з точки зору потреб та можливостей суспільства», що є «...одним із головних теоретичних і методологічних умов кримінології, заснованої на теорії марксизма – ленінізма»².

У свою чергу західні кримінологи визначають детермінантами злочинності індустріалізацію, урбанізацію, міграцію тощо.

Спільні угоди, щодо співпраці між державами, мають наступні організаційні форми:

- а) дво та багатостороннього співробітництва держав у протидії злочинності як на рівні окремих її видів так і правової допомоги по окремим кримінальним справам;
- б) угоди про співпрацю з міжнародними організаціями (державними, громадськими) щодо запобігання та протидії злочинності.

За своїм змістом угоди вельми різноманітні. До них відносяться:

- надання допомоги у кримінальних, господарських, цивільних та сімейних справах;
- укладання та реалізація міжнародних договорів щодо запобігання та протидії злочинності і передусім – транснаціональній злочинності;
- виконання рішень іноземних правоохоронних органів у кримінальних і цивільних справах;
- обмін інформацією, що представляє взаємний інтерес для правоохоронних органів;
- обмін досвідом у сфері правоохоронної діяльності;
- сприяння підготовці та перепідготовці кадрів тощо.

Поряд з цим, зростання загроз з боку організованої транснаціональної злочинності, що впливає на ефективний розвиток економіки і добробут населення в різних

¹ Кримінологія: Пер. с чешского / Под ред. докт. юрид. наук Н. А. Стручкова. – М. : Прогресс, 1982. – С 49–52.; Основы криминалогии в Народной Республике Болгарии: Пер. с болг. / Под. ред. и вступ. с. Н. А. Стручкова. – М. : Прогресс, 1987. – С. 71.

² Кримінологія: Пер. с чешского / Под ред. докт. юрид. наук Н. А. Стручкова. – М. : Прогресс, 1982. – С 54.

країнах світу, зумовило керівників 142 країн світу скликати Всесвітню конференцію в Неаполі (1994 р.).

На конференції розглядались питання:

1) проблеми та небезпеки, які створює організована транснаціональна злочинність в різних регіонах світу;

2) національне законодавство та його відповідність вимогам протидії різним формам організованої транснаціональної злочинності; належні керівні принципи для прийняття законодавчих та інших заходів на національному рівні;

3) найбільш ефективні форми міжнародного співробітництва з метою запобігання організованій транснаціональній злочинності та протидія їй на рівні слідства, кримінального переслідування та судового розгляду;

4) відповідні методи та керівні принципи запобігання організованій транснаціональній злочинності та протидія їй на регіональному та міжнародному рівнях;

5) доцільність розробки міжнародних документів, включаючи конвенції щодо протидії організованій транснаціональній злочинності;

6) висновки та рекомендації Міжнародної конференції по запобіганню відмивання грошей та використання доходів від злочинної діяльності та протидія цьому: глобальний підхід.

За результатами конференції було визначено 10 загроз, які на думку учасників, найбільш несе в собі транснаціональна організована злочинність: суверенітету держав, суспільству, окремій людині, національній стабільності та державному контролю, демократичним цінностям та громадським інститутам, національній економіці, фінансовим установам, демократизації та приватизації, розвитку, глобальним режимам та кодексам поведінки.

З метою узгодження між державами світу спільних заходів щодо запобігання цьому антисоціальному явищу, була прийнята Неапольська політична декларація та Глобальний план дії проти організованої транснаціональної злочинності, які схвалені Генеральною Асамблеєю в резолюції 49/159¹.

Детермінанти злочинності у різних політичних системах, як засвідчують чисельні дослідження, взаємопов'язані із соціально-економічними, правовими та політичними умовами розвитку держави та суспільства. І в разі погіршення соціально-економічного становища в державі посилюється дія криміногенних детермінант.

Значне місце в галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя зайняв Х-й Конгрес ООН (Відень 10–17 квітня 2000 р.). Серед основних питань Конгресу були: Глобальна програма протидії торгівлі людьми та Глобальне дослідження чинників, що сприяють транснаціональній організованій злочинності².

Було визначено, що на початок ХХІ ст. транснаціональна організована злочинність спрямовує свої зусилля в наступних сферах: а) ухилення від сплати податків; б) підробка загальноновизнаних брендів одягу та електронного обладнання; в) шахрайство по

¹ Лунеев В. В. Эпоха глобализации и преступность. – М. : Норма, 2007. – С. 47–148.

² Десятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Вена, 10–17 апреля 2000 г. – A/CCNF. 187/5 // <http://www.un.org/russian/topics/crime/187-5.pdf>

відношенню до міжнародних фінансових установ; г) нечесна конкуренція на міжнародних ринках; д) імпорт та експорт рослин та тварин, що охороняються законом; є) незаконна торгівля товарами мистецтва; ж) незаконне поховання отруйних промислових відходів. Крайнім проявом транснаціональної організованої злочинної діяльності, є те, що вона сприяє незаконним терористичним групам та організаціям у формі війни і геноциду, порушує режим санкцій і ембарго по відношенню до окремих держав, що встановлює міжнародне співтовариство¹.

Одним із ключових аспектів даного конгресу було проведення семінарів-практикумів, що зорієнтовані на запровадження практичних заходів заінтересованими суб'єктами і, зокрема безпосередньої участі громади у запобіганні злочинності. Головними питаннями семінара-практикума були:

- а) забезпечення більш широкої участі населення в діяльності по запобіганню злочинності на рівні громади;
- б) мобілізація фінансових ресурсів з метою підтримки діяльності по запобіганню злочинності на рівні громади;
- в) забезпечення безпеки на вулицях шляхом використання фізичних заходів;
- г) залучення молоді до виконання громадських обов'язків з безпеки;
- д) розробка механізмів для вирішення конфліктів та здійснення посередницьких послуг;
- є) оцінка стратегій запобігання злочинності з точки зору їх ефективності, дієвості та ступеня змін моделі поведінки, в тих сферах, на які вони впливають (A/CONF. 187/11. п. 5)².

З огляду на досліджувані питання видно, що на початок XXI століття керівники держав, правоохоронні органи та громадськість з усією відповідальністю ставляться до проблеми протидії злочинності та забезпечення безпеки людини, суспільства, держави.

Наступний XI Конгрес ООН відбувся в м. Бангкок, 18–25 квітня 2005 року. Його метою було визначення розуміння еволюційної природи організованої злочинності, яка пристосовуючись до процесів глобалізації диверсифікується в залежності від існуючих умов розвитку тієї чи іншої країни. Конгрес відмітив, що збільшення злочинів вчинених організованими злочинними угрупованнями, в умовах глобалізації, пов'язано із:

- а) появою нових держав які стали на шлях розвитку та зміни економічних умов існування, що сприяло поширенню корупції та тероризму;
- б) швидким розвитком використання мережі Інтернет та високих технологій, що сприяє появі нових видів протиправної діяльності;
- в) об'єднанням злочинних угруповань за принципом взаємообумовлених кваліфікаційних навиків при зменшенні кількісного складу самої групи. Паралельно іде

¹ Международное сотрудничество в борьбе с транснациональной преступностью: новые вызовы в XXI веке. Десятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. – Вена, 10–17 апреля 2000 г. – A/CONF. 187/6 // <http://www.un.org/russian / topics/crime/187-5.pdf>

² Участие общин в предупреждении преступности. Десятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями – Вена, 10–17 апреля 2000 г. – A/CONF. 187/11 // <http://www.un.org/russian / topics/crime/187-5.pdf>

процес безпрецедентного збільшення складних «мережних структур» організованої міжнародної злочинності. Для досягнення злочинної мети злочинні угруповання шукають «підрядників» – інші злочинні угруповання, або об'єднуються із союзниками чи з конкурентами. Таке нетривале об'єднання пов'язане із використанням ними новітніх технологій для забезпечення виконання злочинного наміру;

г) слабкою діяльністю прикордонних і митних органів, зокрема в країнах з перехідною економікою, що сприяло збільшенню торгівлі людьми, контрабанді зброї, культурними цінностями та природними ресурсами¹.

Також, з метою активізації системного підходу держав щодо протидії організованої міжнародній злочинності Конгрес на своєму семінарі-практикумі № 3, з метою виконання документів ООН щодо запобігання злочинності, включаючи Віденську декларацію про злочинність та правосуддя: відповідну на виклики XXI століття, а також Декларації тисячоліття, зосередив увагу на «Стратегії та найкращих методах запобігання злочинності, зокрема, стосовно злочинності в містах та молоді, яка відноситься до групи ризику». Наголошено на необхідності поглиблення міжнародної співпраці держав, яка базується на Конвенції ООН проти транснаціональної організації злочинності (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї, доповнення I), що вступила в силу 29 вересня 2003 року та ратифікованої близько 100 країнами світу. Також зосереджено увагу на виконанні протоколів: «Про запобігання і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за це» (резолюція 55/25, доповнення II); «Проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю та повітрю» (резолюція 55/25, доповнення III) та «Проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, його складових компонентів, а також боєприпасів до них» (резолюція 55/25, доповнення IV).

Аналіз злочинності, який було зроблено XI Конгресом ООН на початку XXI ст. дає підстави наголосити, що на сьогоднішня спостерігається тенденція зростання злочинності, яка вчиняється міжнародними організованими угрупованнями. Злочинці використовують інтелектуальні сили різних держав та трансформують методи своєї діяльності. Протидія цьому антисоціальному явищу вимагає об'єднання зусиль всіх країн світу. Ця необхідність обумовлена також і тим, що її транснаціональна складова, мережність структур, та взаємозв'язок між конкурентами та союзниками, в разі потреби, не дає змогу ефективно протидіяти їй на рівні однієї країни. А широка міжнародна співпраця сприятиме цьому більш ефективно. Для цього, як зазначають вчені та практики, потрібно: а) розробляти системні заходи протидії в середині країни; б) узгоджувати заходи протидії організованої злочинності з міжнародною спільнотою на рівні ООН, Інтерполу; в) привести до відповідності, в цілому, національне законодавство до вимог Конвенції ООН і Протоколів до них; г) розробити комплекс заходів матеріального, організаційного, інформаційного, технічного та наукового забезпечення з метою протидії організованої злочинності.

¹Эффективные меры борьбы с транснациональной организованной преступностью. Одиннадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию. – Бангкок, 18–25 апреля 2005 года. A/CONF/203/4 //http://www.ua.org/russian/events/11thconggress/documents.html

Наступний XII Конгрес ООН щодо запобігання злочинності та кримінального правосуддя проходив у Сальвадорі, Бразилія, 12–19 квітня 2010 року. На ньому розглядались питання глобалізації кримінально-правової протидії транснаціональній злочинності:

- 1) протидія піратству;
- 2) міжнародна кооперація права;
- 3) протидія викраденню людей;
- 4) міжнародна кооперація щодо протидії протиправній торгівлі наркотичними засобами та відмиванню «брудних» грошей;
- 5) міжнародна кооперація у наукових дослідженнях, що дозволить виявити сутність та масштаби як загально кримінальної, організованої так і транснаціональної злочинності;
- 6) вплив корупції на економіку та верховенство права.

З огляду проблем, які обговорювалися на різних конгресах ООН, стосовно практичного вирішення засад протидії транснаціональній злочинності, видно, що ООН визначає ті сфери злочинності які найбільш актуальні в даний історичний період (п.п. 1–17)¹. Поряд з цим потрібно підкреслити, що ООН звернуло увагу міжнародної спільноти на появу піратства, яке на початку XXI ст. знову з'явилося в Південно-Китайському морі та в Малакській протоці. Найбільша кількість нападів піратів, на торговельні судна, була біля узбережжя Сомалі в 2007–2009 роках. Тільки за перше півріччя 2009 року в Сомалі та Аденській затоці зареєстровано більше 140 нападів піратів. Піратство, як зазначалось на конгресі, це одна із форм викрадення людей заради отримання викупу (пп. 1–2)².

Позитивним кроком зазначеного конгресу є також проведений аналіз ефективності раніше прийнятих рішень, зокрема Конгресів X та XI, Резолюції 2009/25 Економічної та Соціальної Ради «Удосконалення процедур збору, подання та аналізу даних з метою поглибленого вивчення тенденцій в конкретних сферах злочинності», що було проведено UNICRI (Міжнародним дослідницьким інститутом ООН щодо злочинності та юстиції) спільно з HEUNI (Європейським інститутом по попередженню злочинності та контролю за нею, асоційованого з ООН). Це дало змогу визначити причини послаблення застосування певних заходів, щодо протидії злочинності, та зосередити увагу на недопущенні відповідних прорахунків у подальшій своїй роботі.

Черговий XIII Конгрес ООН щодо запобігання злочинності та кримінального правосуддя проходив у м. Доху, Катар, 12–19 квітня 2015 року. Його лейтмотив – попередження злочинності в інтересах світового розвитку. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у своєму привітанні наголосив, що основними напрямками міжнародної спільноти у протидії злочинності є забезпечення безпеки, справедливості, верховенства права та досягнення кращого, більш справедливого миру.

¹ Мирное положение в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. Доклад Генерального секретаря. – Двенадцатый конгресс организации объединенных наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию. – Сальвадор, Бразилия, 12–19 апреля 2010 года. /A/ CONF.213 /3 // www.un.org/ru/conf/crimecongress2010/documents.html

² Там само.

На Конгресі, у відповідності із пунктами 3, 4, 5 та 6 програми, увага держав – членів була спрямована на:

- 1) необхідності міждисциплінарного підходу в сфері попередження злочинності та кримінального правосуддя;
- 2) значенні ефективних, справедливих, гуманних та підзвітних систем попередження злочинності та кримінального правосуддя для визначення міжнародним співтовариством дієвості цього механізму;
- 3) необхідності участі всіх прошарків суспільства в справедливому та гуманному попередженні злочинності, беручи до уваги і гендерну складову цього процесу;
- 4) попередження злочинності та корупції, сприяння у створенні культурної поваги до законів при поважному ставленні до культурної самобутності;
- 5) необхідності створення спільних заходів держав – членів щодо протидії тероризму, бойовикам – терористам та екстремізму;
- 6) необхідності створення захищеного та стійкого кіберсередовища для протидії злочинній діяльності за допомогою Інтернет;
- 7) протидію злочинності в сфері екології, незаконного обігу дикої живої природи, включаючи фауну і флору, що охороняється згідно з Конвенцією про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори¹.

Поряд з цим потрібно відмітити, що хоча системний аналіз тенденцій злочинності в світі ведеться із 1970 р., але і досі значна кількість держав не в змозі забезпечити збір, обробку та надання статистичної звітності про злочинність та осіб, що їх вчинили на систематично – узгодженому рівні. А це впливає на розробку та впровадження ефективних заходів протидії злочинності на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Ще одним напрямком діяльності ООН у сфері протидії злочинності є співпраця з міжнародними, міжурядовими та державними організаціями. Так Держави Північно-Східної Європи (UNISCI) в партнерстві з Європейським інститутом по попередженню злочинності та контролю за нею (HEUNI), спільним центром по транснаціональній злочинності та Міжнародним центром розвитку міграційної політики, при фінансуванні Європейської комісії, здійснили двохрічний проект (2009–2011 рр.) по розробці інструментарію для моніторингу функціонування судових та правоохоронних органів (п. 66)².

До числа суб'єктів, які плідно співпрацюють з ООН у сфері протидії злочинності відносяться і Рада Європи. Це передбачено Статутом Ради Європи, де, зокрема наголошено, що метою держав – членів є досягнення більшої взаємодії щодо збереження та втілення в життя ідеалів і принципів спільного існування, розвитку економічного та соціального прогресу³.

¹ Предупреждение преступности в интересах мирового развития. Тринадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию. – Доха, Катар, 12–19 апреля, 2015 года. A/CONF/222/1//<http://www.ua.org/ru/events/crimecongress2015>; United Nations, Treaty Series, vol.993, No.14537.

² Мировое положение в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Сальвадор, Бразилия, 12–19 апреля 2010 года. //<http://www.un.org/ru/conf/crimecongress2010/documents.html>

³ Статут Ради Європи // Збірка договорів Ради Європи. – Парлам. вид-во, 2000. – С. 11.

Другою правовою основою співпраці держав у протидії міжнародній злочинності є укладання договорів (treaties) та міжнародних конвенцій. Здійснюючи співпрацю на основі договорів та конвенцій, держави вирішують значне коло питань, пов'язаних із запобіганням та покаранням злочинців. Це, зокрема: встановлення юрисдикції держав над злочинами та злочинцями; зобов'язання країни з координації діяльності по запобіганню і припиненню міжнародних кримінальних злочинів; надання правової допомоги в кримінальних справах, які розслідуються у зв'язку з вчиненням міжнародних кримінальних злочинів; надання допомоги у розшуку та видачі злочинців, які ховаються на території інших держав, і деякі інші.

Так, наприклад, для більш ефективної протидії злочинам у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівнях була прийнята «Конвенція про кібернетичну злочинність» від 23 листопада 2001 р. (ETS № 185) та додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність від 28 січня 2003 р. (ETS № 189). Також цим питанням приділяється увага Європейською комісією «За демократією через право» де поряд із загрозами, що несе кіберзлочинність, обговорюються заходи забезпечення прав громадян різних країн при збиранні даних і спостереженні відповідальними державними структурами¹. Основоположні позиції цих актів були втілені в національне законодавство, зокрема Кримінальному кодексі України (2001 р.), в розділі XVI який передбачає відповідальність за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), системи та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (стст. 361; 361–1; 361–2; 362; 363; 363–1), а також Законі України «Про захист інформації та автоматизованих систем» від 5 липня 1994 р.².

У сфері протидії тероризму були прийняті: «Європейська Конвенція про боротьбу з тероризмом» (ETS № 90) від 27 січня 1987 р., та Протокол від 15 травня 2003 р., Європейська Конвенція «Про боротьбу з тероризмом» (ETS № 190) від 16 травня 2005 р. і Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму (ETS № 196). Кожна з них висвітлювала ті ключові проблеми, які існували на час їх прийняття.

Фахівці вважають, що на сьогодні у світі існує біля 450 організацій і рухів екстремістської та терористичної спрямованості.

Міжнародний тероризм може знаходити свій прояв у:

- терористичних актах, які здійснюються державами чи за підтримки держави;
- терористичних актах, які здійснюються бойовиками – терористами.

Якщо протидія першій групі злочинів здебільшого регулюється міжнародно-правовими нормами, які приймалися у 80–90 рр. XX ст., то другій групі злочинів міжнародне співтовариство приділило увагу лише на XIII Конгресі ООН (2015 р.). Разом з тим, зростання кількості та небезпечності подібних дій в останні роки у США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Іспанії, Росії, Сирії, Туреччині, Україні та в інших

¹ Council of Europe, Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatsc Processing of Personal Data [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.coc.int/en/wed/conventions/full-listl-convebtions/treaty/108>

² Про захист інформації в інформатизованих системах. Закон України від 5 липня 1994 р., – № 80–94 – ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. – № 31. – Ст. 286 (із змінами та доповненнями).

країнах світу вимагає посилення співпраці держав у попередженні злочинів і переслідуванні терористів незалежно від їхнього національного походження.

Значимо, що питання про міжнародний тероризм було внесено у 1972 р. до порядку денного XXVII Генеральської Асамблеї ООН. Тоді ж був створений Спеціальний комітет з міжнародного тероризму. З метою захисту офіційних представників держав у 1973 р. була прийнята Конвенція «Про попередження і покарання за злочини проти осіб, які користуються міжнародним захистом», зокрема дипломатичних представництв.

Важливе значення у сфері протидії тероризму має ще один з міжнародних анти-терористичних актів – Резолюція Ради Безпеки ООН від 28 вересня 2001 р. Пунктом 6 цієї Резолюції передбачено, для контролю за здійсненням резолюції, заснувати комітет Ради Безпеки, який складається з усіх членів Ради. Всі держави, члени ООН, повинні не пізніше ніж через 90 днів після ухвалення даної резолюції, доповідати про кроки, зроблені ними для виконання цієї резолюції.

В Україні для виконання цієї вимоги була прийнята Постанова Кабінету Міністрів «Про виконання Резолюції Ради Безпеки ООН» від 28 вересня 2001 року. Аналогічна процедура стосовно взаємодії з міжнародними організаціями здійснена і при реалізації Декларації Варшавської конференції «Про спільну боротьбу з тероризмом і план дій» від 6 листопада 2001 року. Оскільки цей план передбачає обов'язок держав співпрацювати у реалізації рішень конференції, Кабінет Міністрів України своєю постановою від 14 грудня 2001 р. затвердив «Програму реалізації положень Варшавської конференції про спільну боротьбу з тероризмом».

Розглядаючи тероризм як одну з основних загроз національній безпеці України, Верховна Рада 20 березня 2003 р. прийняла Закон «Про боротьбу з тероризмом»¹ та ратифікувала понад 10 міжнародних актів з протидії тероризму, включаючи «Декларацію про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму» від 1994 р.

Кримінальний кодекс України також передбачив відповідальність за тероризм та деякі інші злочини, що межують з цим злочином (стст. 258, 259, 260 тощо).

У сфері протидії корупції та фінансовим правопорушенням Рада Європи прийняла «Конвенцію про операції із цінними паперами з використанням конфіденційної інформації» від 20 квітня 1989 р. (ETS № 130), «Протокол до Конвенції про операції із цінними паперами з використанням конфіденційної інформації» від 11 вересня 1989 р. (ETS № 133), «Конвенцію щодо корупції у контексті кримінального права» від 27 січня 1999 р. (ETS № 173), «Конвенцію про корупцію у контексті цивільного права» від 4 листопада 1999 р. (ETS № 174), Додатковий протокол до «Конвенції щодо корупції у контексті кримінального права» від 15 травня 2003 р. (ETS № 191), «Конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом та щодо фінансування тероризму» від 16 травня 2005 р. (ETS № 198). Як видно із вище зазначених документів міжнародне співтовариство приділяє значну вагу протидії корупційній злочинності.

З огляду на це, а також враховуючи зростання корупції в Україні, Верховною Радою та Президентом України, з метою протидії цьому антисоціальному явищу, було прийнято ряд законів та указів. Це, зокрема Закони України «Про запобігання та протидію

¹ Про боротьбу з тероризмом. Закон України від 20 березня 2003 року, № 638 – IV // Відомості Верховної Ради України, 2003 р., – № 25. – Ст. 180.

легалізації (відмиванню) доходів, одержання злочинним шляхом» (2002 р.)¹, «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» (2006 р.)², «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (2011 р.)³, «Про запобігання корупції» (2014 р.)⁴ та Укази Президента України «Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 роки» (1998 р.)⁵, «Про вдосконалення координаційної діяльності правоохоронних органів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю» (2000 р.)⁶, «Про Національну програму боротьби з корупцією» (1997 р.)⁷, «Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» (1993 р.)⁸, «Про заходи щодо вдосконалення діяльності координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» (1994 р.)⁹, «Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявом і корупції» (2004 р.)¹⁰, «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки»¹¹ тощо. Аналіз зазначених нормативних актів дає підстави наголосити, що в національному законодавстві враховуються основоположні засади міжнародних актів щодо протидії корупції та фінансовим правопорушенням.

Поряд з цим потрібно наголосити, що досі, а ні в міжнародному законодавстві, а ні в законодавстві окремих держав не існує узгодженого поняття стосовно «відмивання грошей». Така невизначеність сприяє злочинам у фінансовій сфері, і зокрема злочинам, що пов'язані з незаконним оборотом наркотичних засобів та психотропних речовин, які також мають велику актуальність і для України. Транснаціональний характер цієї загрози означає, що ні одна із країн не в змозі протидіяти їй самотужки. Ефективна проти-

¹ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. Закон України від 28 листопада 2002 р., – № 249 – IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003, – № 1. – Ст. 2.

² Про ратифікацію Кримінальної Конвенції про боротьбу з корупцією. Закон України від 18 жовтня 2006 р., – № 252 – V // Відомості Верховної Ради України. – 2006, – № 50. – Ст. 497.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення. Закон України від 7 квітня 2011. – № 3207 – VI. // Відомості Верховної Ради України, 2011, – № 41. – Ст. 414.

⁴ Про запобігання корупції. Закон України від 14 жовтня 2014 р., – № 1700 – VII // Відомості Верховної Ради України, 2014, – № 49. – Ст. 2056.

⁵ Конвенція боротьби з корупцією на 1998–2005 роки. Указ Президента України від 20 квітня 1998 р. – № 367/98-ВР // Офіційний вісник України – 1998. – № 17. – Ст. 621.

⁶ Про вдосконалення координаційної діяльності правоохоронних органів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Указ Президента України від 12 лютого 2000 р., – № 229/2000 // Офіційний вісник України – 2000. – № 7. – Ст. 267.

⁷ Про Національну програму боротьби з корупцією. Указ Президента України від 10 квітня 1997 р., – № 319/97 // Офіційний вісник України – 1997. – № 11. – Ст. 42

⁸ Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю. Указ Президента України від 26 листопада 1993 р. // Голос України, 2 грудня 1993 р.

⁹ Про заходи щодо вдосконалення діяльності організаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю. Указ Президента України від 30 грудня 1994 р. // Урядовий кур'єр, 12 січня 1995 р.

¹⁰ Про систему заходів щодо усунення причин та умов які сприяють злочинним проявом і корупції. Указ Президента України від 09 листопада 2004 р., – № 175/2004. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 307; Про захист інформації в інформатизованих системах. Закон України від 5 липня 1994 р., – № 80–94 – ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. – № 31. – Ст. 286 (із змінами та доповненнями).

¹¹ Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки. Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р., – № 1001 / 2011 // [Електронний ресурс] [Режим доступу]. <http://www.president.gov.ua>

дія можлива лише при об'єднанні зусиль на міжнародному рівні. Держави повинні обмінюватись оперативною інформацією, проводити спільні запобіжні заходи, збільшувати професійний потенціал та надавати взаємну правову допомогу.

У сфері захисту культурної спадщини та навколишнього природного середовища Рада Європи прийняла «Європейську конвенцію про правопорушення, які пов'язані з культурною власністю» від 23 червня 1985 р. (ETS № 119), «Конвенцію про захист довкілля через кримінальне право» від 4 листопада 1998 р. (ETS № 172) та Конвенцією про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори (ETS № 14537)¹.

Одним із найважливіших напрямів міжнародної співпраці щодо протидії злочинності є надання допомоги у розшуку злочинців, які переховуються на території інших держав, їх затримання та видача. Водночас, питання видачі злочинців – це одне з найбільш складних і спірних питань, оскільки воно стосується внутрішнього суверенного права держави, а обов'язки з видачі злочинців можуть виникати тільки на підставі міжнародних договорів і, як правило, за умови взаємності.

Так, відповідно до статті 10 КК України, громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду. Іноземці, які вчинили злочин на території України та засуджені за них на підставі діючого Кримінального кодексу, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України. І нарешті, іноземці та особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, які вчинили злочин поза межами України, але перебувають на її території, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду або передачі для відбування покарання, якщо така видача або передача передбачені міжнародними договорами. Нині спостерігається тенденція укладення багатосторонніх договорів, які регулюють питання видачі злочинців (Європейська конвенція про видачу злочинців від 1957 р., Конвенція країн Бенілюксу, Міжамериканська конвенція «Про видачу злочинців», «Конвенція про видачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в країні, громадянином якої вони є» від 26 серпня 1979 р.).

Наступна сфера співпраці – *транскордонна злочинність*. З початку XXI ст. спостерігається загрозлива тенденція поширення транскордонної злочинності, зокрема в країнах-членах ЄС. Вбачаючи на це Європол узагальнив злочинність держав учасниць та у 2015 році оприлюднив щорічну доповідь «Оцінка загроз організованої злочинності» (SOCTA), зміст якої охоплює: підготовку та затвердження відповідної методології; збір даних; аналіз отриманих даних; перелік загроз і ризиків; підготовку рекомендацій. Висновки до яких прийшов Європол, можуть стати орієнтирами для формування стратегічних пріоритетів політики ЄС у протидії транснаціональній організованій злочинності².

¹ United Nations, Treaty Series, vol.993, No. 14537.

² Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA): [Electronic resource]. – Access of mode : <http://www.statewatch.org/news/2015/dec/eu-council-socta-2017-meth-odology-14913-15.pdf>. – Title from the screen; Про захист інформації в інформатизованих системах. Закон України від 5 липня 1994 р., – № 80–94 – ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. – № 31. – Ст. 286 (із змінами та доповненням).

Україна з метою спільної боротьби з транснаціональною злочинністю робить значні кроки в сфері приєднання до європейських ініціатив. Так, 7 серпня 2017 р. набрав чинності Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво»¹, що була укладена 14 грудня 2016 р. у м. Гаага (Нідерланди) та схвалена Верховною Радою України 12 липня 2016 р. Даний закон передбачає обмін інформацією, спільними знаннями, результатами проведеного стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних проваджень, інформацією про заходи запобігання злочинності, надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях.

З огляду на вище зазначене можна наголосити, що глобалізація світу та подальша економічна співпраця в світі змушує як національне так і міжнародне законодавство реалістично відповідати тим загрозам які руйнують правові устої, нормальний економічний розвиток суспільства та впливають на безпеку людини, суспільства, держави. Утримання національної та транснаціональної злочинності на рівні, так званої «соціальної терпимості» вимагає від суспільства (світової спільноти) і, зокрема світової асоціації кримінологів, проведення кримінологічних експертиз законопроектів, які можуть впливати не тільки на криміногенний стан в державі, а й на глобалізаційні процеси.

МОДУЛЬНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ № 24

«Епоха глобалізації та міжнародна співпраця у протидії злочинності»

Основні характеристики	Міжнародне співтовариство держав – членів ООН у сфері протидії міжнародним злочинним угрупованням	Україна як член світової співпраці у сфері протидії міжнародним злочинним угрупованням
Поняття та сутність міжнародної співпраці		
Правове забезпечення		
Об'єкти і суб'єкти забезпечення співпраці		
ООН та її значення щодо протидії міжнародним злочинним угрупованням		
Інтерпол та форми його співпраці з державами щодо протидії міжнародній злочинності		
Форми участі громадських організацій у запобіганні та протидії міжнародній злочинності		

¹ Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво : Закон України від 12 липня 2017 р. № 2129 // Голос України . – 2017. – 28 лип. – № 138.

Методичні рекомендації до виконання модульної роботи

Вивчивши зміст розділу систематизуйте засвоєну інформацію по алгоритму визначеному в модульній таблиці з незаповненими клітинами:

* заповніть кожну клітинку ключовими словами, відповівши на питання та даючи відповідні визначення;

* кожне ключове слово потрібно доповнити відповіддю, що надасть змогу отримати набір тез;

* у заповненій вами таблиці проведіть співставлення тез по вертикалі та по горизонталі, зробіть висновки;

* обрані вами тези слід побудувати так, щоб отримати логічно збудовані вами відповіді щодо запропонованих питань модульної таблиці;

* з кожним модулем, вашої траєкторії відповіді, попрацюйте в логіці самостійних міркувань, пропозицій: обґрунтування, уточнення, критика;

* проаналізуйте найбільш цікаві та значимі, з вашої точки зору, модулі, зробіть (запропонуйте) їх у вигляді нових таблиць, тобто повторіть запропонований алгоритм.

Дана робота є основою модульного навчання та продуктивно виокремлює отримані знання. Вона націлена на розвиток логічного мислення та сприяє засвоєнню знань та професійних кримінологічних навичок.

* у підсумку визначте, що для вас найбільш вагоме, задоволені ви чи ні своїми результатами.

ГЛОСАРІЙ

Кримінологія (Criminology) – соціально-правова наука про закономірності та тенденції злочинності, причини та умови злочинності, особу злочинця, як певного соціального типу, механізми вчинення злочинів, та розробку системи заходів запобігання та протидії злочинності.

Об'єктом (Object) науки кримінології є суспільні явища, пов'язані зі злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також системи заходів запобігання та протидії злочинності.

Предметом (Subject) кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології. Це:

- 1) вчення про злочинність;
- 2) вчення про детермінацію злочинів;
- 3) вчення про особу злочинця;
- 4) вчення про заходи запобігання та протидії злочинності;
- 5) вчення про жертву злочину.

Етапи (Stage) розвитку кримінологічних ідей:

1. Докласичний період.
2. Класичний період: друга половина XVIII – остання третина XIX сторіччя.
3. Позитивістський період: кінець XVII – початок XX сторіччя.
4. Плюралістичний період: до 60-х років XX сторіччя.
5. Гуманітарний (сучасний) період – друга половина XX сторіччя по теперішній час.

Докласичний (Early classic) період – завершення формування основних світових релігій, дало початок *теологічному напрямку в кримінології*.

Класичний (Classic) період – пошук причин деформації вільного волевиявлення людини, причин злочинності, які перебували поза межами суб'єкта протиправної поведінки та гуманізація покарання.

Позитивістський (Positivist) підхід – об'єднав наукові напрямки, що пов'язані із біологічними та психологічними причинами злочинної поведінки.

Плюралістичний (Pluralistic) період – розвиток теорії стигматизації (інтерації), яка полягає в тому, що суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не лише не запобігає злочинності, а й навпаки, стимулює розвиток злочинної поведінки як реакцію на негативну оцінку з боку суспільства.

Гуманітарний (Humanitarian) період – поява нових ідей і теорій щодо причин злочинності (залежність злочинності від соціального устрою) та напрямків протидії їй (радикальна кримінологія).

Класична кримінологія (Classicist criminology) – в межах класичної школи кримінального права (Ч. Беккарія, І. Бентам та ін.) відбувся перехід від панівних раніше уявлень про надприродні сили, як такі, що визначають поведінку особи, в тому числі злочинну, до концепції вільної волі людини та її умислу.

Позитивізм у кримінології (Positivism in criminology) – методологія в кримінології, що пов'язана з переходом від концепції вільної волі до концепції причинності злочину (*факторний підхід*), на її базі склалися біологічний (антропологічний), психологічний та соціологічний підходи щодо пояснення злочинності.

Біологічні концепції (Biological concept) – «медична модель» підходу до злочинності, прихильники якої вважали злочинність результатом виродження, дегенерації, наслідком тих або інших психофізіологічних аномалій, що спричиняють «моральне божевілля» при цьому поняття «осудність» та «загальна превенція» втрачають сенс.

Соціологічні теорії причин злочинності (Sociological theories of crime) – злочинність є продуктом соціальних передумов, специфічною характеристикою суспільства – здатністю породжувати злочини у великій кількості, при цьому категорія «злочин» не залежить від волі законодавця.

Сучасні потенції протидії злочинності (Modern potencies in counteracting crime) – практики засновані на ідеях **інтераціоналізму (interactionism)**, тобто злочин є результатом взаємодії об'єктивного (оточуючого матеріального світу) та суб'єктивного (здатності особистості самостійно оцінювати оточуючий вплив, в залежності від своїх якостей, властивостей та сприймати або відхиляти зазначений зовнішній вплив).

Наукове дослідження (Scientific study) в кримінології – процес отримання нових знань про злочинність, причини й умови, що їй сприяють, про особу злочинця з метою розробки та реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності запобігання та протидії злочинності.

Кримінологічне дослідження (Criminologic study) – вид соціального пізнання, яке здійснюється з використанням усіх методів вивчення суспільних явищ при урахуванні особливостей предмета кримінології.

Метод (Method) – впорядкована діяльність для досягнення мети, вирішення конкретного завдання.

Вибірковий метод (Selective method) – виявлення й вимірювання закономірностей, що властиві всій сукупності, яка вивчається.

Злочинність (Crime) – це соціально-правове, історично мінливе, негативне масове явище, яке складається із усієї сукупності вчинених у той чи інший час у державі злочинів, що характеризуються кількісними (станом, динамікою) та якісними (структурою та видом злочинів) показниками.

Стан злочинності (State of crime) – абсолютне число злочинів та осіб, що їх вчинили, за певний період часу на визначеній території.

Динаміка злочинності (Dynamics of crime) – кримінологічна категорія, яка визначає чинники, що призводять до кількісних і якісних змін у злочинності, в її характері, стані та структурі, в часі і просторі, як у цілому, так і в своїх структурних частинах.

Рівень злочинності (Level of crime) – показник який визначає загальне число обчислених та реально здійснених злочинів у абсолютних величинах.

Коефіцієнт злочинності (Coefficient of crime) – узагальнений показник загальної кількості обчислених злочинів, по відношенню до чисельності населення.

Структура злочинності (Structure of crime) – співвідношення груп чи окремих видів злочинів до їх загального числа.

Латентна злочинність (Latent crime) – прихована чи незареєстрована частина фактично вчинених злочинів.

Детермінізм (Determinism) – філософське вчення про універсальний і закономірний взаємозв'язок та взаємообумовленість предметів (явищ) природи і суспільства.

Інтеракціонізм (Interactionism) – теорія детермінації злочинності, яка розглядає причини злочинності як результат взаємодії соціального середовища і особи.

Соціально-психологічна (Social and psychological) теорія – концепція детермінації злочинності, згідно з якою безпосередньою причиною злочинності є деформована суспільна психологія, а всі інші криміногенні фактори розглядаються як умови злочинності.

Теорія факторів (Theory of factors) – кримінологічна концепція, в межах якої криміногенні чинники не розділяють за їх детермінаційним значенням, а об'єднують причини, умови, кореляти тощо у поняття «фактори злочинності».

Кореляційна залежність (кореляція) (Correlation) – різновид статистичного зв'язку двох або декількох випадкових величин, при якому зміни однієї з них (декількох) постійно призводять до змін іншої (інших).

Негативні соціальні явища (Negative social phenomena) – це можливий фон вчинення злочинних діянь, якщо і не вважаються чи не є злочинними.

Пияцтво (Drunkness) – це вживання напоїв, що містять етиловий спирт (алкоголю), що справляє негативний вплив на здоров'я особи, може бути причиною смерті, порушує процеси мислення, спілкування, здатність нормально рухатись, в ряді випадків є причиною вчинення правопорушень (в тому числі – злочинів), порушень норм моралі та етики.

Алкоголізм (Alcoholism) – це важке хронічне захворювання, що важко виліковується; розвивається на основі регулярного вживання алкоголю і характеризується особливим патологічним впливом на організм: нестримним потягом до спиртного, зміненням ступеню перенесення алкоголю, вираженими особистісними деградаціями.

Наркоманія (Addiction) – психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною.

Особа, хвора на наркоманію (Person ill with drug addiction) – особа, яка страждає на психічний розлад, що характеризується психічною та (або) фізичною залежністю від наркотичного засобу чи психотропної речовини, і якій, за результатами медичного обстеження, проведеного відповідно до закону, встановлено діагноз «наркоманія».

Токсикоманія (Toxicomania) – це зловживання ненаркотичними препаратами (хіміо-, біо-, лікувальні препарати), що мають здатність викликати психічну і, інколи, фізичну залежність і звикання, психічні та соматичні розлади, змінювати особистість.

Проституція (Prostitution) – вступ у безладні статеві стосунки деяких слабких і соціально занедбаних, невпевнених у собі, неспокійних, дезадаптованих, тривожних з приводу свого соціального становища осіб з низьким моральним бар'єром, як правило, не працюючих і не бажуючих вчитись, підвищувати кваліфікацію в обмін на доходи чи блага, не відчувають потреби долучитись до моральних основ суспільства, зневажливо до них ставляться, створюючи для себе морально-психологічну основу, щоб не працювати, а торгувати собою, характеризуються убогістю духовних потреб, характерним для них є агресивність, черствість, грубість, егоцентризм, незрілість, що, як правило, відображаються на особистості, її ставленні до себе і оточуючого світу, веде до того, що вони часто перебувають у стані депресії, невпевнені у собі, відчувають себе неповноцінними, сприймають себе залежними.

Бродяжництво (Vagrancy) – це соціальне явище, що характеризується поневірянням осіб без певного місця проживання протягом тривалого часу, що часто пов'язане з бездомністю, такі особи відчувають фізичні страждання, моральні та матеріальні страждання, перебувають в екстремальних умовах виживання, вимушена антисанітарія робить їх джерелом розповсю-

дження інфекційних хвороб, з метою прогодувати себе вони можуть вчиняти корисливі злочини, тому потребують соціальної допомоги і підтримки.

Бездомність (Homelessness) – відсутність постійного житла, що не дозволяє особі перебувати в стані осілості, повноцінного соціального функціонування.

Жебракування (Begging) – це процес випрошування грошей або інших матеріальних і нематеріальних цінностей у незнайомих людей як спосіб життя.

Стрес (Stress) – напруга, тиск, неспецифічна реакція організму у відповідь на дуже сильну дію (подразник) зовні, яка перевищує норму, а також відповідна реакція нервової системи, що зумовлено сьогодні тривалим періодом проведення АТО; постійним зростання цін на комунальні послуги, продукти харчування тощо при мізерних зарплатах осіб, які працюють; безробіття і т.п., виживання особи та членів її родини, відсутність турботи або показна турбота про знедолених тощо, жертви такої політики стають вразливими категоріями громадян і можуть стати жертвами вчинення злочину, правопорушниками.

Вина (Guilt). Усвідомлення людиною того, що вона відхилилася від важливих ролей, завдяки яким вона зберігає відносини з іншими.

Ворожість (Hostility). Спроба дотримуватись непридатного конструкта при зіткненні з фактом, який йому протирічить. Людина, яка ставиться ворожо до інших, намагаючись змусити їх вести себе так, щоб їхня поведінка відповідала її нереалістичним очікуванням.

Когнитивна теорія (Cognitive theory). Теорія особистості, яка надає вагомого значення когнитивним процесам (мислення, усвідомлення, уява, увага, пам'ять) в розумінні поведінки людини.

Фактори (Factors). Приховані змінні, що отримані при обробці даних завдяки факторному аналізу.

Факторний аналіз (Factor analysis). Статистична процедура, що використовується для визначення прихованих психологічних змінних, досліджуваних або прихованих змінних у питаннях тестів, які можуть бути виділені в процесі аналізу матриці інтеркореляцій.

Запобігання злочинності (Prevention of crime) – особливий вид соціального управління покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей та полягає в розробці та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення та усунення детермінант злочинності, а також здійсненні запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Загальносоціальне запобігання (Common social prevention) – заходи, що створюють передумови, що виключають можливість існування злочинності як соціального явища.

Спеціально-кримінологічне запобігання (Special and crime prevention) – заходи, що безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов різних видів злочинів.

Індивідуальна (Individual) профілактика правопорушень – це система спеціальних заходів державних і недержавних суб'єктів, щодо виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і здійснення на них та оточуюче їх мікросередовище позитивного, корегуючого впливу.

Правове забезпечення запобігання злочинності (Legal prevention of crime) включає в себе: 1) Конституцію України. 2) Норми різних галузей права. 3) Закони і підзаконні акти. 4) Міжнародно-правові акти.

Кримінологічне прогнозування (Criminological prognosis) – систематичне отримання інформації щодо можливого стану кримінологічної обстановки у майбутньому на основі використання наукових методів та відповідних процедур.

Рівні прогнозування (Levels of prognosis) – в залежності від поставлених кримінологічних задач прогнозування може здійснюватися на різних рівнях: на рівні злочинності в цілому, на рівні визначеної категорії злочинності (рецидивної злочинності, корисливої злочинності, злочинності неповнолітніх тощо), на рівні окремих видів злочинів.

Тривалість прогностичного періоду (Duration of prognostic period) – кримінологічне прогнозування яке поділяється на: короткострокове (до 1 року), середньострокове (1–5 років), довгострокове (5–10 років), дальньострокове (10–15 років).

Метод прогнозування (Method of prognosis) – це спосіб дослідження його об'єкта для розробки прогнозів.

Кримінологічне планування (Criminological planning) – управлінське рішення системи взаємоузгоджених і взаємопов'язаних заходів, цілей, завдань та засобів запобігання та протидії злочинності.

Дозвілля (Leisure) – сукупність видів діяльності, призначених для задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей у вільний час.

Створення місць розпусти (Establishment of brothels) – це дії, завдяки яким певний об'єкт починає використовуватися для розпусти (безладних статевих зв'язків, групових сексуальних дій, проституції).

Суспільна мораль (Public morality) – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість.

Порнографія (Pornography) – вульгарно-натуралістична, цинічна, непристойна фіксація статевих актів, самоцільна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з природи, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти.

Бродяжництво (Vagrancy) – стан людини, що живе в бідності, блукає з місця на місце, не має власного житла, постійної роботи чи іншого законного джерела прибутку (засобів до існування).

Девіантна поведінка (Deviant behavior) – поведінка, яка суперечить прийнятим у суспільстві правовим і моральним нормам, злочинна або аморальна поведінка.

Злочинність неповнолітніх (Juvenile delinquency) – сукупність злочинів, вчинених за певний проміжок часу на певній території особами у віці 14–18 років або за їх безпосередньої участі.

Пробація (Probation) – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Ювенальна юстиція (Juvenile justice) – правова основа системи державних органів та установ, які здійснюють правосуддя у справах про правопорушення, вчинених неповнолітніми

Організована злочинність (Organized crime). Сукупність злочинів, вчинених злочинною організацією, організованою групою, злочинною бандою або мафіозним об'єднанням на певній території або у певній галузі діяльності.

Злочин, вчинений організованою групою (Crime committed by a criminal gang). Таким визнається злочин, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших)

злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Злочин, вчинений злочинною організацією (Crime committed by a criminal organization).

Таким визнається злочин, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Картель (Cartel). Об'єднання кількох кримінальних організацій в одну, яке утворюється на добровільній основі, шляхом укладання договору.

Синдикат (Syndicate). Об'єднання кількох кримінальних організацій в одну, яке утворюється у кримінально-конкурентній боротьбі, в результаті якої більш сильна злочинна організація поглинає більш слабку або кілька їй подібних.

Мафіозне об'єднання (Mafia association). Злочинне угруповання, яке за ступенем організованості та характером діяльності вийшло за межі власного формування і поєднує як протиправні, так і легальні форми діяльності, впливаючи на державну політику та напрями соціально-економічного розвитку.

Корупційна злочинність (Corruption crime) – статистично обумовлена сукупність злочинних діянь осіб та груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами.

Корупційне правопорушення (Corruption infringement) – це діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність.

Організована корупційна злочинність (Organized corruption crime) – це різновид економічної злочинності – статистично обумовлена сукупність злочинних діянь осіб і груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами та кваліфікуються за ознаками, притаманними організованій злочинній групі та злочинній організації.

Протидія корупції (Counteraction corruption) – заходи, які проводять усі члени суспільства в особі його інститутів, фізичних і юридичних осіб, з метою мінімізації корупції, усунення або нейтралізації її причин та умов відповідно до їх обов'язків з виконання державних функцій, а також із власної ініціативи.

Протидія корупційній злочинності (Counteraction corruption crime) – діяльність, яку здійснює суспільство в особі його інститутів, окремих фізичних та юридичних осіб з власної ініціативи або відповідно до своїх обов'язків з виконання державних функцій, з метою мінімізації ризиків вчинення корупційних злочинів і впливу відповідних криміногенних чинників на розвиток правової демократичної держави.

Регіональні особливості злочинності (Regional peculiarity of crime) – це визначальні кількісно-якісні параметри злочинності, що відображають специфіку кримінологічної обстановки міст регіонального значення, області, чи групи областей, державами або декількох держав, які зумовлені існуванням та дією як загальних, так і особливих місцевих факторів (географічних, історичних, соціально-економічних, культурних, організаційних тощо), які необхідно враховувати під час розробки та реалізації стратегії із запобігання злочинності.

Регіон (Region) (лат. regio, regionis – держава, область, район) – частина території однієї або декількох областей чи сусідніх держав з більш-менш однорідними географічними, природними, економічними, соціально-політичними та культурними умовами.

Запобігання злочинності у регіонах України (Prevention of crime in regions of Ukraine) – це об'єктивно обумовлена кримінологічна стратегія і один із головних напрямків регіональної кримінальної та кримінологічної політики, що включає в себе кримінологічний аналіз, прогнозування, планування й програмування запобігання злочинності в регіонах, діяльність державних та правоохоронних органів із протидії злочинності, являє собою взаємопов'язану модель очікуваних змін соціального середовища, свідомості й поведінки суб'єктів правовідносин, що роблять соціально не вигідним учинення злочинів у результаті реалізації цілеспрямованого впливу заходів кримінальної та кримінологічної політики.

Економічні злочини (Economic crimes) – протиправні, суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом правопорушення, які спрямовані на відносини власності (майнові відносини) та існуючий порядок здійснення господарської діяльності.

Злочини проти власності (Crimes against property) – протиправні, суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом правопорушення, які спрямовані на відносини власності (майнові відносини).

Злочини у сфері господарської діяльності (Crimes in the sphere of economic activity) – протиправні, суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом правопорушення, які спрямовані проти існуючого порядку здійснення господарської діяльності.

Комп'ютерні економічні злочини (Computer economic crimes) – протиправні, суспільно небезпечні, передбачені кримінальним законом правопорушення, які спрямовані на відносини власності (майнові відносини) та існуючий порядок здійснення господарської діяльності, які вчиняють з використанням комп'ютерних технологій.

Правосуддя (Justice). Державна діяльність, яку проводить спеціально уповноважений орган (суд) шляхом розгляду й вирішення справ в особливій, встановленій законом процесуальній формі (*вужке значення*), та безпосередня діяльність суду з відправлення правосуддя, тобто поновлення порушених прав або притягнення до різного роду юридичної відповідальності осіб, які порушили нормативні приписи, а й діяльність органів досудового розслідування (дідання та досудового слідства), органів, які виконують вироки суду (у кримінальних справах), рішення суду (в інших категоріях справ) та інші судові акти, а також діяльність інших суб'єктів, що приймають участь у провадженні по справі та у виконанні відповідних рішень уповноважених органів (*широке значення*).

Динаміка явища (Dynamics of phenomenon). Відповідна форма існування явища, яка володіє власною структурою, має складний циклічний характер і пов'язана з іншими соціальними явищами і процесами, які зумовлюють її розвиток.

Напрямок руху (Direction of process). Процес відбувається від чогось до чогось, зміна передбачає перехід з одного стану в інший. Будь-який динамічний стан означає деяку модифікацію одиниці в категорії «від ... до». Цей рух «від ... до» і є напрямом процесу. Дозволяє встановити, які якісні зміни зазнали одиниці дослідження, на яких етапах вони зараз знаходяться і які тенденції в їх розвитку можуть бути виявлені.

Криміналізація/декриміналізація (Criminalization/Decriminalization). Методи кримінально-правової політики, які полягають у встановленні/скасуванні кримінальної відповідальності за певні діяння на підставі дослідження сукупності підстав.

Система (System). Множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою, і мають мету.

Поняття злочинів проти навколишнього природного середовища (Concept of crimes against environment) – це суспільно небезпечні, кримінально-протиправні або необережні діяння, вчинені суб'єктами цих злочинів із застосуванням знарядь, засобів, способів, джерел вчинення злочинів, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої системи життєдіяльності людини, та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу завдання такої шкоди.

Поняття злочинності проти навколишнього природного середовища (Concept of crimes against environment) – це негативне, соціальне, історично мінливе правове явище, що полягає у вчиненні частиною членів суспільства вчинків, які є суспільно небезпечними, кримінально-протиправними, умисними або необережними діяннями, здійсненими суб'єктами злочинів проти навколишнього природного середовища із застосуванням знарядь, засобів, способів, джерел вчинення злочинів, або з використанням обстановки їх здійснення, які посягають на відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої системи життєдіяльності людини, та завдають цим відносинам істотної шкоди або ставлять їх під загрозу завдання такої шкоди.

Повна причина (Full reason) – сукупність всіх обставин, при наявності яких неминуче настає конкретне досудове слідство, яке включає в собі всі причини і умови: об'єктивні і суб'єктивні, головні і другорядні, безпосередні і опосередковані, внутрішні і зовнішні тощо.

Специфічна причина (Specific reason) – це сукупність ряду обставин, наявність яких є необхідністю для настання конкретного досудового слідства. Специфічна причина об'єднує найбільш відмінні обставини повної причини, які характерні тільки цьому явищу. До неї можуть не входити випадкові, зовнішні, другорядні і інші фактори.

Причина (Reason) – це одно чи кілька взаємопов'язаних явищ і процесів, які породжують досудове слідство. Тому в якості причин злочинності або причин конкретного злочину розуміються соціальні явища і процеси, які визначають злочинність або злочин.

Особа злочинця (Person of criminal) – людина, яка винно вчинила кримінально каране діяння, що наділене сукупністю соціальних кримінологічно значимих явищ, які у взаємодії із зовнішнім середовищем обумовили злочинну поведінку.

Під умовами (Conditions), які сприяли досягненню злочинного результату, необхідно розуміти конкретні недоліки у діяльності державних установ, військового командування, окремих військовослужбовців і громадян, які об'єктивно полегшили вчинення злочинів і сприяли настанню злочинного результату. На відміну від конкретної життєвої ситуації і інших причин злочинної поведінки вони не породжують злочину, а тільки сприяють його здійсненню. Критерієм відмежування умов від причин у конкретному злочині виступає не зміст обставин, а їх функція, яку вони виконують у злочинній поведінці.

Порушення статутних правил (Breaking status rules) взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості (стаття 406 Кримінального кодексу України) – це умисні, заборонені цією статтею дії, що посягають на встановлені в суспільстві відносини, що забезпечують охорону військової дисципліни, правовою основою якої є Конституція України, інші відповідні акти законодавства у військовій сфері, які регулюють взаємовідносини між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості під час проходжен-

ня або несення ними військової служби, направлені на захист життя, здоров'я, честі, гідності військовослужбовців, а також інших правовідносин, що забезпечують стан боєготовності і боєздатності військових підрозділів.

Злочинність мігрантів (Criminality of migrants) – сукупність, передбачених законом про кримінальну відповідальність, злочинів, що вчиняються у визначеному часовому проміжку на певній території особами, які відповідно до міжнародно-правових актів, ратифікованих відповідною державою, та її національного законодавства, визнаються мігрантами.

Кримінальна міграція (Criminal migration) – сукупність переміщень осіб через державний чи адміністративно-територіальний кордони задля підготовки або вчинення злочинів (кримінальних правопорушень).

Міграційна амністія (Migration amnesty) – державна програма, відповідно до якої держава дає можливість нелегальним мігрантам узаконити своє перебування в Україні.

Нелегальний мігрант (Illegal migrant) – іноземець або особа без громадянства, яка незаконно перетнула державний кордон України, а так само іноземець або особа без громадянства, яка законно прибула в Україну, але втратила підстави для перебування в державі.

Безпека (Security) – стан рівня загроз та оборонного потенціалу держави.

Кримінологічна безпека (Crime security) – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значимі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави

Концепція протидії злочинності (Conception of crime counteraction) – документ теоретико-прикладних засад протидії злочинності.

Статут ООН (UN Status) – міжнародно узгоджений правовий документ співпраці держав учасниць.

Міжнародне кримінологічне товариство (МКТ) (International Crime Society) – громадська організація, яка визначає проблеми кримінології: інтернаціоналізацію злочинності, уніфікацію способів вчинення злочинів, заходів запобігання злочинності в сучасних геополітичних умовах розвитку держави.

Міжнародна співпраця (International cooperation) – узгоджена та системна співпраця визначених суб'єктів щодо визначених напрямків та сфер діяльності.

Навчальне видання

**Бабенко Андрій Миколайович,
Бусол Олена Юріївна,
Костенко Олександр Миколайович та ін.**

КРИМІНОЛОГІЯ

Підручник

Видання друге, перероблене та доповнене

За загальною редакцією
докторів юридичних наук, професорів
Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Ушинського, 15
Тел. : 044 242 24 64
Факс: 044 242 24 46
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку з оригінал-макета 06.06.2018.
Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 27,90. Ум. друк. арк. 33,54. Вид. № 1922.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ФОП Почернін В. В.
Тел. (057) 717-28-80